

Europa Identitet og identitetspolitik

Uffe Østergård

Forord

Næsten ikke et ord om Amsterdam

Europæisk civilisation

*Kollektiv erindring
Begyndte Europa med grækerne?
Europa, kelterne og Karl den Store*

Europa og Kina

*Demokrati var ingen nødvendighed
Hvorfor kapitalisme i Europa?
Kinas muligheder
Det enestående Europa
Enhedsbestræbelser i Europa
Pessimistisk desillusion*

Modernitet og holocaust

*Mørke midt på dagen
Ondskabens banalitet
Mein Kampf
Nazismen og det danske
Holocaust på museum*

EU – det reelt eksisterende Europa

*Jean Monnets Europa
Europa som idé, proces – og nødvendighed
Fra Jalta til Luxembourg
Delingen af Europa
Var udvidelserne en selvfølge?
Hele Europa – eller det halve*

Rusland og Europa

*Rusland eller den Russiske Føderation?
Moderniseringscykler
1861-1917-1991
Hører Rusland med til Europa?*

Hvorfor vil vi ikke have Tyrkiet med i Europa?

*EU og Tyrkiet
Europæisk skepsis over for tyrkerne
Arven fra osmannerne
Det Osmanniske Riges europæiske karakter
Religion, kirke og nationer på Balkan
Opløsningen af det Osmanniske Imperium
Tyrkiet, Grækenland og det øvrige Balkan*

Middelhavet og Sydeuropa

*Barcelona-deklarationen
Den mediterrane samfundsform
Modernisering i Sydeuropa
Italien – en anderledes modernitet
Mani pulite
Hvem er Umberto Bossi?
Arabisering og islamisering
Er der et middelhavskøkken?*

Østersøen som historisk region

*Østersøen under den Kolde Krig
Unionen mellem Polen og Sverige
Hansestæderne – myter og realiteter
Kalmarunionen
Kampen om Livland
Fra Novgorod til Moskva til Sankt Petersburg
Vikingerne i Rusland – Varæger og Rus'
Stormagternes Østersø
Polen og Østersøen
Er Skåne en historisk region?
Nationalstaterne i Østersø-regionen*

Patriotisme – ikke nationalisme

*Danmark set i lyset af Jugoslavien
Dansk og tysk
Helstatspatriotisme – ikke nationalisme
Da København talte tysk
Hvor er det demokratiske underskud?
Benjamin Constant, det liberale demokrati og kvinderne
To unge franskmænd i USA
Alexis de Tocqueville mellem frihed og lighed
Historiefilosofi og politik*

Det lutheranske Danmark i Europa

Lutheranismen og den nordiske velfærdsstat
Lutheransk revolution fra oven
Martin Luthers lære
Universelle love administreret af kommuner
Grundtvig og folkekirken
Grundtvigianisme, Indre Mission og klasserne
Folkekirken og Europa – fri os fra mere “folkelighed”

Europas fem “kirker” – islam i Europa

Ankara – Tuzla – Sarajevo
Den multikulturelle arv
Islam i den europæiske civilisation
Kristendom, jødedom og islam
“Medens vi ventede på barbarerne”

Litteratur

Bibliografiske oplysninger

Omslagsbillede

Europa. Prima pars terrae in forma virginis

I 1592 udkom en tjekkisk oversættelse af Heinrich Bunting, *Itinerarium sacrae scripturae*, (Rejse gennem de hellige skrifter). Den tjekkiske oversætter og forlægger var Daniel Adam z Veleslavina (1545-1599), professor ved Karls-universitetet. Side 18-19 findes et træsnit med et kort over Europa i form af en kongelig jomfru (*Regina Europa*). Et originalt eksemplar af bogen er bevaret i det omfattende bibliotek i Strahov klostret i Praha, der efter at have været hovedkvarter for Tjekkoslovaekiets hemmelige politi i den kommunistiske periode nu igen blevet kloster og en af Prahas store turistattraktioner. Undersøgelser af bogen har afsløret at den oprindelige ophavsmand til dette ældste symbolske kort over Europa var Johannes Putsch (Bucius 1516-42) fra Innsbruck; i 1537 blev kortet udgivet i Paris af Wechelus.

Idéen med at fremstille Europa som en kvinde blev populær i 1600-tallet. Bedst kendt er gengivelsen i Sebastian Münsters *Cosmographia* (1588), der ligesom Buntings værk udkom i mange udgaver i hele Europa. Den britiske historiker Norman Davies har taget idéen til sig og systematisk udstyret sin omfattende Europa-historie fra 1996 med Europakort der er vendt øst-vest i stedet for den sædvanlige nord-syd orientering med eksplicit forbillede i Sebastian Münsters Europa-allegori. Strahov-kortet er derimod mindre kendt. Begge allegoriske gengivelser af Europa er udtryk for overgangen fra middelalderens abstrakte forestillinger om *Respublica Christiana* uden præcis geografisk placering til renæssancens sekulære og geografisk mere konkrete fremstilling af det europæiske kontinent.

Begge fremstillinger af Europa som en person var led i bestræbelserne på at samle de stridende europæiske stater til kamp mod de ekspanderende osmanniske fyrster i tiden mellem 1400 og 1700. Billedet er således samtidig et stykke anti-osmannisk propaganda der stadig i dag ikke helt har mistet sin relevans, selv om moderne europæere har glemt eller fortrængt den konkrete anledning til angsten for "tyrkerne".

Forord

Denne bog er skrevet i april og maj under storkonflikten da Danmark lå stille og derefter kastede sig ud i en diskussion for og imod det europæiske samarbejde under foregivende af at tage stilling til Amsterdam-traktaten. Det var ikke nogen god diskussion, men den aktualiserede et ønske om lidt nøjere at analysere hvad de ophedede debatter egentlig handler om – eller burde handle om. Den repræsenterer resultatet af et meget længerevarende forskningsarbejde udført inden for rammerne af Europa-forskningsprogrammet ved Center for Kulturforskning, Århus Universitet og de seneste par år desuden ved Dansk Udenrigspolitisk Institut, DUPI. En første formulering blev fremlagt som diskussionspapir på en konference om “European Identity and Identity Politics” på det Danske Institut i Rom i januar 1998 finansieret af det begrebshistoriske netværk under Statens Humanistiske Forskningsråd. Mange af kapitlerne begyndte deres liv som kommentarer i *Information* eller Standpunkt-kronikker i *Jyllands-Posten*. Andre begyndte som kapitler i antologier, indlæg i radio og tv eller på møder i Center for Europæisk Kirkeret og Kirkekundskab, CEKK, i Socialforskningsinstituttets “tænketank” om velfærdsstaten, på DUPI’s konferencer eller artikler i tidsskriftet *Den Jyske Historiker*. Den direkte anledning var en opfordring fra Poul Erik Tøjner, *Weekendavisen* til at skrive et essay, der “kan ændre den perspektivløse debat om EU”. Det lykkedes mig ikke, eller rettere: resultatet ville have fyldt flere numre af bladet uden sikkerhed for at debatten var blevet ændret, så vi enedes om at opgive idéen.

Tak til alle mine kolleger i disse mange forskellige sammenhænge for idéer, hjælp og kritik. Jeg har profiteret af alle vore diskussioner, også når jeg ikke har rettet mig efter rådene, men bærer naturligvis selv ansvaret for det endelige resultat. Tak til Center for Kulturforskning for de inspirerende arbejdsbetingelser, fjernt fra undervisningens tummel og dog alligevel nær på. Og tak til forlaget Rosinante/Munksgaard, hvor Birgitte Jensen med entusiasme og stor kompetence har styret manuskriptet sikkert igennem produktionen på ingen tid.

Økonomisk støtte

Det har ikke skadet norsk økonomi at stå uden for EU; det er "kun" Norges demokrati der har taget skade" (Jakob Andersen 1998)

"It has always been the case that those closest to us, our ideological and cultural brethren, are hated and feared the most. Freud called this the "narcissism of little differences, though the phenomenon usually is not so polite" (B. Shaw "The Devil in the Details", The New Republic July 10, 1995, 30 i anm. af E. Pagels, The Origin of Satan, N.Y. 1995)

Næsten ikke et ord om Amsterdam

Det har næsten ikke været til at bære i foråret 1998 endnu en gang at skulle diskutere en traktat om det europæiske samarbejde. En teknisk traktattekst der er udformet i stil med mange andre regler for internationalt samarbejde som en suveræn stat i vore dage er nødt til at involvere sig i. Men samtidig en traktat der foregiver at være en art grundlov eller forfatning for samarbejdet i den statslignende organisation EU. En tekst som ingen djævel ud over de få eksperter kan læse, fordi den er bygget op som et kinesisk æskesystem med ændringer til paragrafferne i Maastricht-traktaten, der igen var ændringer til den oprindelige Rom-traktat fra 1957, som vi stemte om i 1972. Plus traktaterne om Kul- og Ståunionen, Euratom og andet godt, hvortil kommer hundredvis af afgørelser fra EF-domstolen, topmødebeslutninger, som f.eks. Edinburgh-mødets undtagelser for Danmark og meget mere. Alt det der sammen med titusindvis af direktiver udgør det såkaldte *acquis communautaire*, som nye medlemslande møjsommeligt skal tilegne sig og skrive ind i den nationale lovgivning. Amsterdam-traktaten er kun et ganske lille element i en flodbølge af tekster, hvor det eneste man kan være sikker på er at det ikke er sidste gang vi skal til stemmeurnerne – hvis der da skal stemmes hver gang det europæiske samarbejde ændres. Vi blev ganske vist ikke belastet med Amsterdam-traktaten som husstandsomdelt pjece – tak for det – men den var let at få fat i, både i udenrigsministeriel læse-let-udgave og i oplysende, pædagogisk vel tilrettelagt form fra Folketingets EU-oplysningskontor, hvori man oven i købet forsynes med en nøgle til omsætning af Maastricht-traktatens bogstavs-nummerering til Amsterdam-traktatens tal.

Spændende endsige let tilgængeligt bliver det aldrig. Sådant materiale er ikke et godt grundlag for en ordentlig demokratisk diskussion. Deraf den megen tale om "det demokratiske underskud i EU". Underskuddet er imidlertid ikke så meget til stede i EU ("Bryssel" som det hedder på modstander-dansk) som i den måde de enkelte landes regeringer, forvaltninger og parlamenter har valgt at håndtere beslutningsprocesserne på. Og selv om det er en i ordets egentlige, jyske betydning træls diskussion at føre, er det nok alligevel meget bedre at føre den end

at lade være. Sverige har næsten samtidig med Danmark vedtaget Amsterdam-traktaten med overvældende flertal stort set uden at nogen i befolkningen lagde mærke til det. Under overskriften "Stilfærdigt svensk Amsterdam-ja" berettede Thomas Heine i *Jyllands-Posten* 1. maj 1998 om, hvor stille beslutningen gik for sig:

"Kontrasten er stor til debatten i Danmark op til folkeafstemningen 28. maj. I Sverige har diskussionen været minimal, og mange svenskere svæver i lykkelig uvidenhed om at EU synes på vej mod en ny grundlov med indslag af større overstatslighed, og at Sveriges Riksdag netop har givet sin velsignelse. Svenska Dagbladet, kendt for en omfattende og kvalificeret EU-dækning, begravede i går (30/4) nyheden om Riksdags-afstemningen på den nedre halvdel af side 10 – under en artikel om, hvad 1. maj-demonstrationerne kan tænkes at bringe. Ikke fordi EU er mindre kontroversielt i Sverige. Her råder en mindst lige så stor skepsis til Unionens udvikling som i Danmark. Men her retter modstanderne først og fremmest skytset mod den Økonomiske og Monetære Union (ØMU), hvorimod den udviklede Amsterdam-traktat aldrig rigtigt har kunnet bringe de svenske sind i kog."

Det samme gælder i endnu højere grad i Norge, hvor EU er gledet fuldstændigt ud af den offentlige debat efter 1994, selv om landet i kraft af sit EØS-medlemskab overtager hele EU-lovgivningen kvit og frit. Som Jacob Andersen så fint har påpeget i sin debatbog om demokratiets nye vilkår, er det ikke Norges økonomi som er blevet påvirket af befolkningens nej til EU, "kun" dets demokrati. Norge er i dag på mange måder mere af et europæisk kerneland end Danmark, især i kraft af den store olieindustriinteresser. Som venstresocialisten Erik Solheim, en af de ledende i nej-kampagnen i 1994, i 1997 bemærkede: "Bruxelles er en mellemstor norsk by" – og er især blevet det efter nej'et i 1994. Det skyldes at den norske stat ikke længere er en interessant partner hverken for erhvervslivet eller græsrodderne. EU-politikken er blevet privatiseret, Stortinget er blevet marginaliseret og eksperter og embedsmænd har taget over, mens informations- og indflydelsesvejene er blevet uformelle og indholdet ofte fortroligt. Alt det medfører at EU overhovedet ikke figurerer i norsk offentlig debat, selv om dets indflydelse er lige så stor som i EU-landene (Andersen 1998, 222).

Alt dette er baggrunden for den foreliggende bog. Ikke for at intervenere i debatten om Amsterdam. Det har jeg ikke den fjerneste lyst og formentlig heller kompetence til. Men for at rette søgelyset mod de mere eller mindre ubevidste historieopfattelser der bestemmer vore valg af juridiske og økonomiske argumenter. Hver ny generation er nødt til at skrive historien på ny, af den enkle grund at hver ny generation gør nye erfaringer, som medfører nye spørgsmål. Og disse nye spørgsmål åbner øjnene for nye sider ved fortiden og henleder endda til tider opmærksomheden på helt nyt kildemateriale. I denne forstand er al historie samtidshistorie, sådan som den italiensk filosof og historiker Benedetto Croce (1866-1952) gjorde opmærksom på i et lille skrift fra 1915. Erkendelsen af dette ubrydelige bånd mellem historien og nutiden medfører ikke at alle påstande er lige gode. Der sker hele tiden fremskridt i vores viden om fortiden. Men forståelsen eller tolkningen ændrer sig hele tiden i takt med de erfaringer vi gør.

En af de helt afgørende nye erfaringer er omvæltningerne i kølvandet på kommunismens sammenbrud, Jerntæppets fald og – formentlig vigtigst af alt – den tragiske konflikt i det forhenværende Jugoslavien. Det officielle Danmark har draget den konsekvens af de ændrede magtforhold og betingelser at landet er slået ind på en aktivistisk, multilateral udenrigspolitik (eller udenrigspolitik som det ikke helt ueffent kaldes i *Politikens At Tænke Sig*). Den socialdemokratisk-radikale regering har gennemført et totalt – man fristes næsten til at sige radikalt – brud med den politiske tradition og historieopfattelse, der har bestemt dansk udenrigs- og forsvarspolitik siden det afgørende nederlag i 1864 – en politik som paradoksalt nok også kaldes

radikal, i dette tilfælde blot i partipolitisk forstand. Det er formentlig uretfærdigt at identificere det Radikale Venstre med verdensfjern pacifisme, i hvert fald gjaldt det ikke mellemkrigstidens dominerende skikkelse, udenrigsminister Peter Munch (1870-1948), men det er en anden sag, som jeg har skrevet om andetsteds (Østergård 1998a).

I stedet for passivt at indpasse os efter de dominerende naboer, først Tyskland, siden Sovjetunionen, fører Danmark nu an i en aktivistisk militær og politisk indbindingsstrategi over for de baltiske lande og Polen. Afsendelsen af en fælles nordisk-polsk brigade under dansk kommando til Bosnien var det foreløbige højdepunkt for denne aktive politik, der for første gang i 130 år opererer med et velgennemtænkt samspil mellem militære og ikke-militære midler i udenrigspolitikken. Det har selvfølgelig kun mening og virkning, fordi Danmark optræder på supermagten USA's vegne. Det lille, fredelige og demokratiske Danmark kan gøre det, som andre stater i området ikke kan (Tyskland) eller ikke vil (Sverige). Den danske mus går med Hans Hækkerup og Niels Helveg Petersen i spidsen i takt med den amerikanske elefant – og gungrer stolt. Alt sammen glimrende og, hvis det lykkes, et positivt bidrag til fredeliggørelsen og demokratiseringen af det tidligere Østeuropa. Men der er den store hage ved hele projektet at det strider mod over hundrede års i befolkningen vel indarbejdede opfattelse af Danmarks placering og historie. Danskerne, og især skolelærere af enhver art fra vuggestuer til universiteter, tror jo at vi altid har været små, fredelige og uskyldige ofre for de andres træskhed, og omvendt at vi har overlevet, fordi de andre blev overbevist af vores eksemplariske adfærd. Derfor trives stadig en primitiv og uvidende antimilitarisme, der ikke ligger langt fra tidligere tiders radikale forsvarspolitiske motto: "Hvis vi ikke kan blive fri for skidt, kan vi i det mindste sørge for at det ikke virker."

Også Danmarks historiske erfaring skal skrives om under indtryk af Sovjetunionens undergang og nationalismens genopblussen. Danmark ligger ganske vist stadig hvor det altid har ligget, men vi har behov for en selvbesindelse, der forklarer hvordan Danmark og danskerne har overlevet i en kold og farlig verden, hvor det ikke altid går efter demokratisk fortjeneste. En af grundene til Danmarks succes har været den indre sociale demokratisering. Men fuldt så vigtigt har det været at det lille rige arvede navn, legitimitet – og flag – fra en mellemstor, multinational stat ved indsejlingen til Østersøen. Det er denne stat, som skiftende stormagter har reddet fra opløsning og deling, når dens egen inkompetente udenrigspolitik havde bragt den nær afgrundens rand. Danmark er flere gange blevet reddet på strengen af hollændere, englændere eller russere – vi har næsten altid været allierede med de sidste, bortset fra den Kolde Krigs periode (se Christensen og Gottlieb 1993). At det så inden for disse rester af den nedsmeltede kerne af en mellemstor nordeuropæisk stat er lykkedes at etablere et vellykket socialt demokrati er ubetvivleligt og heldigt. Men forståelsen for betydningen af den storpolitiske baggrund for denne succes og behovet for at anvende forskellige udenrigspolitiske midler i forskellige situationer finder vi ikke i den traditionelle fortolkning af Danmark som et lille land klemt mellem brovtende svenskere og aggressive tyskere.

Den traditionelle tolkning af danmarkshistorien forklarer hverken, hvorfor det elskede flag faldt ned fra himlen så langt væk fra Danmark som i Estland (i 1219), eller hvorfor vi ligner vore svenske og tyske fjender til forveksling. Mennesker har altid historien med sig, og al historie er i denne forstand samtidshistorie, fordi forståelsen indgår i de billeder vi har skabt os af fortiden, billeder der igen dikterer forståelsen af nutid og fremtid. Det gælder også for dem der ikke tror at de har nogen historieopfattelse eller ikke interesserer sig for den. Af alle disse grunde er det vigtigt at skrive historien om med jævne mellemrum, uden at man dermed skal falde i relativismens og opportunismens fælder. Det kræver en disciplinering og professionalisering, som undervisning og formidling bør bestræbe sig på at levere. Ikke af hensyn til faget, ikke af hensyn til fortiden – den

klarer sig nok. Heller ikke af hensyn til historikerne, selv om de altid råber op og jamrer over tidernes slette tilstand. Men af hensyn til nutiden og muligheden for en fremtid.

Titlen “Ikke et ord om Amsterdam” skal næsten tages bogstaveligt. Bortset fra kapitlet “EU som det reelt eksisterende Europa” er der ingen egentlig diskussion af traktaters ordlyd og andre spidsfindige juristerier. Og selv hvor traktattekster diskuteres har jeg forsøgt at undersøge dem som symptomer på opfattelsen af det “europæiske” snarere end som juridisk-bureaukratiske anvisninger. Selv om man somme tider skulle tro det, er der nemlig ikke tale om juridiske købskontrakter eller forsikringspolicer, hvormed man kan besværgе fremtiden eller ane al verdens træske komplotter mod den suveræne nationalstat. Nej, de er primært politiske hensigtserklæringer, som ganske vist somme tider får politisk-juridiske følger på detaljerede reguleringsområder. Men oftest får de det ikke, og i hvert fald kun indirekte via de nationale regeringsapparater. Min primære interesse er i stedet at undersøge, hvori den ofte påberåbte fælles europæiske identitet i grunden består, og hvorledes den manifesterer sig på konkrete områder. Det er let at få øje på det fælles “europæiske” hvis man betragter kontinentet fra USA eller det østlige Asien. Men det er svært at få øje på det, når man befinder sig midt i den kaotiske virkelighed på det lille kontinent, der udefra kun er et mindre udspring på det eurasiske kontinent. Herfra kan man næsten kun få øje på forskelle. Forskelle som ganske vist er umådeligt ens – det er nationalismens paradoks at den understreger forskelle mellem folk ud fra næsten identiske begrundelser.

I 1992 søgte jeg at kortlægge en række af disse forskelle i bogen *Europas ansigter*. Denne gang gælder det diskussionen af de fælles traditioner og den nationalt forskellige forvaltning af dette fælles. Det er det jeg tænker på med det lidt specielle udtryk “identitetspolitik”. Udtrykket har vundet en vis udbredelse som betegnelse for den bevidste opbygning af identitet hos etniske grupper i USA og andre vestlige lande. Her handler det imidlertid især om forståelsen af Europa og det “europæiske”. Forskellene er ganske vist ikke kun nationale, men går på kryds og tværs af statsgrænserne. Også på den måde ligner europæerne hinanden. En særlig side af identiteterne og identifikationerne, der har påkaldt sig mere opmærksomhed i de seneste år end længe, er de forskellige religioner og den måde de er organiseret på i “kirker”. Betegnelsen “kirke” for den organiserede religion er særegen for kristendommen i alle dens forskellige skikkelser, men jeg bruger her ordet lidt løsere som betegnelse for alle de organiserede religioner i Europa, dvs. også islam og jødedommen.

Analysen af europæisk identitet og identitetspolitik repræsenterer på en måde en fortsættelse af *Europas ansigter*. Denne gang har jeg blot forladt nationernes og staternes forskelle og ligheder til fordel for en undersøgelse af det fælles – og det forskellige – “europæiske”. Indadtil såvel som udadtil i sammenligning med andre civilisationer eller kulturkredse. Dette skift er resulteret i en mindre slentrende, mindre rejsende og derfor mindre reportageagtig fremstilling. Ikke fordi jeg har opgivet rejsen som forskningsmetode, men fordi Europa kun sjældent mødes og sanses så direkte som de nationale og regionale politiske kulturer. Dem vender jeg tilbage til i andre bøger. På den anden side er dele af det teoretiske grundlag behandlet langt mere udførligt og mere dokumenteret i bogen *Den globala nationalismen*, som jeg har skrevet sammen med de svenske historikere Björn Hettne, Göteborg, og Sverker Sörlin, Umeå, forlaget SNS i Stockholm.

Der er ikke nogen anden civilisation; civilisation betyder europæisk civilisation (Mustafa Kemal Atatürk)

Europæisk civilisation

Den amerikanske politikforsker Samuel P. Huntington satte i begyndelsen af 1990'erne begrebet "civilisationer" (i flertal) på den politiske og i et vist omfang den videnskabelige dagsorden i en allerede nu klassisk (og berygtet) artikel med titlen *The Clash of Civilizations*. I bogudgaven fra 1996 hedder det:

"I slutningen af 1980'erne faldt den kommunistiske verden sammen, og den Kolde Krigs internationale system blev historie. I perioden efter den Kolde Krig er de vigtigste skillelinjer mellem mennesker ikke ideologiske, politiske eller økonomiske. De er kulturelle. Folk og nationer prøver at besvare det mest basale spørgsmål mennesker kan stå over for: Hvem er vi? Og de besvarer dette spørgsmål på menneskers traditionelle måde ved at henvise til det, som betyder mest for dem. Mennesker definerer sig selv i form af oprindelse, religion, sprog, historie, værdier, skikke og institutioner. De identificerer sig med kulturelle grupper: stammer, etniske grupper, religiøse fællesskaber, nationer og, mest omfattende, civilisationer. Folk bruger politik ikke blot for at fremme deres interesser, men også for at definere deres identitet. Vi ved kun, hvem vi er, når vi ved, hvem vi ikke er, og ofte kun når vi ved, hvem vi er imod. Nationale stater forbliver de vigtigste aktører i verden. Deres adfærd bestemmes som tidligere af stræben efter magt og rigdom, men også af kulturelle præferencer, fællesskaber og forskelle. De vigtigste grupperinger af stater er ikke længere de tre blokke fra den Kolde Krig, men snarere verdens syv eller otte civilisationer." (Huntington 1996, 21).

Ifølge Huntingtons opregning er disse civilisationer den vestlige, den latinamerikanske, den afrikanske, den islamiske, den hinduistiske, den ortodokse, den buddhistiske, den kinesiske og den japanske civilisation (Huntington 1996, 27-28). Han fortsætter sin analyse af fremtidens konfliktlinjer således:

"I denne nye verden vil de mest gennemtrængende, afgørende og farligste konflikter ikke være dem mellem sociale klasser, rige og fattige eller andre økonomisk definerede grupper, men mellem mennesker der tilhører forskellige kulturelle enheder. Der vil stadig forekomme stammekrige og etniske konflikter inden for civilisationerne. Vold mellem stater og grupper fra forskellige civilisationer risikerer imidlertid at eskalere i takt med at stater og grupper fra disse civilisationer slutter sig sammen til støtte for deres "fæller". (...) I tiden efter den Kolde Krig er kultur på samme tid en forenende og en adskillende kraft. Mennesker, der er adskilt af ideologi men forenet af

kultur, finder sammen, som det er tilfældet med de to Tysklænde, og som de to Koreaer og de forskellige Kina'er er begyndt at gøre det. De samfund, der er forenede af ideologi eller historiske omstændigheder men delt af civilisation, vil falde fra hinanden, som det skete i Sovjetunionen, Jugoslavien og Bosnien, eller de udsættes for voldsomme indre spændinger, som det er tilfældet i Ukraine, Nigeria, Sudan, Indien, Sri Lanka og mange andre steder.” (Huntington 1996, 28).

Samuel Huntington er en velkendt amerikansk forsker i international politik, som sent i sin karriere har vakt opsigt langt uden for den snævre verden af professionelle ved at reintrodere det gamle begreb civilisation. Hvorvidt han har misforstået eller misbrugt det, er ikke så vigtigt i denne sammenhæng. Afgørende er at det er lykkedes ham at nyformulere nogle af temaerne i den nye globale verdensorden ved at pege på de politiske implikationer af kultur og religion. Begrebet civilisation har længe været centralt i europæernes forestillinger om sig selv. Men betegnelserne Europa eller europæisk civilisation er ikke identiske med kristendommen. Selv i den såkaldte kristne middelalder var den kristne tro ikke forbeholdt europæerne. Selv ordet civilisation brugtes første gang på fransk i 1757, men indholdet havde allerede været undervejs et stykke tid fra Montesquieus *Lettres persanes* (1720) og Daniel Defoes *Robinson Crusoe* (1719). I oplysningstiden brugtes ordet både til at betegne et moderne, europæisk rum og en bevægelse i tid mod det moderne i form af en historisk stadieteori. Rumopfattelsen udformedes dels i en europæisk iscenesættelse af mødet med “den anden”, de mindre civiliserede, dels i fremstillingen af indre, europæiske rum, der betegnedes med *kultur*. “I begyndelsen var hele verden Amerika”, skrev John Locke (1632-1704), hvormed han placerede den etnografiske videnskab om de “primitive” ind i en kronologisk tidsfølge (“Thus in the beginning all the world was America” (Locke 1683, 139). Civilisationen betegnede for oplysningstænkerne i 1700-tallet en bevægelse fra det ikke- eller uciviliserede til den højeste civilisation eller dannelse. Dannelsesprocessen blev tænkt ind i en historiefilosofi med det resultat at Historien med stort H fremstilles som en bevægelse mod den højeste civilisation, dvs. den europæiske. Parallelt med den positive selv fremstilling i civilisationsbegrebet udformes en negativ selv fremstilling, en selv kritik, der også har civilisationen som omdrejningspunkt. Civilisation blev således både forstået positivt og negativt. Denne dobbelthed løstes først, da forestillingen om kultur blev skabt som et følge- og modbegreb til forestillingen om civilisationen.

Her ved slutningen af det tyvende århundrede har relationerne mellem europæiske og ikke-europæiske civilisationer ændret sig fundamentalt. Folk og regeringer fra ikke-vestlige civilisationer er ikke længere kun historiske objekter og skydeskiver for europæisk kolonialisme og neo-kolonialisme. I stedet begynder de at skabe historie på samme måde som Vesten. At spillereglerne i verden er uigenkaldeligt forandrede, er åbenlyst, men om de vil gå i Huntingtons retning, er aldeles uklart, selv om den blotte udbredelse af hans analyse tyder på at den kan blive en selvopfyldende profeti.

Kollektiv erindring

Det mest lovende nye approach inden for studiet af national identitet og politisk kultur foregår i disse år under overskriften “kollektiv erindring”. Begrebet blev først formuleret af den franske sociolog Maurice Halbwachs (1877-1945) i mellemkrigstiden inden hans tidlige død i koncentrationslejren Buchenwald i 1945. Halbwachs tilhørte den indflydelsesrige skole i fransk sociologi, der er inspireret af Émile Durkheim (1858-1917). I to banebrydende studier fra 1925 og den posthumt udgivne sammenfatning fra 1950, der nu er oversat til engelsk, analyserede han et antal af begrebets implikationer. Kollektiv erindring hentyder til de processer, hvorigennem forskellige samfund udvælger og institutionaliserer deres fælles erindring i arkiver, biblioteker og

historieforskning til skolens undervisning og massemediernes historiefortællinger. Den franske historiker Pierre Nora har lagt begrebet til grund for sin omfattende undersøgelse af “stederne for den franske erindring” (“les ‘lieux de mémoire’”) udgivet i syv statelige bind (Nora 1984-92). På det seneste er der sprunget en hel forskningsindustri op, som undersøger forskellene mellem historie og erindring. En værdifuld dansk introduktion til de forskellige former for erindring (og glemsel) i nationer, grupper og individer findes i B. E. Jensen m.fl. (red.), *Erindringens og glemslens politik* (1996). Teoretisk er denne skelnen mellem hukommelse og erindring formuleret af den danske filosof Søren Kierkegaard (1813-55) i indledningen til skriftet *In vino veritas* fra 1845. Det foregiver at være en erindring og indledes derfor med nogle betragtninger over erindringens karakter under overskriften “Forerindring”:

“At erindre er ingenlunde identisk med at huske. Man kan saaledes godt huske en Begivenhed til Punkt og Prikke uden derfor at erindre den. Hukommelsen er kun en forsvindende Betingelse. Ved Hukommelsen stiller det Oplevede sig frem for at modtage Erindringens Indvielse. Forskellen skjønnes allerede i Menneskealdrenes Forskjellighed. Oldingen taber Hukommelsen, der overhovedet er den Evne, som tabes først. Dog har Oldingen noget Digterisk, han er i Folkeforestillingen prophetisk, gudbeaandet. Men Erindringen er jo ogsaa hans bedste Kraft, hans Trøst, der trøster ham med det poetiske Fjernsyn. Barndommen har omvendt i høi Grad Hukommelse og Nemme, slet ikke Erindring. Istedendfor at sige: Alderdommen glemmer ikke hvad Ungdommen nemmer, kunne man maaske sige: hvad Barnet husker, erindrer Oldingen. Oldingens Brille slibes til at see nærvæd med. Naar Ungdommen bruger Briller er Glasset til at see paa Afstand, thi den mangler Erindringens Kraft, hvilken er: at fjerne at bringe paa Afstand. Imidlertid er Alderdommens lykkelige Erindring ligesom Barnets lykkelige Nemme Naturens Naadegave, der med Forkjærlighed omfatter de tvende mest hjælpeløse og dog i en vis Forstand lykkeligste Afsnit af Livet. Men derfor er ogsaa Erindringen saavel som Hukommelsen stundom kun Ihænde have af Tilfældigheder.” (Kierkegaard 1845, 204).

Der er nødvendigvis et element af bevidst konstruktion eller efterrationalisering i enhver form for erindring, kollektiv såvel som individuel. I overensstemmelse med sit eksistentialistiske grundsyn mener Kierkegaard ganske vist at erindringen i modsætning til hukommelsen ikke kan deles med andre. Sådan bruges ordene ikke i den nye mentalitetshistoriske forskning. I bogen *History as Social Memory* fra 1989 peger den britiske mentalitetshistoriker Peter Burke på at nogle samfund gør meget ud af at opbygge og fastholde en kollektiv erindring, mens andre synes at have en større forkærlighed for at dyrke den kollektive glemsel. “Social amnesi” er Burkes egen terminologi, som han demonstrerer ved at sammenligne englændernes (ikke briterne) forhold til historien med irernes (i republikken Irland). Hvor de første kun husker de gode sider ved den fælles statsdannelse og imperiet og undrer sig over irerne, husker de sidste kun de dårlige sider og benægter eksistensen af en anglo-britisk kultur – selv om det gør det vanskeligt for moderne irere at forklare, hvorfor de har valgt at udtrykke sig på engelsk, “undertrykkernes” sprog. Som dansker behøver man kun at gå til Færøerne for at møde en helt tilsvarende demonstration af hvor forskelligt det samme historiske forløb kan erindres – og dermed bestemme den aktuelle politik (se Østergård 1995, hvor jeg har analyseret opkomsten af den færøske nationale kultur).

Pierre Nora skelner i indledningen til sit værk mellem traditionelle samfund, der er karakteriserede ved at være, hvad han kalder erindringsfællesskaber (*collectivités-mémoires*) eller erindrings-samfund (*sociétés-mémoires*). I sådanne samfund er fortiden ikke klart adskilt fra nutiden, og der findes altså ægte og uberørt erindring (hvis en sådan nogensinde kan siges at have eksisteret). I de moderne samfund derimod er forbindelsen mellem erindring og historie efterhånden blevet mere og mere ophævet, således at de i dag fremstår som hinandens

modsatninger. Historievidenskaben er ifølge Nora en integreret del af det moderne samfund, hvor den udfylder den funktion at stille sig kritisk problematiserende over for den levende erindring (Nora 1984).

Det mest vidtgående forsøg på at opstille en typologi over kollektive erindringer er leveret af den amerikanske historiker John Gillis i indledningen til en antologi om officielle mindefester der rummer indlæggene fra et tværfagligt symposium i 1990. Gillis opdeler, hvad han kalder erindrings-kulturens historie i en vestlig sammenhæng i tre perioder, en før-national, en national og en post-national epoke. I den før-nationale epoke var erindringen enten meget lokal eller udpræget kosmopolitisk, og der var afgørende forskel på folkets og elitens erindringskultur. Overgangen fra den før-nationale til den nationale kultur skete ifølge Gillis med den amerikanske og den franske revolution. De nye erindringskulturer der blev skabt i 1800-tallet var – fremhæver han – “largely for, not by the people”, og de blev anvendt til at skabe samling om nye sæt af fremtidsforventninger inden for en nationalstatslig ramme. Det indebar samtidig en vis demokratisering af erindringskulturen, hvilket f.eks. kan ses i krigsmindesmærkerne, der nu begyndte at opregne de menige faldne i stedet for blot sejrige generaler, som tidligere (Gillis 1994). Denne demokratisering af den kollektive erindring er måske den første form for erindringskultur der virkelig fortjener karakteristikken “kollektiv”, fordi den i hvert fald i princippet gjaldt alle medlemmer af nationen, uanset køn, alder eller stand og også var uafhængig af om individerne var i live (Anderson 1983). Paradoksalt nok har demokratiseringen ført til en intensivering af kampen om indholdet af de forskellige identifikationer, i samfund såvel som mellem samfund. Det har medført en ny relation mellem historie og erindring i den moderne periode, en relation Gillis har formuleret således:

“Ironically, fierce battles over identity and memory are erupting at the very moment when psychologists, anthropologists, and historians are becoming increasingly aware of the subjective nature of both. These struggles make it all the more apparent that identities and memories are highly selective, inscriptive rather than descriptive, serving particular interests and ideological positions. Just as memory and identity support one another, they also sustain certain subjective positions, social boundaries, and of course, power.” (Gillis 1994, 4).

Fra 1960’erne kan man overalt i den vestlige verden spore tegn på at den fælles nationalstatslige erindringskultur kom under pres. Det betød ikke at de med ét slag forsvandt, men usamtighederne blev mere iøjnefaldende. Således er det påfaldende at den socialdemokratiske svenske velfærdsmodel, der siden 1930 havde satset på en entydig fremstilling af sig selv som blot og bart moderne, sidst i 1980’erne forsøgte at genopvække dele af den tidligere så foragtede nationale “storhedshistorie” i 1600-tallet med hundredvis af udstillinger over det ganske land og en stort anlagt nyfortælling af den svenske historie af journalisten Hermann Lindquist. Dette sidste førte endda til en veritabel svensk “historikerstrid” om hvem der har ret til at fortælle den nationale historie, de professionelle på universiteterne (som er kedelige, men sanddru) eller amatørerne fra medierne (der kan fortælle, men ikke altid fortæller det rigtige). Det er imidlertid en beskedent undtagelse fra den generelle regel om at erindringsarbejdet efterhånden er blevet på samme tid mere lokalt og mere globalt, mens de nationale fortællinger er kommet under pres, hvor de tidligere var næsten enerådende.

Hvorledes passer diskussionen om en fælles europæisk kulturarv ind i den generelle udforskning af kollektive erindringer? Er en fælles europæisk erindringspolitik en mulig vej til at skabe en fælles identitet forankret i Europa som et forestillet fællesskab? Er der overhovedet en fælles kultur bag de mange nationale identiteter i Europa? Giver det mening at tale om en europæisk identitet eller sågar civilisation? Ved festlige lejligheder besvares spørgsmålet ofte

positivt, selv i Danmark. Medmindre vi da ikke lige er i færd med at stemme om en eller anden europæisk traktat. I første linje af præamblen til Romtraktaten om oprettelsen af et fælles marked fra 1957 står at læse at kontrahenterne hermed beslutter "at lægge grunden til en stadig nærmere sammenslutning af de europæiske folk" ("an ever closer union among the peoples of Europe", som det hedder på engelsk). Ganske vist er det aldeles uklart hvad ordene "sammenslutning", "folk" og "europæisk" i grunden betyder. Samarbejdets bagmand Jean Monnet har i sine erindringer bidraget til uklarheden med sit motto: "Vi skaber ikke koalitioner mellem stater, men en union mellem folk" (Monnet 1976).

I lyset af Maastricht-traktatens ord fra 1991 om oprettelsen af en Europæisk Union er det nærliggende at fortolke samarbejdet som en tæt "union" mellem stater. Men på engelsk (og fransk) er ordet "union" ikke reserveret for den statsretlige størrelse, som danskere (og nordmænd) automatisk tænker på. Fagforening hedder også union. Det er altså et vagt og bredt begreb som omfatter mange forskellige former for samarbejde mellem mange forskellige typer af enheder, fra enkeltpersoner til organisationer og stater. Det samme gælder ordet "folk". Det kan betyde enkeltpersoner og grupper, såvel som nationer og stater. Forløberen til De forenede Nationer, FN, fra 1919 hed på dansk *Folkenes Forbund*. Men på engelsk og fransk kaldtes organisationen henholdsvis *League of Nations* og *Société des Nations*. Uanset valg af betegnelse var der imidlertid tale om en organisation af stater. Det gøres da også lysende klart i Romtraktaten og alle de følgende traktater om europæisk samarbejde at de grundlæggende enheder er staterne og deres regeringer. Det er borgerne blot ikke altid klar over, når de læser paragrafferne, hvis formuleringer kan opfattes som en mellemting mellem international folkeret og national privatret.

Uklarheden understreges af at mange af bestemmelserne har direkte retskraft over for de enkelte borgere og i tilfælde af modstrid står over nationale bestemmelser. Men denne afgivelse af suverænitæt er i hvert enkelt tilfælde tiltrådt af de nationale myndigheder. EU er trods navnet ubetvivleligt en organisation af nationale stater, der samarbejder for at forøge den samlede sum af suverænitæt. Som Niels Ersbøll, dansk chefforhandler op til Amsterdamtraktaten og i mange år den højest placerede danske embedsmand i Bruxelles, har udtrykt det er "EU et overnationalt organiseret mellemfolkeligt samarbejde" (Ersbøll og Bostrup 1998). Ordet "union" er derfor i grunden en falsk varebetegnelse for samarbejdet, der nok ville have været bedre tjent med at have bevaret den gamle betegnelse Fællesskab. Men som så ofte før skulle de politiske ændringer med Maastricht-traktaten i 1991 markeres sprogligt; derfor formuleringen af den "Europæiske Union" selv om der ret beset ikke er tale om en union i ordets mere traditionelle forstand. Den samme uklarhed gør sig gældende ved definitionen af det "Europa", der henvises til i traktaterne og hvis enkelte stater inviteres med til at deltage i samarbejdet. Hvor de geografiske grænser går, afprøves i disse år med diskussionerne om Tyrkiets, Cyprens og Maltas ansøgninger om medlemskab. Tyrkiet er reelt afvist, Cypern (dvs. den græske del) er formelt inviteret til at indlede forhandlinger, og Malta bliver det formodentlig trods sit arabiske sprog (der skrives med latinske bogstaver) og mediterrane blandingskultur af arabisk, italiensk og britisk.

Begyndte Europa med grækerne?

Hvad den fælles europæiske identitet består af, og hvorvidt der overhovedet er noget fælles for europæerne, diskuteres under overskrifter som civilisation, identitet og kultur. Normalt antages det fælles grundlag for den europæiske kultur at være en kombination af kristne dogmer, græsk tænkning og romersk organisationstalent. Et godt og stadig relevant dansk eksempel på en skildring der lægger afgørende vægt på at Europa begyndte i Athen (men ikke Sparta og knap nok Milet) er Erik Lund, Mogens Pihl og Johannes Sløk, *De europæiske idéers historie* fra 1962. Mange af de lidt ældre har læst den i gymnasiet og nogle er måske så heldige at de har den stående på hylderne

endnu. Yderst interessant læsning, men i sit valg af grundlæggende forklaring af rødderne til Europa i modstrid med nyere forskning i antikkens og middelalderens historie. Hypotesen om at den europæiske civilisation er en direkte videreførelse af den græske og den kristent-jødiske tænkning er forkert (jævnfør f.eks. Balling 1986, der skelner ret skarpt mellem middelhavskristendommen og de forskellige udgaver af den europæiske kristendom, se senere).

Vi har hørt om den græske arv masser af gange. Hele den desværre nu stort set forsvundne klassiske, humanistiske almindelse prædikede det. Men det er en illusion, om end en nyttig sådan. Det fremgår ganske klart af Johannes Sløks bog fra 1994 med den lovende titel *Europas sjæl*. Opmærksomt læst demonstrerer den i grunden forskellene på Grækenland og Europa ganske klart, selv om bogens tese er det modsatte. Det er rigtigt at den europæiske tænkning bygger på skrifterne fra antikken kombineret med *Det gamle* og *Det nye Testamente*. Men det vestlige Europa som før Sløk er Europa, var kun én af flere civilisationer, der har forvaltet forskellige sider af den hellenistiske middelhavsverdens traditioner. En anden er den ortodokst-russiske kirke og civilisation, om hvilken der intet siges i bogen, som er én lang hyldest til den vesteuropæiske renæssances selvforståelse og gentagelse af dens dygtige propaganda for sig selv. Endnu mere kontroversielt er det at minde om at den arabisk-muslimske og den tyrkisk-muslimske civilisation også bygger på inspirationen fra grækerne og jøderne. At de har fået et andet resultat ud af det, gør dem blot endnu vigtigere for dagens europæere.

Egentlig er det overraskende at Sløk ikke har et ord at sige om disse andre civilisationer i sin diagnose af "Europas sjæl". For det første når han nemlig frem til at kulturrelativismen i grunden er en af Europas helt særlige gaver til verden. I analysen af de moderne europæeres opdagelse af historien, som et forløb der bringer ændringer, slår han fast at kun den vestlige verden kunne nå frem til den historieforståelse, der siger at man aldrig kan hæve sig over sin egen epoke og fælde en absolut gyldig dom om en fremmed kultur (Sløk 1994, 123). Man kan indvende at denne absolutte iagttagelse ikke selv er særlig relativistisk, og at det altså er en logisk modsigelse at gøre erkendelsens relativisme til en absolut erkendelse. Men skidt med det. Tristere er at Sløk ikke selv praktiserer sin europæiske erkendelsesrelativisme i afdækningen af det europæiske. Derved giver han uafvidende et bidrag til den kulturelle oprustning forud for den "civilisationernes krig", som indflydelsesrige kræfter i det amerikanske og europæiske establishment har varmet op til i de senere år med den indflydelsesrige amerikanske politikforsker Samuel Huntington i spidsen. Kroaterne vil elske Sløks definition af Europa, da den udgrænser både serberne og muslimerne. Og grækerne vil elske understregningen af den direkte kontinuitet mellem det antikke Hellas og det egentlige Europa. Det er selvfølgelig ikke i sig selv et argument mod Sløks beskrivelse. Men læser man bogen omhyggeligt, kan man se at han gør vold på virkeligheden. Han er alt for seriøs en videnskabsmand til at skjule det i de passager, hvor græsk eller oprindelig kristen tænkning analyseres omhyggeligt. At forskellene reelt langt dominerer over lighederne bliver klart ved læsningen af det lille kapitel om middelalderen. Ser man omhyggeligt efter, viser det sig nemlig at det var i denne periode, alt det særlige ved Europa blev til. Det mener Sløk ganske vist ikke, men indirekte kommer han alligevel til at demonstrere at det forholder sig netop sådan.

De sidste fyrré års historieforskning er nået frem til at alt hvad vi tidligere regnede for renæssancens fortjeneste, i grunden stammer fra den såkaldt "mørke middelalder". Empirisk naturvidenskab, forestillingen om kønnenes lighed, det radikale demokrati og nationerne er alle fænomener som først opstod i det nordvestlige Europa og Norditalien mellem 1000 og 1300. Det kan man i kort form læse om hos den svenske historiker Michael Nordberg i bøgerne *Den dynamiske middelalder* og *Renässansmänniskan*. Nordberg kritiserer den konventionelle opfattelse af renæssancen som intellektuel vækkelse, begejstring for livet, erkendelsestrang, videbegærlighed, kritisk sans, afkastelse af autoriteternes lænker, individualisme, skønhedssans, naturfølelse og kritik

af kristendommens dogmer. Renæssancen mente selv at hele denne nye indstilling opstod ganske pludseligt via en nyvakt interesse for antikkens tekster. Betegnelsen *media aetas* blev præget af renæssancens humanistiske intellektuelle som et navn for det kulturelle vakuum, som de antog der var mellem dem selv og den romerske antik. En forståelse senere tiders humanister har radikaliseret ved at kalde “mellemalderen” for “mørk”. Inspirationen fik de fra pessimistiske kristne forfattere, der skildrede forfaldet for al (klassisk) dannet civilisation. Pave Gregor den Store der regerede fra 590 til 604 skrev således:

“Hvad kan vi endnu fryde os over i denne verden? Alle vegne ser vi sorg, overalt hører vi jammer. Byer er styrtet i grus, slotte ødelagte, marker plyndrede. Jorden er blevet en ørken, ingen menneskesjæle er blevet tilbage på landet, næsten ingen i byerne, og dog rammes de få tiloversblevne af menneskeslægten daglig af en ny svøbe. Hvad der er tilbage af det Rom, der engang var verdens herre, ser I jo selv.” (citeret efter Pedersen 1963, 503).

På det kulturelle område stod det ifølge biskoppen Gregor af Tours (ca. 540-594) lige så ilde til:

“Medens boglig dannelse vantrivedes eller snarere gik helt til grunde i Galliens byer (...), og der ikke fandtes nogen lærer, som var tilstrækkelig kyndig til at skildre alt dette (tidens politiske og sociale omvæltninger U.Ø.) hverken på prosa eller vers, lød atter og atter det almindelige klageråb: Hvad er det dog for sørgelige tider, vi lever i? Boglig dannelse er helt uddød, og der er ingen blandt os, som kan føre vor tids tildragelser til bogs.” (fortale til *Historia (ecclesiastica) Francorum*, her citeret efter Pedersen 1963, 503).

Hvorefter den lærde biskop gjorde netop det. Den tidlige middelalder har efterladt relativt få kilder, og flertallet deler den pessimistiske og opgivende tone i de to Gregor’ers skrifter. Men deres pessimisme skyldes snarere en eskatologisk opfattelse af kristendommen præget af forventninger om verdens snarlige undergang og ankomsten af det kristne tusindårsrige. Socialrealistiske reportager baseret på statistiske observationer af det tidlige feudalsamfund er der i hvert fald ikke tale om, det har moderne historikere og arkæologer som Chris Wickham og Richard Hodges til overflod påvist i deres værker om de såkaldte “mørke århundreder” (Hodges 1982, Wickham 1994). Tværtimod var det en dynamisk tid, hvor kulturen i det vestlige Europa blot flyttede ud af de stagnerende byer og udfoldede sig med langt større teknisk (og social) opfindsomhed på store godser og klostre fri af bindingerne fra den gamle romersk-græske civilisation. I øst derimod, hvor bykulturen stod meget stærkere, fordi byerne lå meget tættere, der fortsatte den antikke kultur nærmest uden brud. Med det resultat at den på længere sigt i højmiddelalderen efter år 1000 blev overhalet og til sidst erobret af de mere dynamiske og mere brutale islamiske og vesteuropæiske civilisationer.

I skildringen af middelalderen er det imidlertid lykkedes Nordberg på grundlag af især moderne fransk historisk forskning og fransk kildemateriale at aflive forestillingen om middelalderens tilbagestående. Efter hans bog ved vi at det meste af det, vi anser for typisk for renæssancen, også fandtes i middelalderen, der modsat den traditionelle opfattelse i realiteten var uhyre dynamisk. Med en tilspidset formulering hævder Nordberg at mens middelalderens lærde først og fremmest interesserede sig for *hvad* de antikke forfattere skrev, var renæssance-humanisterne optaget af, *hvordan* de skrev, altså en forskydning af interessen fra indhold til form. Det er langt fra et idyllisk billede af Italien i 1400-tallet, han tegner. Tværtimod er hele bogen båret af en intens polemik mod det klassiske billede af den idylliske renæssance, hvad enten dette blev formuleret af den schweiziske historiker Jacob Burckardt (1818-97) i klassikeren *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860) eller i opslagene i gængse leksika. Hvis man forlader de forestillinger

om individualistiske skønånder og kunstelskende mæcener, der især stammer fra løsrevet betragtning af 1400-tallets righoldige maleri, og bevæger sig ind i det bevarede arkivalske kildemateriale, tegner der sig et radikalt anderledes billede. Pestepidemier, syfilis og hjernehindebetændelse hærgede Italien i perioden. Chancerne for at blive gammel, dvs. over fyrre, var beskedne, samtidig med at epoken også var præget af permanente og blodige krige, jordskælv og meget andet. Men intet af alt dette fremstår i maleriet og den øvrige renæssancekunst.

Det forhold har fået Nordberg til at tænke videre over en udfordrende udtalelse af den nederlandske kulturhistoriker Johan Huizinga (1872-1945) om at en epokes kunstneriske frembringelser nok er en god kilde til smag, vurderinger og ideologiske strømninger, men ikke siger meget om de ydre, materielle forhold. Men det er netop, hvad den righoldige litteratur om "renæssanceånd" og "renæssancemenneske" har antaget. I realiteten, hævder Nordberg, kom det frie og individualistiske "renæssancemenneske" og den ubundne kapitalistiske foretagerånd først til udfoldelse i anden halvdel af 1800-tallet, da renæssancemyten blev sat i system især af den Burckardt. Denne moderne, anakronistiske opfattelse fik god hjælp fra renæssance-humanismens egen ideologi om dens egne fortjenester i forhold til middelalderens. I realiteten var det imidlertid middelalderen, der indledte den radikale tænkning om lighed mellem mennesker og det direkte forhold mellem Gud og menneske, som vi siden forbinder med det særligt europæiske. Skolastikken var ikke snæver og dogmatisk, men nysgerrig, empirisk og modsat den almindelige opfattelse stærkt optaget af teknik, naturvidenskab og matematik (Olaf Pedersen 1979, Nordberg 1984). Middelalderens videnskabsmænd – og ganske få -kvinder – så Gud som altings årsag. Men denne gudstro havde ikke karakter af tro, men af viden. I middelalderen "troede" man ikke på Guds eksistens, man mente at vide, også selv om enkelte tænkere gik så vidt som til at føre logisk bevis for Guds eksistens. "Tro" er et resultat af og et svar på den moderne tids tvivl på Gud, idet den "troende" ved selve sin formulering indrømmer at det er muligt at hævde at Gud ikke eksisterer. Jævnfør den franske historiker Lucien Febvres banebrydende undersøgelse af det fænomen nogle har kaldt "ateisme" i 1500-tallet med forfatteren François Rabelais (ca. 1495-ca.1553) som eksempel (Febvre 1942). Det forhindrede ikke disse troende i at slå ikke- eller anderledes-troende ihjel, men de erkendte altså muligheden af tvivl.

Alt i alt tegner den moderne forskning et billede af den italienske renæssance som nærmest mere "middelalderlig" end middelalderen. Hvordan periodens kunstnere så fik overskud til at producere "renæssance-kunsten", er et andet spørgsmål som får stå hen i det uvisse. Sandsynligvis hænger diskrepansen sammen med at renæssancens kunstnere slet ikke opfattede deres produkter som "kunst", men som håndværk. Denne nyere opfattelse fremgår i grunden også af idéhistoriske skildringer som Sløks, hvis man læser dem omhyggeligt og mod den eksplicitte tendens. Alligevel drager Sløk selv den forkerte konklusion at vi i dag er grækere, der blot har lært at løse de problemer, som de kun dunkelt var i stand til at formulere. Det er forkert. I stedet bør vi opfatte grækerne som vores nærmeste "andethed". Vi europæere tilhører rigtigt nok en civilisation, der bygger videre på de antikke tekster. Men vi har gjort noget helt andet med dem, ligesom araberne og den ortodokse kristenhed har gjort det hver på deres måde. Det kan være nyttigt at spejle sig i grækerne og romerne, men det er forkert at opfatte dem som lig med os selv.

Europa, kelterne og Karl den Store

Lund, Pihl og Sløk fokuserede primært på *lighederne* mellem den græsk-romerske civilisation og den senere europæiske i alle dens forskellige udgaver, mens den nyere forskning primært har interesseret sig for *forskellene*. En klarhjernet repræsentant for denne moderne indsigt er den danske kirkehistoriker Jakob Balling. Han har analyseret kristendommens udvikling fra en middelhavsreligion over det han kalder den gamleuropæiske kristendom til den nyeuropæiske

kristendom fra 1700-tallet, der i vore dage er godt på vej til et blive en egentlig verdensreligion (Balling 1986). Han karakteriserer den tidlige oldkirke, der efter at være brudt ud af jødedommen etablerede sig i den græsk-romerske middelhavsverden, således:

“Den urkirkelige kristendom, som i løbet af tiden indtil de første årtier af 2. århundrede havde nået en elementær konsolidering, foldede sig i de følgende 3-400 år ud som en oldkirkelig kristendom i den civilisation omkring Middelhavet, som var skabt af samvirket mellem hellenistisk-nærotientalske kulturtraditioner og romersk imperialism. Landene omkring Middelhavet udgjorde sammen med områderne op mod Rhinen og Donau – og senere Britannien – en kulturel og statslig enhed. Den vigtigste sammenhængsfaktor i denne helhed udgjordes vel netop af Middelhavet selv: det er en “grundlov” i al førindustriel historie at havet forener og landet adskiller. Over “vort hav”, som romerne kaldte det, foregik en livlig samfærdsel og handel med varer fra alle tilgrænsende lande. Det var en færdsel mellem middelhavsområdets byer, og hermed er peget på civilisationens anden store sammenhængsfaktor. De antikke bysamfund – póleis på græsk, civitates på latin – frembød en lang række indbyrdes ligheder i struktur og livsformer, fremgået som de jo var af én og samme førromerske bystatstradition. Netop bystater går det an at kalde dem, også efter indlemmelsen i det romerske imperium, thi de kunne alle glæde sig ved et vidtgående indre selvstyre under deres råd og magistrater, og med myndighed over de omgivende landområder, hvis ressourcer og produkter udnyttedes af dem. Den kommunale magtelite, som stod for byernes styrelse, kan med rette kaldes den tredje sammenhængsfaktor. Det kan den, fordi dens medlemmers økonomiske status som jordejere og rentiers, og deres politiske dominans i byens liv stort set var ens overalt. Men det var også vigtigt at den tillige var en dannelseselite med fælles syn på tilværelsen, bestemt af den “klassiske” litterære skolelitteratur. Denne normaldannelse, som hvilede på den græske og latinske litteratur således som den læstes og efterlignedes i et rigsdækkende net af offentlige og – især – private skoler, udgjorde i sig selv en enhedsfaktor af første rang, men den fik særlig betydning netop fordi den var magtelitens fælles dannelse og således medvirkede til at give denne elite sammenhæng og stabilitet. Over “bystaterne” hvilede den “romerske fred” som sikrende, samordnende og udbyttende magt. Den kejserlige regering i Rom spillede ikke nær så indgribende en rolle på lokalt plan som en moderne statsmagt gør. Men med sit forvaltnings-, sikrings- og skatteopkrævnings-apparat, ordnet i provinser med magtcentre i hovedbyerne – mêtropóleis – var den en særdeles nærværende størrelse, således som f.eks. Jesu historie viser.

(...)

Udbredelsen (af kristendommen U.Ø.) fortsatte som den var begyndt, fra øst mod vest og med holdepunkter i storbybefolkningen, hvis højere lag snart satte deres præg på kirkens ledelsesgrupper. Under denne udbredelse blev de kristne jævnlige udsat for lokal og efterhånden også rigsomspændende forfølgelse på grund af deres “ateisme”, dvs. nægtelse af deltagelse i hedensk kult. Det hindrede dog ikke – gavnede snarere – kirkens udbygning som fuldt organiseret institution, ledet af sine biskopper, med betydelige materielle ressourcer, og med et kraftigt greb om medlemmernes livsførelse og loyalitet – kort sagt: som en stat i staten. Ved begyndelsen af 300-tallet synes over halvdelen af indbyggerne i Lilleasien at have været kristne, medens procenten næppe var nået over 10 i Vesten, hvor en indfødt, latintalende kristendom i det hele taget var længe om at blive etableret. I denne situation var det da at den romerske regering i kejser Konstantin den Store’s skikkelse sluttede den alliance med kirken, som i løbet af århundredet skulle gøre kejsermagten kristen og kristendommen til rigets officielle og eneste tilladte religion. Denne begivenhedsrække betød en ændring i den kirkelige kristendoms muligheder for påvirkning af rigets befolkning og i de materielle levevilkår såvel som i dens ledelsesgruppers sammensætning. Men den medførte ikke nogen dybtgribende ændring i dens organisation, endsige i dens budskab –

det som staten havde brug for var i øvrigt netop dens færdige organisation og dens udarbejdede tilværelsesforklaring. Oldkirkelig kristendom undergik ganske vist talrige ændringer i løbet af periodens 3-400 år, ændringer, som hverken savnede dynamik eller dramatik; men de vigtigste havde allerede fundet sted før ændringen i forholdet til staten, og de fremgik af en teoretisk og praktisk impulsbearbejdelse inden for et permanent mønster.” (Balling 1986, 36-39).

Denne oldkirkelige syntese af nærorientalske, hellenistiske og romerske elementer levede længe efter byen Roms fald i 476 evt., først og fremmest i det Byzantiske eller Østromerske Rige. Men gradvis opstod en ny samfundsform i de nordvestlige egne af det gamle romerske imperium på grænsen mellem de germanske og de galliske provinser, med hovedsæde i Aachen. I egne mellem Seinen og Rhinen voksede en ny samfundsorganisation ved navn feudalismen frem som en kombination af traditionelle romerske, germanske og kristne træk baseret på den godsøkonomi, der var kommet til at dominere det senere romerske kejserdømme. Jakob Balling karakteriserer den kirkelige side af denne overgang således:

“... endnu mere skæbnesvangre for den gamle kirkelige sammenhæng i Vesten blev de følger, som den økonomisk-politiske omdannelsesproces fik på det lokalkirkelige plan. Her havde den gamle kirkes hovedkendetegn været samlingen af al ledelsesmyndighed på biskoppens hænder. Af hans autoritet som “apostel efterfølger”, og af hans mulighed for at drage materielle såvel som åndelige konsekvenser deraf i forhold til folket, afhang middelhavskristendommens indre sammenhæng og ensartethed og dens ydre modstandskraft. Derfor fik det brud på bispekirkens enhed, som landadelens oprettelse af private kirker på deres godser afstedkom, alvorligere følger end bruddet på rigskirkeenheden og ophævelsen af den paveligt-romerske samordnings- og kontrolmulighed fik. “Egenkirke-systemet” gjorde det ikke blot muligt for godsejeren at behandle kirken som et hvilket som helst andet monopol-”aktiv”, såsom den mølle og den vinperse, han tvang sine undergivne til at benytte mod betaling. Det satte ham også i stand til at kontrollere præstens ansættelse og embedsførelse, således at han til den økonomiske og retslige magt, han udøvede over husfolks og forpagterens kroppe, kunne føje magten over deres sjæle uden at frygte for at instanser uden for hans indflydelsesområde skulle gøre ham rangen stridig.

(...)

Dén katolske kristendom, som tidligere, i middelhavscivilisationens kontekst, kun var én blandt flere rationelt artikulerede udlægninger af verdensorden og historie og kun tilbød ét blandt mange sæt af sammenhængende livsførelsesforskrifter, var nu ganske vist ikke den eneste måde at forholde sig til tingene på, men den var den eneste af sin art.” (Balling 1986, 122-23).

Ifølge Balling og mange andre moderne historikere var den nye europæiske civilisation, der opstod i 700-tallets Frankerrige grundlæggende anderledes end den nærorientalske og hellenistisk-romerske civilisation den udsprang af:

“Gammeleuropæisk kristendom adskilte sig fra oldkristendommen på grund af det, den nye civilisationssammenhæng gjorde ved den; men omvendt er denne sammenhæng i helt anderledes dybtgående forstand præget af kristendommen end den gamle havde været. Medens i den gamle verden kristendommen trådte ind i en civilisationssammenhæng, der var færdigudviklet på sine egne præmisser, kom den til at virke civilisationsskabende i Europa. (...) I det Europa, som antog kristendommen i århundrederne fra ca. 500 til 1000, var det et gennemgående fællestræk at de institutioner og sammenhænge, som rakte ud over den snævert lokale, var svagt udviklede, lidet udviklede, lidet effektive, og sårbare over for kriser. Lige så stærk landsby- og godssammenhængen var, lige så svag var statssammenhængen, ja ofte giver det knap nok mening overhovedet at tale om

en stat, så lidt som en overordnet national, økonomisk og retslig sammenhæng i ordets videre sammenhæng. (...) Netop i den situation kunne det særpræg ved kirkelig kristendom, som allerede de senromerske kejsere havde haft blik for, dens kombination af livstolkning og organisation, få sin fulde vægt og gennemslagskraft. (...) Fra den kom de første ansatser til almenlydige retssystemer såvel som impulser til overnationale økonomiske forbindelser; og fra den kom frem for alt selv begrebet kristenhed som samlende betegnelse for et overlokalt og overnationalt menneskeligt fællesskab – med fælles historie i Israels fortid, fælles lovbog i Bibelen, fælles frelsesmidler i sakramenterne, forkyndelsen og den kirkelige opdragelse, og fælles fremtidshåb.” (Balling 1986, 132-33).

Denne kristenhed blev særkendet for den europæiske civilisation, selv om dens monopol og monolitiske karakter er væsentligt mere tvivlsom end det normalt fremstilles i civilisationsanalyserne. Her finder vi hovedårsagen til at det er nødvendigt at skelne skarpt mellem den hellenistisk-romerske middelhavscivilisation og den senere europæiske. I optakten til beskrivelsen af Karl den Stores indsats (768-814) karakteriserer Balling dette brud således:

“700-tallet (kan) kaldes et afgørende vendepunkt, den epoke, i hvilken den europæiske kirkelighed har sit udspring. I disse år løsnedes båndene til den græske kirke; her kom gennembruddet for tanken om en kristen kongemagt, sakramentalt legitimeret gennem “israelitisk” kongesalvning; og sidst, men ikke mindst: her sluttedes alliancen mellem det romerske pavedømme og det nye Vestens stærkeste magt, Frankeriget. Herved skabtes ingenlunde nogen “færdig” europæisk kirkekristendom; men vigtige forudsætninger skabtes for dét europæiske miljø og dé vestlige institutionsformer, der skulle afgive livsvilkår for den overleverede kristendom og efterhånden gøre den til noget andet end det, der var overleveret. Hvor vigtige ting der her var sket, bekræftedes af den fæstnelse og udbygning af formerne, der fandt sted så tidligt som et par generationer senere, i den kortvarige europæiske imperie- og kirkesammenhæng, som Karl den Store (768-814) skabte. Her styrkedes alliancen mellem statsmagt og kirke gennem inddragelse af den højere gejstlighed i det system af personlige bindinger, krongodsforpagtning og øvrighedsudstykning, som går under samlebetegnelsen *feudalisme*.” (Balling 1986, 135).

Herved blev grunden lagt til den særlige europæiske kulturkreds eller civilisation, som vi på en vis måde stadig lever i. En civilisation der overtog mange tanker fra grækerne (via romerske forfattere), sin religion fra det Nære Østen og nogle organisationsprincipper fra Rom. Men som gjorde noget så radikalt ny ved disse inspirationer at den må karakteriseres som en selvstændig civilisation, lidt på samme måde som de nord- og sydamerikanske kulturer efterhånden er kommet til at udgøre en særlig civilisation, der er forskellig fra den europæiske. Underligt nok er traditionen for at begynde Europas historie i Athen og omegn stærkere i Danmark end i noget andet land i EU – bortset fra Grækenland naturligvis. Alle højere uddannede europæere har naturligvis lært om grækerne i skolen, men det er ikke det samme som at udlede hele den senere europæiske tradition fra de athenske tænkere – eller de spartanske krigere for den sags skyld. Diskussionen om hvilken arv der er mest “europæisk” kan lyde meget speciel og verdensfjern, men får i virkeligheden ofte ganske omfattende politiske konsekvenser i nutiden. Definitionen af “Europa” indgår, som vi senere skal se, faktisk helt seriøst og med vægt i beslutningen om hvilke lande der kan accepteres som medlemmer af EU. Problemet er imidlertid at beslutningerne ofte træffes ud fra temmelig ufordøjede erindringer fra skoletidens undervisning i historie og klassiske fag.

I slutningen af 80’erne bestilte Europa-kommissionen under Jacques Delors’ formandskab en fælles europæisk lærebog i historie for gymnasiet. Den skulle skrives af 12 forfattere, hvilket meget passende svarede til det daværende antal medlemmer af EF – og antallet af stjerner i Europa-

flaget, der blev markedsført på samme tid sammen med andre fælleseuropæiske symboler. Forfattergruppen havde oprindeligt planlagt at følge anlægget i en Europa-historie af den anerkendte franske samtidshistoriker Jean-Baptiste Duroselle. Initiativet til den samlede fremstilling var taget af den fransk-norsk-britiske forretningsmand Frédéric Delouche, der også sørgede for at værket udkom samtidig på otte af fællesskabets sprog, herunder dansk med titlen *Europa. Fra fortid i splittelse til fremtid i fællesskab* (Duroselle 1990). I efterordet skriver initiativtageren Delouche sammen med Duroselle at “der findes solide grunde til ikke at betragte Europa som en mosaik af kulturer, men som en organisk helhed, og at det derfor burde være muligt at skabe et forenet Europa.” Det var et svar på Delors’ opfordring til historikerne om at gøre deres indsats for det Europæiske Fællesskab (som EU hed dengang). I et foredrag på et symposium i 1989 med temaet “1992 og den historiske arv” (i anledning af starten på det indre marked) sagde Delors bl.a.: “Det tilkommer historikerne at sætte integrationsprocessen i perspektiv ved at gå bag om de kortsigtede overvejelser, som kan forblinde os andre. Hvis de skal forstås på den rette måde og hvis de skal vurderes med alle deres konsekvenser, må vore bestræbelser ses på en historisk baggrund.” (citeret efter Karlsson 1996, 186).

Duroselles svar var at begynde med kelterne. Dem ved vi ganske vist ikke meget om, fordi de ikke har efterladt sig skriftlige kilder. Af keltiske sprog tales i dag kun walisisk, skotsk-gælisk, irsk og bretonsk. Alligevel giver det ifølge ham mening at kalde dem den første europæiske kultur. Europæisk jernalder inddeles i Hallstatt-perioden fra ca. 700 til ca. 450 fvt., med navn efter en landsby i Østrig, og La Tène-perioden fra ca. 450 fvt. til Cæsars erobring af Gallien ca. 50 fvt., opkaldt efter en lokalitet i Schweiz. Især den sidste periode har Duroselles bevågenhed. Han skriver:

“Skulle der findes en fællesbetegnelse for tidsrummet mellem 8. og 5. århundrede f. Kr. kunne det passende være “Vestens opvågnen” (...) I tiden mellem ca. 500 og 450 f. Kr. opstod La Tène-kulturen midt i den keltiske verden, nærmere betegnet i området mellem floderne Maas og Main-Neckar. Den er blevet betegnet som en særdeles original kultur, som både stod i forbindelse med det euro-asiatiske Østen og landene omkring Middelhavet ... Kelterne boede allerede dengang i små byer. Inde i landet fandtes der befæstede byer af et nogenlunde ensartet udseende fra Bøhmen til Bretagne.” (Duroselle 1990, 42).

I virkeligheden strakte den keltiske kultur sig helt til Rumænien og Slovenien kunne man tilføje, selv om Duroselle ikke nævner det. Denne udeladelse er helt i tråd med hans generelt stedmoderlige behandling af Øst- og Centraleuropa. I hvilket omfang den keltiske kultur faktisk var fælleseuropæisk i nogen meningsfuld forstand er svært at sige. Det mest markante, fælles træk for kelterne var deres maniske optagethed af at hugge hovederne af hinanden på forskellige fantasifulde måder. Selv Danmark har været præget af keltisk kulturel indflydelse i en sådan grad at en del af jernalderen traditionelt kaldes keltisk jernalder. Et af de helt store nationale klenodier, Gundestrupkarret fra o. 100 fvt. er normalt blevet tolket som keltisk import og var med som et af slagnumrene på mammutudstillingen om kelterne på Palazzo Grassi i Venezia i begyndelsen af 90’erne. Den nyeste forskning har ganske vist påvist at karret formodentlig stammer fra Balkan, nærmere betegnet grænsen mellem vore dages Bulgarien og Rumænien og repræsenterer et samspil mellem keltisk og thrakisk kultur (Kaul 1981). Det understreger dog kun kelternes europæiske karakter, i hvert fald i geografisk forstand. Det keltiske grundlag for den europæiske civilisation var imidlertid ikke tilfredsstillende for den danske deltager i det europæiske lærebogsprojekt, der uafhængigt af Duroselle var under udarbejdelse i slutningen af 1980’erne. I bedste dansk-tyske tradition for undervisning i “oldtidskundskab” krævede Johan Bender at bindet skulle begynde med “de gamle grækere”. Og det gjorde bogen som udkom på forlaget Systime da også, endda med fuldt

skridt og appel. Velskrevet, og til grækernes fulde tilfredshed – endelig en sag, som Danmark og Grækenland har set ens på. Men som sagt forkert.

Den græske kultur havde, ligesom de to andre rødder til den europæiske fælleskultur, sit tyngdepunkt uden for det moderne Europa i Lilleasien foruden Syditalien. Kristendommens vugge stod som bekendt i den frugtbare halvmåne i den aramæisktalende del af Mellemøsten for ca. 2000 år siden. Græsk tænkning udvikledes i et vist omfang på den græske halvø, men ser vi bort fra Athen, var hovedsædet det vestlige Lilleasien med de store græske bystater som Milet, Efesos og Halikarnassos sammen med Syditalien, der ligefrem kaldtes *Magna Graecia*. Sortehavsområdet spillede også en stor om end stadig noget underbelyst rolle i den fælles græske kultur (se Ascherson 1995). Den lille græske bystat Byzans, der blev hovedby i det sene romerske imperium under navnet Konstantinopel (af Konstantins polis) blev valgt, fordi den lå centralt i riget ved ruten til kornkamrene i det sydlige Rusland og byerne på Krim-halvøen og omkring Trapezunt (i dag det tyrkiske Trabzon). Romerrigets hovedstad lå selvfølgelig på den italiske halvø, men den mest urbaniserede del af Romerriget var det østlige Middelhav. Ægypten og Nordafrika (provinsen *Africa*, der siden gav navn til hele kontinentet) leverede desuden det meste af kornet til forsyningen af rigets storbyer. Det er ikke tilfældigt at en stor kristen, romersk tænker som Augustin var biskop i Hippo i vore dages Tunis. Det betyder ikke at Augustin (354-430) var sort, som nogle af de radikale repræsentanter for Black Studies i USA hævder, men det siger noget om det sydlige Middelhavs betydning for den romerske civilisation.

Antikken har betydet meget for Europa, men det har andre civilisationer også. Der er ikke i sig selv en privilegeret og direkte forbindelse fra jøderne, grækerne og romerne til europæisk højmiddelalder og nationalstaternes Europa. Kina, Persien og Indien har også spillet en stor rolle. For slet ikke at tale om Ægypten, Mesopotamien, Assyrien og de andre store flodkulturer.

Siden Romerrigets fald har Europa været splittet i en mængde små stater, som har ligget i indbyrdes krig, konkurrence og rivalisering. Kina har derimod en lang sammenhængende historie som centraliseret stat og havde tidligt en mægtig handelsflåde. Hvordan kan det være at det var Europa og ikke Kina, der blev politisk og økonomisk toneangivende? (Étienne Balazs 1952)

Europa og Kina

Skal man forklare oprindelsen til særtrækkene ved den europæiske civilisation, kombinationen af de videnskabelige, de teknologiske, de industrielle, de nationale og de demokratiske revolutioner, skal vi kaste blikket langt videre mod øst til det store rige, der lå ved den anden ende af ruten gennem Asien, silkevejen. Kina var i årtusinder det mest sandsynlige bud på, hvor det moderne gennembrud ville ske. Meget sandsynligere end den lille, fattige og barbariske halvø vi kalder Europa – i øvrigt et navn der er af semitisk oprindelse. Ereb – “det mørke” – kaldte fønikerne ved det østlige Middelhavs kyst de områder i vest, hvor solen gik ned. Denne opfattelse er bevaret i den slagkraftige tyske betegnelse for Vesten, *das Abendland*. Den funktionelle sammenhæng mellem Øst og Vest træder meget tydeligere frem i den moderne historieskrivning om Kina end den tilsvarende om Europa. I en analyse af de langsigtede faktorer i den kinesiske civilisation, skrev Etienne Balazs, en historiker af ungarsk-fransk oprindelse i 1952:

“Siden Romerrigets fald har Europa været splittet i en mængde små stater, som har ligget i indbyrdes krig, konkurrence og rivalisering. Kina har derimod en lang sammenhængende historie som centraliseret stat og havde tidligt en mægtig handelsflåde. Hvordan kan det være at det var Europa og ikke Kina, der blev politisk og økonomisk toneangivende?” (Balazs 1952).

Balazs var ikke specialist i europæiske forhold, men netop derfor var han i stand til at sætte fingeren på de mest fremtrædende og enestående træk ved den europæiske historie. Det gjorde ham i stand til at forstå Europa, ikke som den verdensleder, andre civilisationer er haltet bagefter, men som den ene store undtagelse, resten af verden i dag søger at imitere. Også når de som visse østasiatiske ledere med den malaysiske ministerpræsident Mahathir Mohamed og den tidlige leder af Singapore Lee Kuan Yew i spidsen har kaldt efterligningen for en særlig “asiatisk udviklingsvej” baseret på særlige “asiatiske værdier”. Set med nutidens øjne er det næsten umuligt ikke at opfatte de industrielle, teknologiske, videnskabelige og politiske revolutioner som de eneste mulige slutresultater af den europæiske historie. Set med samtidens øjne var dette resultat imidlertid langt mindre oplagt. Tværtimod ville de fleste udenforstående observatører have sat deres penge på Kina,

hvis de mellem år 1000 og år 1500 var blevet stillet det anakronistiske spørgsmål, hvilken af de to civilisationer, Kina eller Europa, der mest sandsynligt ville frembringe det industrielle gennembrud. Hovedforklaringen på Europas ledende rolle ligger i den specifikke politiske organisering af territorium og magt. Hvis vi ser på, hvad der er sket i de to ender af det eurasiske kontinent over de sidste tusind år, finder vi at mens det romerske rige gik i opløsning, overlevede det samtidige Han-imperium som noget i retning af en nationalstat.

Det moderne Europa har haft til vane at se sig selv som det Romerske Imperiums direkte arvtager. Alligevel har Europa, efter den vestlige del af Romerrigetets fald i år 476 evt., på intet tidspunkt udgjort en politisk enhed. Reelt levede Romerriget videre i øst i form af det Byzantinske eller Østromerske rige. Det har ikke haft nogen god presse i vest, fra korsfarerne til Edward Gibbons klassiske skildring i *Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-88). Roms "fald" indtraf ifølge Gibbon med den "skrækkelige katastrofe" i 1453, da de osmanniske tyrkere erobrede Konstantinopel. Nu kan man indvende at et rige hvis undergang varede over 1000 år, i grunden var ret overlevelsedygtigt. Samtidig er moderne forskning ved at nå til den opfattelse at Osmannerriget på mange måder fortsatte det Byzantinske som universelt imperium på tværs af den geografiske grænse ved Bosporus (Kitsikis 1985). Set i det perspektiv kan man hævde at Romerriget først gik under i 1918, selv om det skete i en islamisk domineret udgave af imperiet. Under alle omstændigheder er det vigtigt at erindre at den arabisk-islamiske kultur er en mindst lige så legitim arvtager til den jødiske og den græsk-romerske civilisation som det vestlige Europa.

Men i vest skete der et brud. Vest- og Centraleuropa har næsten altid været domineret af politisk splittelse og til og med krige mellem de forskellige lande. Desuden er magtudøvelsen ofte blevet udledt fra forskellige, stridende principper som i striden mellem pave og kejser i middelalderen, hvor det verdslige *imperium* stod mod det sakrale *sacerdotium*. Den suveræne territorialstat blev anerkendt som grundlæggende enhed i Europa ved den fredsaftalt i Westfalen i 1648, der satte punktum for Trediveårskrigen. Denne fredsaftale knæsatte princippet om magtbalance mellem rivaliserende territorialstater som fundamentet for den europæiske civilisation. Deraf betegnelserne det "westfalske system" og den "westfalske epoke", som betegnelse for den epoke, vi stort set stadig lever i. Efter Napoleonskrigene i begyndelsen af det 19. århundrede forvandlede territorialstaterne sig til mere eller mindre homogene nationalstater. Magtbalancen skiftede fra åben konkurrence til alliance, konsensus og derefter igen tilbage til åben rivalisering, som resulterede i 1. verdenskrigs industrialiserede massemyrderier, revolutioner og opløsning af århundredgamle stater. Samtidig lykkedes det en del af de europæiske stormagter i den såkaldte imperialistiske epoke at trække resten af verden ind i deres politiske og økonomiske sfære. Dette relativt kortlivede hegemoni gav siden hen stødet til den nuværende globale situation med en verden fuldstændig domineret af princippet om suveræne, centralstyrede nationalstater.

Karakteristisk nok har disse staters verdensomfattende organisation antaget navnet De Forenede Nationer til trods for at hovedparten af medlemmerne hverken er forenede eller nationalt set homogene. Reelt er der tale om en organisation af stater, men navnet De forenede Stater var allerede i brug i 1945, da FN blev oprettet. I Europa er princippet med suveræne nationalstater blevet virkeliggjort i en sådan grad at udviklingen måtte vendes eller i hvert fald modereres efter 2. verdenskrig. Det europæiske samarbejde indebærer et forsøg på at udvikle økonomisk dynamik i kontinental skala samtidig med at den nationale selvbestemmelse opretholdes i videst muligt omfang. I Kina, til sammenligning, har der eksisteret ubrudt politisk enhed i et land af kontinental størrelse og en mere end kontinental befolkning siden Han-dynastiet 200 fvt. til 200 evt. Kina er ganske vist svunget frem og tilbage mellem centralt styre og opløsning. Men selv efter de mest radikale opløsnings- og svækkelsesperioder er det centrale styre kommet igen. Det skete senest med den kommunistiske magtovertagelse i 1949; dette styre har de seneste tyve år vundet

legitimitet ved at genetablere Kinas historiske rolle som stormagt, senest markeret ved indlemmelsen af Hongkong.

Det aktuelle Kina er et fascinerende eksempel på et imperium på vej til at blive en nation – hvilket beklageligvis går ud over befolkningerne i Tibet og Xinkiang foruden at true Hongkongs og Taiwans velstand. Alligevel har Kina langt fra løst udfordringen i at kombinere økonomisk vækst med sine imperiale traditioner. Tværtimod står Kina i øjeblikket over for et dobbelt problem med intern konkurrence mellem regionerne indbyrdes på den ene side og konflikter mellem regionerne og centralmagten på den anden. Disse spændinger falder sammen med en markant kursændring mod markedsøkonomi. Løsningen ligger, ifølge det kinesiske lederskab, i at opretholde politisk kontrol over den centralstyrede imperiestat med moderne informationsteknologi samtidig med at økonomien slippes fri. Om det lykkes, er yderst tvivlsomt. I omfang svarer opgaven til at løse problemet om cirkulens kvadratur.

Demokratiet var ingen nødvendighed

Den nære fremtid for Kina såvel som Europa og andre dele af verden er i sandhed vanskelig at forudsige. Læren af Europas historie er imidlertid relativt utvetydig: mangfoldighed og konkurrence mellem vekslende magtcentre. Europa kunne som helhed betragtet have antaget en række forskellige politiske former. Den amerikanske historiske sociolog Charles Tilly har peget på fire hovedtyper af politisk organisering, som var tænkelige, men som til syvende og sidst ikke kom til at sætte deres præg på den europæiske statsdannelse. De omfattede en teokratisk føderation i tråd med hensigterne bag det Hellige Romerske Rige fra 962 til 1806, et handelsnetværk som hanseforbundet i senmiddelalderen, eller klynger af bystater som i Nord- og Mellemitalien og Flandern; feudalisme kunne også meget vel have udviklet sig i europæisk målestok i tråd med den udvikling, man senere så i Polen, som i det syttende og attende århundrede praktisk talt blev en aristokratisk republik (på polsk *Rzeczpospolita* dvs. *res publica* på latin). Netop af den grund blev det selvstændige Polen til slut delt mellem sine mere centraliserede og autokratiske naboer. Men den fjerde mulighed, et centralstyret politisk imperium, var faktisk også en mulighed, selvom det aldrig blev realiseret fuldt ud (Tilly 1975, 31).

Fraværet af et centralstyret imperium er i grunden det mest karakteristiske træk ved den europæiske udvikling. Alligevel skal man ikke udelade imperiet i sammenlignende analyser af den europæiske identitet. Trods alt har flertallet af verdens store befolkningsgrupper altid været organiseret i imperier, og imperierne var vokset i udstrækning på det tidspunkt i højmiddelalderen, da Europa begyndte at organisere rum og territorium på en helt ny måde i territorielt skarpt afgrænsede stater og nationer. Endnu omkring 1800 levede det store flertal af europæerne i multinationale imperier. Og så sent som i 1914 ved udbruddet af 1. verdenskrig var imperier den mest udbredte statsform i Europa. Det Russiske, det Habsburgske og det Osmanniske Rige var officielt multinationalt organiserede, det 2. tyske kejserrige var det både reelt og formelt en forbundsstat, mens Frankrig og Storbritannien sammen med Nederlandene og Belgien stod i spidsen for store oversøiske koloni-imperier (jf. Østergård 1995c).

Det, som kræver en forklaring for Europas vedkommende, er i virkeligheden, hvorfor der ikke opstod et vellykket imperium inden for Europas grænser efter Roms fald. Selvom det til tider var tæt på, fra Karl den Store til Habsburgerne, lykkedes det ingen af de store europæiske imperiebyggere at sluge alle deres konkurrenter. Karl V's ambitioner slog fejl i 1555 med freden i Augsburg, hvor princippet om at fyrstens religion var landets religion – *cujus regio, eius religio* – blev slået fast. Militært besegledes nederlaget for tanken om ét universelt imperium i Europa endegyldigt med den Store Armadas nederlag i 1588. Karl V's søn Filip II af Spanien sendte i dette

år Europas største stridsmagt mod dronning Elizabeth af England for at indlemme dette rige i sit universelle katolske imperium (selv om det teknisk set var hans fætter fra Wien, der var kejser). Det mislykkedes som bekendt, men med den moderne forskning i arkiverne og undervandsarkæologiske undersøgelser af skibenes udrustning er det blevet klart at det var et rent lykketræf at briterne vandt. Sådan husker de det naturligvis ikke selv, især i lyset af sejrene over Napoléon og Hitler, der ligeledes linede kæmpemæssige invasionshære op på den anden side af Kanalen. Men i 1588 var magtforholdet endnu skævere, og hvis ikke flåden var forlist i en orkan, ville hertugen af Albas krigsvante tropper efter al sandsynlighed have skåret igennem England som en kniv i blødt smør (Parker 1976). Ydermere ville en sådan militær succes have mobiliseret de stadig stærke katolske kræfter i England. 1588 er i sandhed et af den europæiske histories store vendepunkter.

Senere mislykkedes det igen for Habsburgerne at etablere et hegemoni i det centrale Europa under Trediveårskrigen. Først og fremmest pga. indgriben fra den svenske konge, Gustav II Adolph, i forbund med kardinal Richelieu af Frankrig i en af de uhellige, interessebaserede krydsalliancer, der har kendetegnet europæisk politik siden middelalderen. I stedet for et imperium med klare kompetencefordelinger blev Europa et system af stater i ustabil balance. Et system, hvor en forandring i én enhed påvirkede de andre som billardkugler. Det er dette system af suveræne territorialstater med permanent skiftende alliancer, der kaldes “det westfalske” efter fredsslutningen i Westfalen i 1648, hvor de tyske stater blev internationaliserede og de moderne principper for omgang mellem suveræne territorialstater blev grundlagt.

Dette resultat er helt afgørende for forståelsen af de industrielle, teknologiske, demokratiske og nationale revolutioner, der har karakteriseret Europas udvikling. Ganske vist blev Europas forskellige regioner hverken moderniseret eller industrialiseret på én gang eller på samme måde. Lederskabet kom og gik, forskellige regioner haltedede bagefter til forskellige tider, og tidligere ledere i kapløbet faldt af i svinget. Efter en tid gjorde imidlertid netop denne tilbagestående enkelte af taberne i stand til at foretage det afgørende spring fremad. Dette er overbevisende analyseret af den russisk-amerikanske økonomiske historiker Alexander Gerschenkron under overskriften “the relative advantage of backwardness” dvs. den relative fordel ved at være tilbagestående (Gerschenkron 1962). Ved at pege på variationerne i industrialiseringsprocesserne i de vigtigste europæiske lande, gjorde Gerschenkron klart at en række af de industrielle efternølere i anden halvdel af 1800-tallet netop pga. deres efterslæb fik mulighed for at udvikle erstatninger for de betingelser, som karakteriserede den britiske industrielle model. Ved hjælp af statslig intervention eller finansbanker kunne de opveje fraværet af kapital opsamlet gennem mere spontane processer (Marx’ “oprindelige akkumulation”). Gerschenkron antydede også at det kunne have sine fordele at komme sent på banen, idet et land dermed kunne springe nogle af de tidlige faser i den industrielle udvikling over og i stedet gå lige ind i sin tids teknologisk mest avancerede sektorer. På denne måde bidrog Gerschenkron til at forstå industrialiseringen i Europa som variationer over et tema, ikke identiske processer eller slaviske efterligninger. Forskellighederne var netop hemmeligheden bag den samfundsmæssige dynamik i Europa. Den industrielle revolution i Europa var ikke planlagt fra et politisk og administrativt center, som tilfældet havde været, hvis det samme havde fundet sted i Kina. Men i så fald ville der ikke være snak om en revolution, men om evolution. Og så ville Europa ikke have været “europæisk”.

Hvorfor kapitalisme i Europa?

I sig selv er der imidlertid ingen grund til at antage at et system af konkurrerende stater skulle være en nødvendig forudsætning for permanent vækst. Teoretisk set skulle man snarere tro at et imperium ville kunnet skabe økonomisk vækst i en skala, der overgik et usammenhængende system

af selvstændige stater. Senest virkede dette argument overbevisende på de mange tilhængere af central planlægning i 1960'erne og 70'erne, såvel den sovjetiske som den blandingsøkonomiske model. Men kommandoøkonomierne brød sammen i 1980'erne og diskrediterede dermed det centralstyrende princip. Derved har vi fortrængt de oprindelige og stadig relevante indvendinger mod den pris, der følger af et samliv mellem mange, helt suveræne og egoistiske stater. Omkostningen ved et sådant system er at det forudsætter en magtbalance for at kunne overleve. Og balancen må i sidste instans hvile på et gensidigt anerkendt militært styrkeforhold. Ud over at det er meget dyrt, frister en sådan magtbalance også til at blive efterprøvet en gang imellem, sådan som Saddam Hussein lod sig friste af sin hærts tilsyneladende styrke til at invadere Kuwait i 1990. Nederlaget i foråret 1991 lærte hele verden en lektie. Ikke at aggression aldrig betaler sig, men at det gælder om at have det rigtige udstyr for at kunne hamle op med amerikanernes nye teknologi. Derfor investeres der som rasende i nyt militært isenkram her i 90'erne i den periode pæne og velmenende mennesker havde troet skulle være præget af omfordelingen af den såkaldte "fredsdividende". Sådan er magtbalanceens logik, og den kan man ikke bare ønske sig ud af, det er selv den relativt fredelige danmarkshistorie fuld af beviser på.

Årene mellem 1500 og 1700 var de mest krigeriske nogen sinde i Europa, både hvad angår antallet af år med åben konflikt (95 procent), hyppigheden af krig (næsten en hvert tredje år) og den enkelte krigs gennemsnitlige varighed, omfang og intensitet. I løbet af 1500-tallet var der næppe fred mellem Spanien og Frankrig overhovedet, mens i 1600-tallet de østrigske Habsburgere og Sverige var i krig gennemsnitligt to ud af tre år, Spanien i tre ud af fire, Polen og Rusland i fire ud af fem, og det Osmanniske Imperium praktisk taget hele tiden. I modsætning til almindelige antagelser viste våbenkapløbet sig imidlertid økonomisk fordelagtigt – om ikke for befolkningerne som sådan, så i hvert fald for de involverede stater. Den såkaldte "nye militære historieforskning" fra 1960'erne og 70'erne har med held demonstreret, hvordan de alvorlige administrative og logistiske problemer udløst af behovet for at bygge fæstninger og krigsskibe og at hverve og udstyre tropper i en hidtil ukendt målestok faktisk forårsagede en revolution i styreformen, som den moderne stat opstod af i 1700-tallet. Den såkaldte "militære revolution" opfattes i dag som den afgørende forklaring på udviklingen af den arbejdsdisciplin, det management og de teknologiske opfindelser som muliggjorde den industrielle revolution fra 1780.

Modsat decentralisering inden for et system af stater har et imperium muligheden for at styre økonomien centralt. *A priori* kan man ikke afgøre, hvilket system der er bedst. Europas eksempel viser dog at centralisering på langt sigt ser ud til at være mindre effektivt. Imperier bliver normalt ustabile i det lange løb, uanset hvor stabile de kan forekomme i det kortere perspektiv.

Kinas muligheder

Det var på ingen måde givet på forhånd at demokratiet skulle komme til at udvikle sig i Europa, eller at man ved de demokratiske revolutioner skulle komme til at "opdage" og dermed erobre resten af verden. Når netop dette til slut lykkedes Europa, var det et resultat, som var langt mindre forudbestemt end normalt antaget, både i det vellykkede Europa og blandt de underkastede folkeslag. Som Kinaforskeren Søren Clausen skrev i det nu hedengangne tidsskrift *Omverden* i 1990, er der mange indicier på at Kina var yderst tæt på et moderne gennembrud under det store Song-dynasti mellem 960 og 1279. Befolkningen fordobledes i perioden på basis af forbedring af produktiviteten i landbruget, der igen beroede på en lang række landbrugstekniske forbedringer. Byerne voksede eksplosivt og med dem handelen, der byggede på avancerede mekanismer som kreditgivning og en vis bogføring, som ellers forbindes med renæssancen i Europa. Dertil kom teknologiske opfindelser i hobetal fra bogtryk, metaludvinding – produktionen af jernmalm oversteg i mængde den, der udgjorde grundlaget for den industrielle revolution i Storbritannien

efter 1750 – til papirpenge, kompas og andre navigationsinstrumenter, foruden naturligvis alle de forfinede produkter fra porcelæn til silke, som vi europæere samler under den ikke ubetinget rosende betegnelse “kinesier” (Clausen 1990).

I dag ved alle at det var kineserne der opfandt krudtet. Men ifølge en livskraftig europæisk myte anvendte de kun krudtet til fyrværkeri, ikke til på ægte europæisk og moderne vis at slå hinanden effektivt ihjel med geværer og kanoner. Det er uklart hvorfra denne myte stammer. Under alle omstændigheder er der intet sandt i den. Kineserne brugte krudtet til såvel geværer som kanoner og anbragte dem sågar på store søgående krigsskibe med avanceret sejlteknologi og navigationsinstrumenter (McNeill 1982). De slog hinanden og andre ihjel på bedste europæiske vis, blot med den forskel at i kinesisk strategi ansås det for en dyd at miste så få soldater som muligt. Derfor udviklede de manøvrerne til det mest kunstfærdige. Måske er det disse avancerede bevægelser i landskabet, der har fået primitive europæiske observatører til at tro at kineserne ikke kunne slå ihjel. Forskellen var at de i modsætning til europæerne ikke så nogen pointe i at gøre det, medmindre det var uundgåeligt. Hellere et flot fyrværkeri efter en ublodig sejr end en massiv nedslagtning af egne og modstanderens soldater. Kinesernes maritime bedrifter i første del af 1400-tallet viser, hvor tilfældig den europæiske dominans over resten af verden egentlig var.

I 1368 forlod mongolerne Kina og vendte tilbage til stepperne. Magten tilfaldt en dygtig, ambitiøs og autoritær general, som grundlagde Ming-dynastiet (1368-1644). Han regerede i 30 år under navnet Hongwu. De tidlige Ming-kejsere foragtede mongolerne og anlagde en hårdere linje mod alle nomadefolk. Blandt andet forsøgte Hongwu og hans efterfølger, Yung-lo (1402-1424), at udrydde den private handel og at trække udenlandsk handel ind under det centrale skattesystem. Men de første Ming-kejsere støttede også et foretagende, som havde til hensigt at udbrede kinesisk indflydelse over hele det Indiske Ocean. Syv armadaer af junker med et mandskab på op til 37.000 om bord i hver flåde besejlede havområderne fra Kamchatka i nord til Zanzibar i vest, mens de lagde ind i fjerne havne i vore dages Indonesien, Vietnam, Malaysia, Sri Lanka og Østafrika. Rejserne fik lille eller ingen varig betydning, da hofpolitik satte et brat stop for aktiviteten. Rejserne er alligevel værd at mærke sig, eftersom de på dramatisk vis demonstrerede Kinas potentiale for kulturel ekspansion i 1400-tallet.

Ming-rejserne fandt sted mellem 1405 og 1433 efter tilskyndelse fra kejser Yung-lo. Givetvis håbede Yung-lo at opnå fast kejserlig kontrol over fremmed handel og at imponere fremmede folkeslag med den styrke og magt, som Ming-dynastiet havde genoprettet i Kina. Under ledelse af den dygtige diplomat og general, eunukken Zheng He (eller Zheng Ho), der var muslim af fødsel, demonstrerede rejserne Kinas økonomiske og militære formåen. Ekspeditionerne bestod af formidable flåder og talte til tider mere end 300 skibe, indregnet 63 gigantiske, nimastede skatteskibe på hver 1500 ton. Til sammenligning var Vasco da Gamas flagskib kun på 300 ton – og Columbus’ endnu mindre. De enorme kinesiske skibe kunne hver rumme op til 500 mand. Kina havde skibe, kanoner, mandskab, lastkapacitet og sømandskab, der overgik hvad som helst europæerne på Columbus’ og Magellans tid kunne mønstre. Fuldt lastet med silke, porcelæn, lakarbejder og andre produkter af udsøgt kinesisk håndværk opsøgte skibene i den kinesiske ekspeditionsstyrke nær sagt samtlige vigtige havne i det Indiske Ocean. Zheng He benyttede sin værdifulde last til at etablere kommercielt og diplomatisk samkvem overalt, og han vendte tilbage til Kina med al slags fremmed gods. Krydderier, røgelse, tekstiler, ædelstene, farmaceutika og til og med dyr, som f.eks. en meget omtalt giraf, der blev fragtet fra Malindi til Ming-dynastiets kejserlige zoologiske have via Bengalen.

Så vidt muligt baserede Zheng He sig på overtalelse og diplomati i sin omgang med fremmede folkeslag, men inkluderet i hans følge var 28.000 bevæbnede soldater. Og de blev benyttet i en række tilfælde. På Sumatra tog han en sørøverkaptajn fra Palembang og en tronraner fra Samudra til fange; begge blev senere henrettet i Kina. I 1411 kom det til en strid med en lidet

samarbejdsvillig konge i Sri Lanka. Efter at have nedkæmpet hans hær på slagmarken tog Zheng He kongen og hans familie til fange og førte dem til Kina, hvor de senere blev sat fri af kejser Yung-lo. Zheng He viste også militære muskler ved La'sa (nær Aden i Arabien) og i Mogadishu (dette sidste besøg er dokumenteret i form af fund af kinesisk porcelæn fra perioden). Dersom dette skulle minde læseren om nyere amerikanske ekspeditioner til Mellemøsten, skal han eller hun så absolut være undskyldt. Alligevel afspejlede Ming-ekspeditionerne primært politiske og kommercielle interesser, ikke missionsiver eller opdagelsestrang. Et vidnesbyrd om de kinesiske besøg er en stele rejst 1409 på det sydlige Sri Lanka. Monumentet beskriver besøget af den kinesiske flåde på tre sprog, kinesisk, tamil og persisk og ærer forskellige guddomme i hver af de tre inskriptioner. Den kinesiske tekst priser Buddha og det sinhalesiske buddhistiske samfund, versionen på tamil hylder Tenavarinayanar, en af Vishnus inkarnationer, mens den persiske tekst forherliger Allah og islams helgener. Inskriptionen stadfæster videre at Zheng He ærede Buddha, Vishnu og Allah rigeligt med gaver, deriblandt tusind guldmønter, fem tusind sølvmønter, et hundrede ruller silke og store mængder parfumeret olie og gejstlige ornamenter (Bentley 1993).

Efter dette singalesiske monument at dømme, havde søfarerne fra Ming og deres sponsorer ingen interesse i at fremme kinesisk kultur eller værdier i fremmede lande. I hvert fald i begyndelsen søgte de kinesiske ekspeditioner blot at etablere kommercielle og diplomatiske forbindelser med fremmede folkeslag og at opnå anerkendelse af Kina som verdens centrum, omgivet af underordnede vasalstater. Fraværet af missionerende hensigter forklarer delvis, hvorfor en række problemer på det kinesiske fastland i 1420'erne og 30'erne kunne bringe de succesrige ekspeditioner til ophør. Oversvømmelser, hungersnød og epidemier forårsagede alvorlige økonomiske problemer, som undergravede kejserens muligheder for at finansiere store ekspeditioner. Samtidig herskede der mistro blandt de konfucianske lærde ved hoffet til den klike af eunukker, som støttede og organiserede ekspeditionerne. Konfucianerne hævdede at oversøisk handel var dumdristig og farlig virksomhed, som helst burde vige til fordel for jordbrug og industri. I 1436 fik de endelig medhold, da kejseren udstedte et dekret, som forbød bygning af nye søgående fartøjer. Mandskabet blev beordret til at bemane bådene, som trafikerede indenlandsruterne på den Store Kanal mellem den Gule Flod i nord og Yangtsekiang i syd, der var færdiggjort i 1417. De ressourcer, der tidligere gik til flåderne, blev kanaliseret over i bygning og vedligeholdelse af offentlige bygningsværker som kanalerne og den Store Mur, der beskyttede mod invasioner fra stepperne. Samtidig blev de sydkinesiske købmænds sønner sat i mandarinskoler for at få en klassisk kinesisk uddannelse, og efter de 25 års studium det tog at beherske hele tegnsystemet var enhver form for entreprenørånd effektivt brændt ud af denne gruppe. I løbet af kort tid glemte kineserne til og med hvordan man byggede de enorme skibe, som havde slået de fremmede betragtere fra Java til Malindi med ærefrygt. Hvor meget dette valg end skyldtes Kinas interne udvikling, skulle det komme til at åbne banen for europæerne, hvem det lykkedes at erobre så godt som hele verden i løbet af de følgende århundreder. Denne proces var på den anden side meget mindre nødvendig og lovmæssig end sædvanligvis antaget, som det kinesiske eksempel demonstrerer.

Det enestående Europa

I halvdet århundrede efter det moderne internationale systems opståen ved freden i Westfalen var konflikterne i den europæiske verden først og fremmest konflikter mellem monarkiske territorialstater der til stadighed forsøgte at udvide deres bureaukratier, deres armeer, deres merkantilistiske økonomiske styrke og, allervigtigst, deres territorier. Efterhånden skulle mange af disse territorialstater ændre karakter og blive nationalstater. Som en amerikansk historiker R.R. Palmer har formuleret det, "i 1793 var kongernes krige ovre, mens folkenes krige begyndte"

(Palmer 1959). Dette mønster varede ved indtil slutningen af 1. verdenskrig, da konflikten mellem nationer veg for konflikten mellem ideologier, i lande og mellem lande. Først mellem kommunisme, fascisme og nazisme på den ene side og liberalt demokrati på den anden, siden mellem kommunisme på den ene side og demokratiet på den anden. Under den Kolde Krig manifesterede konflikten sig i kampen mellem to supermagter, som ikke var nationalstater i ordets klassiske, europæiske betydning, men i stedet definerede deres identitet i ideologiske termer. Først med Sovjetunionens nederlag bevægede international politik sig endelig ud af sin vestligt dominerede epoke og ind i en egentlig global. Det er samtidig denne globale situation der mere end nogensinde gør det nødvendigt at gentænke det aktuelle europæiske samarbejdsprojekt på andre præmisser end de snævert nationale (og nationalistiske), der normalt præger den danske debat – og i øvrigt også debatten i næsten alle de andre medlemsstater.

En distanceret historisk sociologisk analyse af udviklingen i Europa gør altså klart at den revolutionære vækst blev sat fri i kraft af det opsplittede statssystem. En god idé kunne altid flygte og søge sig en ny beskytter i et andet land. Det er baggrunden for de franske calvinistiske huguenotter i Berlin og sågar i Fredericia i den ellers fundamentalistisk lutheranske og primitive dansk-norske stat under Christian IV. De flygtede fra religionsforfølgelserne i deres eget land og slog sig ned, hvor herskerne havde så meget brug for deres dygtighed at de så igennem fingre med deres anderledes religion. Til tider var behovene store nok til at staterne blev tvunget til at behandle anderledes tænkende anstændigt. Selv jøder fik visse rettigheder i nogle af de mere perifere europæiske lande, hvilket er grunden til at det akkurat var i et relativt perifert land som Preussen at diskriminationen af jøderne først blev ophævet (i slutningen af 1700-tallet). Men normalt havde jøderne kun acceptable forhold i det tolerante Osmanniske Rige, hvor de flygtede hen efter udvisningen fra Spanien og Portugal i 1492.

Enhedsbestræbelser i Europa

Den europæiske dynamik kan altså i vid udstrækning føres tilbage til konkurrencen mellem staterne. Men det er ikke ensbetydende med at systemet var omkostningsløst. Tværtimod var det uhyre blodigt og hensynsløst mod sine indbyggere, for slet ikke at tale om den omverden som det underlagde sig. Derfor kan vi møde forslag fra velmenende tænkere om europæisk samarbejde praktisk talt fra begyndelsen til de suveræne stater i højmiddelalderen. Omkring år 1300 fremlagde Dante Alighieri (1265-1321) i skriftet *De Monarchia* en plan for en politisk orden, et “universelt monarki” i et forenet Europa. Paven fik i Dantes system tildelt rollen som Guds befuldmægtigede på jorden; så meget, men heller ikke mere i modsætning til Bonifacius VIII, der på Dantes tid aktivt deltog i det storpolitiske magtspil for at fastslå pavemagtens overherredømme over kejser og konger. I Dantes system var der ingen plads til suveræne småstater, styret af fyrster i stil med det Firenze, som han var blevet drevet i eksil fra i 1302. Et sådant system ville efter hans mening uvægerligt føre til kaos. Samtidig gjorde Dante sig til talsmand for en adskillelse mellem den åndelige og den verdslige magt, *sacerdotium* og *imperium*. Det var en kritik af pavernes forsøg på at tiltage sig direkte politisk magt. Denne mente Dante skulle reserveres kejseren i det Hellige Romerske Rige. For Dante var et universelt monarki, der samlede de enkelte stater under sig med bevarelse af deres særtræk, en afgørende betingelse for opretholdelse af freden.

Dantes plan blev snart modsagt af Pierre Dubois (ca. 1250-ca.1320), kronjurist hos den franske konge Philip IV (den Smukke) i et skrift med en meget længere titel, *De Recuperationes Terrae Sanctae* (Om tilbageerobringen af det Hellige Land) fra 1306. Dubois forestillede sig i stedet et statsforbund ledet af et råd af suveræne fyrster og reguleret af en voldgiftsdomstol. Ingen af forslagene blev gennemført. I stedet fik Europa de blodige religionskrige og usikre magtbalancer med skiftende alliancer helt til og med det 20. århundredes

selvmorderiske broder- og borgerkrige. Men vi finder altså allerede omkring 1300 de to hovedlinjer, som har præget tankerne om europæisk enhed lige siden. Den ene forestiller sig et centralistisk styre, mens den anden vil skabe en art statsforbund, en føderation – der ikke som moderne danske antager betyder en centralistisk union, men tværtimod beskriver en klar kompetencefordeling mellem forskellige niveauer i magten. Med andre ord subsidiaritet.

Hverken Pierre Dubois eller Dante Alighieri anvendte ordet Europa i deres planer. Europa som sekulariseret betegnelse blev første gang brugt af pave Pius II i 1458, da han opfordrede til kamp mod de muslimske osmannere, der i 1453 havde erobret Konstantinopel. Claudio Magris beretter i bogen *Donau* at den tyrkiske sultan efter sin sejr noget naivt skrev til paven i denne egenskab af overhoved for kristenheden og forlangte titlen som universel kejser, nu da han havde erobret det andet Rom (eller Byzans). Som vi senere skal se, var det osmanniske styre ikke religiøst fanatisk. Tværtimod anerkendte det officielt fire religioner, islam, den ortodokse kirke under patriarken i Konstantinopel, jødedommen og den armenske kirke (Kitsikis 985). Senere i 1800-tallet fik den katolske og flere protestantiske kirker tilsvarende rettigheder, men det var et resultat af Osmannerrigets svaghed, ikke overbevisning. Disse fire oprindeligt anerkendte religioner var ikke helt på samme niveau, men de religiøse samfunds ledere indgik i det officielle hierarki og regulerede stort set på egen hånd forholdene for deres egne trosfæller, der var organiserede i hver sin *millet*. Den eneste undtagelse var deres forpligtelser over for sultanen og når medlemmer af forskellige trossamfund kom i strid med hinanden. I sådanne situationer havde muslimer flest rettigheder. Alle var de til gengæld retsløse over for medlemmerne af det osmanniske herskerhus. Det ændrer imidlertid ikke ved at der i lange perioder faktisk var tale om et universalistisk imperium, hvor sultanen som den øverste hersker mæglede mellem de forskellige grupper, der udgjorde staten. Derfor var det heller ikke så tåbeligt at han forestillede sig en officiel anerkendelse. Det fik han imidlertid ikke. Tværtimod kaldte den italienske humanistiske tænker Aeneas Sylvius Piccolomini (1405-64) som pave Pius II europæerne sammen til krig mod de “vantro tyrkere”. Og gav derved stødet til det moderne sekulariserede begreb om Europa som vi bl.a. kender fra Sebastian Müntzers allegoriske fremstilling af Regina Europa i hans *Cosmographia* fra 1550, et begreb der stadig dominerer i vore dage.

I 1459 indkaldte Pius II kristenhedens vigtigste fyrster samt repræsentanter for de italienske bystater til en kongres i Mantova for at diskutere et korstog mod den osmanniske fremtrængen på Balkan. Kongressen besluttede at den “med Guds hjælp ville fordrive Tyrken fra Europa” (“in dieta Mantuana ... decrevimus, ut Turchum de Europa divino adiutorio fugaremus” (Hay 1968, 85). Korstog blev det ikke til, men beslutningen er alligevel vigtig, fordi den vidner om at den katolske kirke var ved at udvikle en ny forståelse af begrebet Europa. For det første blev det nu for første gang slået fast at Europa var de kristnes land og kun de kristnes. Den osmanniske sultan var velkommen til sit rige, men det burde ligge i Asien, ikke Europa. For det andet skiftede målet for de korstog, som kirken siden slutningen af 1000-tallet havde opfordret til. Hidtil havde de været rettet mod det Hellige Land generelt og Jerusalem specielt, selv om der også var ført korstog mod hedningene i de baltiske lande, indtil litauerne som de sidste i Europa antog kristendommen i 1386 (Christiansen 1980). Mantova-kongressen udpegede nu “Europa” som målet for korstogs energien, et Europa der blev opfattet som en truet fæstning, hvor osmannerne allerede havde erobret de ydre skanser i form af Konstantinopel. Denne nye brug af Europa som synonym med kristenheden var et resultat af muslimernes nye imperium, idet den katolske kirke (med rette) mistænkte osmannerne for at ville oprette et verdensherredømme, et såkaldt “monarchia del mundo”.

Der var to grunde til populariteten for begrebet Europa. Den ene var at ordet pga. sin antikke baggrund i sig selv havde autoritet for humanistisk dannede personer som den førnævnte Piccolomini. Koblingen af begreberne medførte at den kristne nu blev defineret som europæer.

Men det betød omvendt også at alle europæere skulle være kristne (Christensen 1988, 70-72). En eksklusiv kobling af kristendom og Europa var der ikke nogen som havde tænkt sig i middelalderen, selv om jøderne blev udplyndret og forfulgt i forbindelse med korstogene, eller udvist som det skete i England. Kristenheden, *Christianitas*, havde været en større og mere åndelig størrelse end det geografiske Europa, der kom til at tegne sig som svar på den osmanniske fremmarch. I stedet for stridigheder mellem kristne indbyrdes og mellem verdslige og kirkelige myndigheder forsøgte Pius at gøre grænsen mellem de kristne i Europa og de vantro i resten af verden til den centrale dimension i det kristne verdensbillede. Det havde han ikke videre held med på kort sigt, men på længere sigt må man unægtelig sige at han havde succes. For hvad er Samuel Huntingtons bestemmelse af den vestlige civilisation andet end en moderniseret udgave af renæssancepaven Pius II's formuleringer? På kort sigt stødt Pius' bestræbelser imidlertid på modstand fra de kristelige monarkier, først og fremmest den stærkeste enkelte magt, Frankrig. Den franske konge og hans rådgivere afviste alle universelle identifikationer af Europa med kristenheden og ville kun anerkende Europa som en værdineutral geografisk betegnelse for et kontinent bestående af forskellige – og dermed stridende – stater. Stater som nok var kristne, men først og fremmest havde deres egne interesser – og efterhånden også kirker som den gallikanske i Frankrig og den anglikanske i England (Christensen 1988, 75).

Den minimale forudsætning for en vellykket kamp mod de effektive og moderne tyrkiske hære var at rivaliseringen mellem de europæiske stater hørte op, i det mindste for en tid. Sådanne utopiske ønsker om en våbenstilstand i indbyrdes krige fremførtes med jævne mellemrum i de næste århundreder af velmenende humanister. Men ønsket strandede hver gang på geopolitiske realiteter. I stedet for at holde fred indbyrdes, allierede den isolerede stat sig typisk med den tyrkiske fjende. Det gjaldt som før nævnt først og fremmest Frankrig. Alligevel var det en fransk statsmand, hertugen af Sully (1559-1641), der i 1638 fremlagde et udkast til et kristent, europæisk statsforbund, "*la République très chrétienne*". I dette skulle der indgå 15 stater: seks klassiske territorialstater, Spanien, England, Frankrig, Lombardiet, Danmark og Sverige; fem valgstater, det Hellige Romerske Rige (kejserriget der nu var sunket ned på niveau med andre stater), Pavestaten, Bøhmen, Ungarn og Polen, foruden fire republikker, Venezia, det Italienske Forbund, det Schweiziske Edsforbund og de Forenede Nederlande.

Mange træk i vore dages politiske kulturer i Europa kan forklares ud fra de historiske forskelle, der fremgår af denne opregning. Forslaget var uden muligheder for at blive realiseret, men listen viser hvilke af vore dages stater der har historiens legitimitet med sig. Det gælder først og fremmest de seks monarkier, af hvilke fem eksisterer i dag som suveræne nationalstater sammen med tre af valgstaterne. Lombardiet forsøger at blive suveræn igen, mens Polen takket være Hitlers og Stalins myrderier og grænseflytninger for første gang er blevet en etnisk homogen stat. Ungarn tabte i begge verdenskrige hvorfor mindst en tredjedel af de magyarisktalende i dag lever uden for landets grænser. Men befolkningen synes stort set at have affundet sig med situationen. Bøhmen og Mæhren har skilt sig af med Slovakiet og har dermed alle betingelser for at blive et velstående demokrati igen, som det var i tiden under Østrig-Ungarn fra 1867 til 1918. "Sverige" og "Danmark" eksisterer tilsyneladende ubrudt, men i 1600-tallet var de begge multinationale stater hvis navne er gået i arv til nutidens små homogene nationalstater (jf. Østergård 1997d). Denne arv og den kollektive erindring om altid at have været der og således have ret til sin uindskrænkede suverænitet forklarer meget af den politiske holdning i disse to skandinaviske lande. Og er baggrunden for at landene trods deres ringe størrelse tænker sig selv som legitime stormagter, der blot tilfældigvis er temmelig små i fysisk forstand, men til gengæld hævder sig som moralske stormagter.

Sully foreslog at et råd med 60 medlemmer skulle stå i spidsen for dette forbund blandt andet med den opgave at udarbejde en europæisk folkeret. Desuden foreslog Sully at der

skulle oprettes seks regionale råd, hvis afgørelser det enkelte land skulle kunne indklage for rådsforsamlingen. Han foreslog også oprettelsen af en stående hær, som skulle opretholde den interne orden i den kristne republik. Den skulle derfor kunne intervenere i staterne, men skulle også beskytte borgerne mod herskernes vilkårlighed. Den udenrigspolitiske opgave var at fordrive tyrkerne fra Europa. Alt dette førte ikke til noget som helst. Tværtimod fulgte Frankrig sine snævre egoistiske interesser i Trediveårskrigen og underminerede den habsburgske kejser, som bar hovedbyrden i afværgekampene mod de fremtrængende osmannere, der i denne periode herskede over det meste af Ungarn og Kroatien og to gange trængte frem til Wiens porte, i 1529 og igen i 1683. Så var der mere fremtid i filosofien og pædagogen Comenius' forslag fra 1645 om at forene europæerne ved at forbedre undervisningssystemet under ledelse af et internationalt akademi. Fri udveksling af informationer var for ham forudsætningen for europæisk enhed. Siden skulle de undervisningsmæssige bestræbelser efterfølges af et politisk samarbejde inden for rammerne af nye internationale institutioner. Endemålet var forsoning mellem de stridende kirker og oprettelse af et fælles "verdenskonsistorium". Vil man vide mere om disse planer, kan jeg anbefale Ingmar Karlssons fremragende lille bog, som det foregående afsnit har mange af sine idéer fra. De nyere planer og idéer om europæisk samarbejde er godt behandlet i Henri Brugmans' klassiker fra 1970.

Pessimistisk desillusion efter 2. verdenskrig

I de følgende århundreder produceredes massevis af idealistiske planer til overvindelse af den politiske splittelse (Brugmans 1970). Opsplitningen var som sagt forudsætningen for den ekstraordinære dynamik på alle samfundslivets felter i Europa, men samtidig ufatteligt kostbar. Især under de store omvæltninger efter den franske revolution og igen i det 20. århundrede med de to verdenskrige, der reelt er at betragte som en fortsat europæisk borgerkrig. I 1945 havde parterne næsten udslettet hinanden med det resultat at kontinentet blev domineret af de to nye dynamiske stormagter, sejrherrene USA og USSR, der forvaltede hver sin del af arven fra den europæiske civilisation. Nazismens racistiske folkemord havde diskrediteret den europæiske modernitet samtidig med at europæiske videnskabsmænd i eksil i USA havde produceret den frygtelige atombombe. Ganske vist i en god sags tjeneste, for at besejre de totalitære fjender af demokratiet. Men konfronteret med bombens altødelæggende kraft, der kunne udslette ven såvel som fjende, var det svært at forudsige dens reelle fredsskabende potentiale. Danskeren Niels Bohr (1886-1962) følte sig på vegne af hele fysikerstanden ansvarlig for opfindelsen af dette frygtelige våben og opfordrede flere gange politikerne til at drage radikale politiske konsekvenser af den nye situation. I sit berømte "Åbent brev til De Forenede Nationer" fra 1950 citerede Bohr et memorandum til den amerikanske regering af 24. marts 1945. Det begyndte således:

"Frem for alt må det forstås at vi kun befinder os i begyndelsen af en udvikling, og at der sandsynligvis i meget nær fremtid vil blive fundet midler til at forenkle metoderne til fremstilling af de aktive stoffer og at forstærke deres virkninger i en grad, der vil tillade enhver nation, som er i besiddelse af store industrielle hjælpemidler at råde over ødelæggelsesmidler, der overgår alt, hvad man tidligere har kunnet forestille sig. Menneskeheden vil derfor være stillet over for farer af hidtil ukendt karakter, medmindre der i tide kan tages forholdsregler til forebyggelsen af en skæbnesvanger kappestrid om sådanne frygtelige rustninger og til oprettelsen af international kontrol med fremstillingen og anvendelsen af de farlige stoffer." (Bohr 1950, 236-37).

I dag kan vi se at den Kolde Krig undgik at blive varm netop i kraft af den disciplin, som atomvåbnene pålagde modparterne. Men det var ikke let at forudse i 1940'erne – og man skal

heller ikke overse, hvor tæt det flere gange har været på at gå endegyldigt galt under den Kolde Krigs terrorbalance, som under Cuba-krisen i 1962. I denne situation forfaldt mange intellektuelle til total fortvivelse over Europa og fraskrev det ethvert positivt indhold. Jean Paul Sartre (1905-1980) udtrykte en hel selvkritisk generations desperation, da han i forordet til Frantz Fanons anti-imperialistiske traktat *Fordømte her på Jorden* fra 1961 afskrev Europa og alt europæisk. Intet bevaringsværdigt fandt Sartre i den vestlige rationalisme og humanisme – selv om den jo bl.a. havde produceret ham selv! I denne tekst, som rigtigt nok er skrevet på højdepunktet af den franske debat om kolonikrigen i Algeriet, undsagde Sartre hele den europæiske kulturarv med ordene:

“Tidligere havde vort kontinent andre pontoner: Parthenon, Chartres, menneskerettighederne, hagekorset. Vi ved nu (efter holocaust og imperialismen U.Ø.), hvad de er værd: og så kan man kun redde os fra skibbrud gennem vor meget kristelige skyldfølelse. Vi er færdige, som De ser: Europa springer læk overalt. Hvad er der da sket? Simpelt hen at før var vi dem, der skabte historien, og nu skaber andre historie med os som stof. Styrkeforholdet er vendt om, afkoloniseringen er i gang; alt hvad vore lejesoldater kan gøre, er at sinke dens fuldendelse.” (Sartre 1961, 23-24).

Ekstremt i sin afvisning af alt europæisk, men i grunden ikke afgørende forskelligt fra fortvivlelsen og håbløsheden i Heretica-generationen herhjemme, som vi finder den udtrykt hos Poul La Cour, Martin A. Hansen eller Bjørn Poulsen. Disse kulturpessimistiske holdninger blev på en eller andet måde identificeret med Europa og det europæiske, mens alt det positive, civiliserede og demokratiske blev forbundet med drømmen om det nordiske, siden hen suppleret med et engagement i den tredje verden. Holdningerne lever i udvandet udgave som en automatisk, men ikke diskuteret mentalitet videre hos talrige præster og lærere og indgår således som en vigtig del af den intellektuelle modstand mod EU i Danmark.

Midt i efterkrigstidens følelse af total afmagt på civilisationens, menneskehedens eller i hvert fald Europas vegne opstod imidlertid konkrete planer om en ny og og for første gang effektiv organisering af samarbejdet mellem staterne i det vestlige Europa. Den praktiske udførelse af disse planer er i vid udstrækning forbundet med én bestemt person, Jean Monnet (1888-1979). Hans navn har ikke gjort videre indtryk i den danske offentlighed. Trods 25 års medlemskab af det europæiske samarbejde er jeg ofte blevet mødt med en vis usikker tavshed når jeg har præsenteret mig med min fulde titel som Jean Monnet-professor i europæisk civilisation. Denne tøven skyldes ikke betegnelsen “europæisk civilisation”, selv om heller ikke dette begreb har nogen høj status i Danmark. Nej, det er Jean Monnets navn der udløser det tøvende spørgsmål, “øh, er det ham maleren?”. Før en nærmere omtale af Jean Monnets virke og EU som det reelt eksisterende Europa er det imidlertid på sin plads lidt nøjere at undersøge sammenhængen mellem nazismens folkemord på jøderne og den europæiske udgave af moderniteten.

*Europæisk civilisation? Jo tak, det ville sandelig
være en vældig god idé (Mahatma Gandhi)*

Modernitet og holocaust

I Norge raser i øjeblikket noget for nordiske forhold så sjældent som en veritabel “historikerstrid”. Den foregår mellem nazismeforskeren Hans Fredrik Dahl på den ene side og flertallet af hans kolleger på de historiske institutter på den anden. Dahl har i tredive år skrevet om nazismen og fascismen, senest i form af en stor biografi over Quisling der udkom i to bind 1991 og 1992. Her har han sat sig for at forklare baggrunden for den norske nazisme og påvise hvor mange “pæne” nordmænd der sluttede op om Quislings styre – og efter 1945 derfor blev dømt for landsforræderi. Denne bog gav anledning til megen polemik, men anerkendes samtidig som det fundamentale værk om manden og epoken. Senere er Dahl imidlertid kommet under anklage for at gå langt over den tilladelige streg i en argumentation for at lade de såkaldte “revisionister”, dvs. dem der benægter udryddelsen af jøderne, komme til orde.

Konkret blev diskussionen udløst af at Hans Fredrik Dahl anbefalede oversættelse af en biografi af Joseph Goebbels skrevet af den berygtede revisionistiske historiker David Irving. Dahls argumentation var at nok benægter Irving Hitlers ansvar for udryddelsen af jøderne, men det berører kun ca. en tiendedel af bogens oplysninger (Irving 1966). Disse fejlagtige påstande opvejes ifølge Dahl af de mange nye indsigter i Goebbels’ virke baseret på omfattende og ofte utraditionelle arkivstudier. Bag dette opgør ligger Dahls relativt nye erkendelse af at kommunismen medførte endnu større ofre end nazismen og gjorde det med en parallel begrundelse, hensynet til opbygningen af et nyt og “bedre” utopisk samfund. Omfanget af kommunismens udryddelser er senest dokumenteret i den franske “sortbog” *Le livre noir du communisme* fra 1997. Denne opdagelse har fået ham til at spørge om man ikke bør føre processer mod tilhængere af kommunismen, når man nu gjorde det samme mod så mange relativt uskyldige og anonyme medlemmer af det norske nazistiske parti NS. I Norge blev det blotte medlemskab af partiet *Nasjonal Samling* efter krigen behandlet som en strafbar handling.

Det var anderledes i Danmark for slet ikke at tale om det neutrale Sverige. I Danmark forløb retsopgøret efter besættelsen bestemt ikke lydefrit. Men i princippet blev der kun idømt straffe for konkrete handlinger – om end ifølge love med tilbagevirkende kraft. Rene meninger og medlemskab af nazistiske foreninger straffedes derimod ikke. Den tidligere stærkt venstreorienterede Dahl spurgte ligefrem på en conference om marxismen og de intellektuelle i november 1997 på Roskilde Universitetscenter om hvorfor der ikke er formuleret krav om at gennemføre tilsvarende retsopgør efter afslutningen af den Kolde Krig, når ingen har beklaget straffene for blot og bart medlemskab af nazistiske organisationer under 2. verdenskrig. Det virker langt ude set fra konsensus-dansk synsvinkel og mødte ikke megen forståelse på jubilæumskonferencen. Ret beset er det dog mærkeligt at debatten om arven efter kommunismen hos os stort set kun er blevet ført i den satiriske tv-serie “DDR 2”, sendt på den lille kanal DR2 der kun kan ses af et mindretal af befolkningen. Her bliver kendte personer med en kommunistisk fortid interviewet i en lortebrun og syntetisk setting à la DDR afbrudt af autentiske klip fra DDR’s

ugerevyer med militærparader og alenlange taler af Erich Honecker. Idéen var fremragende og vakte berettiget interesse i udlandet, især i Tyskland. Men som den eneste bearbejdning af en fortid, der også i et eller andet omfang var vores, virker det lidt fattigt. Eller rettere som typisk dansk historiefortrængning forklædt som humoristisk lethed i omgangen med tunge emner.

Den norske debat blev introduceret af Hans Fredrik Dahl i et indlæg på Roskilde Universitetscenters jubilæumskonference om "Marxismen, historien og de intellektuelle" 25. november 1997 under overskriften, "Det totalitære fenomen: Marxismen, fascismen og den 2. verdenskrig". Hans indlæg vakte stor interesse især blandt de yngre studerende, men har ikke sat sig større spor i den danske offentlighed, selv om der var ganske mange journalister til stede. Hverken Dahls indlæg eller pamfletten af hans stærkeste kritiker Bergen historikeren Odd-Bjørn Fure med titlen *Kampen mot glemselen* (1997) er (endnu?) blevet kommenteret af danske historikere, end sige ført over på danske forhold. Det hænger formodentlig sammen med vores danske modvilje mod principielle debatter og skarpt optrukne debatfronter. "Så galt mente de det jo heller ikke" er den normale, og ikke ganske ubegrundede, danske reaktion. Det er ofte meget sympatisk, men ikke nødvendigvis, når vi har med så store emner som forholdet mellem totalitære ideologier og udryddelsen af hele grupper af mennesker at gøre.

Mørke midt på dagen

Den tysk-jødisk-amerikanske politiske tænker Hannah Arendt (1906-75) var en af de første forskere som seriøst undersøgte forbindelsen mellem det moderne samfund og nazisternes industrialiserede massebord på Europas jøder. Hun tog fat på arbejdet allerede under 2. verdenskrig straks efter at hun havde fået organiseret sin tilværelse efter at være kommet i sikkerhed i USA som flygtning i 1941. Resultatet blev det grundlæggende og stadig uovertrufne værk *Det totalitære samfundssystems oprindelse*. Her undersøger Arendt de moderne, totalitære ideologier som nazismen, fascismen og kommunismen for at forstå antisemitismen som et moderne og ikke et urgammelt fænomen. Værket udkom på engelsk i tre bind i 1951 og blev med det samme modtaget med enorm interesse over det meste af den vestlige verden – dog ikke i Danmark, hvor bøgerne havde det uheld at udkomme så sent, fra 1971 til 1979, at hendes analyser blev læst som et forsøg på at slå marxismen i hartkorn med nazismen og andre forbryderiske regimer. Og det var ikke velset i ret mange kredse på det tidspunkt. Dertil kom at det blev udgivet af et ganske lille og ukendt forlag, Notabene. Bedre blev det ikke af at Hannah Arendt i 1975 ganske kort før sin død fik Sonning-prisen. Det satte hende blot i bås med tænkere som Albert Schweitzer, Arthur Koestler og Karl Popper, hvilket ikke var heldigt i 1970'erne. Diffamering af marxismen var imidlertid ikke Arendts primære hensigt selv om hun kom til at grundlægge en hel tradition for sammenlignende udforskning af totalitære regimer og ideologier, først og fremmest det nazistiske Tyskland og Sovjetunionen, den såkaldte totalitarismeforskning. Hvad der optog hende var institutionaliseringen af terror med hemmeligt politi og koncentrationslejre. I forhold til især nazismen var det hendes formål at undersøge hvorledes antisemitismen blev sat i system og førte til masseudryddelse netop i det land, der havde været det første til at give jøderne fulde borgerrettigheder, Preussen, der samtidig var det land hvor deres integration i det øvrige samfund, emancipationen, i 1920'erne var kommet længst.

Foranlediget af den israelske stats proces mod Adolf Eichmann udsendte Hannah Arendt i 1963 en bog hvori hun mere specifikt undersøgte hvad hun kaldte "ondskabens banalitet" i den moderne tidsalder, *Eichmann i Jerusalem*, med undertitlen "en rapport om ondskabens banalitet". Denne lille bog indviklede hende i en enorm polemik især med jødiske miljøer, idet hun ud over Eichmanns middelmådighed beskrev jødernes egen delagtighed i deres udryddelse pga. passivitet. I modsætning til pessimistiske kritikere som de tyske frankfurter-filosoffer Max

Horkheimer (1895-1973) og Theodor W. Adorno (1903-69) i *Oplysningens dialektik* (skrevet 1944 i Hollywood) opfattede Arendt ikke barbariet og udryddelserne som det eneste mulige resultat af moderniteten. Men som en mulighed under bestemte omstændigheder når en gruppe radikale tilhængere af en totalitær ideologi af historisk "tilfældige" grunde (som f.eks. Tysklands nederlag i 1. verdenskrig) kom i besiddelse af en moderne stats umådelige administrative og tekniske ressourcer.

Under bestemte omstændigheder har moderne regimer udfoldet et barbari, der er uhørt i forhold til tidligere tiders i kraft af dets omfang og "rationelle" gennemførelse. De totalitære ideologier nazismen og stalinismen havde det til fælles at udryddelserne blev foretaget af hensyn til et "større gode" for at realisere et utopisk idealsamfund. Denne side af det 20. århundredes barbari er vi endnu langt fra kommet til afklaring over. Til tider føres kritikken af det styrede og planlagte samfund til sin yderste konsekvens så selv den fredsommelige, nordiske, socialdemokratiske socialstat anklages for totalitarisme og dermed ubevidst nazisme eller kommunisme (det var undertonen i 1980'ernes postmodernistiske kritikker af statslig styring). Det er naturligvis absurd, men vi er endnu langt fra at have forstået forbindelsen mellem især kommunismens påstand om at høre til i oplysningstidens rationelle fremskridtstænkning og dens uhørte udryddelser af millioner af egne undersåtter i ideologiens navn.

Forudsætningen for at forstå forbindelserne er at være historisk præcis og nuanceret når man undersøger denne anden, mørke side af moderniteten. Ellers bliver resultatet let tynde generaliseringer som den franske filosof Jean-Paul Sartre forfaldt til da han som før nævnt sent i sit liv reducerede al europæisk og vestlig kultur fra Parthenon til katedralen i Chartres til atombomben og Auschwitz (Sartre 1961). Hovedproblemet ved forståelsen af det nazistiske folkemord på jøderne er at flertallet af deltagerne var ganske almindelige mennesker, der endog tog billeder af deres ofre og stolt viste disse fotografier fra deres arbejdsplads frem for familie og venner. Det er et af de mange rystende resultater af de senere års analyser af bureaukratiet bag udryddelsen af jøderne. Det samme gælder i vid udstrækning for kommunismen, selv om stalinismen og den tidligste kommunisme desuden betjente sig af højt begavede, men afsporede idealister. De psykologiske mekanismer bag disse ugerninger er glimrende fremstillet i Arthur Koestlers klassiker *Mørke midt på dagen* fra 1940 (oversat til dansk af H.C. Branner i 1947). Men det gjorde nazismen faktisk også, har vi opdaget i de senere år, f.eks. den i Danmark så anerkendte Werner Best. Hvorvidt alt dette fører til at vi i 1990'erne skal føre retssager mod medlemmer af kommunistiske partier under den Kolde Krig som Hans Fredrik Dahl foreslår er til gengæld mindre givet. Debatten om forskelle og ligheder mellem nazisme og kommunisme er derimod vigtige at tage, alene af den grund at så mange er tilbøjelige til at sige at vi skal lade være.

Ondskabens banalitet

Forholdet mellem udryddelsen af jøderne under 2. verdenskrig, holocaust, og andre folkedrab før og især siden diskuteres (endnu en gang) ivrigt i USA og Tyskland. Anledningen er en bog af den amerikansk-jødiske politolog Richard J. Goldhagen med titlen *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* fra 1996. Man kan undre sig lidt over den omfattende interesse, der er blevet bogen til del, for den bringer ikke særlig meget nyt. Det nye i den er især at Goldhagen fremhæver almindelige tyskeres deltagelse i udryddelserne frem for Hitlers og det snævre nazistiske lederskabs rolle. Hans forklaring er at der var en udbredt antisemitisme i det tyske samfund, som udløstes i udryddelsen af de jødiske medborgere. Det er ikke særligt tilfredsstillende som specifik forklaring på udviklingen i Tyskland, da antisemitismen var langt mere udbredt i Tysklands nabolande som Østrig, Frankrig og Polen. Antisemitismens udbredelse har Goldhagen ikke undersøgt komparativt, og man må også indrømme at det er vanskeligt at gøre metodisk

tilfredsstillende. For Tysklands vedkommende er Goldhagen nået frem til at mindst 100.000, men sandsynligvis op mod to millioner var direkte involverede i myrderierne som bødler, vagter og lignende. Det har han ret i, men selv hvis man tager det høje af hans tal ved at medregne familie og bekendte, som de aktive stolt berettede om deres aktiviteter til, er det stadig ikke en overvældende stor procentdel af en samlet tysk befolkning på over 70 millioner.

Selvfølgelig må der have været – eller rettere sagt blevet udviklet – en antisemitisk holdning blandt mange tyskere. Men denne holdning var generel. Folk talte om at inflationen eller arbejdsløsheden skyldtes “jøderne” eller den “jødiske kapital”, ligesom modernismens usædelighed i det avantgardistiske Berlin blev forklaret ved jødisk dominans. Men sådanne generelle eller abstrakte beskyldninger fik ikke befolkningen til at rette vreden mod konkrete medmennesker af jødisk afstamning. Der er stor og afgørende forskel på verbal og fysisk vold. I parentes bemærket er det grunden til at demokratier som vores kan leve med total ytringsfrihed. I Danmark er det ikke forbudt at benægte udryddelsen af jøderne og eksistensen af koncentrationslejre. Her dømmes man for handlinger, ikke meninger (bortset fra en omstridt racismeparagraf i loven om ytringsfrihed).

En langt bedre og meget mere foruroligende beskrivelse af den almindelige tyskers adfærd er en undersøgelse af historikeren Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution* fra 1992. Browning har undersøgt, hvordan helt almindelige tyske borgere under bestemte forhold blev involveret i masseudryddelserne. Goldhagen inddrager hans resultater, men fortegner dem, fordi han tolker dem ind i sin almindelige tese om tyskernes helt særlige antisemitisme. Browning har undersøgt 101. reserve-politibataljon, som var engageret i udryddelsen af jøder bag den tysk-russiske front i 1941-42. Materialet er retsakterne fra de sager, der i efterkrigstiden blev ført mod de overlevende. Mandskabet var rekrutteret blandt lidt ældre politimænd fra Hamburg, den mest socialdemokratiske by i Tyskland. Flertallet var satte familiefædre, næsten ingen var ideologisk overbeviste nazister og alle havde mange års erfaring som politibetjente i en by med mange forskellige slags mennesker. Alligevel udførte de i titusindvis af henrettelser af børn, kvinder og gamle tilsyneladende uden at føle meget andet end fysisk anstrengelse ved det. Et job som alle andre.

Problemet ved Brownings og andres forskningsresultater er at de bringer den uforklarlige ondskab tættere ind på livet af almindelige moderne mennesker og dermed i mindre grad gør dem til et spørgsmål om en særlig tysk skyld. Denne indsigt kom allerede frem i en undersøgelse fra 1952 som den norske kriminolog Niels Christie foretog af norske fangevogtere i tyske koncentrationslejre i Nordnorge (først udgivet 1972). Christie gennemførte kort efter krigen en undersøgelse af de norske vagter i fem KZ-lejre i Nordnorge, som den tyske hær havde oprettet i 1942 til at rumme tilfangetagne jugoslaviske partisaner. Vagtmandskabet var almindelige nordmænd ansat efter annoncering i aviserne. Det var ikke deciderede udryddelseslejre, men alligevel døde 69% af de ca. 3.000 fanger i løbet af vinteren 1942-43. Dødsprocenten var altså lige så stor i disse norske lejre som i de værste tyske KZ-lejre bortset fra de deciderede udryddelseslejre. En del af årsagen var klimaet og det tynde tøj, men jugoslaverne (der næsten alle var serbere) blev udsat for en hård og umenneskelig behandling. En behandling som vel at mærke ikke var beordret af de tyske militære myndigheder, der endda ved enkelte lejligheder greb ind mod overivrige norske vagter.

Niels Christies undersøgelse bygger på interview med 300 af disse fangevogtere, foretaget mens de sad i norsk fængsel efter 1945. Her nåede han frem til mange af de samme resultater som Browning for 101. reserve politibataljon. Grunden til at personalet med god samvittighed udførte ugeringerne var at de ikke opfattede ofrene som medmennesker, men kun som en abstrakt kategori af “forbrydere”, “partisaner”, “kommunister” – eller “jøder”. Pga. af de elendige sanitære forhold opfattede vogterne endda knap nok jugoslaverne som rigtige mennesker, godt hjulpet af det forhold at de normalt heller ikke kunne tale med dem. Kun i sjældne tilfælde

kom de til at opfatte fangerne som medmennesker. Og behandlede dem så tilsvarende bedre. Svaret, der også har gyldighed i dag, synes altså at være at normale medmenneskelige reaktionsmønstre sættes ud af kraft når medmennesker reduceres til repræsentanter for en abstrakt kategori. Det er en del af forklaringen på at folkedrab kan finde sted, også hvor det som i Bosnien og Rwanda drejer sig om tidligere naboer, der begynder at udrydde hinanden. Denne mere generelle erfaring fritager ikke det tyske folk fra den historiske skyld, men den er vigtigere end de henvisninger til generel antisemitisme i en hel kultur som Daniel Goldhagen i sin langt mere omtalte bestseller fra 1996 har gjort så meget ud af. Antisemitismen indgår, men kun som en del af et større kompleks, hvor man må indrømme at ideologer og politikere ender med at stå med det allerstørste ansvar, fordi de tager initiativet og leverer legitimeringen. Især jødiske forskere advarer mod enhver relativisering af det absolutte onde i det nazistiske holocaust. Det kan de have nogen ret i, men kun nogen.

I 1990'erne har menneskeheden gjort en række tragiske erfaringer med folkedrab. Bosnien med den systematiske krig mod civilbefolkningen trænger sig på som et skrækindjagende memento. Allerværst og sværest at forstå er dog hutuers drab på mellem en og halvanden million tutsier – og andre hutuer – i løbet af godt hundrede dage fra april til juli 1994 i det centralafrikanske land Rwanda. I modsætning til holocaust var denne massakre lavteknologisk, hovedsageligt udført med macheter og køller. Alligevel var den højeffektiv. En inderkreds af fanatiske hutuer omkring den tidligere præsident Habyarimana havde planlagt folkemordet i årevis, indkøbt våben (med støtte fra Frankrig, der tilsyneladende ville gå langt for at bevare Rwanda som fransktalende mod den engelsktalende tutsi-guerilla i Uganda), udformet dødslistes og sendt hadpropaganda gennem radioen til en underdanig og autoritetstro befolkning. Ligesom tyskerne parerede hutuerne i stort tal ordre. Naboer myrdede naboer, kvinder myrdede kvinder, ægtefæller af blandede ægteskaber myrdede hinanden. Endog præster og medlemmer af gejstlige ordener myrdede deres sognebørn direkte eller indirekte ved at udlevere dem til hutu-militserne.

FN's forsigtige undersøgelseskommision karakteriserede to år senere forløbet som "en gennemtænkt, planlagt og systematisk masseudryddelse begået af hutu-elementer mod tutsi-gruppen". Med andre ord et folkedrab. Tyskerne har ikke længere monopol på masseudryddelsen, selv om de pga. Tysklands industrielle effektivitet har stået for det mest velplanlagte og industrialiserede af arten. Sociologen Zygmunt Bauman (f.1925) har i en indflydelsesrig bog, *Modernity and Holocaust* understreget udslettelsen af jøderne som den mørke side af moderniteten. At man ikke kan få demokrati, lighed, produktivitet, ja sågar menneskerettigheder uden risiko for racistisk fanatisme og masseudryddelser. Meget kunne tyde på at Bauman har ret. Blot skal man ikke identificere "det moderne" med industrisamfundet. Hutuerne klarede sig med macheter, køller og benzin. Vi bør heller ikke glemme at store dele af den tyske udryddelse af jøderne og andre grupper foregik meget fysisk konkret ved skydning og slag. Gaskamre med komplicerede giftstoffer er en vigtig, men åbenbart ikke uomgængelig forudsætning for at mennesker kan bringes til at myrde hinanden. Under ekstreme betingelser kan de/vi endda myrde mennesker, som vi kender personligt, uden at det nødvendigvis er motiveret af håb om vinding eller stærke følelser. Det kræver "blot" at man holder op med at se dem som medmennesker og i stedet opfatter dem som repræsentanter for en abstrakt kategori af fjender, "andre". Er det først tilfældet, er ingen forbrydelse åbenbart utænkelig. De nye erfaringer synes desværre at afkræfte det enestående ved folkedrabet på jøderne, selv om Hitler og hans ideologiske formuleringer i *Mein Kampf* har været tolket som bevis på det absolut enestående og tyske ved nazismen.

Mein Kampf

Mein Kampf blev en bestseller straks ved sin fremkomst i 1924 og antog status som et helligt skrift efter magtovertagelsen i januar 1933. Denne status gør det vanskeligt i dag at finde ud af, hvordan og hvor meget bogen reelt blev læst. Nazismens politiske modstandere henviste selvfølgelig til uhyrlighederne og umulighederne i det rodede og selvmodsigende skrift. Alt tyder imidlertid på at det helt store flertal af NSDAP's tilhængere opfattede skriftet som et almindeligt stykke politisk propaganda. Dvs. ment principielt, men formuleret i et symbolsk og radikalt sprog, som ikke skulle opfattes bogstaveligt. Der er ingen grund til at tro at almindelige tyske vælgere regnede med at ord som "udryddelse" af jøder og bolsjevikker skulle tages bogstaveligt. At de gik med til at jøderne og andre borgere skulle fordrives fra det fælles fædreland var slemt nok, ligesom accepten af "genopdragelse" af homoseksuelle og prostituerede og "medlidenhedsdrab" (eutanasi) på sindslidende og håbløst syge var det. Men at Hitler og hans snævre ledergruppe faktisk mente deres program bogstaveligt var ikke til at forudse for almindelige vælgere. De var rekrutteret fra den "lunatic fringe", der findes i ethvert samfund, men som her var kommet til magten pga. en helt usædvanlig situation med ydmygelsen efter 1. verdenskrig og verdenskrisens økonomiske katastrofer. I modsætning til almindelige politikere mente disse fanatikere hvert ord og førte dem ud i praksis, da de fik mulighed for det under krigens suspendering af alle almindelige regler.

Det nazistiske lederskab var godt klar over at den fysiske udryddelse af jøderne, i hvert fald de tyske, var upopulær blandt befolkningen. Det ved vi fra Gestapos fortrolige indberetninger om folkestemningen (Broszat m.fl. 1977). Diskrimination og tvungen udvandring blev accepteret af befolkningens flertal, men ikke drab. Derfor beordrede Hitler at Berlins jøder ikke skulle henrettes. Det er den ordre, de såkaldte revisionister i dag misbruger til at "bevise" at Hitler var imod jødeudryddelserne som sådan (Irving 1977). Det var han ikke, men som en dygtig politiker tog han hensyn til befolkningens stemninger. Et vidnesbyrd om denne hensyntagen til det tyske folks finere følelser er det faktum at udryddelserne hovedsageligt fandt sted uden for det egentlige Tyskland i generalgouvernementet Polen. Det var den del af Polen, som ikke blev indlemmet i Tyskland, efter at Tyskland og Sovjetunionen delte landet i 1939. De ophævede Polen som selvstændig stat og overtog de områder, som de havde måttet opgive efter 1. verdenskrig. Resten havde ingen folkeretslig status og blev styret direkte af tyskerne. Her samledes 1940-41 jøder fra hele Europa i kæmpestore ghettoer, hvorved tyskerne selv skabte det overbefolkningsproblem, som udryddelserne skulle løse.

Den manglende juridiske status for området var baggrunden for at tyskerne kunne opretholde fiktionen om intet at vide. Udryddelserne foregik jo i et juridisk set ikke eksisterende land. Det er grunden til at det siden har vist sig vanskeligt at placere ansvaret hos Hitler med absolut juridisk sikkerhed. Konklusionen af et halvt århundredes intens forskning i det nazistiske Tyskland og holocaust er den lidet opmuntrende at Hitler givetvis var ansvarlig i generel forstand. Men hvornår skrev han under? Og på hvad? Det er svært at bevise på en måde, som tilfredsstiller domstolens krav om eksakt bevisførelse. Der findes ingen befaling om udslættelse af jøderne med Hitlers underskrift. En sådan er dog muligvis for nylig fundet af en ung tysk historiker i Moskvas arkiver. Den kildekritiske efterprøvning er imidlertid først netop indledt, så indtil videre er det klogt at tage den revisionistiske indvending alvorligt. Hitler lod nemlig uden at formulere ordren eksplicit forstå at han ønskede jøderne udryddet, hvorefter ivrige underordnede konkurrerede om at føre antydningen ud i livet på den mest effektive og bestialske måde. Denne proces er glimrende fremstillet i en tv-udsendelse med en rekonstruktion af Wannsee-mødet i foråret 1942 (Østergård 1992). Alligevel hævdede tyske konservative fra begyndelsen at personen Hitler og han alene var skyldig, fordi han åbenlyst havde fremlagt sit uhørte og sindssyge program i *Mein Kampf*. En art "blueprint for annihilation", som mod alle tænkende menneskers forventninger, også flertallet af nazisternes, blev ført ud i praksis i ly af verdenskrigens undtagelsestilstand.

Sådan har argumentet lydt fra indflydelsesrige tyske historikere i mange år med den praktiske konsekvens at tyskerne som folk stort set går fri. Omvendt har en hel skole af socialliberale tyske og britiske historikere placeret skylden hos det nazistiske regime. De understreger beslutningsanarkiet og den improviserede natur af det nazistiske styre. Det vil sige at man simpelt hen ikke kan forvente at kunne placere ansvar så klart og tydeligt, som vi i hvert fald indtil for nylig forventede af en fungerende, velordnet retsstat (Broszat 1969 og Kershaw 1985). Nazismen var anderledes og herskede i høj grad via et tilstræbt beslutningskaos mellem forskellige organer med uklare og overlappende magtbeføjelser. Man kalder denne forklaring funktionalistisk, fordi den tenderer til at lægge ansvaret for nazismen på modsætninger i den tyske historie og nedtoner dermed betydningen af personen Hitler. Havde det ikke været ham, ville det have været en anden, som udløste det tyske folks frustrationer, skabt af nederlaget i 1. verdenskrig og modsigelserne i verdens hurtigste moderniseringsproces.

Uanset om den ene eller anden af disse to forklaringer er rigtig – og begge rummer noget af sandheden – er det overraskende at det netop var i Tyskland, jøderne blev mest systematisk forfulgt og udryddet. I begyndelsen af det 20. århundrede var antisemitismen langt mere udbredt i Frankrig og Østrig-Ungarn end i Tyskland (og stort set fraværende i Osmannerriget, ligesom den stadig var det under 2. verdenskrig i Bulgarien, hvis jøder ikke blev udleveret til udryddelse). Nazismens og antisemitismens fremmarch i 1920'erne kom helt bag på alle rationelt tænkende politikere. Ledende socialdemokrater, som bekymret havde studeret den autoritære udvikling i Italien efter Mussolinis magtovertagelse i oktober 1922, konkluderede at fascismen var en voldelig og autoritær strategi for at modernisere et tilbagestående land som Italien. Derfor var der ingen grund til at være særligt bange for den tyske efterligningsbevægelse. Som en af de ledende teoretikere formulerede det: "Fascisme er for lande med hestekraft, ikke dampkraft". Han skulle blive klogere og fik mange år til at tænke over sin fejltagelse i en koncentrationslejr. Men socialdemokraterne havde ret i at påpege at fascisme og nazisme ikke var den samme ideologi, selv om Hitler beundrede Mussolini og kopierede en lang række træk fra hans program og bevægelse. Det viste sig da også at de to regimer hurtigt kom i konflikt om herredømmet over Europa, efter at Hitler var kommet til magten i januar 1933. To hypernationalistiske bevægelser som fascismen og nazismen måtte nødvendigvis tørne sammen. Først da Mussolini som konsekvens af militære nederlag underordnede sig, indgik de to stater en alliance – på tyske betingelser.

Men det var Hitler og nazisterne der gennemførte den systematiske udryddelse i en ideologis navn med anvendelse af den mest moderne organisation og teknologi. Ofte endda på en måde så det gik ud over krigsførelsens effektivitet, som når faglærte jødiske arbejdere der var nødvendige for krigsindustrien blev myrdet, eller når tog med forsyninger til fronter blev forsinket til fordel for transport af jøder. Det unddrager sig enhver rationalitet. Eller rettere, holocaust var udtryk for en anden, en fanatisk ideologis rationalitet. Det er derved den minder om sin tilsyneladende modpol, den sovjetiske kommunisme under Stalin, som ifølge Alan Bullocks parallelbiografi af Hitler og Stalin havde ansvaret for udryddelsen af endnu flere af sine egne, selv om metoden her snarere var sult, udmattelse og deportation end direkte drab (Bullock 1991). Fælles for begge regimer er at beslutningerne blev foretaget af en lille inderkreds, men udført af ganske almindelige, om end moralsk afstumpede medlemmer af samfundet.

Nazismen og det danske

Som dansker bør man dog ikke fortrænge at NSDAP faktisk fik den største opslutning ved et frit valg før magtovertagelsen netop i Schleswig-Holstein, den tyske delstat der minder mest om Danmark i social struktur og religiøs mentalitet. Dette skal ikke bortforklare at Hitler, nazismen og holocaust skete i Tyskland. Men Tyskland var ikke dømt til Hitler, hverken i 1848, 1870, 1914,

1918 eller ved katastrofevalget i 1928. Nu hvor det er sket, vil Hitler imidlertid være et kors for alle tyskere i al fremtid. Det er slemt nok for de nulevende og kommende generationer af tyskere, så vi andre behøver ikke at gøre byrden endnu tungere ved hovedløst at sætte eksklusivt lighedstegn mellem holocaust og Tyskland. Hitler og holocaust er desværre et resultat af hele den europæiske historie. Selv om det er forkert at tale om en særlig nordisk samfundsmodel til forskel fra resten af Europa, er det dog ubetvivleligt at de nordiske lande i det 20. århundrede har gennemløbet en mere harmonisk moderniseringsproces end de fleste andre lande i Europa. Takket være kompromiserne mellem landbrugets og arbejderklassens organisationer i 1930'erne viste Norge, Sverige og Danmark sig relativt immune mod nazismens og fascismens fristelser (Lindström 1985). At de var det, skyldes imidlertid bestemte politisk-kulturelle forhold i de nordiske stater, ikke en mystisk "nordisk" immunitet mod radikale ideologier.

Ved rigsdagsvalget 6. november 1932 opnåede NSDAP i hele Tyskland 33,1% af de afgivne stemmer. Men i delstaten Schleswig-Holstein stemte lidt over 45% på det nazistiske parti. Det er ret velundersøgt i den klassiske politiske sociologi. Specielt interessant er at en ung, tysk historiker Wilhelm Koops for nylig har taget forholdene i Sydtønder amt omkring Niebøll op til nærmere undersøgelse (Koops 1993). Trods – eller måske netop på grund af – de mange dansksindede i denne del af i Schleswig-Holstein opnåede NSDAP nogle af sine allerbedste valgresultater i denne i forvejen særligt nazistiske del af Tyskland. Allerede før 1914 kunne man spore antidemokratiske og antisemitiske stemninger her. Men det adskilte ikke Sydslesvig fra andre dele af det tyske kejserrige. Det nazistiske beredskab i den altovervejende agrare befolkning blev ifølge Koops grundlagt i tiden mellem 1918 og 1921. Som reaktion på det uforståede nederlag i verdenskrigen og afståelsen til Danmark af byen Tønder (med tysk flertal) trak den landlige befolkning og dens interesseorganisationer sig tilbage i en afvisning af det moderne liv og alle dets følger. En del af forklaringen på denne tilbagetrækning er at den økonomiske krise i 1920'erne ramte allerhårdest i de perifere grænseegne mod Danmark. Men stærkt medvirkende var bitterhed over afståelsen af Nordslesvig til Danmark og den deraf følgende grænsedragning, som af flertallet af tysksindede nord og syd for grænsen opfattede som urimelig. Derimod var det lille danske mindretal stort set immunt mod nazismens fristelser (Mogensen 1981). Det skyldtes dog i mindre grad antinazisme end modvilje mod en stærk og aggressiv tysk stat, der kunne true mindretallets ret til at identificere sig kulturelt med Danmark. Alt dette demonstrerer at der ikke var nogen simpel sammenhæng mellem nazistisk beredskab og "nordisk" mentalitet. Forklaringen må søges i en bestemt konstellation af politisk nation, statsdannelse, social struktur og politisk kultur.

Det samme resultat fremgår af en ikke-forudindtaget undersøgelse af forholdene i de øvrige nordiske lande. Nazistiske sympatier i den svenske kulturelle og politiske elite er ikke systematisk undersøgt, men er behandlet i adskillige litterære bidrag, senest i en svensk tv-serie om dagliglivet under 2. verdenskrig. Forholdene i Norge er derimod grundigt undersøgt i forbindelse med den omfattende udforskning af det nazistiske parti Nasjonal Samling og senest Hans Fredrik Dahls omfattende biografi af den norske "fører" Vidkun Quisling (Dahl 1991-92). Dahl tegner et mere nuanceret billede af den norske befolkning, der svarer til forholdene i Danmark. Dette nye billede viser de nordiske befolkninger som splittede mellem en radikal nazistisk og pro-tysk minoritet på den ene side og en anti-nazistisk og anti-tysk modstandsbevægelse på den anden. Helt indtil 1943 var det store flertal af befolkningerne derimod ret indifferente over for nazismen og besættelsen. De deltog i hvert fald ikke aktivt i opgøret mellem de to grupper der befandt sig på hver sin politiske yderfløj. Trods al mytologi om "norske tilstande" og "hjemmehæren" var der stor lighed mellem adfærden i Norge og Danmark. Den norske regering og kongehuset var i eksil og kæmpede mod Tyskland. Men på den anden side var den pro-tyske del af den norske befolkning også langt mere aktiv hjemme end de tilsvarende i Danmark. Der var snarere tale om en grads- end en artsforskell. Til gengæld har begge befolkninger været lige gode om at fortrænge splittelsen

mellem anti- og pronazister til fordel for en myte om hele folkets samlede modstand. Det var tilfældet ved befrielsen, da alle erklærede sig som frihedskæmpere. Derved minder Norge og Danmark lidt om det Italien, hvor man plejer at sige at befolkningen fordobledes i 1943-44, da 40 millioner fascister blev til 40 millioner anti-fascister.

Selv om udviklingen siden 1945 har nærmet de nordiske og tyske befolkninger til hinanden i levestandard og politiske præferencer er der stadig forskelle i holdninger, som er værd at undersøge. Trods aktuelle problemer med finansieringen af velfærdsstaten i Sverige og Danmark står de nordiske lande stadig som lysende eksempler på social orden og internt demokrati – forbilledlige for sig selv, men faktisk også for forbløffende mange andre i verden. Og med nogen ret. De nordiske lande – model eller ej – fungerer bedre end de fleste samfund. Problemet er blot at store dele af befolkningerne har taget forestillingen så meget til sig at de tilsyneladende opfatter det nordiske fællesskab som noget uden for Europa, ja lige frem et alternativ. Nøgternt betragtet er de nordiske landes historie og kultur blot en variation over fælles europæiske mønstre og temaer. En variation der pga. en lang række geopolitiske forhold er resulteret i små, nationalt homogene, socialt demokratiske og lutheranske stater. Men altså en variation over det fælles europæiske tema, den systematiske tvetydighed der er indbygget i moderniteten (se Østergård 1997d for en fortolkning af Nordens historie som del af den almindelige europæiske udvikling).

Holocaust, atombomben og imperialismen var ikke de eneste resultater af den europæiske civilisation og moderniteten, som kritiske europæere havde tendens til at tænke i 1940'erne og 50'erne. Men ubetvivleligt en mulig side af den. Denne dobbelthed er en uomgængelig side af den europæiske civilisation, men den er ikke udelukkende parkeret i det centrale og sydlige – eller østlige – Europa. De nordiske lande har været heldige de sidste par hundrede år og har opbygget ret velfungerende sociale demokratier på basis af ret homogene nationale identifikationer. Men de har aldrig været immune over for de tvetydigheder, der indgår som en uomgængelig del af den europæiske historiske arv. At parkere alt det onde mod syd og det gode mod nord som det somme tider sker i EU-debatten om “Rom”-unionen er i hvert fald ikke historisk underbygget.

Holocaust på museum

April 1993 åbnede i Washington et nyt stort museum for udryddelsen af jøderne under 2. verdenskrig under opmærksomhed fra medierne og tilstedeværelse af alverdens politikere fra Bill Clinton og Al Gore til Franjo Tudjman og Arne Melchior – rækkefølgen er tilfældig, det fælles var ønsket om at blive fremhævet i tv og aviser. Det skete på et tidspunkt, hvor de sidste overlevende fra koncentrationslejrene nærmer sig afslutningen af deres liv. Mange af dem frygtede at verden ved slutningen af århundredet var ved at glemme deres lidelser, og at antisemitismen igen stikker sit hæslige ansigt frem. Samtidig satte borgerkrigen i Bosnien atter foreteelser som etnisk udrensning og forsøg på masseudryddelse af en hel befolkning på dagsordenen, om end på en mindre videnskabelig og systematisk vis end nazisternes industrialiserede masse mord. Museet blev finansieret ved private donationer, indsamlet af en energisk amerikansk-jødisk forretningsmand, der tog over efter en indledende fase under den karismatiske, men upraktiske nobelfredsprismodtager Elie Wiesel. Den centralt beliggende grund i forlængelse af Washingtons centrale museumsallé, The Mall, stillede forbundsregeringen til rådighed.

Kort efter afslutningen af 2. verdenskrig udtalte Theodor Adorno at “efter Auschwitz er det umuligt at skrive poesi”. På sæt og vis holder dette udsagn stadig, i hvert fald når vi forsøger at bearbejde det ufatteligt onde, der skete i udryddelseslejrene. Alligevel er det netop, hvad fire udvalgte kunstnere har forsøgt at gøre i deres udsmykning af museet. De fire blev udvalgt af en overordentlig omhyggelig komite af museumsfolk, forskere og samlere. De har undgået realistiske fremstillinger af typen “lille barn klynger sig til moders skørt”, med den indbyggede fare for at

blive til kitsch, der lurker på alle forsøg på at omgås med det ufattelige. Hvad vi ser, er seriøse abstrakte værker, der alligevel i deres form prøver at håndtere de store spørgsmål. Selvfølgelig havde Adorno ret i den forstand at intet kunstværk kan komme blot i nærheden af det følelseschok, der ligger i selve udryddelsens instrumenter. Og de findes til overmål, udstillet efter alle den moderne museums kunsts nyeste principper. At se en af de jernbanevogne, som transporterede ofrene, eller beholderne til cyklon B giftgassen giver en direkte fysisk fornemmelse af udryddelsens omfang og videnskabelige gru, på samme måde som først bunkerne af hår, sko og gebisser i Auschwitz får det til at gå op for en at det ikke bare er tal i en bog eller rapport men konkrete, levende mennesker, der blev udryddet i et abstrakt princip navn.

Alligevel kommer de tre skulpturer af Richard Serra, Joel Shapiro og Ellsworth Kelly plus Sol LeWitts vægmaleri ikke til kort over for den historiske virkelighed. Det skyldes nok især kvaliteterne ved selve museumsbygningen, der er tegnet af James Ingo Freed fra Pei Cobb Freed & Partners. Den dengang 62-årige New York-arkitekt er født i Essen i 1930 og selv flygtning fra nazismen. Men som han har udtalt i interviews, havde han trods sin jødiske opvækst intet personligt forhold til udryddelsen, før han fik opgaven. Først da han læste om emnet og besøgte koncentrationslejre som forberedelse til tegningen af museet, kom den dybere forståelse. Skolet som han var i Ludwig Mies van der Rohes (1886-1969) kølige og abstrakte modernisme, var det ingen selvfølge for Freed at skabe en ramme for et så følelses- og symbolladet indhold. Men han er sluppet fremragende fra udfordringen. Det ses ikke så meget udefra, hvor den fem etager høje, kalkstensbeklædte bygnings antikke søjler passer godt ind blandt Washingtons neoklassistiske templer for politik, statsfornuft og rækken af Smithsonians museer. Men den tilsyneladende traditionalistiske bygning afslører ved nøjere eftersyn et utraditionelt indre for den besøgende. Nøgne murstensflader, ståldragere, tungt tilgitrede vinduer og massive vægge giver et truende indtryk og leder tanken hen på den oprindelige holocaust-arkitekturs blanding af funktionel modernisme og tung magtdemonstration. Ikke som et postmoderne citat, men netop som en alternativ modernistisk variation over det fælles udgangspunkt.

Modernismen var ikke et antinazistisk kunstudtryk, selv om vi har fundet det bekvemt at huske det sådan. Mange af de arkitekter, der arbejdede for det nazistiske diktatur, kom fra Bauhaus-miljøet, men måtte for at overleve bygge fabrikker og meget andet for de nye magthavere, især organiseret gennem organisationen *Amt Schönheit der Arbeit*. Funktionalismen forsvandt ikke totalt da Hitler kom til magten trods førerens afsky for dens formsprog. Den udfoldede sig blot på mindre iøjnefaldende områder end statens officielle bygninger såsom fabrikker og boliger, af hvilke flertallet gik tabt under verdenskrigens bombardementer. Herunder også lejre i det erobrede Østeuropa. Til det formål benyttede de sig af den moderne masseproduktionsteknik, der var udviklet i 1920'erne. Denne ingeniørmæssige enkelhed, grænsende til minimalisme har Freed ført ind i det nye museum og samtidig kombineret med den næsten pralende monumentalisme, der f.eks. prægede Dachau – han har således fundet ud af at Dachaus grundplan var hentet fra Michelangelos Campidoglio med Roms rådhus. Freed har studeret konstruktionsteknikken i datidens fabrikshaller og lejrbygninger og ud fra disse detaljer udviklet et sammenhængende formsprog. F.eks. har han overført de stålførstærkninger til forbrændingsovnene, der var nødvendige pga. den stærke varme. Ligeledes er de gennemgående indre murstensvægge omkring atriumgården og trapperne forstærket med ståldragere, der giver et truende indtryk. I stedet for halvkredsformede rundbuer, der ville have givet murværket et renæssanceagtigt udtryk har Freed valgt flade buer fra krematoriernes ovnbåbninger som strukturerende motiv. Bygningen er fyldt med følelsesladede symboler, men uden at forfalde til flad entydighed, som mange kritikere af et "Disneyland on the Mall" havde frygtet. Således findes der ikke et eneste hagekors. Selv i den nødvendige forsoning i den afsluttende, store og lyse "Erindringens sal", i hvis midte den evige flamme brænder, har Freed undgået al banalitet. Den er i sig selv et stærkere abstrakt og metaforisk

udtryk end nogen af udsmykningerne. Alligevel træder den i baggrunden og giver på sine tre udstillingsetager plads til såvel udsmykning som en overvældende ophobning af dokumenter, billeder, genstande, film, videopræsentationer og interviewer med overlevende. Ja selv en original fiskekutter, der transportererede danske jøder til Sverige, er der blevet plads til.

Åbningen var iscenesat som international begivenhed med deltagelse af honoratiores fra hele verden. Hvis ikke emnet var så dybt tragisk, kunne man fristes til let kyniske kommentarer om at alle begivenheder, også de mest forfærdelige, åbenbart kan bruges til at skaffe sig opmærksomhed i tv-apparaternes aldrig standsende billedstrøm. I hvert fald gav åbningen anledning til en debat mellem amerikanske jøder og tyske intellektuelle om, hvem der i grunden "ejer" holocaust, og hvor et museum for ofrene for nazismens udryddelsesvanvid rettelig hører hjemme. Deltagerne i åbningsceremonien var indbudte repræsentanter for de overlevende sammen med amerikanske og tyske politikere – udenrigsminister Klaus Kinkel, ministerpræsident Manfred Stolpe fra Brandenburg og adskillige medlemmer af det tyske parlament. Den tyske presse kritiserede at hverken kansler Kohl eller præsident Weizsäcker deltog, men udenrigsministeriet svarede at Kohl allerede på egen hånd havde besøgt museet i marts, og at præsident Weizsäcker skulle komme i sidste uge af maj. Mere interessant er den debat, der udspandt sig i de tyske medier, om hvorfor et sådant museum ikke er blevet opført i Tyskland, men i USA. Kansler Kohl udtalte at efter hans mening har Forbundsrepublikken gjort et godt arbejde med "sine" koncentrationslejre, mens f.eks. den konservativt-liberale *Frankfurter Allgemeine Zeitung* og ankerkvinden i ARD's nyhedsudsendelser Sabine Christiansen beklagede at museet for udryddelsen af de tyske jøder ligger i USA og ikke Tyskland. Hertil er for det første at sige at museet ikke blot er for de tyske jøder og for det andet at holocaust er blevet en central del af efterkrigstidens amerikanske politiske kultur. Så meget fylder harmen over udryddelsen af jøderne at sorte ledere, som har fremsat antisemitiske ytringer i forbindelse med deres generelle kritik af det hvide middelklasse-USA i de senere år forsøger at forson sig med den jødiske befolkningsgruppe ved at fremhæve jødernes kulturelle frembringelser. Således valgte den sorte leder Louis Farakhan, der ofte har fremsat antisemitiske udtalelser, da han tidligere i 1993 optrådte som amatør-violinvirtuos ved en klassisk koncert på et universitet i Sydstaterne, af alle komponister at spille et stykke af den tysk-jødiske komponist Mendelssohn! Muligvis fordi han kan lide Mendelssohn, men den politiske symbolværdi af hans valg blev understreget af de amerikanske medier.

Netop Holocausts betydning i den amerikanske politiske kultur er grunden til at museets ledelse beslutsomt nægtede at bøje sig for diskrete tyske følere om i den historiske sandheds navn at indføre et afsnit, der viser at tyskerne har forbedret sig siden. Det er et museum for Holocaust som verdenshistorisk chok, ikke en dokumentation af beklagelige forhold i nyere tysk historie, svarede man. Af samme grund henviste præsident Clinton heller ikke til demokratiet i Forbundsrepublikken i sin tale. Ikke fordi han ikke mener noget godt om det, tænk blot på den helt overstrømmende tale Clinton holdt i anledning af 50 års-dagen for luftbroen til Berlin i begyndelsen af maj 1998. Men fordi temaet ikke passede til holocaust-lejligheden. Derfor er der heller ikke tale om nogen form for joint venture mellem de to stater, selv om det øjensynligt var på tale i en tidligere fase af projektet. Ud over disse så at sige fødte deltagere optrådte repræsentanter for nogle af de lande, der havde forbindelse med udryddelsen af jøderne under 2. verdenskrig – på godt eller ondt. De gode var danskerne, repræsenteret ved daværende turist- og trafikminister Arne Melchior, mens en af de fremtrædende onde, der bare ikke selv var klar over at han repræsenterede de onde, var præsident Franjo Tudjman fra Kroatien. Hans styre personificerer i stigende grad arven fra den katolsk-fascistiske Ustasja-stat, og selv er Tudjman blevet herostratisk berømt for i den bog, hvormed han under Titos styre startede sin politiske karriere, at have hævdet at antallet seks millioner døde jøder i 2. verdenskrig er overdrevet, og at jødernes dominerende karaktertræk er "egoisme, foretagsomhed, upålidelighed og gerrighed". Selv hævder Tudjman at det er en

misforståelse, opstået ved en forkert oversættelse. Alligevel afslog han at uddybe sit indtryk af museet over for den amerikanske presse.

Slobodan Milosevic, Tudjmans ærkemodstander, var ikke inviteret, hvilket harmede mange amerikanere af serbisk afstamning. De hævder at serbernes rolle under 2. verdenskrig var helt anderledes stueren end kroaternes, idet det var dem der var ofre for et kroatisk folkemord. Men serbere havde dengang som nu ikke god presse nogen steder uden for Beograd og i Pale i højdedragene over Sarajevo. Selv ikke en henvendelse til præsident Clinton fra kronprins Alexander af Jugoslavien om at måtte deltage hjalp. Holocaust er et grufuldt minde, men også aktuel politik i USA, Tyskland og i resten af Europa. Det mindes verden konstant om senest med den tilsyneladende uafsluttelige diskussion om et holocaust-monument i centrum af det genforenede Berlin. Kansler Kohl har doneret penge og en stor grund centralt i byen, nær Hitlers gamle bunker og Brandenburger Tor, der hvor det tidligere "ingenmandsland" bag Muren lå. Projektet begyndte tidligt i 1988, da tv-journalisten Lea Rosh indsamlede ti tusinde underskrifter til støtte for et mindesmærke for Europas myrdede jøder. I 1992 donerede den tyske regering jorden og udskrev en konkurrence der tiltrak sig 500 forslag. Vinder blev et projekt med en kæmpemæssig betonplade med indgraverede navne på de 4,2 millioner identificerede jødiske ofre. Den fremgangsmåde der virker så uhyggeligt gribende ved monumentet for de faldne amerikanere i Washington – og i Mindeparken i Århus for de næsten 5.000 danske faldne på begge sider i 1. verdenskrig. Da forslaget blev kritiseret for at være for gravstensagtigt udskrev Kohl en ny konkurrence, der foreløbig har frembragt fire finaleforslag. Favoritten, og efter sigende også Kohls foretrukne forslag, er udarbejdet af billedhuggeren Richard Serra og arkitekten Peter Eisenmann, der ellers mest er kendt som en avanceret arkitekturteoretiker i New York. Deres forslag er en mark med 4.000 sorte betonpiller, hver ca. 8 meter høje med en afstand på mindre end en meter. Et andet forslag er af Jochen Gerz og viser 39 stænger med ordet "hvorfor" skrevet på forskellige sprog. Et tredje af Gesine Weinmuller består af 18 gigantiske sandstensblokke, der symboliserer den jødiske historie. Endelig er der det sidste forslag af arkitekten Daniel Liebeskind med en ødelagt mur der refererer til Tysklands brudte historie (refereret efter Hansen 1998).

Hele projektet med et monument er kommet under voldsom kritik fra mange sider, anført af en større gruppe tyske intellektuelle efter et læserbrev af den ungarsk-jødiske tidligere dissident György Konrad (der i øjeblikket bor i Berlin) i *Frankfurter Allgemeine Zeitung* i januar 1998. Hans kritik gik på monumentets triste og skrækindjagende karakter. Konrad mente at der er behov for noget mere livsbekræftende, f.eks. en park hvor børn kunne lege, end en stor frygtindgydende kirkegård, hvor ingen ville vove at komme efter mørkets frembrud. På det seneste har også byens overborgmester Eberhard Diepgen kritiseret hele idéen om et nationalt mindesmærke i den ny hovedstad. Byen har tilstrækkeligt mange mindesmærker, mener han. Og det kan han i en vis forstand have ret i. Tæller man alle mindesmærker med relation til holocaust og nazismen i Berlin sammen, bliver antallet over fyrrer, rækkende fra en skulptur af tomme reoler til minde om de jødiske værker der blev brændt på bålet uden for Humboldt-universitetet i 1933 til stensøjler med navnene på de talrige henrettede efter 20. juli-attentatet i 1944 i gården til forsvarsministeriet. Daniel Liebeskind har også stået for et jødisk museum. Men som han siger, det er netop et museum og intet monument. På det aller seneste har kritikken fået Peter Eisenmann til at ændre forslaget, hvorefter Richard Serra har trukket sig ud af deres fælles projekt.

Diskussionen raser og kan principielt aldrig afgøres. Hverken Europa eller Tyskland vil nogen sinde kunne komme til rette med det moderne, industrialiserede barbari som holocaust repræsenterer. Derfor er det en umulig tanke at sætte mindet på museum som overstået historie eller gøre det ufarligt i form af et monument.

Vi skaber ikke union mellem stater, men mellem folk
(Jean Monnet)

EU – det reelt eksisterende Europa

Europa afvises ikke længere som kun identisk med atombomben og udryddelseslejrene, ikke engang blandt de argeste og mest perspektivløse nej-sigere. Det er der mange årsager til, men en af de vigtigste er – tro det eller lad være – det økonomiske, bureaukratiske og kræmmeragtige europæiske samarbejde fra Rom, Maastricht, Edinburgh, Schengen og Amsterdam. I sin konkrete udformning ofte vanskeligt at forbinde med store tanker og perspektiver. Som vi så det i kapitlet om EU og Europa har det ikke skortet på luftige planer om samarbejde i Europa. Men én af de luftige planer blev til noget, Kul- og Stålunionen der blev foreslået af Robert Schumann realiseredes i 1952; i 1957 i Messina og Rom blev denne union udvidet til et Fællesmarked omfattende de samme seks medlemmer. Drivkraften var borgernes interesse for et bedre materielt liv og staternes interesse i økonomisk vækst. En dansk politiker, der tidligt indså sammenhængen mellem modernisering og europæisk samarbejde, er Jens Otto Krag (1914-78), hvilket fremgår af en ny udgave af hans taler og artikler. Den socialdemokratiske strategi hvilede på den moderniseringsteoretiske antagelse at industri var langt vigtigere i fremtiden, selv i en landbrugsbaseret økonomi som den danske. Og den industrielle fremtid så Krag og hans lille kreds af fortrolige kun mulighed for at realisere i det Fællesmarked, som blev skabt i 1957. Om nødvendigt var de villige til at gå enegang uden det Storbritannien, der i den almindelige bevidsthed stadig stod som selve garanten for afsætningen af de danske landbrugsprodukter. At de samtidig regnede med at denne industrialiseringsstrategi ved samme lejlighed ville fjerne vælgergrundlaget under den store konkurrent, partiet Venstre, på længere sigt var en “omkostning” de næppe beklagede (Laursen 1996 og Schmidt 1993). Mere end nogen anden enkeltperson har Krag æren for at Danmark i 1972, i modsætning til nordmændene, kom med i det realt eksisterende europæiske samarbejde. Muligvis har han også en stor del af skylden for at den danske debat er blevet så negativ, fordi han understregede flæskepriserne så markant i sit forsøg på at overtale (eller skræmme) den danske befolkning til at stemme ja. Men havde han ikke gjort det, var vi næppe kommet med. Og så havde debatten været helt anderledes luftig og ukonkret, end den trods alt er.

Jean Monnets Europa

Går vi til den endnu større statsmand Jean Monnet (1888-1979), får man en klar fornemmelse af, hvad det hele handler om ved at læse hans erindringer fra 1976. De blev oversat til dansk i 1987, men har som før nævnt tilsyneladende ikke gjort videre indtryk på den danske offentlighed. Alligevel er Monnet vigtig for forståelsen af det realiserede europæiske samarbejde. Det nye samarbejdende Europa begyndte på en måde i 1917 midt under 1. verdenskrig. Under indtryk af

den trussel som Tysklands skærpede ubådskrig betød for de allierede forsyninger fik en lille gruppe embedsmænd i London bestående af to briter, John Anderson og Arthur Salter, og en ung franskmand, Jean Monnet, den idé at samle tonnagen i en fælles pulje, som blev sat under "overstatslig" administration. Der viste sig hurtigt at være store dynamiske muligheder i denne nye organisationsform. For at opnå den mest effektive udnyttelse af den sparsomme tonnage var det ikke nok at den blev administreret i fællesskab. Man måtte også i fællesskab organisere indkøbene af de varer, der skulle transporteres, først og fremmest varer som korn, der krævede mange skibe. Skibspuljen blev derfor efterfulgt af varepuljer.

Det hele fungerede så fortræffeligt at de samme embedsmænd, da freden stod for døren, fik den idé at benytte de samme internationale organisationsprincipper ved genrejsningen efter krigen. I efteråret 1918 overtalte de deres ministre til at foreslå den amerikanske regering en international økonomisk samarbejdsorganisation. Men det blev skarpt afvist i Washington ud fra en doktrinær liberalistisk modstand mod enhver form for regeringsindgreb i økonomien. Den afvisning blev sandsynligvis lige så afgørende for at 1920'erne kun blev til en mellemkrigstid i stedet for den efterkrigstid de krigsførende havde drømt om, som Senatets afvisning af Versailles-traktaten og Folkenes Forbund i 1920. Der kom intet ud af tankerne om et økonomisk samarbejde. Resultatet blev den økonomiske verdenskrise, hvor nationalstaterne søgte at tørre problemerne af på hinanden og derved forstørrede dem. Alt dette er velkendt stof, men de politiske og identitetsmæssige følger af det økonomiske samarbejde er ikke alment erkendte. *Spill-over*-effekten som det hedder på integrationsteoretisk (Haas 1958).

Kombinationen af Jean Monnet og Arthur Salter optrådte igen i det første, sensationelle (og dødfødte) forsøg på at sammensmelte Storbritannien og Frankrig til en ny politisk enhed efter deres katastrofale militære nederlag i maj 1940. Den nyudnævnte britiske premierminister Winston Churchill (1874-1965) tilbød i juni 1940 at indgå en politisk, militær og økonomisk union med det slagne Frankrig. Forslaget blev overbragt af den eneste franske general, der var kommet igennem kampene med hæder, general de Gaulle (1890-1970). Men forslaget var Monnets. Og det blev selvfølgelig afvist af det franske parlament, der var flygtet til Bordeaux, tæt ved det Cognac-distrikt, hvor Monnets familievirksomhed lå. I stedet overdrog det franske parlament, som få år tidligere under hele Europas bevågenhed havde indsat en Folkefronts-regering, næsten enevældig magt til veteranen fra 1. verdenskrig general Pétain (1856-1951). Hans styre med sæde i Vichy åbnede i perioden 1940-44 for et generalopgør med hele den 3. republik fra de konservative, monarkistiske og antisemitiske kræfter i Frankrig, der havde været marginaliseret siden slutningen af 1870'erne.

Efter Frankrigs sammenbrud blev Monnet som *britisk* embedsmand sendt til USA for at forestå indkøbene til det ensomt kæmpende land. Med sin enestående evne til at komme på fortrolig fod med de ledende statsmænd lykkedes det Monnet at vinde præsident Roosevelt for sin plan om at mobilisere USA's industrielle ressourcer til støtte for det ensomt kæmpende Storbritannien. En langt fra nærliggende tanke i det isolationistiske USA, hvor Franklin D. Roosevelt (1882-1945) stillede op for tredje gang til præsidentembedet og blev mødt af en isolationistisk – og anti-britisk – front fra flyveren Charles Lindberg til John F. Kennedys fader, Joseph (der var ambassadør i London). Alt dette får man en indtrængende skildring af i erindringerne sammen med et indtryk af Monnets uformelle arbejdsmåde. Den bestod i altid at tænke fem skridt frem og have et kort og klart memorandum klar, som kunne løse et dagsaktuelt politisk problem, *før* det opstod som problem samtidig med at han holdt de langsigtede strategiske implikationer for sig selv og sine nærmeste medarbejdere. Denne såkaldt "funktionalistiske" strategi blev særkendet for det europæiske samarbejde i efterkrigstiden og ligger i grunden stadig bag tiltag som vedtagelsen af det indre marked i 1986 under Jacques Delors og sågar ØMU'en med Maastricht-traktaten. Delors er kristen socialdemokrat og protestant og kan næppe beskyldes for at

elske det frie marked for dets egen skyld. Alligevel tog han initiativet til gennemførelsen af det frie indre marked i 1986. Forklaringen på dette tilsyneladende paradoks er at han fulgte Monnets taktik. Når først markedet var kommet i stand – det skulle træde i kraft i 1992 – ville det blive indlysende for regeringerne og befolkningerne at der var behov for reguleringer og nye initiativer som den fælles valuta. Derfor Maastricht-traktaten i december 1991 med proklameringen af en Europæisk Union.

Teorien var udmærket, og realiseringen sådan set også. Den gjorde det muligt for liberalisterne at proklamere det daværende EF som deres projekt i 80'erne, og for socialdemokraterne at hævde det samme i 90'erne. Og begge have ret, bare til hver sin tid. Men risikoen er at befolkningerne er blevet hægtet af projektet, således at liberalisterne står af nu hvor vi er kommet til reguleringsfasen, mens den socialdemokratiske del af befolkningerne endnu ikke har kunnet bevæbne sig til at opgive indgroede vaner med afvisning af det overnationale samarbejde. Politiske slagord har det med at gro fast, således at man kommer til at tro på dem, hvis man gentager dem ofte nok. Den nuværende krise for Europa viser begrænsningen i den funktionalistiske strategi. I denne situation er der behov for en åben og klar politisk diskussion med klare forfatninger og begejstrende formåls erklæringer, hvis vi skal blive europæere. På den anden side må det indrømmes at havde Monnet ikke arbejdet, som han gjorde i begyndelsen af 1950'erne, ville vi næppe have været der, hvor vi er i dag. Med alle urimeligheder og kortsigtet nationalisme er det jo en grundlæggende politisk og i ordets gode forstand folkelig diskussion, vi fører med hinanden om indretningen af Europa. En diskussion som danskernes nej i 1992 har bidraget ganske meget til.

Europa som idé, proces – og nødvendighed

Det er vigtigt at placere den aktuelle diskussion om ØMU, Schengen og Amsterdam i den rette historiske kontekst. Debatten er stort set en variation over et tema, der har optaget tænkende og ansvarlige europæere lige siden grunden til de nationale stater blev lagt i højmiddelalderens dynastiske kampe og religionskrigenes territoriale stater. Vi enes formodentlig heller ikke denne gang om den eneste rigtige og i al fremtid gældende ordning. Den findes ikke, for Europa er ikke organisationer, ikke en ting og slet ikke en juridisk bindende kontrakt. Til frustration for alle rethaveriske og juridisk tænkende nordboer. Tværtimod er Europa en idé og en proces, som aldrig afsluttes. Af samme grund vil samarbejdet næppe nogen sinde resultere hverken i en renliv og klar føderation, en konføderation eller en traditionel alliance af suveræne fædrelande, men snarere lidt af hvert i forskellige, uklare blandinger. Det uafklarede forhold mellem det fælles "europæiske" og de nationale og regionale forskelle er selve Europas sjæl. Værdien i "det europæiske" er staternes suverænitet. Men denne er samtidig problemet, fordi suveræniteten nødvendigvis skal afbalanceres, hvis staterne – og især deres befolkninger – ikke skal gå til grunde i den eksistenskamp som hævdelser af staternes absolutte suverænitet logisk set ender i. Indtil nu har EU primært reddet staterne fra sig selv og den dybe legitimitets-krise, de var kommet i under og efter 2. verdenskrig.

Under indtryk af efterkrigstidens formidable økonomiske og politiske genrejsning er vi tilbøjelige til at glemme, hvor dybt næsten alle stater var sunket under krigen, undtagen de neutrale Schweiz og Sverige. Disse sidste havde "kun" taget skade på moralen og er først blevet ramt i de sidste par år med afsløringerne af deres køb af nazistisk guld og afvisning af ubekvemme flygtninge. Alle de andre lande, med undtagelse af Storbritannien, havde reelt været igennem borgerkrige under 2. verdenskrig, borgerkrige som ganske vist efter 1945 blev fortrængt til fordel for myter om, hvordan hele befolkningen bortset fra en håndfuld forræddere havde stået sammen imod "tyskerne". Dermed benægtedes krigens karakter af ideologisk opgør mellem nazisme,

kommunisme og demokrati, et opgør der satte dybe skel i befolkningerne i alle besatte lande. Modsat propagandaen fra såvel modstandere som tilhængere af et føderalt, dvs. centralt styret Europa, viser distancerede historiske analyser at det europæiske samarbejde i realiteten *reddede* nationalstaterne, selv om luften har været tyk af formuleringer om det modsatte. Det er overbevisende påvist af den britiske økonomihistoriker Alan Milward i et værk fra 1992 med den programmatisk titel "The European Rescue of the Nation State" (1992).

At redningen af nationalstaten har været det reelle formål med det europæiske samarbejde kan være svært at gennemskue for almindelige vælgere, der kun studerer traktaternes ord og bogstav og føler frustration over afstanden mellem indledningsparagrafferne alt for store ord og realiteternes alt for beskedne og detaljerede verden. Måske er det nu på tide at tale ligeud og overskride begrænsningerne i Monnets funktionalistiske strategi. Den har tjent os godt ved at overvinde den national-egoistiske træghed og vanetænkning i statsapparaterne. Men det bliver i stadig stigende grad klart at vi risikerer at sætte demokratiet over styr og dermed hverken få det fælles Europa eller fædrelandenes Europa, men derimod det tredje og kun alt for velkendte magtbalancernes ustabile Europa. Der findes en fælles europæisk kulturarv, men den kan let sættes over styr, hvis den formidles for dårligt. Og arven er pga. sin ambivalente karakter meget dårligt egnet til at tjene som rettesnor for politiske afgørelser og strategiske valg. Historien kan misbruges til at legitimere alle mulige afgrænsninger og indretninger af Europa, så vi kommer ikke uden om at eksperimentere politisk og organisatorisk på eget ansvar uden højtravende henvisninger til civilisation, identitet og historie.

Fra Jalta til Luxembourg

Der skete meget for og i Europa i 1997. Og ikke alt sammen ubetinget dårligt. I de integrationsivrige indercirkler i Bruxelles, Paris og Rom dominerer ganske vist en noget mat stemning efter de store år med Delors i slutningen af 80'erne. De to luxembourgere, kommissionsformand Jacques Santer og den tidligere formand for det Europæisk Råd Claude Juncker kritiseres af traditionelle supereuropæere for manglende visioner. Og briterne har de samme supereuropæere ingen tillid til trods Tony Blairs modernisering af sit lands retorik. Reelt skete der imidlertid ganske meget positivt fra underskrivelsen af Amsterdam-traktaten til topmødet i Luxembourg 12.-13. december 1997. Mange andre europæere, især dem fra Danmark, Sverige, Storbritannien, men efterhånden også Tyskland, er godt tilfredse med den retning EU-projektet er ved at tage med den principielle enighed om at invitere til udvidelse af EU på topmødet i Luxembourg, samtidig med at de føderale visioner lægges på is med Amsterdam-traktaten.

Det er selvfølgelig altid farligt umiddelbart at tro på erklæringerne fra ens egne ministre, når de vender hjem fra topmøderne i EU. Skulle man tage udtalelserne på ordet, er der altid lige så mange sejrherre som deltagere. Men denne gang ser det faktisk ud til at hr. Rasmussen og hr. Petersen, som Poul Nyrup og Niels Helveg kaldes i den udenlandske presse, har spillet en stor rolle og sammen med Sverige og Storbritannien været afgørende for at der indledes optagelsesforberedende forhandlinger med alle de ti ansøgerlande fra Østeuropa plus Cypern. Ganske vist i to forskellige klasser, men immervæk forhandlinger. Hvem der har skylden eller ansvaret for udelukkelsen af Tyrkiet er et andet spørgsmål, men forvisningen af Tyrkiet til bunden af femte division strider i hvert fald ikke med officiel dansk politik. At det er dumt at afvise tyrkerne er andet emne, som jeg analyserer nærmere i kapitlet om Tyrkiet og Europa. Her gælder det de samlede perspektiver for Europas udvikling, og de er slet ikke dårlige. Især set fra et dansk perspektiv.

At danskerne er glade, er ganske vist på ingen måde garanti for at resten af Europa har grund til at glæde sig. Men i dette tilfælde har "vi" faktisk grund til at være stolte. Det er et godt

signal at EU nu forhandler med hele det gamle Østeuropa og ikke blot optager Centraleuropa, Polen, Ungarn og den Tjekkiske Republik, som den tyske kansler Helmut Kohl (f.1931) oprindeligt satsede på. I officiel enighed er der nu udsendt en invitation til ikke blot de seks lande som Kommissionen efter lange, interne diskussioner anbefalede, Polen, Tjekkiet, Ungarn, Slovenien, Estland og Cypern, men også til de fem fattigere og mindre reformerede, Letland, Litauen, Slovakiet, Rumænien og Bulgarien, som Kommissionen i sin anbefaling fra juni 97 havde skudt længere ud i fremtiden. Ganske vist er de anbragt i en anden gruppe, men perspektivet er der. Formodentlig har Kohl helt ret i sin bemærkning om at havde der været hemmelig afstemning, var udvidelsen ikke blevet vedtaget. Men det er der ikke, og derfor har eventuelle egoistiske eller bare skeptiske lande ikke kunnet blokere for invitationen.

En invitation til forhandlinger er langtfra en optagelse, meget langt endda. Men det er mindre vigtigt i forhold til at der nu er indledt en realistisk og for begge sider forpligtende proces. Det indebærer normalt i sig selv en positiv udvikling på en række områder ud over den rent økonomiske hjælp. Samtidig er der en vigtig symbolik, i hvilke lande der er med i første runde. Vigtigst og mest tungtvejende er selvfølgelig de tre gamle centraleuropæiske lande Polen, Tjekkiet og Ungarn. Det var dem som Tyskland oprindeligt ønskede at begrænse sig til at optage, og som det ville være så godt som umuligt at afvise. Men ved at invitere tre lande derudover har EU sendt et vigtigt signal. De tre andre lande er nemlig 1) et post-sovjetisk land, Estland, 2) et post-jugoslavisk land, Slovenien og 3) et post-osmannisk land, Cypern. Det er stadig lidt uklart hvordan invitationen til Cypern kom i stand, om det var et græsk ønske eller hvad. Hensigten med at gøre et eller andet for at opbløde situationen på Balkan er helt rigtig, men det er det forkerte land, EU har valg at invitere, i hvert fald hvis man ønsker afspænding i området. Især kombineret med den yderst uheldige relegering af Tyrkiet til allersidste division er invitationen af det delte Cypern, før der er truffet aftaler om øns fremtid, helt katastrofal. EU optræder ofte lige så dumt i international politik som de enkelte medlemslande. Det skyldes demokratiseringen af udenrigspolitikken, hvilket medfører at den tit bestemmes af meget andet end rationelle hensyn. Men selve hensigten med at markere EU's ansvar for hele Europa er som sagt god nok. Så må vi bare håbe at Vorherre ser på hensigterne og ikke evnerne, når det store regnskab skal gøres op. Men det må vi jo i det hele taget håbe på som danskere.

“Europa” er og kan aldrig være andet end en proces, aldrig et færdigt produkt. Behandlingen af Tyrkiet, der har været associeret det Europæiske Fællesskab siden 1963, viser med al tydelighed at diskussioner ikke er en garanti for optagelse. Men efter december 1997 er det vanskeligt at forestille sig en total opgivelse af den udstrakte hånd til Øst- og Centraleuropa, uanset hvor mange vanskeligheder der vil tårne sig op. Luxembourg-vedtagelsen indebærer at Europa og EU nu er så tæt på at blive identiske at man godt kan opgive den politisk korrekte skelnen mellem de to betegnelser. Medmindre man da er modstander af alt forpligtende samarbejde i Europa, som det bliver stadig tydeligere er det reelle rationale bag modstandernes udtalelser. Kjeld Albrechtsen, Drude Dahlerup og Ole Krarup hævder alle at ønske et meget “bedre” samarbejde, men de har lige så svært som Holger K. Nielsen ved at lyde overbevisende. Nærheden til Pia Kjærgaards nationalistiske lejr bliver stadigt tydeligere. Det gælder også kravet om det “endnu større” Europa. For hvad er det efter de sidste udvidelser? OSCE har 54 medlemmer (plus det boykottede Serbien, officielt kaldet FRY, Former Republic of Yugoslavia). Det er ubetinget flere lande. Men man kommer langt ud, hvis man vil hævde at Tadjikistan, Uzbekistan, Turkmenistan eller Kirgistan er europæiske kernelande. De er formentligt udmærkede stater, ligesom Canada og USA er det. Men ikke centrale dele af Europa.

Delingen af Europa

Sandheden er at EU er godt i gang med at lukke den Kolde Krigs parentes og hele sårene fra delingen i Jalta. Det vil selvfølgelig tage lang tid før alle lande er med. Og selv en forening af de europæiske lande betyder ikke en mental forening. Det demonstrerer forholdet mellem Øst- og Vesttyskland med al ønskelig tydelighed. Alligevel er der god grund til at reflektere lidt over, hvad det indebærer for vores opfattelse af EU at Europa faktisk vil blive forenet inden for det kommende tiår. Europa blev delt på Jalta-konferencen 4.-12. februar 1945. Da mødtes sejrherrene i 2. verdenskrig, de såkaldte “tre store”, Churchill, Roosevelt og Stalin, samt landenes udenrigsministre og militære topchefer i havne- og badebyen på halvøen Krims sydkyst. Det var først for nylig blevet helt sikkert at de tre lande faktisk ville sejre over det nazistiske Tyskland og Japan. Det var kun to år siden at tyskerne havde erobret Krim og påbegyndt en overflytning af “folketyrke” emigranter til dette klimatiske paradys fra forskellige dele af det erobrede Europa (bl.a. Sydtyrol). Men efter den fejlslagne tyske offensiv i Ardennerne december 1944 og den Røde Hærs sejr stod det fast at det kun var et spørgsmål om måneder før de allieredes hære ville mødes i et besejret Tyskland. Deraf behovet for en holdbar aftale, så det tyske håb om at de allierede ville komme i krig med hinanden og redde Tyskland fra dets selvskabte skæbne, ikke ville gå i opfyldelse.

På mødet blev der opnået enighed om at kræve betingelsesløs kapitulation af Tyskland, således at der ikke skulle være det mindste grundlag for en ny tysk dolkestødslegende i stil med 1. verdenskrigs påstand om at hæren kunne have vundet, hvis ikke det “fejle” civile bagland havde overgivet sig. Endvidere aftaltes det at opdele Tyskland i fire besættelseszoner – fire fordi Frankrig under de Gaulle havde held med at liste sig med ind blandt sejrherrene selv om det ikke var med i Jalta og reelt ikke havde været blandt de krigsførende (en parallel mellem Danmark og Frankrig som alt for sjældent erindres i dagens Europa-debatter). Man enedes desuden om at straffe krigsforbryderne – de tyske vel at mærke – størrelsen af krigserstatningerne og forløbet af grænsen mellem Polen og Sovjetunionen (i dag Ukraine, Hviderusland eller Belarus og Litauen). Desuden aftaltes det at indkalde en konference i San Francisco for at oprette en ny international organisation, de Forenede Nationer til afløsning af det mislykkede Folkenes Forbund.

Vigtigere end alle disse officielle aftaler var dog de hemmelige underhåndsaftaler efter hvilke de allierede delte verden imellem sig. Mod at give Storbritannien 90% frie hænder i Grækenland sikrede Stalin sig en tilsvarende indflydelse i Polen, mens en lang række andre lande deltes fifty-fifty eller med andre procenter. Det har været diskuteret om aftalerne var udtryk for at den snu politiker Franklin Delano Roosevelt var svækket af den sygdom, der rev ham bort ganske kort tid senere, eller om han simpelthen var for naiv til at hamle op med to kyniske realpolitikere som Churchill og Stalin. Det er der dog ingen grund til at antage, selv om aftalerne medførte talløse lidelser for de borgerlige modstandsfolk i Polen og de kommunistiske partisaner i Grækenland, som blev ofret på hver sin side af delingslinjerne. Det vigtigste for USA var at sikre at Sovjetunionen ville gå ind i krigen mod Japan senest tre måneder efter sejren i Europa. Vi må her huske at det på dette tidspunkt langt fra var sikkert at Japan ville bryde sammen så hurtigt som det skete. Atombomben var ikke kastet og ingen ansvarlig politiker troede at dens følger ville blive så uhorste som videnskabsmændene, herunder Niels Bohr, profeterede. Derfor affandt amerikanerne sig med det mindre onde, som delingen af Europa var – for dem.

I bagklogskabens lys er det let se at disse aftaler kombineret med opdelingen af Tyskland i tre plus en besættelseszoner lagdes grunden til 45 års deling af Europa i to verdener. Men det var sværere at forudse i foråret 1945, hvor alle forestillede sig at Sovjetunionen ville være svækket for en lang tid af krigens uhyrlige kraftanstrengelse. Derved overså man at kommunismen ganske vist er elendig til at styre et sofistikeret forbrugersamfund – derfor gik USSR fallit i 1980'erne – men velegnet til mobilisering af store mængder arbejdskraft under ekstensive indsatser som første fase af genopbygningen efter en total krig. Hvordan det end forholdt sig, så indebar Jalta en opdeling af Europa i to bevæbnede lejre med nogle få neutrale lande indimellem. Til ubodelig skade for i hvert

fald den østlige del af kontinentet og med alle de kendte følger i form af undertrykkelse og fattigdom i Øst- og Centraleuropa. Ja, man kan sige at Centraleuropa – *Mitteleuropa* som tyskerne plejede at sige – helt forsvandt til fordel for en skarp opdeling i Vesteuropa og Østeuropa (se Gerner 1997 for en helt up to-date skildring af Centraleuropa aktuelt og historisk).

Opdelingen blev ligefrem cementeret med en terminologi, efter hvilken man talte om den “første verden” bestående af Vesteuropa og Nordamerika, dvs. de industrialiserede, kapitalistiske lande over for den “anden verden”, de industrialiserede kommunistiske lande. I fællesskab adskilte disse to “moderne” verdener sig fra resten, som man fra begyndelsen af 1950’erne begyndte at kalde den “tredje verden”. I hvert fald i begyndelsen bestræbte de sig på at være uafhængige af såvel den første som den anden industrialiserede verden. I 1955 organiserede de sig i Bandung med Indien, Indonesien og Ægypten i spidsen som neutrale i forhold til konflikten mellem USA og USSR. I 1961 fulgtes det op med et møde i Beograd, hvor deltagerkredsen blev udvidet og marskal Tito fik slået sin rolle fast som neutral leder på linje med Indiens Nehru, Indonesiens Sukarno og Ægyptens Nasser (jeg har skildret afkoloniseringens mentalitet nærmere i *Akropolis-Persepolis* fra 1991). Alt dette er i dag i den grad historie at det er vigtigt at minde om for at forstå omfanget af omvæltningerne i 1990’erne. Mødet mellem de såkaldte *non-aligned countries* i Beograd foregik således under indtryk af at Sovjetunionens leder Nikita Khrusjtjov (1894-1971) samme år havde proklameret at inden årtiet var omme ville Sovjetunionen overhale USA i velstand! Og verden – i hvert fald den uden for østblokken – brød ikke sammen i krampelatter over absurditeten i udtalelsen. Tværtimod svarede den nyvalgte præsident John F. Kennedy (1917-63) igen med at proklamere et kapløb med Sovjet om verdensrummet med et løfte om at bringe mennesker til månen inden tiåret var omme. Det sidste lykkedes, mens Sovjet gik ind til den evige stagnation under Leonid Bresjnev (1906-82), hvilket igen udløste Mikhail Gorbatsjovs (f.1931) desperate reformer og den deraf følgende opløsning af det sovjetiske imperium.

Var udvidelserne en selvfølge?

Skal man rigtigt forstå den vesteuropæiske integrationsproces skal den ses i lyset af Jalta-aftalernes deling af Europa i øst og vest. Der var selvfølgelig mange forskellige og til tider modstridende formål med at skabe et institutionelt samarbejde mellem de europæiske stater. Et af de vigtigste var at fjerne muligheden for krig mellem Frankrig og Tyskland ved at binde disse to landes jern- og kulcentre sammen med de mellemliggende belgiske, luxembourgske og nederlandske. Det var baggrunden for Kul- og Stålunionen, der blev vedtaget i 1950 og sat i kraft fra 1952. Men det var samtidig midt under den Kolde Krig, der var ved at blive varm i Korea. Sovjetunionen havde befæstet sit herredømme over Østeuropa, militært såvel som ideologisk i slutningen af 1940’erne og udryddet alle tegn på selvstændighed. Det ville derfor forudsætte vilje til krig at integrere disse lande i det vestlige Europa. Men det betyder ikke at der ikke var lyst til det.

I analysen af den europæiske integration skal man holde sig for øje at det i toneangivende miljøer under den Kolde Krig hele tiden har været hensigten at samle hele Europa i én overnational organisation. Hensigten var og er at forhindre fremtidige borgerkrige på dette kontinent, hvis hele historie har været præget af videnskabelige opfindelser, fri udfoldelse af fantasi og skabende kraft, materielle fremskridt – og krige. Det er ikke helt uden betydning at Rom-traktaten blev underskrevet netop i Rom efter møder i Messina og således fra starten omfattede et sydeuropæisk land. Italiens hensigt var den samme som Tysklands, nemlig at komme tilbage i det gode, demokratiske selskab efter fascismens fejltagelser. Men det ændrer ikke ved at landet faktisk kom med, trods en svag industriel basis i 1950’erne. I 1957 var det ikke let at forudse at Italien ville blive verdens femtestørste industrimagt inden for en kort årrække.

Det kan derfor ikke helt afvises at Rom-traktatens fædre faktisk mente hvad de skrev i præamblen til traktaten at hensigten var at skabe “en stadig nærmere forening mellem de europæiske lande”. Og at det som oprindeligt formuleret i traktatens paragraf 237 “står frit for enhver europæisk stat at søge om medlemskab” – i Amsterdamtraktaten er denne bestemmelse præciseret og optaget som artikel O stk.1 med ordlyden “enhver europæisk stat der overholder fordringerne i artikel F stk.1 kan ansøge om at blive medlem af Unionen”; fordringerne går på demokratisk adfærd og overholdelse af de vedtagne regler. Skeptiske, lutheranske danskere har en tendens til i bedste fald at fortolke dette som et forsøg på at genskabe den middelalderlige pavekirkes universelle magt. “Rom”-unionen! Men det svarer faktisk ikke til praksis siden 1950’erne, trods introduktionen af det lidt misliebige og vanskelige udtryk “subsidiaritet” med Maastricht-traktaten. Nok betyder subsidiaritet ikke blot og bart “nærhed”, som de danske forhandlere valgte at oversætte det med, og nok har det rødder i katolsk organisationstænkning. Men først og fremmest antyder subsidiaritet nogle organisationsprincipper, der kan supplere det uklare danske dobbeltprincip med fuldt lokalt selvstyre og universelle love i en ekstremt centraliseret stat, der er nærmere analyseret i kapitlet om lutheranismen og det danske demokrati. Danskerne specielt og skandinaverne i almindelighed er blevet så ens i hovederne at man kan tillade sig at lægge administrationen af universelle regler ud til lokale myndigheder – og regne med at resultatet bliver sammenligneligt. Det kan man ikke i større samfund, men den forskel er der ringe forståelse for i Danmark.

Det europæiske fællesskab tog faktisk et ganske stort skridt til at forene adskilte historiske erfaringer, da det i 1972 accepterede Storbritannien, Danmark og Irland som medlemmer. At der kunne være grunde til at holde et lille rigt land som Danmark ude, er der ganske vist ingen der nogen sinde alvorligt har forestillet sig her. Men det er der faktisk. Vores selvretfærdige, bedrevide og renfærdige attitude til mange emner må virke umådeligt uforståelig på mere pragmatiske europæere med katolsk baggrund. Det er selvfølgelig praktisk med nogen der overholder reglerne og har ret begrænset korruption. Men det er der faktisk også mange andre der har. Og dem der snyder mest er ikke altid de lande vi først tænker på. Italien ligger overraskende nok i den pænere ende, mens Nederlandene har rekord i underslæb, både absolut og i forhold til indbyggerantal. Danmark ligger pænt, men ikke kvalitativt forskelligt fra mange andre.

Så måske er vores hellige renfærdighed mere indlysende for os selv end for andre. Under alle omstændigheder var det ikke ganske selvfølgeligt at tage nordeuropæerne med i Europa, sådan som det for alvor skete med optagelsen af Sverige og Finland i 1995 og nu med invitationen til Estland. Danmark slap i sin tid med ind i skyggen af Storbritannien og siden har briterne lavet så megen ballade at Danmark har kunnet ligge lunt i læ af dem. Det bliver vi imidlertid næppe ved med at kunne, især ikke efter af Finland er begyndt at demonstrere at også nordeuropæere kan være med til aktivt politisk arbejde for at forene det splittede kontinent. Hvordan man end vælger at fortolke det lille Danmarks rolle i den europæiske integration, er selve vores medlemskab en demonstration af at nogen faktisk har taget den europæiske forpligtelse i traktaterne alvorligt. Denne europæiske forpligtelse blev endnu mere udtalt med optagelsen af Grækenland i 1981 og Spanien og Portugal i 1986 efter diktaturenes fald. Det har ikke været ukompliceret, og specielt optagelsen af Grækenland har under Andreas Papandreu (1919-96) langvarige, national-populistiske styre – for nu ikke at bruge det belastede ord “national-socialisme” – ofte fået mange til at ønske landet ud igen. Men Grækenland er med, er blevet rigere og mere udviklet og ender måske en dag med at opføre sig stabilitetsfremmende i sin region og er i den forstand en succes. I hvert fald uendeligt meget mere af en succes end det neutralistiske Jugoslavien, som så mange danske (herunder mig selv) i tresserne og halvfjerdsene satte store forhåbninger til som en mellemvej mellem øst og vest, mellem kapitalisme og kommunisme, mellem centralisme og arbejdstyre.

Specielt optagelsen af Grækenland er symbolsk vigtig af en anden grund ud over den sydeuropæiske dimension, selv om landet så rigeligt har levet op til alle fordomme som egoistisk beskytter af ikke-eksisterende oliventræer og anden støtteudløsende landbrugsproduktion. Grækenland tilhører den ortodokse verden og hører således til på den anden side af det civilisations-tæppe, som Samuel Huntington og andre strateger i 90'erne har forsøgt at lade gå ned mellem Øst- og Vesteuropa. De taler ikke et slavisk sprog, men tænker i samme byzantinsk-ortodokse tradition som mange andre lande i området, herunder det kæmpestore Rusland. Det overså EF formentlig i 1981, hvor man optog Grækenland under indtryk af et sværmeri for Athen som demokratiets vugge og en romantisk drøm om antikken, der systematisk er blevet næret af undervisningen i oldtidskundskab. Ganske vist rækker gymnasiets undervisning i klassisk græsk ikke meget længere end til at kunne læse gadeskilte. Og "græsk" kaffe og "græsk" musik, der til forveksling ligner de tilsvarende fænomener i Tyrkiet har oldtidsfaget på intet tidspunkt introduceret. Men alligevel kom Grækenland med som et europæisk demokrati og er nu efterhånden ved at blive det.

Hele Europa – eller det halve

På baggrund af denne efterhånden lange historiske erfaring er det derfor ikke helt umuligt at nogle af de europæiske politikere mener i hvert fald noget af det de siger om på langt sigt at få hele Europa med i EU. Det tror fundamentalistiske, danske lutheranere naturligvis ikke på, og derfor maser vi sammen med svenskerne på med vores maksimale krav. Det er måske også godt og muligvis ligefrem klogt. Politiske beslutninger består altid af kompromiser mellem forskellige positioner i landskabet og derfor er det til tider klogt at indtage ekstreme positioner. Under forudsætning af at man kan give sig og til allersidst indgå et kompromis mod løfte om senere revurderinger. Problemet er at det ikke er let at fremstille en sådan taktik som en sejr over for et tvivlende og skeptisk, demokratisk hjemmepublikum. Især ikke et hjemmepublikum som tror at alle ideelle hensyn er parkeret hos det selv.

På baggrund af Luxembourg-mødets beslutning om at indlede forhandlinger om optagelse af 11 lande i Øst- og Centraleuropa er det sandsynligt at 1997 vil markere begyndelsen på samlingen af Europa. Vejen bliver selvfølgelig lang for alle landene, uanset om de er med i første runde eller ej. Og processerne er ganske forskellige fra Cypren til Estland. Men det faktum at de faktisk er lykkedes at udvide fra seks til femten giver anledning til håb om at delingen af Europa nu faktisk vil blive ophævet. Det er jo ikke artsfremmede lande der er tale om, uanset hvor fattige og fejludviklede de fremtræder i dag. Tjekkoslovakiet var et af Europas rigeste lande i mellemkrigstiden, med højere BNP pr. indbygger end f.eks. Danmark. Denne rigdom skyldtes landets fortid som industrielt centrum i det multinationale Østrig-Ungarn før 1914. Siden er landet blevet fattigere i forhold til andre europæiske stater, og det skyldes til en vis grad det kommunistiske styre (som tjekkerne selv bragte til magten ved ret frie valg i 1948). Men kun til en vis grad. Uanset hvordan udviklingen var forløbet, med eller uden kommunisme, ville Tjekkiet som gammelt industriland have været i vanskeligheder i dag på samme måde som de gamle industriområder i det fransktalende Belgien og det nordøstlige Frankrig er det og de britiske og skotske og walisiske industriområder har været det. Lande og regioner skifter placering i forhold til hinanden og ikke meget står fast i den proces, som Karl Marx beskrev så profetisk i det *Kommunistiske Manifest* for 150 år siden med ordene:

“Bourgeoisiet kan ikke eksistere uden uafsladeligt at revolutionere produktionsmidlerne og altså produktionsforholdene, det vil igen sige samtlige sociale forhold. For alle tidligere industrielle klasser var det derimod den første eksistensbetingelse at beholde den gamle produktionsmåde

uforandret. De stadige omvæltninger i produktionen, de uafbrudte rystelser af alle sociale tilstande, den evige usikkerhed og bevægelse udmærker bourgeoisiets tidsalder frem for alle andre. Alle faste, indgroede forhold med tilhørende ærværdige forestillinger og meninger bliver opløst, og de nye, der dannes, bliver forældede, inden de kan nå at stivne. Alt fast og solidt fordufter, alt helligt bliver klædt af, og menneskene bliver endelig tvunget til at se nøgternt på deres egen stilling i tilværelsen, på deres indbyrdes forhold.” (Marx og Engels 1848, 29-30, min fremhævelse U.Ø.).

Men bortset fra denne permanente revolution og den deraf følgende utryghed har 1997 været et godt år for en europæisk vision, der opfatter Europa som et forpligtende samarbejde mellem nationale stater. Det vil næppe forhindre kritikere i at tale om et nyt “sølvtæppe” mellem rige og fattige europæere eller fremføre renlivede nationalistiske argumenter om behovet for opretholdelse af grænserne med det formål at holde de “fremmede” ude. Grænser og rødder bliver store temaer i den politiske debat. Det er pinligt, men på sæt og vis reelt, da den danske debat står mellem nationalisme og samarbejde, ikke om hvilket Europa vi ønsker.

Mere skuffede er de supereuropæere der ønsker sig nationalstaternes bortdøen. De har ret i kritikken af nationalstatens centralisme og utålsomhed over for andre identifikationer, men har endnu ikke været i stand til at skabe et overbevisende identitetsmæssigt og demokratisk alternativt forankringspunkt. Derfor sejrer den vision om Europa som et samarbejde mellem nationale stater under bevarelse af deres særpræg, der sådan set hele tiden har været reelt dominerende (som det fremgår af historikeren Alan Milwards analyser). Tyskland er ved at slå ind på den vej efter genforeningen (om end Tyskland stadig er hundrede gange mindre nationalistisk end Danmark). Italien er også på vej til at blive et “normalt” europæisk land, der formulerer nationale interesser ved siden af de regionale og ideologiske. Optagelsen af to gamle territoriale stater som Polen og Ungarn vil uvægerligt trække i samme retning – når de først er kommet ind. På det principielle plan bliver det nemmere at være dansker i Europa i fremtiden. Forudsat at vi ikke kvæler vore repræsentanter i mistænksomme og detaljerede krav, der gør at de ikke kan indgå kompromiser til fordel for “vores” politik, som det var tilfældet på fødevarelovgivningens område december 1997.

Rusland er landet med den uforudsigelige fortid
(anonym diplomat)

Rusland og Europa

Den utilsigtede følge af Mikhail Gorbatsjovs forsøg på modernisering af Sovjetunionen i 1980'erne var opløsningen af det sovjetiske imperium. Først faldt den yderste ring i form af Warszawa-pagtløstene i 1989. Siden opløste Boris Jeltsin (f.1931) den anden ring, det forbund af 15 republikker som gik under navnet Unionen af socialistiske Sovjet Republikker USSR. Denne multinationale stat blev oprettet i 1922, da de sovjetiske ledere måtte erkende at verdensrevolutionen lod vente på sig. I stedet konsoliderede de med basis i Moskva det meste af det gamle zar-Rusland som en føderation af formelt selvstændige stater (Carrère d'Encausse 1978). På papiret var der tale om et ægte statsforbund, som resten af verden havde mulighed for gradvis at melde sig ind i – eller rettere blive meldt ind i. Ukraine og Hvide-Rusland var så nominelt selvstændige at de fik sæde i Folkenes Forbund. Det var grunden til at Sovjetunionen også havde tre pladser i efterfølgeren FN. Under Stalins terrorregime og den russisk-nationalistiske ideologiske oprustning i 30'erne blev det dog helt klart at Sovjetunionen var en fortsættelse af det førrevolutionære russiske imperium, blot med andre midler. Den afgørende faktor var det centralistisk organiserede kommunistiske parti, hvor alle var lige underordnede efter princippet om "demokratisk centralisme". Set i den store sammenhæng var Oktoberrevolutionens primære historiske rolle således at udskyde opløsningen af det russiske imperium i godt 70 år fra 1917 til 1991. 1. verdenskrig førte til opløsningen af Ruslands to konkurrenter, Østrig-Ungarn og Osmannerriget. Det russiske imperium derimod overlevede i kun let ændret skikkelse helt frem til december 1991, da Boris Jeltsin opløste Sovjetunionen efter det mislykkede kup mod Gorbatsjov i august. Det indebar imidlertid ikke opgivelse af alle multinationale og imperiale aspirationer.

Rusland eller den Russiske Føderation?

Rusland er nemlig ingen nationalstat, hvad den tragiske krig i Tjetjenien så tydeligt understregede, men en fortsættelse af den Russiske Sovjetiske Føderale Socialistiske Republik, RSFSR. Denne republik var langt den største, men altså ikke den eneste. RSFSR blev organiseret i 1919-20 af de områder bolsjevikkerne havde kontrol over. Resten af zar-tidens besiddelser blev gradvis undertvunget militært og indlemmet som egne republikker. Særligt blodigt gik det for sig i Georgien februar 1921 og i Centralasien. I det sidste område udkæmpede sovjetiske tropper i 1920'erne en veritabel kolonikrig mod muslimske oprørere, de såkaldte *basmatji* ("røvere"). En indsats sovjetiske film siden glorificerede i en række "easterns", hvor teknologisk overlegne russere med tanks og fly bekæmpede primitive og lumske muslimer på stepperne. Generobringen kronedes i 1940 med indlemmelsen af de baltiske stater, det østlige Polen og Moldavien i overensstemmelse med Molotov-Ribbentropp-pagten fra august 1939 mellem Nazi-Tyskland og Sovjetunionen. 1945 anerkendte resten af verden stiltiende denne uret, som først blev gjort god igen med opløsningen af USSR.

Den Russiske Føderation, som vi for nemheds skyld kalder “Rusland”, er såvel formelt som reelt et forbund af folk, regioner og såkaldt autonome republikker. Geografisk strækker staten sig fra Østersøen til Stillehavet og omfatter størsteparten af det eurasiske fastland uden respekt for den grænse mellem Europa og Asien ved Ural-bjergene, som talrige europæiske ideologer har proklameret uden viden om, hvor ringe betydning som geografisk grænse disse lave, skovbevoksede bjerge i grunden har. Det er befolkningen i dette kæmperige, som nu ved flere valg for flertallets vedkommende har bekræftet en eller anden form for russisk identitet – selv om de er uenige om næsten alt andet. Borgerne i føderationen kaldes *rossijane* af *Rossija*, uanset om de er tatarer, ukrainere, russere eller noget helt andet. Etniske russere derimod hedder *ruski* af *Rus*. Officielt omtales staten som før nævnt som både Rusland og den Russiske Føderation i skøn forvirring. Borgernes identitet er imidlertid ikke russisk i etnisk forstand, sådan som mange danske – og hvad værre er, også mange russere – er tilbøjelige til at tro. Folkeretsligt set er Rusland en forbundsstat, hvor republikker som Tatarstan og Jakutien har en meget høj grad af selvstændighed, mens andre som stakkels Tjetjenien (endnu) ikke har det. At etniske russerne så i praksis helt og aldeles dominerer føderationen og uden blusel taler om Rusland og russere (*ruski*) også når de taler på vegne af de i etnisk forstand ikke-russiske statsborgere er anden sag, som kommer til at skabe endnu flere vanskeligheder i fremtiden.

Den tredje og inderste ring i det flere hundrede år gamle russiske imperium er altså på ingen måde opløst, selv om vi hører mest om den grusomme skæbne for de 25 millioner russere, der er strandet uden for Ruslands grænser. Derfor er det stadig relevant at diskutere de imperiale traditioner. Jeltsins stat repræsenterer et delvis brud med den sovjetiske politistats moderniseringsforsøg. Men ikke nødvendigvis med tendenser i den lange russiske historie fra 1500-tallet til i dag. Modsat en udbredt opfattelse i dag udgjorde Sovjet-tiden nemlig ikke et afgørende brud med Rusland, når det gælder rigets multinationale karakter.

Moderniseringscykler

Overordnet set kan den russiske historie inddeles i tre store moderniseringscykler. Alle tre blev påbegyndt ovenfra af staten, og hensigten var at sætte Rusland i stand til at konkurrere med de store lande i vest, hvad enten disse nu var Sverige, Storbritannien, Frankrig, Preussen eller USA. Rusland og russerne har altid været besat af en underlegenhedsfølelse i forhold til det “rigtige”, dvs. vestlige Europa. Denne underlegenhedsfølelse har såvel givet sig udtryk i vilje til efterligning – som i øjeblikket – eller afvisning af vestlige, såkaldt “materialistiske værdier” og understregning af det “særligt russiske”, hvad enten dette nu opfattes som kristen inderlighed (Fjodor Dostojevski og Alexander Solsjenitsyn), et særligt egalitært bondedemokrati (Lev Tolstoj – og for øvrigt også Karl Marx på hans gamle og deprimerede dage) eller en særlig imperialistisk og statsbyggende evne (russiske nationalist fra Vladimir Sjirinovski til kommunisten Gennadij Sjiganov).

Den første af disse moderniseringscykler strakte sig fra midten af 1500-tallet til midten af 1800-tallet. Hensigten var at omdanne det af tatarerne dominerede Moskva-fyrstedømme til en stat, som kunne hævde sig mod først naboerne Sverige og Polen-Litauen, siden mod Europas enevældige stater. Den mest fremtrædende figur var Peter eller Pjotr den Store (1672-1725), der drev vestliggørelsen så vidt at han i 1703 grundlagde Sankt Petersburg ved Østersøen og “åbnede rigets vinduer mod vest” ved kort efter at gøre byen til hovedstad i stedet for det traditionelle Moskva. Højdepunktet for det russiske imperiums magt var årene 1812-16 efter sejren over Napoléon, da den russiske zar ansås for Europas mægtigste fyrste og var toneangivende i den Hellige Alliance af anti-revolutionære stormagter. Denne hegemoniale status blev understreget med russiske besættelsestropper i Paris, en tilstedeværelse der i øvrigt skabte udtrykket “bistro”. Det var hvad de russiske soldater utålmodigt råbte, når de ville skynde på de franske opvartere på

restauranterne. Danske tropper deltog i øvrigt også i besættelsen af Frankrig i disse år; det var blandt officererne i dette ekspeditionskorps at der i 1818 blev udskrevet en konkurrence om en dansk nationalmelodi (Conrad 1991).

Ruslands position blev imidlertid hurtigt undergravet af den industrielle revolution i Storbritannien og Vesteuropa. Det første dramatiske tegn på ændringen i magtbalancen var Krimkrigen 1853-56, der som vi senere skal se ikke kun foregik på halvøen Krim, men også i Østersøen. Rusland led et dramatisk nederlag og måtte slutte en ydmygende fred efter Nikolaj II's død i 1855. Under hans efterfølger, Alexander II, blev der gennemført en række store reformer, bl.a. ophævelsen af livegenskabet i 1861. Hensigten var at etablere et industrielt grundlag for det russiske imperiums stormagtsposition. På den måde minder Alexander II's og Gorbatsjovs mål, strategier og begrænsninger slående om hinanden, helt ned til anvendelsen af termer som *zakonnost* (lovlighed) og *glasnost* (åbenhed). Denne dristige tolkning har jeg overtaget fra den litauisk-britiske historiker Dominique Lieven stærkt inspireret af hans indlæg på de svenske historiedagar i Örebro 1994 (Lieven 1994). For begge reformatorer var målet at løsne den spændetrøje som henholdsvis livegenskabet og den stalinistiske planlægning havde lagt om samfundet for at sætte borgernes energi og initiativ fri. Samtidig indførtes retsstatslige principper, således at loven kunne beskytte borgerne og deres ejendom mod vilkårlige bureaukratiske indgreb fra en politiseret administration. I et forsøg på at mobilisere offentligheden til støtte for reformerne og svække det intellektuelle forsvar for det gamle ophævedes forbuddet mod offentligt at give udtryk for kritiske opfattelser.

Gorbatsjov har siden fået hele æren (eller skylden) for de reformer af Sovjetunionen, der førte til dens opløsning. Men grunden blev faktisk allerede lagt under den tidligere KGB-chef Jurij Andropovs kortvarige styre 1982-84. Andropov (1914-84) døde efter kun 15 måneder ved magten men erkendte med sin viden fra KGB's fortrolige indberetninger om landets virkelige tilstand behovet for radikale reformer. Han nåede næsten intet, men lagde grunden til den senere revolution ved at udnævne den efter sovjetiske forhold unge Mikhail Gorbatsjov (f.1931) til medlem af Politbureauet. Denne kom til magten i 1985 efter et kort mellem spil under ideologen Konstantin Tjernenko. Fælles for Gorbatsjovs og Alexander II's reformer var at ledelsen og magten stadig skulle hvile uindskrænket i hænderne på manden i toppen og hans tilhængere i forvaltningen. Demokratiseringen kom dog hurtigt til at udfordre såvel Alexander II's som Gorbatsjovs positioner og dermed opretholdelsen af det vældige multietniske rige. For at opnå en modernisering under ordnede former fandt begge ledere det derfor hurtigt lettere at lægge bånd på de anderledes tænkende (dissidenterne) end at acceptere en tilbundsgående demokratisering af hele samfundet. Deres tøven over for en reel demokratisering skyldtes at de blev konfronteret med oprør i de ikke-russiske randområder i samme øjeblik liberaliseringen tog fart.

I 1860'erne såvel som i 1980'erne stod det hurtigt klart at den yderste ring i imperiet kun kunne opretholdes med tvang. Der var samtidig parallelle årsager til at regimet ikke brød hurtigere sammen i de to situationer end tilfældet var. Trods store forskelle mellem zarernes og Stalins moderniserings-politik var der påfaldende ligheder mellem eliternes betingelser under zar-styret og i sovjettiden. Peter den Store havde bestræbt sig på at åbne Rusland mod omverdenen, mens Stalin gjorde det modsatte. Men begge præsiderede over ekstremt brutale autoritære regimer, der flyttede befolkningen rundt med hensynsløs grundighed og effektivitet, en brutalitet der også gik ud over de eliter der udførte politikken. Derfor var eliterne lettede over den større trykthed de opnåede efter såvel Peters som Stalins død. Under zarerne indebar det garanti af ejendomsretten, under Brezhnev trykthed i ansættelsen for bureaukratiet og stop for den hastige sociale mobilitet, der havde karakteriseret Stalintiden. Med tiden fik eliterne smag for vestlig luksus og frihed, samtidig med at deres børn i stigende grad fik mulighed for at gøre sammenlignende studier i velstand og frihed i øst og vest.

En stor del af 1700-tallets og i endnu højere grad 1800-tallets russiske historie handlede om sammenstødet mellem de vestlige politiske vurderinger, som dannede russere i stigende grad tog til sig og de principper zar-regimet byggede på. På samme måde var Gorbatsjovs *perestrojka* et forsøg på at indføre retssamfund, humanisme og ligefrem demokrati i sovjetstaten. Men det russiske imperium, såvel i den zaristiske som i den sovjetiske udgave, havde sin egen indre logik, der ikke uden videre lod sig forene med vestlig import. De dannede klassers stadig stærkere krav om respekt for forfatningen og borgerlige rettigheder spillede en nøglerolle ved Romanov-dynastiets fald i 1917. På samme måde bidrog den ugenemtænkte og naive indførelse af demokrati i en håndevending til at styrte det sovjetiske regime i slutningen af 1980'erne. Rusland i 1700- og 1800-tallet var mere europæisk end i nogen anden periode af landets historie. Det havde ganske vist bevaret en række autoritære særtræk såsom livegenskabet, der var mere hårdhændet end i Central- og Østeuropa. Ligeledes var den russiske adel uden repræsentation helt frem til Katarina II i slutningen af 1700-tallet, ligesom hele retstraditionen og retsbevidstheden udviste store mangler. I det store og hele afveg Rusland dog ikke mere fra gennemsnitlige europæiske standarder i autoritær retning end Storbritannien afveg i liberal retning (Lieven 1992).

Ruslands stærke fremgang i 1700-tallet skyldtes at det modsat Osmannerriget åbnede sine vinduer mod Europa. Begge stater var store imperier ved Europas grænser. Omkring 1600 var det Osmanniske Rige langt mægtigere end Rusland, mens det i begyndelsen af 1800-tallet forholdt sig omvendt. En vigtig grund til at osmannerne magt gik i forfald var herskernes uvillighed til at låne fra Europa. I hele 1700-tallet havde osmannerne ingen repræsentanter i Europa, ingen europæiske bøger blev oversat og ingen udenlandske kristne fik adgang til rigets elite. Janitsarerne, der et par århundreder tidligere havde repræsenteret det ypperste i europæisk krigskunst, forhindrede en fornyelse af militæret. Denne alliance mellem en forældet militær organisation, religiøs intolerance og en dybt konservativ håndværkerklasse i byerne forhindrede enhver reform af styret indtil sultanen endegyldigt knækkede deres magt i 1826. I modsætning hertil havde Peter den Store mere end hundrede år tidligere, da han blev konfronteret med en tilsvarende konservativ udfordring, mobiliseret sin livgarde, *streletsj*, og kvalt opstanden i blod. Han kunne bygge videre på foranstaltninger fra sin faders tid, da han åbnede Rusland for vestlig teknologi og kultur og gav mange vest- og centraleuropæere mulighed for strålende karrierer i hæren og bureaukratiet, herunder et stort antal tysk-baltiske og polsk-litauiske adelige.

I hele Europa, Rusland inklusive, foregik politikken i 1700-tallet mellem nogle få grupper, monarkiet og dets forvaltning, højjaristokratiet og godsejerne i provinsen, kirken, bønderne og borgerskabet i de større byer. Hvis en af disse aktører var meget stærk, svækkedes de øvrige normalt. Et godt eksempel er det britiske aristokrati, som ved årsskiftet år 1800 var Europas rigeste og mægtigste (Lieven 1992, Cannadine 1990). I Storbritannien medførte aristokratiets magt at det britiske monarki blev stadig svagere og bønderne næsten ejendomsløse, samtidig med at kirken havde tabt sin jord til adelen ved reformationen i 1500-tallet. Kirkens ejendom er i det hele taget et godt indicium på magtforholdene i samfundet. I Storbritannien, Skandinavien og det protestantiske Tyskland overtog adelen eller kronen kirkens gods. I de katolske områder som Bayern og Østrig derimod beholdt den sin magt og overgik endda adelen i magt og indflydelse (Lieven 1992). Selv i Rusland blev kirkens gods eksproprieret, men til fordel for kronen ikke adelen (her minder udviklingen i Rusland og Sverige efter Karl XI' såkaldte "restitution" i 1680'erne om hinanden trods den religiøse forskel). Et andet udslag af kronens magt i Rusland var den i forhold til det øvrige Europa uhyre mængde af livegne bønder, der hørte under kronen og ikke private godsejere. Ved ophævelsen af livegenskabet i 1861 var halvdelen af de livegne beskæftigede på statens jorder.

I begyndelsen af 1800-tallet var zardømmet en respektindgydende institution. I 1700-tallet havde dets militær og skatteapparat vist sig uhyre effektivt. At de russiske eliter indoptog den importerede europæiske kultur i sin tilværelse med så ringe modstand beroede delvis på at de havde

reddet ansigt takket være Ruslands magt, prestige og fremgang på den internationale scene. Ligesom romerne i deres relation til grækerne kunne bøje sig for en overlegen fremmed kultur, samtidig med at de brystede sig af deres militære og politiske dygtighed, kunne russerne pga. deres militære resultater tillade sig at efterligne Vesteuropa uden at komme til at lide af national mindreværdsfølelse. Militære sejre og enorm territoriell ekspansion i 1700-tallet legitimerede eneherkeren, gav jord og stolthed til adelen og dermed endnu mere styrke til zaren. En anden årsag til zarernes styrke var at den russiske enevælde i modsætning til næsten alle rivalerne på kontinentet, først og fremmest Frankrig, men også Østrigs kejser, ikke havde kvaler med de feudale privilegier i form af utallige korporative institutioner og rettigheder, der gennemsyrede disse samfund, privilegier der blev energisk forsvaret med henvisning til landsdelenes "urgamle" landslove. I løbet af den langvarige opbygning af Moskva-riget udslettedes lokale eliter og selvstændige institutioner som købmandsdemokratiet i Novgorod og tatarernes adelige demokrati i Kazán. Til ubodelig skade for udviklingen af et civilt samfund, men tilsyneladende en stor fordel for centralmagten, i hvert fald i første omgang (Waage 1990).

Man skal dog ikke tro at den russiske monark omkring år 1800 var enevældig. Han havde ikke en stor pålidelig embedsmandsklasse og var derfor afhængig af de adelige godsejeres støtte, når han skulle hæve skatterne, rekruttere soldater eller holde bønderne under kontrol. I de højere regeringskredse havde aristokraterne og deres klienter stor indflydelse. En skarpsynet hersker som Katarina (på russisk Jekaterina) II (1729-96) kunne selv sikre sig loyale medarbejdere og igen tillade sig at give dem mulighed for selv at skaffe sig tilhængere. På samme måde som tidligere monarker havde taget adelsdamer fra provinser til ægte og forvandlet deres familie til loyale storgodsejere valgte Katarina i reglen sine elskere uden for hofeliten og udnyttede deres forbindelser som led i en balanceakt, der havde til hensigt at holde grupperne ved hoffet i stramme tøjler og styrke hendes egen magt. Men et sådant spil indskrænkede i sig selv enevælden. Og desuden spillede ikke alle herskere spillet så godt som Katarina. Såvel hendes mand som hendes søn blev styrtet af hofintriger. Det russiske aristokrati i 1700-tallet var uhyre mægtigt, men alt for splittet til effektivt at kunne lægge en bremse på monarkens magt. Var de i tvivl kunne de blot se til Polen for at overbevise sig om de mulige følger af et konstitutionelt aristokratisk styre. Det polsk-litauiske valgkonedømme (*Rzeczpospolita Polska*) gik under i interne stridigheder og blev delt mellem naboerne, først og fremmest den russiske, enevældige territorialstat (Davies 1984, 296).

Derfor blev 1700-tallets enevælde støttet af næsten alle uddannede russere. Stat og adel var tæt vævet sammen i administrationen af riget. Alliancen mellem dem blev forstærket af Ruslands militære succes og territoriale ekspansion. De nyligt erobrede områder i vest og syd gav langt større afkast end de gamle områder i rigets hjerte, storfyrstendømmet Moskva. Forøgelsen af arealet opvejede følgerne af den russiske adels tradition med at dele sine ejendomme mellem alle sønnerne. Næsten alt dette ændrede sig i 1800-tallet. Rusland havde mindre fremgang internationalt. De jordhungrende aristokrater fik mindre at dele imellem sig. De intellektuelle strømninger i Europa og dermed Rusland bevægede sig bort fra tanker om oplyst enevælde til fordel for liberale og ligefrem demokratiske forestillinger. Frem for alt overtog et stadig mere effektivt bureaukrati rollen som politisk elite til erstatning for adelen i slutningen af 1800-tallet. Sådanne bureaukratier opstod overalt i Europa, men i Rusland fik det en særligt magtfuld stilling i forbindelse med statens bestræbelser på at fremme industrialiseringen fra oven. Ruslands industrialisering var overraskende dynamisk i det halve århundrede før revolutionen i kraft af de mekanismer som den russisk-amerikanske økonomi-historiker har kaldt "the relative advantage of backwardness" (Gershenkron 1962). Staten var nødt til at spille en fremtrædende rolle pga. den private kapitals svaghed. Industrialisering var farlig for magtstrukturen, men nødvendig for ikke at sætte Ruslands stilling i forhold til de konkurrerende magter over styr. Resultatet blev et svulmende bureaukratisk apparat uden rødder i en bestemt klasses interesser og traditioner. Fraværet af en

konstitutionel regering og et etableret retsvæsen gjorde det svært at overvåge dette bureaukrati og holde det i skak.

Eneherskeren fik skylden for disse manglende konstitutionelle og retlige kontrolmuligheder, men i realiteten var det svært for ham selv at overskue systemet pga. dets vækst og kompleksitet. Da Nikolaj II trådte til i 1894 efter Alexanders III's død var det endnu muligt for ham at forhindre andre i effektivt at samordne regeringens politik. Men selv kunne han heller ikke gøre det. De tiltagende konflikter og irritationer mellem monark og forvaltningselite var kraftigt medvirkende til det gamle styres fald. Det samme gælder givetvis styrets uvillighed til at indrømme uddannede russere de politiske rettigheder, som de anså sig berettigede til som civiliserede europæere. I 1914 var andelen af befolkningen i byerne lige så stor som i de større lande i Central- og Vesteuropa. I de russiske industricentre blomstrede modernismen, samtidig med at kapitalismen kørte for højtryk og med en arbejdsstyrke på hundredtusinder af radikaliserede førstegenerationsarbejdere. Men der var altså også et liberalt borgerskab, der udgjorde massepublikum for aviserne og købere af modernistisk kunst, arkitektur og litteratur (se Schlögel 1988 for en fremragende skildring af modernismen i Sankt Petersburg mellem 1909 og 1921). På denne baggrund fremstod Nikolaj II's regime som et levn fra middelalderen, og behovet for en forfatning sprang i øjnene. Men som den franske forsker Hélène Carrère d'Encausse har påpeget i en helt ny og epokegørende bog om Nikolaj II var styret langt fra "dømt" til undergang, selv om flertallet i det 20. århundrede har ment det (Carrère d'Encausse 1996).

Men i virkeligheden var situationen ikke så enkel. Som man snart skulle opdage, var det ikke let at opretholde et multietnisk imperium, skabt gennem erobring, med liberale for slet ikke at tale om demokratiske midler. Allermindst i en epoke præget af hastig modernisering og spredning af nationalistiske idéer. År 1900 udgjorde den ikke-russiske nationalisme endnu ikke en trussel mod Romanov-regimet, først og fremmest fordi det store flertal af undersåtter var analfabeter og derfor stort set uimodtagelige for moderne, nationalistiske strømninger. Men de begyndte at rejse hovedet og indvarslede nye krav, som masse-alfabetiseringen snart skulle mangedoble i omfang og intensitet. Statsledelsen stod over for et dilemma. I mange europæiske lande udnyttede konservative regeringer og partier – Benjamin Disraeli i Storbritannien, Bismarck i Tyskland og J.B.S. Estrup i Danmark – nationalismen til at legitimere deres egen position i en konkurrence med liberale og socialistiske bevægelser om støtte fra flertallet. I en situation, hvor hastig urbanisering, sekularisering og almindelig skolegang havde sønderbrudt mange gamle bånd, var drømmen om det patriarkalske samfund ikke uden tiltrækning, som man kan se det af succesen for konservative massepartier i såvel Storbritannien som Tyskland. I Storbritannien anslår forskerne at rundt regnet en tredjedel af arbejderklassen – især i England, noget mindre i Wales og Skotland – stemte på de konservative. Det var muligt i disse to stater, fordi én etnisk gruppe udgjorde majoriteten, og begge stater desuden havde stor økonomisk og politisk fremgang, hvorfor det var let for indbyggerne at identificere sig med deres stater (Kearney 1989).

I Romanov-staten var derimod kun 46 % af befolkningen i 1897 storrussere, og det var længe siden staten havde haft succes i international politik pga. den relative økonomiske tilbagestående. Den traditionelle autokratiske mistænksomhed over for alle selvstændige bevægelser i folket hindrede længe regimet i at udnytte den russiske nationalisme til støtte fra styret mod de andre nationale grupper. Desuden nærede styret en velbegrundet frygt for at støde for mange af de øvrige undersåtter fra sig ved en for ensidig satsning på at opnå legitimitet via den russiske nationalisme. Og man må sige at erfaringen med de ret beset beskedne bestræbelser på at russificere Finland bekræftede denne bekymring. Her lykkedes det mellem 1890 og 1905 zar-dømmet effektivt at støde en hel befolkning fra sig. Zarerne havde ellers været ret populære i den finske befolkning, som havde fået sin selvstændige nationale identitet i forhold til de dominerende svenskere i kraft af den russiske erobring i 1809 og fået udvidet sit nationale territorium i kraft af

indlemmelsen i 1812 af Karelen i det nyoprettede storhertugdømme Finland, der var i personalunion med Rusland (Engman 1983 og 1995, Klinge 1983 og 1993).

Regimets største problemer skyldtes imidlertid forholdene i det storrussiske samfund, ikke imperiet som helhed. I begyndelsen af 1900-tallet krævede de uddannede stadig mere højlydt borgerlige rettigheder. Men der var ingen garanti for at de besiddende eliter kunne overleve under et liberalt styre, og endnu mindre under et demokratisk. Fra 1860'erne havde en betydningsfuld revolutionær og socialistisk bevægelse slået rod i intelligentsiaen (Venturi 1952). Den søgte at skaffe sig en basis i befolkningen, som skulle gøre det muligt at styrte zarstyret og smadre hele det europæiske Ruslands sociale og økonomiske struktur. Modsætningerne i den første fase af den hastige industrialisering gjorde industriproletariatet rede til at spille rollen som massebasis for de intellektuelle revolutionære. Trods den kraftige vækst var byerne endnu relativt små, og det er meget sandsynligt at regimet ville have kunnet overleve oppositionen, så længe den var begrænset til den urbaniserede sektor. Men i begyndelse af 1900-tallet kom landbrugssektoren ud i en krise, som førte til oprør blandt bønderne. Krisen skyldtes at den russiske godsejerklasse på samme tid var for stærk og for svag. Den var for stærk til at dominere provinserne så uanfægtet, som det var tilfældet i Storbritannien (bortset fra Irland) og Preussen. Men den var alligevel så dominerende at den ikke ville give plads til bønderne, som det skete i det vestlige og sydlige Tyskland og i Skandinavien (Lieven 1992).

Det russiske bondesamfund var også forskelligt fra næsten alle andre i Europa. Trods senere propaganda mod såkaldte kulakker var der næsten ingen paralleller til de britiske forpagtere eller de preussiske og danske mellemstore gårdejere, der var i stand til at forsvare deres egne interesser. I et landbrugssamfund splittet mellem godsejere, få mellemstore gårdejere og en stor masse småbrugere eller helt ejendomsløse var det let for adelen at dele og herske. I Rusland stod en adel i hastig økonomisk nedgang således over for et relativt udiferentieret og homogent landsbysamfund, der yderligere var holdt sammen af fællesskabsinstitutioner for bønder og jord (*mir'en*). Hvis man tilføjer det brutale livegenskab og den traditionelle russiske opfattelse af at jorden bør tilhøre dem der dyrker den, har vi alle ingredienserne i et traditionelt bondeoprør. Angst og mangel på initiativ holdt bønderne i skak, men i samme øjeblik statens autoritet blev svækket, som det skete med de militære nederlag til Japan i 1905 og endnu værre i 1. verdenskrig brød oprøret ud. Med de kendte følger i form af den russiske revolution og Stalins brutale moderniseringsdiktatur.

1861-1917-1991

Ansku et i det store, funktionalistiske perspektiv indebar oktoberrevolutionen i 1917 ikke et egentligt brud, trods alle blodsudgydelser og katastrofale ødelæggelser. Snarere var der tale om en politisk ændring inden for rammen af én stor moderniseringscyklus i russisk historie, der i realiteten varede helt fra 1850'erne til 1970'erne. Ganske som Alexander I's indmarch i Paris 1814 markerede Ruslands succes i den første modernisering, beseglede Sovjetunionens sejr over Nazi-Tyskland 1944-45 og erobringen af Berlin imperiets status som en af verdens stormagter. Russernes besættelse af Østberlin kom til at vare længere end Alexander I's af Paris, men virkningen var den samme, indadtil såvel som udadtil. Indenrigspolitisk behøvede det herskende styre ikke længere at bekymre sig om herredømmets sikkerhed, og udadtil var prestigen sikret. Det så derfor ingen grund til at løbe den risiko, som radikale reformer altid indebærer i en stærkt centraliseret og autoritær stat, selv om mange havde en utryk fornemmelse af manglende effektivitet i landbrug og industri efter at fasen med ekstensiv genopbygning efter 2. verdenskrigs ødelæggelser var overstået.

Ekstremt lav produktivitet prægede store sektorer af Sovjetunionens økonomi. Dertil kom absurde forhold i distributionen og detailhandelen. Op til halvdelen af kornet rådnede op under transporten fra producent til forbruger, mens ekspedienterne havde en helt urimelig magt i forhold til kunderne, der var reduceret til ydmyge ansøgere om varer fra bagbutikkens hylder, hvis de ville købe noget som helst. Den generelt lave produktivitet sprang ikke alle iagttagere i øjenene, fordi den eksisterede samtidig med fremragende resultater inden for militær- og rumfartsindustrien. I dag ved vi at disse sektorer repræsenterede et lukket kredsløb i undtagelsestilstand med særlige privilegier. Men selv de fremragende resultater her repræsenterede snarere håndværksmæssige éngangsprodukter end massefremstillet design som i USA. Denne forskel er blevet tydelig med vanskelighederne for den håndlavede rumstation Mir og forklarer delvis hvorfor resultaterne fra den sovjetiske rumindustri aldrig slog igennem uden for sin egen højt specialiserede sektor. Der er helt afgørende forskel på at kunne producere ét eksemplar og massefremstille komponenterne.

Resultatet blev stagnationsperioden under Leonid Bresjnev fra 1964 til 1982. Denne stagnation svarede til Nikolaj I's regering fra 1825 til 1855 i slutningen af den forrige moderniserings-cyklus. Forsigtige men ofte effektive reformer blev afløst af stivnet gammelmandsvælde og undertrykkelse. Akkompagneret af militært praleri sakkede Rusland i 1970'erne som i 1840'erne bagud i konkurrencen med mere demokratiske systemer, der var i stand til at ændre sig selv indefra. 1800-tallets industrielle revolution svarer til informationsrevolutionen i 1970'erne. Ingen af udfordringerne var lederne af det russiske imperium i stand til at besvare i tide. Derfor blev det nødvendigt at indføre en helt ny statsform.

Det var den seneste af disse tre moderniseringsbølger, indledt under Gorbatsjov og videreført af hans modstander Jeltsin, som flertallet af vælgerne i den Russiske Føderation bekræftede 3. juli 1996 ved at genvælge Jeltsin som præsident. Reelt har vælgerne også bekræftet forfatningen ved valgene til Dumaen, selv om denne fik et Jeltsin- og reformfjendtligt flertal. Det store åbne spørgsmål for resterne af det russiske imperium, hvad enten folkene nu er blevet selvstændige eller ej, er om disse valg er indledningen til en ny reformcyklus, der vil lede til autokratisk stagnation, som det skete mellem 1820'erne og 1850'erne og igen i 1960'erne og 70'erne. Meget kan tyde på det, og mange såvel i som uden for Rusland, advarer om risikoen. Tegnene på overgang til en demokratisk, selv-opretholdende og selv-reformerende samfundsstruktur er ikke mange. Men muligvis er der alligevel sket noget afgørende nyt med den vidtgående uddelegering af magt til autonome (og råstofrige) republikker som Tatarstan og Jakutien – for nu ikke at sige noget om det ulykkelige Tjetjenien. Potentielt endnu vigtigere er dog opbygningen af magt i de russiske oblaster (regioner). Hvis Jeltsin tvinges til at fortsætte den decentralisering, der er i gang, er vi måske for første gang i historien vidne til et egentligt brud med traditionen for autoritær, top-styret modernisering af det russiske imperium. Hidtil er sådanne moderniseringsforsøg altid slået fejl på et eller andet tidspunkt. Men inden da har de ofte nået at påføre befolkningerne i Rusland såvel som naboerne talløse lidelser. Rusland er meget langt fra at være en afklaret nationalstat, selv om etniske russere nu udgør en meget større procentdel af befolkningen end på noget tidligere tidspunkt i de sidste fem hundrede års historie.

Den russiske stats uafklarede karakter mellem nationalstat og multinationalt imperium viser sig i dens ubehagelige afpresningspolitik over for Letland i foråret 1998. Mindst halvdelen af Letlands befolkning, herunder størstedelen af bybefolkningen, er af russisk afstamning. Mange af disse russere var i 1991 tilhængere af et selvstændigt Letland, men føler sig åbenbart ikke hjemme i den nationalistiske, lettiske ministat der blev resultatet af uafhængigheden. Kun godt 7.000 har hidtil benyttet sig af muligheden for at skifte det gamle sovjetiske statsborgerskab ud med et lettisk. Hvorvidt nogle af dem har fået russisk pas, nægter de russiske myndigheder at oplyse, så internationale iagttagere klassificerer ca. 700.000 indbyggere i Letland som formelt statsløse, hvilket dog ikke betyder at de ikke får udbetalt pensioner eller kan få arbejde

(bortset fra følsomme stillinger i statsadministrationen). Det svækker Letlands legitimitet at store dele af befolkningen åbenbart ikke regner med at staten vil overleve i det lange løb (i modsætning til Estland og især Litauen). Det risikerer at blive en selvopfyldende profeti, der i sidste ende fører til at Rusland mere eller mindre formelt vil (gen)indtage en dominerende stilling som det allerede er tilfældet i Georgien, Armenien og andre forhenværende Sovjetrepublikker. Generelt er forholdene ret uafklarede for de etniske russere i flertallet af de gamle Sovjetrepublikker – ligesom de er det i flere af de autonome republikker i den Russiske Føderation. Dertil kommer spørgsmålet om Hvideruslands og Ukraines nationalitet i forhold til den dominerende storrussiske. Det vil derfor vare længe før det er afgjort om Rusland bliver en national, en multinational eller ligefrem en føderal stat.

Hører Rusland med til Europa?

På spørgsmålet om Ruslands europæiske karakter kan man indledningsvis slå fast at håndbogen *Pocket Europe* udgivet af *The Economist* har foretaget et klart valg mellem 1992- og 1994-udgaven. Rusland er ikke med i 1992-udgaven der af lande fra den gamle Sovjetunion kun medtog Estland, Letland og Litauen som tilhørende Europa. I 1994-udgaven findes derimod oplysninger om Rusland, Ukraine, Hviderusland og Moldova foruden de tre kaukasiske republikker, Georgien, Armenien og Azerbajdjan. Men sådanne valg er naturligvis rent pragmatiske og ikke nærmere begrundede. Det er klart at Rusland hører med til den europæiske civilisation i kraft af religion og historie. Men det medfører ikke nødvendigvis automatisk medlemskab af sammenslutningen af europæiske stater, EU. Alene størrelsesforholdet gør det vanskeligt at forestille sig Rusland som ét medlem blandt andre i EU. Russerne vil sammen med ukrainere, hviderussere og andre forhenværende sovjetstater næsten udgøre halvdelen af et tænkt, samlet Europa, der omfatter alle potentielle medlemmer, selv hvis klart asiatiske og muslimske stater som Uzbekistan, Turkmenistan, Tadjikistan og Kyrgystan holdes udenfor. Den Russiske Føderation er med eller uden de nordlige sibiriske provinser som Jakutien simpelt hen for stor og selvhævdende til at indgå i en organisation af EU's type – som de vel at mærke heller ikke har ansøgt om medlemskab af.

Faglitteraturen har i århundreder diskuteret Ruslands "europæiske" træk over for de "asiatiske" (f.eks. Rudi Dutschkes nu stort set glemte undersøgelse af den marxistiske diskussion om Ruslands karakter fra 1975). Meget tyder på at landet i perioden op til den mongolske erobring i 1240 fulgte den almindelige kristne, europæiske udvikling om end i dens ortodokse byzantinsk inspirerede udgave. Således er den "russiske" skik med at udstyre kirkerne med løgkupler i virkeligheden et moskovitisk træk, der udviklede sig i dette fyrstedømme i 1300- og 1400-tallet. De første russiske kirker var derimod bygget i samme stil som i det øvrige middelalderlige Europa, blot noget mindre (Filippovskij 1997). Moskva-fyrstedømmet skaffede sig sin dominerende position ved at samarbejde med mongolerne og i kraft af dette samarbejde underlægge sig nabostaterne, herunder den aristokratiske købmandsrepublik i Novgorod (nærmere beskrevet i kapitlet om Østersøen). I denne proces kvaltes alle tilløb til en vesteuropæisk, feudal udvikling til fordel for et centralistisk og autoritært styre. Og dermed alle muligheder for udvikling af alternative magtcentre i forhold til fyrstehoffet. Kort sagt, ethvert demokratisk potentiale udryddedes i kraft af den særlige karakter som det multinationale rige antog, især efter erobringen af Kazán-khanatet i 1552 (Kappeler 1990).

Denne militære succes skaffede, som vi har set, en ganske tilfreds herskende klasse i riget, men kvalte mange dynamiske potentialer. Stagnationen var dog langtfra indlysende for omverdenen, der til forskellige tider har skildret Rusland som morgendagens land på linje med den anden europæiske aflæggerkultur, USA. Det gælder så forskellige iagttagere som den dansk-tyske forfatter C. F. von Schmidt-Phiseldeck (1770-1832) i værket *Europa und America oder die*

künftigen Verhältnisse der civilisirten Welt fra 1820 og tænkeren Oswald Spengler (1880-1936) i det berømte og berygtede værk *Untergang des Abendlandes*, der udkom mellem 1918 og 1922. Forhåbningerne til såvel som angsten for Rusland har været stor i forskellige epoker, og det sidste ord i sagen er langt fra sagt endnu. Men så længe Rusland opretholder sine krav på stormagtsposition og ret til at øve særlig indflydelse i hele den tidligere Sovjetunion (imperiets anden ring), der i den aktuelle russiske militære og udenrigspolitiske doktrin kaldes det “nære udland”, er der grund til at holde statsdannelsen på en vis afstand af det Gorbatsjov døbte det “europæiske hus”. Russerne vil simpelthen i forudsigelig fremtid være alt for store, larmende og uordentlige lejere i dette hus. Som de altså heller ikke selv betragter sig som almindelige beboere i.

Det fik jeg bekræftet i efteråret 1996, da jeg på en forelæsningssturné i Jaroslavl, Kostroma og Moskva afprøvede nogle af hypoteserne i dette kapitel for et russisk publikum af historikere. Uanset hvor positive de var over for afskaffelsen af Sovjetunionen og ophævelsen af kommunistpartiets magtmonopol og den centralstyrede planøkonomi, var det vanskeligt for dem at mobilisere større begejstring for mit typisk danske perspektiv at det nu omsider er muligt for russerne at skille sig af med alle stormagtsambitioner og koncentrere sig om at skabe et velfungerende samfund og eventuelt opbygge en velfærdsstat. Det lykkedes for det lille Danmark efter 1864, det er tilsyneladende hvad tyskerne er blevet enige om at gøre efter 1945, og det er hvad EU står for på det overordnede europæiske plan – i hvert fald sammenlignet med Europas tidligere dominerende imperialistiske position. På hver sin måde syntes de tilstedeværende russere at det danske, socialdemokratiske perspektiv var for småt. Selv om de ikke ville have noget mod levestandarden i et sådant socialt demokrati, ønskede de sig alle noget større, enten i form af den sovjetiske supermagtsstatus, fra dengang alle var bange for dem, eller noget åndeligt i stil med Fjodor Dostojevskijs inderlige kristendom eller Lev Tolstojs kristne utopiske socialisme. Rusland er anderledes, om end på en for andre europæere genkendelig måde. Det gælder for selve Rusland fuldt så meget som for det lange smalle bælte langs den transsibiriske jernbane fra Omsk til Khabarovsk og Vladivostok ved Stillehavet, hvor 25 millioner russiske bønder, forhutlede industriarbejdere og efterkommere af landsforviste politiske fanger lever under almindelige uordentlige russiske rodede forhold.

Med den svenske Ruslands-forsker Arne Bodin kan man konkludere at den lange tradition i russisk kultur for at profetere, prædike og at mene at sidde inde med den absolutte sandhed måske ikke udelukkende er et resultat af de særlige forhold for kritikken i en totalitær stat. Bodin mener at disse træk blot er de seneste resultater af en lang kristen, russisk tradition, som forener åndelighed og æstetik, himmel og jord (Bodin 1993, 15 ff.). Efter hans opfattelse er der nær forbindelse mellem dissidenterne under Bresjnev, nogle af de aktuelle strømninger i kunst og kultur og hesychasmen, der var den dominerende fromhedsretning i den russiske kirke i middelalderen. Denne retning tolkede kristendommen som skønhed og guddommens nærvær på jorden. Tilsvarende samme træk finder Bodin i nihilismen og andre af de populistiske retninger i 1800-tallet der blandt andet er skildret af Franco Venturi (1952).

Den russiske kunsts rolle har helt fra begyndelsen været at give udtryk for den følelse af hellig fryd som fyrst Vladimirs udsendinge ifølge Nestors krønike fra 1113 overvældedes af da de i slutningen af 900-tallet første gang overværede en gudstjeneste i katedralen Hagia Sofia i Konstantinopel – ifølge legenden årsagen til at de russiske herskere i Kiev besluttede sig for denne udgave af kristendommen frem for den religionsudøvelse de mødte hos “bulgarerne” (islam) eller “tyskerne” (katolicismen). Et andet træk er ifølge Bodin russernes fascination af ritualer. Den ortodokse kirke udtrykker først og fremmest sit budskab gennem ikonerne og gudstjenesten, langt mere end i prædikener og teologi, hvilket er en afgørende forskel til den vesteuropæiske variant. Alle disse forskelle og mange flere springer i øjnene når man studerer den russiske kultur eller bare opholder sig i landet og taler med indbyggerne. Det er vigtige forskelle, men om de rækker til at

konstituere en særlig og fra Europa artsforskellig civilisation, som Huntington og hans tilhængere hævder, er til gengæld stærkt tvivlsomt.

Denne religiøse side af russisk identitet sammenfattes under betegnelsen “svjataja Rus”, “det hellige Rusland”, i modsætning til begrebet “Rossija” der har forbindelse med Moskva-staten og den russiske nation. *Svjataja Rus* henviser til ikonernes, gudstjenesternes, klostrenes og de fromme zarers Rus, hvilket opfattes som helt forskellig fra det centralistiske og autoritære moskovitiske Moskva-rige. Drømmen om “det Hellige Rus” er drømmen om det hellige rige på jorden uden politiske overtoner (Bodin 1993, 75-76). De to programmer er klare formuleret i en brevveksling mellem fyrst Andrej Mikhajlovitj Kurbskij (1528-83) og Ivan IV den Skrækkelige (1533-84) fra årene 1564 til 1579. Kurbskij var en af zarens generaler der var flygtet til Polen-Litauen for at undgå zarens terrorstyre. For ham var det hellige Rus det modsatte af alt det Ivan IV stod for. Men man kan også som den danske udgiver Bjarne Nørretranders fortolke sammenstødet som en kamp mellem Kurbskijs vesteuropæisk inspirerede politiske principper og Ivans byzantinske. Ved sit tilsyneladende forræderi handlede Kurbskij i troskab over for traditionerne fra hans forfædre i fyrstedømmerne i Jaroslavl og Smolensk. Kurbskij var også elev af den til Rusland indvandrede lærde Maxim Grækeren, der i sin ungdom havde studeret i Firenze og der lyttet til munken Savonarola. Gennem sin lærer var Kurbskij således kommet i forbindelse med renæssancens humanisme. Han læste de religiøse tekster som en filolog. Ivan stod for alt det modsatte, en skånselsløs magtpolitik, der udelukkende satsede på ekspansion af imperiet. I sammenstødet mellem disse to skikkelser og deres programmer finder vi hele Ruslands og det russiske imperiums grundtemaer trukket op. I tiden for affattelsen af det første brev var Ivan ved at forberede sig på det kup, hvorved han rev bojar-systemet op med rode.

Ivans revolution fra oven skulle komme til at danne skole i resten af Ruslands historie, fra Peter den Store over Josef Stalin til Jeltsins bratte afskedigelse af sin regering i april 1998. Men der er altså hele tiden blevet formuleret alternative synspunkter, som blot har lidt nederlag pga. magtkoncentrationen i det udstrakte imperium. Af disse grunde er det urimeligt at give et klart svar på spørgsmålet om hvorvidt Rusland hører hjemme i det dynamiske og demokratiske Europa. Det har rødder inden for såvel som uden for og personificerer dermed meget godt nogle permanente europæiske dilemmaer. For Europa er som bekendt også andet end dynamik og demokrati. Det spørgsmål man derimod kan besvare er om Rusland hører hjemme i EU. Det gør det på grund af sin størrelse ikke – indtil videre.

*in dieta Mantuana ... decrevimus, ut Turchum de
Europa divino adjutorio fugaremus* (vedtaget på
kongressen i Mantova 1459 om et korstog mod de
osmanniske tyrkere)

*Greek Orthodoxy provides no contrast with
Catholicism, even not with Islam* (Davis 1977, 149)

Hvorfor vil vi ikke have Tyrkiet med i Europa?

Hvorfor vil europæerne ikke have Tyrkiet med i EU? For det er jo reelt hvad EU's regeringsledere vedtog på topmødet mellem stats- og regeringsledere i Luxembourg 11.-13. december 1997. Ganske vist blev afslaget camoufleret som et tilbud om at indgå i en helt speciel konference begyndende marts 1998 under forudsætning af at Tyrkiet ville love at respektere menneskerettighederne og lade territoriale stridigheder med Grækenland afgøre ved den Internationale Domstol i Haag. Som spil for galleriet protesterede Grækenland mod også dette tilbud og måtte lade sig "banke på plads". Reelt er der imidlertid tale om fuld støtte til Grækenland i striden med nabolandet, kombineret med en ydmygende udskydelse af Tyrkiets ansøgning om medlemskab, selv om landet trofast har været ansøger i over tyve år, er associeret og nu senest i toldunion med EU.

Helt forståeligt afviser den tyrkiske regering bestående af de mest pro-europæiske partier på højre og venstre fløj dette ikke-tilbud om at komme bag i køen efter 10 tidligere kommunistiske lande i Øst- og Centraleuropa og selv den delte ø Cypern. Under stor diplomatisk larm boykottede Tyrkiet topmødet med EU i marts 1998. I parentes bemærket kan man roligt opfatte udskydelsen af Tyrkiet som en garanti for at Cypern heller aldrig kommer med. Tyrkiet vil nemlig aldrig tillade de græske to tredjedele at handle på hele øens vegne. Så hellere en ensidig indlemmelse af den nordlige tyrkiskbesatte del af øen, med alle de uberegnelige storpolitiske følger det kan medføre. Begrundelsen for ikke engang at lade Tyrkiet indgå i den udvidede gruppe af lande der forhandler betingelser for optagelse er at landet krænker menneskerettighederne. Dertil kommer den uformelle, men ikke ubetydelige årsag at landet har et dybt og inderligt modsætningsforhold til EU-medlemmet Grækenland. EU har ellers ikke tradition for at følge Grækenland i dets konfrontationer med nabostaterne på det ustabile Balkan. Tænk blot på Grækenlands hysteriske reaktioner på Makedoniens valg af navn og symbolik. Da var der helt berettiget ingen større EU-forståelse for græske positioner. Det øvrige EU bakkede uden tøven op om Uffe Ellemann-Jensen, da han kom i voldsom modvind i Grækenland efter at have påpeget det urimelige i landets politik over for Makedonien, som Grækenland mente uberettiget havde stjålet sit navn fra Grækenlands historie og nordligste provins – og som derfor officielt stadig går under betegnelsen FYROM, Former Yugoslav Republic of Macedonia. Der var nogle år i de tidlige

1990'ere hvor det var yderst upraktisk at hedde Uffe til fornavn, når man rejste i Grækenland. Talrige er de endeløse forklaringer af det berettigede i Grækenlands hysteriske politik, som man blev påtvunget i den periode. Til gengæld må det siges at samme fornavn er en stor fordel i de baltiske lande.

Kritik af bruddene på menneskerettighederne er mere eller mindre tilsigtet blevet selve omdrejningspunktet i den danske politik over for Tyrkiet. Uden at analysere om torturen er del af en bevidst politik, som det var tilfældet under militærdiktaturet i Grækenland 1967-74, eller om det "bare" er rester af en gammel tradition for myndighedsovergreb som er fælles for hele det gamle osmanniske område i Mellemøsten og Balkan, fører Danmark en principiel politik, som driver landet i betænkelig nærhed af støtte til en stalinistisk-nationalistisk terrororganisation som den kurdiske "befrielses"-organisation PKK. Danmark skal selvfølgelig protestere når danske statsborgere mishandles i udlandet, også når det drejer sig om danske statsborgere af kurdisk oprindelse. Men det er muligvis ikke klogt at lade landets officielle udenrigspolitik lede af sympati med danske PKK-sympatisører. At politikken med at true med udelukkelse af det gode europæiske selskab fungerede mod den græske junta i 1960'erne, som Ole Espersen har formuleret det over for mig i en diskussion på det Danske Center for Menneskerettigheder 15. april 1997, er ingen garanti for at den vil virke over for Tyrkiet i dag. Faktisk er der meget der tyder på at kritikken og isolationstruslerne svækker nøjagtigt de europæisk orienterede kræfter i Tyrkiet, som udlandet, inklusive Danmark, ellers hævder at ville styrke. For flertallet af dagens europæere tager Tyrkiet sig tilsyneladende ud som en mellemøstlig stat med kraftige muslimske træk. Et tiltalende og eksotisk feriemål, men fjernt. Afstanden er trist nok ikke blevet meget mindre i kraft af den store tyrkiske indvandring til Europa, snarere tværtimod. Men denne mentale afstand er ret beset overraskende, når man betænker hvor nært de to områders historie har været vævet ind i hinanden gennem de sidste seks hundrede år.

EU og Tyrkiet i 1989

Tyrkiet har næsten fra begyndelsen været et loyalt medlem af NATO og underskrev i september 1963 en associeringsaftale med det daværende Europæiske Fællesskab, en aftale der senere samme år blev godkendt af Ministerrådet. Tyrkiet var dermed det første land, der indgik en associeringsaftale med EF. I associeringsaftalens artikel 28 hedder det at når "aftalens funktion har gjort det muligt at forudse Tyrkiets fuldstændige overtagelse af de forpligtelser, der hidrører fra traktaten om oprettelse af Fællesskabet, undersøger de kontraherende parter muligheden for Tyrkiets optagelse i Fællesskabet." April 1987 søgte Tyrkiet om optagelse i EF. Men Kommissionens svar fra 18. december 1989 var vagt og henholdende, ja nærmest direkte afvisende. Med henvisning til komplikationerne ved en udvidelse af det Europæiske Fællesskab (nu Union) og landets tilbagestående økonomi og demografiske ubalancer blev Tyrkiet placeret i en venteposition, hvor det stadig sidder. Ordret hed det i afsnit I under overskriften "Generelle betragtninger":

"Fællesskabet gør fremskridt i retning af Fællesaktens (det indre marked, U.Ø.) målsætning og er på vejen hen imod den økonomiske og monetære union; det forbedrer sine institutioners funktion og forener således udvidelse og uddybning. Først når Fællesskabet har kunnet foretage en objektiv bedømmelse af resultaterne i så henseende, råder det over et af de elementer det må lægge til grund for sin vurdering af en ny udvidelse. Der må tages forbehold over for ethvert forhastet initiativ i den retning, da følgerne heraf vil kunne være til skade for Fællesskabet. Alene af den grund mener Kommissionen at det ikke vil være klogt – hverken over for ansøgerlandene selv eller over for medlemsstaterne – hvis Fællesskabet indleder nye tiltrædelsesforhandlinger før 1993, medmindre ganske særlige forhold taler herfor." (Kommissionens udtalelse vedrørende Tyrkiets

ansøgning om tiltrædelse af Fællesskabet, Bruxelles den 18. december 1989 SEK (89) endelig udg. I.4 s. 2-3).

I afsnit II "Indledning af tiltrædelsesforhandlinger" hedder det endvidere.:

"Efter Kommissionens opfattelse bør enhver beslutning om at indlede forhandlinger med et land bygge på en fast overbevisning om at forhandlingerne kan – og sandsynligvis vil – blive afsluttet med et positivt resultat inden for en rimelig tid. Dette forudsætter dels at ansøgerlandet anses for – efter udløbet af den traditionelle overgangsperiode – at kunne overholde alle de forpligtelser og regler, der gælder for medlemsstaterne, idet man ellers risikerer at påvirke Fællesskabets fremtidige udvikling negativt, dels at Fællesskabet er i stand til at klare de problemer, som ansøgerlandets integration – selv hvis denne sker gradvist – vil kunne give anledning til. I Tyrkiets tilfælde er begge disse sider af problemet så meget mere betydningsfulde som der er tale om et stort land, der er mere udstrakt og med tiden vil få en større befolkning end noget andet af Fællesskabets medlemsstater (53 millioner indbyggere i 1988; 68 millioner i år 2000), og hvis generelle udviklingstrin ligger væsentligt under det europæiske gennemsnit.

Trods de positive elementer, der kendetegner den seneste tids udvikling i Tyrkiet, kan den politiske og økonomiske situation i landet, sådan som Kommissionen vurderer den i sidste kvartal af 1989, ikke overbevise Kommissionen om at de tilpasningsproblemer, Tyrkiet vil blive stillet over for i tilfælde af en tiltrædelse, vil kunne klares på mellemlangt sigt." (s. 4).

Dette selv om

"der siden 1980 er sket et bemærkelsesværdigt opsving i Tyrkiets økonomi. Bruttonationalproduktet er steget med 5,2% om året (gennemsnit for 1981-88), sammenlignet med 2,0% om året for de 12 medlemsstater under ét." (s. 4).

Videre under overskriften "De politiske forhold" bemærkes:

"Siden militærkuppet i 1980 har Tyrkiet fået en ny forfatning. Det politiske system, som er blevet til ved successive reformer og i forbindelse med en række folkeafstemninger har skabt forudsætningerne for et parlamentarisk styre, der nærmer sig normerne i Fællesskabet. Det offentlige liv er dog stadig tyngt af en lovgivning, som – selv om dens bestemmelser minder om dem, der findes i Fællesskabet – stadig hæmmer de politiske kræfter i landet og fagforeningernes aktiviteter. Selv om situationen med hensyn til menneskerettighederne og respekten for minoriteternes identitet har udviklet sig i løbet af de sidste år, er den ikke endnu nået op på det niveau, der er nødvendigt for et demokrati." (s. 7).

Efter en paragraf med bekymring over splittelsen af Cypren konkluderes:

"Som det fremgår af de generelle betragtninger er Kommissionen af den opfattelse at Fællesskabet, der befinder sig midt i en udvikling i et Europa, som er i forandring, ikke på nuværende tidspunkt bør indlede nye tiltrædelsesforhandlinger. Kommissionen skønner endvidere, på baggrund af de politiske og økonomiske forhold i Tyrkiet at det ikke vil være hensigtsmæssigt allerede nu at indlede tiltrædelsesforhandlinger med dette land. Kommissionen finder dog at Fællesskabet bør fortsætte sit samarbejde med Tyrkiet, i betragtning af landets generelle orientering mod Europa. Fællesskabet har en grundlæggende interesse i at uddybe forbindelsen med Tyrkiet og hjælpe det til snarest muligt at fuldføre den politiske og økonomiske

moderniseringsproces. Tyrkiet, som er associeret med Fællesskabet, er et stort land i ekspansion; det er også medlemsstaternes partner i NATO, og indtager en geopolitisk position af strategisk betydning.” (Kommissionens udtalelse vedrørende Tyrkiets ansøgning om tiltrædelse af Fællesskabet, Bruxelles den 18. december 1989 SEK (89) endelig udg. I.4 s. 8).

Siden hen er indvendingerne blevet endnu flere med Europarådets klager over politiets brud på menneskerettighederne og Europa-Parlamentets indsigelser mod undertrykkelsen af det kurdiske mindretal. Tyrkiets optagelse i Europa har således længere udsigter end nogen sinde, og man kommer i tvivl om at den nogen sinde har været realistisk. Efter langvarige forhandlinger, hvor Grækenland i flere måneder blokerede for en endelig aftale, trådte aftalen om toldunionen mellem EU og Tyrkiet i kraft den 1. januar 1996. Toldunionen havde været forudset i associeringsaftalen som kronen på forholdet mellem landene, men løb ind i problemer på begge sider på forskellige tidspunkter, hvorfor indgåelsen trak ud. Toldunionen omfatter industrivarer, men ikke landbrugsprodukter og offentlige tjenesteydelser. Som led i aftalen forpligtede EU sig til over en femårs periode at yde Tyrkiet en støtte på 375 millioner ECU som kompensation for tyrkiske tab pga. toldfriheden samt yde et lån på 750 millioner ECU fra den Europæiske Investeringsbank. Siden januar 1996 har Grækenland imidlertid blokeret for støtten og forhindret udbetaling af lånene fra Investeringsbanken.

Især Europa-Parlamentet har ført an i kritikken af Tyrkiet. Det har flere gange både før og efter ratifikationen af Toldunionen stillet krav om fremskridt på menneskerettighedsområdet. Denne kritiske holdning førte bl.a. til blokering af udbetaling af midler i forbindelse med Middelhavs-programmet, MEDA, i september 1996 (se kapitlet om middelhavsverdenen). Herudover krævede parlamentet i budgetanmærkningerne til 1997-budgettet for MEDA at midlerne kun må anvendes til projekter i Tyrkiet, når det gælder humanitære formål, eller til projekter, der støtter udviklingen af et “civilt samfund”. Toldunionen har ført til øget handel mellem EU og Tyrkiet, så Tyrkiet nu er EU’s fjerdestørste handelspartner, mens EU-landene tegner sig for godt 60% af Tyrkiets import og eksport. Alligevel – eller måske netop derfor – kritiseres toldunionen for at lægge det tyrkiske marked blot for europæisk eksport uden tilsvarende modydelser og for at den tyrkiske handelsbalance har udviklet sig i negativ retning. Hvor meget af handelsunderskuddet der rent faktisk skyldes toldunionen, er svært at sige, men givet er at de anti-europæiske følelser har fået fornyet vind i sejlene, en vind der ikke er blevet mindre af Luxembourg-topmødets “tilbud”.

Den europæiske kritik af forholdene i Tyrkiet er absolut begrundet, ligesom der heller ikke kan indvendes noget mod analyserne af ubalancerne i den økonomiske og sociale udvikling og de vanskeligheder disse vil medføre for en hurtig integration i det Europæiske Fællesskab. Problemet er blot at sammenligner man formuleringerne med vurderingen af Grækenlands og Portugals situation tidligere i det samme årti, konkluderede Kommissionen det fuldstændigt modsatte. At det netop pga. landenes tilbagestående karakter og demokratiets usikre betingelser gjaldt om at integrere dem hurtigt og på lempelige økonomiske vilkår. Kun således mente man at kunne trække de tidligere diktaturer ind i den europæiske familie. Når de selv samme argumenter i Tyrkiets tilfælde fører til den modsatte konklusion, aner man at der neden under de nøgterne formuleringer om uafviselige problemer i Tyrkiet skjuler sig en mere eller mindre erkendt forestilling om at tyrkerne ikke hører hjemme i Europa, trods medlemskab af NATO og deres egen opfattelse af kulturel og politisk nærhed. Set fra Nordeuropa kan det imidlertid være ganske vanskeligt at få øje på den helt afgørende forskel mellem Tyrkiet på den ene side, og på den anden Grækenland, der er med i EU, og andre osmanniske efterfølgerstater som Bulgarien og Rumænien, der nu er inviteret til at forberede forhandlinger. De eneste der nu står helt ude i mørket er de jugoslaviske efterfølgerstater Serbien, Kroatien og Makedonien foruden Albanien. Og så altså Tyrkiet. Men oprindeligt var Anatolien (Lilleasien) og Rumelien (Balkan-halvøen) to ligeberettigede

kerneområder i det universalistiske Osmanniske Imperium. Et rige der havde mangfoldige “europæiske” træk, selv om man ikke skal være blind for at der også var andre elementer i det, som man godt kan vælge at kalde “asiatiske”.

Europæisk skepsis over for tyrkerne

I løbet af 1997 blev det europæiske ubehag ved Tyrkiets muslimske og asiatiske karakter mere åbent formuleret end det kom frem i Kommissionens og Rådets diplomatiske formuleringer fra 1989. På et møde i Bruxelles i begyndelsen af marts 1997 mellem kristeligt demokratiske partiledere – herunder flere EU-regeringsledere – udtalte det fremtrædende belgiske medlem af Europa-Parlamentet Wilfried Martens (f.1931) direkte at “EU er i færd med at bygge en civilisation i hvilken der ikke er plads til Tyrkiet.” (*The Economist* 15/3 1997, 30-31). Den tyske kansler Helmut Kohl har ligeledes vovet sig langt frem i sine afvisninger af Tyrkiets europæiske aspirationer, hvilket har provokeret en voldsom reaktion i den tyrkiske presse, også den ikke islamisk-fundamentalistiske. I landets største dagblad *Türkiye* blev kansler Kohl eksplicit kritiseret for at ville bygge et kristent imperium i stil med Karl den Stores. Men det er ikke blot Tyskland, som blokerer for Tyrkiets ønsker. I foråret 1997 udtrykte nederlandske politikere offentligt tvivl om, hvorvidt tyrkerne hører til i Unionen med henvisning til at der er for mange af dem, og at de er for fattige. For slet ikke at tale om de velmenende, politisk korrekte, men lidt naive danske politikere og menneskeretsforkæmpere, der kommer til at gøre fælles sag med det stalinistiske parti for kurdisk selvstændighed PKK ved deres omhyggelige – om end ikke i sig selv forkerte – klager over ethvert eksempel på politibrutalitæt uden at ofre tilsvarende anstrengelser på at undersøge, hvad PKK står for. Et typisk eksempel på denne danske kritik er en bog fra 1997 af Kurt Slavensky, Lasse Budtz, Erik Siesby og Gert Petersen, *Kurdernes situation i Europa og Mellemøsten*. Det skal ikke forstås derhen at deres kritik er urimelig, især Søren Søndergaards gennemgang af sagen om Kemal Koc aldeles fremragende og veldokumenteret. Men at gøre denne kritik til Danmarks officielle udenrigspolitik risikerer at medføre det modsatte af det tilsigtede ved at drive det officielle Tyrkiet ned i skyttegravene.

De kristeligt demokratiske partilederes udtalelser har ikke fået lov til at stå uimodsagt. Den tænksomme udenrigsredaktør af *die Zeit*, Theo Sommer, kommenterede de kristelige demokraters udtalelser under overskriften “Europa ist kein Christen-Club” (*die Zeit* 14/3 1997, 3) og argumenterede i sin artikel for at demokratisering, ikke borgernes religion, må være kriteriet for optagelsen af Tyrkiet. Noget tilsvarende skrev det usentimentale, men ofte skarpt tænkende britiske magasin, *The Economist* på ledende plads:

“Turkey certainly needs to brush up its democratic credentials if it is to join the EU, as it wishes to. But the Turks are right to ask whether the EU would accept them even if they sat firmly on their generals, ended their nasty war against Kurdish separatists, put a stop to torture and started to take human rights seriously. Many West Europeans, as six of their leaders made clear this week, have no intention of letting Turkey into their club. They see the Turks as too poor, too numerous and too Muslim. That view is prejudiced; it is also shortsighted. Western Europe needs Turkey. It needs a stable country at the juncture of Europe, Central Asia and the Middle East. It needs the example of a Muslim democracy to foster others in the Arab world. And it needs, pretty quickly, Turkey’s agreement to the enlargement of NATO. This could be withheld if the Turks continue to get a cold shoulder from the EU, especially from Greece: the Greeks are blocking on the one hand aid promised as part of an EU customs-union deal and, on the other, all progress on admitting Cyprus to the EU if the Turkish-Cypriot community is officially consulted, as France and Germany sensibly say it must be. The worst outcome would be a Turkish veto on NATO’s expansion prompted

by Greek obduracy over EU membership for Cyprus. That in turn could prompt Greece to veto the Central and East European's applications to join the Union. It is over 30 years since the embryonic EU promised one day to accept Turkey as a member. It should now renew that pledge, telling the Turks exactly what they have to do to see a day put to "one day". Turkey will then have an incentive shape up. Meanwhile, all Europe – even Greece – will benefit.” (The Economist 8/3 1997, 18).

Hvorfra stammer denne europæiske ambivalens ved Tyrkiet og tyrkerne? Og hvordan hænger det sammen med det Osmanniske Rige, som var forløber for den moderne sekulære tyrkiske stat? Det multinationale Osmannerrige gik under i 1920 i kraft af nederlaget i 1. verdenskrig, for kort efter at genopstå i helt forvandlet skikkelse som en tyrkisk national republik. Denne moderne tyrkiske stat har siden vist sig levedygtig, selv om dens befolkning i udgangspunktet var en multinational miniudgave af det Osmanniske Imperium. Nationalstaten blev grundlagt ved at næsten alle ortodokse kristne blev udvist fra Vestanatolien (hvor de havde levet i årtusinder) som “grækere” og erstattet af et stort antal muslimer fra Nordgrækenland, der til lejligheden blev klassificeret som “tyrkere”. Samlivet mellem muslimer og ortodokse før de blev til “grækere” og “tyrkere” som følge af de nationalitetspolitiske konflikter er fremstillet plastisk og overbevisende i den græske forfatter Dido Sotirious’ selvbiografiske roman *Farvel Anatolien* fra 1962. I 1970 udkom dette mesterværk, der er oversat til en lang række sprog, også på tyrkisk som led i et forsøg på forsoning mellem de to nabolande.

Det tyrkiske nationalitetsbegreb er et barn af den moderne vestlige nationsforståelse i fransk aftapning – på godt og ondt. Den franske forbindelse gør at nationen kun er sprogligt og politisk bestemt, ikke etnisk eller kulturelt. Det indebærer at nationen ifølge officiel tyrkisk opfattelse også omfatter borgere af kurdisk oprindelse. Kurderne gjorde oprør i 1925 i skuffelse over ikke at have fået den selvstændige stat, de mente at være blevet lovet i 1920. Oprøret blev slået blodigt ned i det tyrkerne opfattede som fortsættelse af en national befrielseskrig mod udenlandske interventioner. I det omfang kurderne har accepteret den tyrkiske nationale identitet og nøjedes med at tale kurdisk i hjemmet, er de dog ikke blevet undertrykt. Tyrkiske statsborgere af kurdisk afstamning har indtaget de allerhøjeste poster i samfundet og statsapparatet, ja en enkelt, Ismet İnönü (1884-1973), en nær ven af Mustafa Kemal Atatürk, var præsident i årene efter dennes død. Det var i øvrigt İnönü der planlagde overgangen til flerparti-styre i 1950. Men i takt med at mange kurdere i de senere år har krævet større kulturel anerkendelse, er de blevet mødt med sanktioner fra den tyrkiske stat. Begrundelsen for denne undertrykkelse er imidlertid “moderne” dvs. “europæisk”. Det tyrkiske flertal opfatter kurdernes handlinger som udtryk for en undergravning af deres patriotiske pligter over for staten og har derfor følt sig i deres gode ret til at handle på linje med den franske stat, der i et århundrede undertrykte de mange lokale sprog til fordel for nationens fælles (franske) sprog. Sådan ser verden også ud for mange tyrkere, og derfor bliver de så fortørnede, når velmenende europæere kritiserer dem for at udvise “asiatisk” eller “muslimsk” grusomhed, hvor de selv mener at handle efter “bedste” (dvs. værste) britiske, franske eller for den sags skyld danske nationsbyggende forbillede. Andre tyrkiske politikere har i de senere år givet udtryk for mere racistiske synspunkter, men også sådanne udtryk er i grunden “europæiske”, blot med reference til den tyske (og danske) etniske opfattelse af nationen.

Billedet af tyrkisk grusomhed stammer i realiteten fra sidste århundrede, da det Osmanniske Rige omtaltes som “Europas syge mand”, et svagt og despotisk rige hvis indbyggere kun pønsede på at gøre oprør og slippe for undertrykkelsen. Det fremgår klart af en berømt karikaturtegning fra det britiske blad *Punch* 5 august 1876 med titlen “Neutrality under difficulties”. Her forsøger det kvindelige symbol på Storbritannien og imperiet, *Britannia*, at presse den konservative premierminister Benjamin Disraeli (1804-81) til at tage affære over for tyrkernes

nedslagtinger af kristne i Bulgarien. I baggrunden myrder og brænder regulære osmanniske soldater (ikke vilde og ukontrollable friskarer, de såkaldte *bashi-bazouker*) bulgarere på forskellig udspekuleret vis. Piger voldtages og småbørn smadres mod jorden. Sådanne fremstillinger af osmanniske troppers adfærd var på dette tidspunkt blevet fast inventar i den liberale europæiske presse. Disraeli ser uforstyrret til som en personificering af den britiske politik på Balkan og i Mellemøsten, der gik ud på at opretholde resterne af Osmannerriget som en modvægt mod den russiske ekspansion mod Middelhavet. Dette oprør gav russerne anledning til militær indgriben. De besejrede tyrkerne i en hård krig, der bl.a. gav anledning til det berømte ordsprog “Intet nyt fra Shipka-passet” (Mylius 1982) og fik oprettet Bulgarien som en selvstændig stat. Også danskere deltog i kampene i Bulgarien og har skrevet om deres indtryk. Daniel Bruun deltog som ung officer på russisk side i kampene om Plevna og Shipka-passet 1877-78 og har berettet om sine oplevelser i den spændende krigsreportage, *Plevna-Schipka*, der først udkom i 1915, mens Wilhelm Dinesen (Karen Blixens far) deltog som observatør på tyrkisk side og berettede om sine indtryk i novellen “Dalila” fra 1880.

Det stereotype billede af de grusomme tyrkere er altså ikke helt forkert, men som det 20. århundrede så tragisk har demonstreret, kan krigsforbrydelser ikke siges udelukkende at være en tyrkisk specialitet. I det 19. århundrede blev tyrkerne og især sultanen i den europæiske offentlighed opfattet som lystne, lastefulde, degenererede, tyranniske, lumske og morderiske. Sådan havde det imidlertid ikke altid været. Eller i hvert fald ikke kun. I de forudgående fem århundreder havde tyrkerne og det herskerhus, hvorfra rigets navn, Osman (misforstået til Ottoman på engelsk) stammer, været frygtede, men også respekterede i hele Europa. Måske er det derfor vi europæere så instinktivt afviser Tyrkiet trods Osmannerrigets ubetvivlelige europæiske karakter.

Arven fra osmannerne

Den moderne tyrkiske stat er altså en efterfølgerstat til det Osmanniske Imperium på samme måde som Grækenland, Bulgarien, Rumænien, Serbien og Albanien er det, for slet ikke at nævne flertallet af landene i det nu forhenværende Jugoslavien. Men Tyrkiet identificeres normalt alene med al ineffektivitet og grusomhed i det Osmanniske Imperium. Såvel når man tidligere ville skræmme børnene til at sove med ordene “ellers tager tyrken dig”, som når man i dag skal forestille sig det modsatte af (europæisk) “civiliseret”. Den franske historiker René Grousset opsummerede i 1962 det traditionelle fjendebillede således:

“Anatoliens halvø er en firkantet højslette, der i en mere moderat form og i umiddelbar nærhed af middelhavslandene efterligner det høje Asiens geologiske struktur som den sidste tilsynekomst af de høje Altajbjerge i tilnærmelsen til det mere europæiske Europa (...) Denne halvø, Centralasiens fremskudte post, er med andre ord vendt mod Europa.” (citeret efter Béhar 1992, 32).

Billedet af det truende, asiatiske Tyrkiet fremmanes i øjeblikket i forbindelse med den fundamentalistiske uro og undertrykkelsen af det kurdiske mindretal, et billede af et land der på samme tid er geografisk nært og dog uendelig fjernt, islamisk og asiatisk. Men måske er det på sin plads lidt nærmere at overveje karakteren af det Osmanniske Rige, som gik forud for Tyrkiet. Risikoen for blindt at overtage et fjendebillede, der stammer fra afværgekampene mod det ekspanderende tyrkiske rige i 1400- og 1500-tallet, er nærliggende.

De europæiske forestillinger om Europa opstod nemlig netop i kraft af denne tyrkiske ekspansion. Al kollektiv identitetsdannelse forudsætter eksistensen af en såkaldt “signifikant anden”. Og denne “anden” blev for Europa tyrkerne, der opfattedes som den største trussel mod det kristne Europa. Derfor blev tyrkerne i den litterære og efterhånden også folkelige offentlighed

identificeret med alt ondt, ukristeligt og ikke-europæisk. Fjendebilledet af Osmannerriget som den store trussel mod Europa er i den folkelige forståelse forstærket af de grusomheder, der uafviseligt blev begået under dets svaghed i sidste århundrede. Men den grusomme adfærd i Osmannerrigets sidste hundrede år var ikke karakteristisk for alle rigets seks hundrede års historie. Osmannerrigets betydning for Balkan og Centraleuropa, men også indirekte for resten af den europæiske civilisation, kan ikke vurderes højt nok. Alligevel står tyrkerne for mange europæere stadig som selve indbegrebet af det “fremmede”. Denne mentale arv er baggrunden for mange af de fordomme om tyrkerne, der har gjort det vanskeligt at acceptere dem som borgere i Vesteuropa. Samtidig dyrkes denne arv af grækere, serbere, bulgarere og rumænere af politiske grunde som en af grundelserne for deres selvstændige stater.

Tyrkerne derimod opfattede sig – og nogle gør det stadig – som de egentlige arvtagere til den antikke græsk-romersk-byzantinske civilisation. Det fremgår bl.a. af det faktum at de tyrkiske seldsjukker, der kom til Anatolien fra Centralasien i det 10. århundrede, opkaldte deres statsdannelse efter Byzans med betegnelsen *mamâlik-i-Rûm* (Østergård 1996a). Befolkningen i det byzantinske rige henviste til sig selv som *Romaoi* (dvs. romere) når de skrev på græsk, mens de brugte betegnelsen *Graeci* i latinske tekster. Latin brugtes sideordnet med græsk de første mange århundreder af rigets eksistens; således skete nedskrivningen af romerretten i 500-tallet på latin selv om det foregik i Byzans (Treadgold 1997). Sammenligner man udstrækningen af de to riger på forskellige tidspunkter, er parallellerne mellem deres geografiske udstrækning ligeledes iøjnefaldende. Byzans på Justinians tid o. 560 svarer stort set til det Osmanniske Imperium i midten af 1600-tallet. Hovedforskellen er at Justinian havde underlagt sig Italien, mens de osmanniske herskere havde erobret Mesopotamien (det moderne Iraq) i begyndelsen af 1500-tallet og derved var blevet direkte fjender af Persien (Iran). Det byzantinske imperium i 560 mindede i udstrækning om det Osmanniske Imperium i midten af 1600-tallet. Det samme gælder, hvis man sammenligner de to rigers kerneområder. I 1000-tallet, før nederlaget til seldsjukkerne ved Manzikert i Østanatolien i 1071 og korstogenes erobringer, svarede det Byzantinske Rige i udstrækning nogenlunde til det Osmanniske i 1480, der således funktionelt meget vel kan opfattes som dets efterfølger (Kitsikis 1985). Den italienske forfatter Claudio Magris har beskrevet forholdet mellem Europa og det tyrkiske Osmannerrige således i sin bog om Donau-kulturerne:

“Mødet mellem Europa og det Osmanniske Rige er et slående eksempel på to verdener, der efter i århundreder at have angrebet og lemlæstet hinanden, ender med at gennemtrænge hinanden og berige hinanden gensidigt. Det er ikke tilfældigt at den største vestlige forfatter, der har skildret mødet mellem de to verdener, jugoslaven Ivo Andric, er så fascineret af billedet af broen. Den dukker til stadighed op i hans romaner og noveller, som symbolet på en stejl ufremkommelig vej, udspændt hen over farlige floder og dybe kløfter, som bindeled mellem forskellige trosretninger og folkeslag. Den er stedet for væbnede sammenstød, men samler lidt efter fjenderne i en mangesidet, men alligevel forenet verden, som på et episk freskomaleri – på samme måde som de tyrkiske soldater og hejdukkerne fører evig krig i Balkans bjergslugter, og ender med at ligne hinanden. (...) For tyrkerne var Wien “det gyldne æbles by”, kejserdømmets mytiske midtpunkt, der skulle erobres for enhver pris. Det virkede som om nomaderne fra de asiatiske stepper, de “vilde æsler” der anså enhver form for bydannelse for fordærlig, med Wien ønskede at tilkæmpe sig selve indbegrebet af byen, af deres egen modsætning. Sultanerne, der stod foran Wiens mure, så måske allerede byen som hovedstad i det universelle “romersk-muslimske” kejserrige, som de – ifølge den store rumænske historiker Jorga – havde til hensigt at grundlægge.” (Magris 1986, 214-15).

Efter erobringen i 1453 var Konstantinopel for tyrkerne centrum for hele den kendte politiske og religiøse civilisation, hvilket de markerede ved at bevare betegnelsen “Det andet Rom” for deres

hovedstad. Betegnelsen Konstantinopel var græsk af *Konstantins polis*, dvs. den romerske kejser Konstantins by (Konstantin havde nygrundlagt den i 324 evt.). Dette navn brugtes i den byzantinske periode afvekslende med det oprindelige græske navn Byzans. Deraf vores betegnelse for det folk der lidt ulogisk skiftevis betegnede sig selv som *romaoi* (på græsk) og *graeci* (på latin – jf. Treadgold 1997, Obolensky 1971 og Gradel 1998). Almindeligvis nøjedes byzantinerne dog med at omtale deres hovedstad som “byen”, *hê polis*. Det er sandsynligvis dette ord, der gav anledning til det tyrkiske navn for byen, *Istanbul*, af *eis tèn polin*, der betyder “til byen”, noget muslimerne let kan have opsnappet hos deres græske naboer i Lilleasien. Skønt meget brugt blandt tyrkere og andre muslimer fandt navnet Istanbul ingen anvendelse i officielle osmanniske dokumenter. En fantasifuld variation, *Islambol*, fuld af islam, kan træffes på mønter og dokumenter, men det er en lærd konstruktion baseret på fri fantasi. Flertallet af sultanerne foretrak at henvise til byen som *Konstantiniyya* eller forskellige poetiske omskrivninger. Regeringen og sultanen betegnede som “Den Høje Port”. Den endegyldige og officielle erstatning af navnet Konstantinopel med Istanbul fandt først sted i 1930, længe efter indførelsen af republikken (Lewis 1963, ix-x).

Det begyndte i Lilleasien, hvor den tyrkiske feudale høvding Osman I (1281-1326) i 1301 grundlagde en lille røverstat på grænsen mellem det svækkede byzantinske rige og seldsjukkerne i Konya. Vestanatolien havde udgjort et magtvakuum siden midten af 1200-tallet, idet Byzans var knækket af tyrkerne og den latinske erobring under det fjerde korstog i 1204. De nominelle herskere over Lilleasien var mongolerne, men de udøvede ingen effektiv kontrol, lige så lidt som de kristne kejsere gjorde, selv efter at de havde generobret Konstantinopel i 1261. Langs den byzantinsk-seldsjukiske grænse opstod en række småriger, hvor stormænd samlede muslimske krigere rekrutteret blandt de tyrkiske hyrder omkring sig. I starten var Osmans organisation den mindste af disse småriger, der legitimerede deres overfald på de kristne ud fra islams forestillinger om *jihad*, hellig krig. Krigerne opfattedes som *gazi*, professionelle trosforkæmpere.

I forhold til de andre grænsestater havde Osmans efterkommere den fordel at de lå nærmest de kristne områder. Det gav gode muligheder for materielt bytte og religiøs prestige gennem krigstogene. Disse togter lykkedes, fordi kejserne prioriterede kampen mod vest. Det afgørende gennembrud for osmannerne skete, da de anførte de anatolske tyrkeres invasion af Balkan i 1353. Fra et brohoved på Gallipoli-halvøen erobrede tyrkiske rytterhære under osmannisk ledelse i de følgende tiår næsten alle Byzans’ europæiske besiddelser bortset fra området inden for Konstantinopels stærke mure. Mellem 1371 og 1396 faldt ikke blot de relativt svagt forsvarede byzantinske områder, men også militært stærke, feudale riger som Bulgarien og Serbien i et forbløffende tempo. Balkanstaternes tungt udrustede ridderhære blev totalt slået af det osmanniske infanteri i samarbejde med let kavaleri. Det samme skete for de vesteuropæiske ridderhære, der kom de ortodokse trosfæller til undsætning. Mest dramatisk i slaget ved Nikopolis i 1396 i det nordlige Bulgarien, hvor en vestlig korsfarerhær under ledelse af den ungarske konge og senere tysk-romerske kejser, Sigismund, blev udslettet. Et af de mest skæbnesvangre slag i denne serie af kristne nederlag var det serbiske riges undergang på slagmarken Kosovo Polje (solsortesletten) i 1389. Serberne besynger stadig dette nederlag og indledte den serie af ulyksalige begivenheder, der førte til den barbariske opløsning af Jugoslavien med storstilede nationalistiske festligheder i anledning af 600-års jubilæet for nederlaget til de tyrkiske arvefjender. Slobodan Milosevics kyniske udnyttelse af denne fest til at erobre magten i det serbiske kommunistparti er fremragende skildret af den britiske journalist Misha Glenny i *The Fall of Yugoslavia* fra 1992. Selv om den kun behandler den første fase af konflikten mellem serbere og kroater op til foråret 1992 og borgerkrigen i Bosnien er det stadig den bedste analyse af forholdet mellem historie, myter og politisk manipulation i denne tragiske konflikt.

Begivenhederne i Jugoslavien demonstrerer på tragisk vis den betydning, en mytologisk og forvrænget opfattelse af fortiden kan have for nutidens politik i dette blodige og underudviklede hjørne af Europa. Næsten alle dagens modsætninger mellem Tyrkiet og Grækenland, mellem Bulgarien og Tyrkiet, mellem serbere og muslimske bosnere og albanere, mellem kroater og serbere osv. har deres mytiske rod i begivenhederne omkring den blodige grundlæggelse af det Osmanniske Rige. Erobringerne indebar nederlag for de kristne, feudale statsdannelser og sejr for det universalistiske tyrkisk-muslimske imperium. Men også alle de gensidige misforståelser går tilbage til denne periode. Det begivenhedsforløb de kristne i hvert fald siden hen har opfattet som grusomt asiatisk despoti og muslimsk religionskrig, opfattede tyrkerne og de øvrige muslimer på Balkan og i Anatolien – og opfatter delvis stadig – som udskiftningen af ét universelt kejserrige, det Østromerske, med et andet, det Osmanniske. Hvor kristne europæere i hvert fald fra slutningen af 1700-tallet har talt om muslimsk undertrykkelse og religiøs fanatisme, husker tyrkerne den relative fred og stabilitet, som “deres” rige medførte på begge sider skillelinjen mellem Europa og Asien, Rumelien og Anatolien, som de to landsdele kaldtes dengang. Selvfølgelig eksisterer der også en muslimsk fortolkning, der anskuer forløbet som de rettroendes sejr over de vantro kristne, men denne tolkning har i hvert fald tidligere ikke været så udbredt i tyrkiske kredse som den civilisatoriske.

I et civilisationshistorisk perspektiv er der store ligheder mellem Pax Ottomanica og Pax Romana, en civilisatorisk arv som sultanerne i Istanbul eksplicit hævdede at bære videre. Osmannerne satsede så hårdt på at erobre Konstantinopel netop for at etablere sig selv som de retmæssige efterfølgere til de byzantinske kejseres universelle magtkrav. Derfor følte de det som en stor uretfærdighed at det i 1500-tallet lykkedes de i deres øjne uciviliserede russere i Moskva at overtage værdigheden som “Det tredje Rom” (Østergård 1992 a, 117-23). Umiddelbart efter stormen på Konstantinopel skrev sultanen til paven i Rom og krævede at blive anerkendt som legitim hersker over hele kristenheden. Og blev dybt rystet, da paven tog det som en udfordring og erklærede korstog mod tyrkerne. Tværtimod at være en asiatisk invasion i Europa var det Osmanniske Rige i sin egen forståelse efter erobringen af Byzans en europæisk stat. Herskerhuset havde ganske vist udstrakte besiddelser i Orienten og Nordafrika, men disse blev primært styret indirekte via lokale herskere. I de centrale områder på Balkan (Rumelien) og i Lilleasien (Anatolien) udfoldede det Osmanniske Rige en række “europæiske” dyder mere effektivt end de fleste andre europæiske stater i den tidligt moderne periode. Den osmanniske stat var bedre organiseret, religiøst mere tolerant og militært mere moderne end konkurrenterne. Derfor vandt den gennemgående i konflikterne med de europæiske modstandere. Den danske historiker Stephen Christensen har fremhævet de moderne træk ved den disciplinerede og fremsynede tyrkiske krigsførelse i modsætning til den ukalkulerende, impulsive “ridderlighed” hos deres kristne modstandere, der i realiteten blot var udtryk for dumhed og manglende evne til at beregne følgerne af egen og andres adfærd (Christensen 1990).

Ligeledes var det til Osmannerriget, de spanske og portugisiske jøder flygtede, da de i århundredet efter 1492 blev fordrevet, først fra den iberiske halvø, siden også fra den spanske konges besiddelser i Nederlandene. Kun her kunne jøder – der af islam henregnes til “bogens folk” sammen med kristne af enhver art, selv om de har fået et forkert resultat ud af det – regne med en tolerant behandling. Den franske rejsende Nicolay, der i 1531 rejste rundt i det Osmanniske Rige, kunne ikke skjule sin forbavselse over denne tolerance:

“Særlig påfaldende er det umådelige antal jøder, der er bosat i Tyrkiet og Grækenland, men navnlig i Konstantinopel, og deres antal stiger støt. Næsten overalt i riget driver de handel med varer og penge, da jo de forskellige slags varer fra alle Herrens lande føres hertil til lands og til vands. Det er dem, der ejer Konstantinopels største pakhuse fyldt med alle mulige varer. Man

møder også de dygtigste håndværksmestre og manufakturformænd blandt dem, navnlig blandt marranerne, der for nylig er fordrevet fra Spanien og Portugal (af marranos, svin. Udtrykket brugtes om de konverterede spanske jøder, der hemmeligt fastholdt deres jødiske ritualer. De blev fordrevet efter store autodafé'er i 1490'erne, U.Ø.). Desuden udmærker jøderne sig ved deres sprogkundskaber, så man gerne benytter dem som tolke."

Franskmanden observerede desuden, at

"til største skade for kristenheden gør disse folk også tyrkerne bekendt med opdagelser på krigsudrustningens område, med fabrikation af artilleri, hagebøsser, ammunition og mere af den slags." (citeret efter Keller 1966, II, 122-23).

Ifølge Werner Kellers fremstilling af jødernes historie fortrængte den stærke tilstrømning af spansktalende jøder (sefarder) græsk som omgangssprog blandt jøderne i Nærorienten og det Ægæiske Hav, ligesom den sefardiske liturgi blev indført:

"Jøderne har overført vort sprog, som de har bevaret trofast og ulasteligt, til Tyrkiet", skrev den spanske forretningsmand Gonzalvo de Ilescas omkring 1550. "I Saloniki, Konstantinopel, Alexandria, Cairo og andre byer benytter de udelukkende det spanske sprog i handelssamkvem og også ellers. I Venezia lærte jeg jøder fra Saloniki at kende, der talte castiliansk lige så flydende som jeg selv." (Keller 1966 II, 123-24).

Dette spansk-baserede jødiske sprog (ladino) tales stadig blandt sefardiske jøder og kan også høres i Israel, især blandt efterkommere af bulgarske og rumænske jøder. Det samme gjaldt for jøderne i byerne på det øvrige Balkan, som man kan overbevise sig om i Ivo Andrics skildringer af livet i Travnik. Af tilsvarende grunde foretrak de sydøsteuropæiske bondebefolkninger det relativt velordnede tyrkiske styre frem for andre alternativer (Jelavich 1983 II, 165-68). De evindelige oprør og de grusomme repressalier hører 1800-tallet til og var primært forårsaget af overtagelsen af europæiske nationalistiske og racistiske forestillinger i de forgæves forsøg på at modernisere staten, ikke endemisk "tyrkisk ondskab". De helt store massakrer fandt sted i forbindelse med den ungtyrkiske revolution i 1908. De moderniserende officerer søgte at redde deres stat ved at "osmannisere" befolkningerne i de tiloversblevne dele af riget, på samme måde som den russiske regering søgte at russificere nogle af befolkningerne i sit udstrakte rige, og Preussen søgte at gøre det i det nyligt samlede tyske kejserrige – noget der især gik ud over de polsk- og dansktalende indbyggere. Makedonien blev blodigt undertrykt efter et oprør, og armenierne blev udsat for flere pogromer, der kulminerede i folkemordet i 1915, den begivenhed der for alvor bekræftede Europas fordomme om det Osmanniske Rige (jævnfør Franz Werfels gribende roman, *De 40 dage på Musa Dagh* fra 1933). Først i sin svaghed udfoldede dette rige den blodtørst og det misregimente, vi har vænnet os til at forbinde med "tyrken". Og selv da kan undertrykkelsen overdrives. Det gælder således for forfølgelsen af det armenske mindretal. Ofte fremstilles fordrivelsen af armenierne i 1915 som et folkemord på linje med den senere udryddelse af jøderne. Men det bestrides af mange moderne historikere såsom Stanford og Ezel Kural Shaw. I forordet til 2. udgave af deres fremstilling af det Osmanniske Imperiums historie skriver de som svar til kritikere af den første udgave af værket:

"No one denies, or seeks to deny, that the Armenian people suffered terribly during the last years of the Ottoman Empire. We do make this clear, but in the context of Ottoman history. What may be overlooked is that the experience of the Armenians, however terribly it undoubtedly was, was not

unique to them. It was part of a general tragedy that engulfed all the people of the Empire – Turks, Greeks, Armenians, Arabs, Jews, and all others, all of whom have traumatic memories of the period. This was the terrible result of the final breakup of a multinational society as the result of a whole series of brutal and destructive foreign invasions, terroristic attacks, national revolts, massacres and counter massacres, and famine and disease, in which all the Empire's people, Muslim and non-Muslim alike, had their victims and criminals.” (Shaw and Shaw 1978, x).

Man kan desuden ikke frakende armenierne enhver skyld, selv om det ikke på nogen måde undskylder det tyrkiske styres brutalitet. På samme måde som kurderne i dag indledte armenske grupper en terrorkampagne mod centrale osmanniske institutioner. Det var kulminationen på et skift over de foregående hundrede år, hvor armenierne gradvis havde skiftet loyaliteten mod de osmanniske herskere ud med de russiske zar'er i håb om at opnå en selvstændig stat. Det lykkedes i form af den nuværende armenske republik, men efterlod hovedparten af den armenske befolkning inden for Osmannerrigets grænser. Det var den geostrategiske baggrund for den grusomme flytning af hele den armenske befolkning midt under krigen mellem det russiske og det Osmanniske Imperium i 1915. Disse hændelser er baggrunden for at Armenien i dag selv efter at have opnået sin selvstændighed i 1991 er nært allieret med Rusland, hvortil kommer konflikten med det muslimsk-tyrkiske Azerbajdjan over enklaven Nagorno-Karabakh.

Det Osmanniske Riges europæiske karakter

I realiteten var det tyrkiske rige senest fra 1362 en europæisk stat med hovedstad i Adrianopel (Edirne) på den europæiske side af stræderne. At staten nu havde sin vigtigste basis i Europa blev demonstreret af hændelserne efter nederlaget til en mongolsk invasionshær under Timur Lenk ved Ankara i 1402. Sultan Bajazet I blev slået og taget til fange med hele sin hær efter et blodigt slag, der først blev afgjort, da højre flankes asiatiske kontingenter gik over til mongolerne efter at have set at krigslykken gik deres osmanniske hersker imod. Venstre flanke bestående af styrker fra Anatolien og “europæiske” tropper fra Balkan, især serbere, kæmpede derimod ifølge Timur Lenk “som løver” (Béhar 1991, 38). Nederlaget var tæt på at få Osmannerriget til at bryde sammen. De anatolske vasaller skyndte sig at generobre deres uafhængighed under Den høje Ports svaghed efter sultanens tilfangetagelse og efterfølgende død. Men de europæiske besiddelser forblev loyale. Tilsyneladende var Balkans bondebefolkninger tilfredse med deres tolerante, ufanatiske nye herrer, som gav dem lov at benytte deres eget sprog, praktisere deres egne love og udøve deres egen religion. Det var først og fremmest serbernes loyalitet, der tillod de osmanniske sultaner at bringe riget på fode og genoptage ekspansionspolitikken, først mod Ungarn siden mod Konstantinopel.

Fra hovedsædet i Adrianopel bekendtgjorde sultanerne for enhver interesseret europæisk ambassadør at de havde tre mål. Først at erobre det østromerske riges hovedstad, Konstantinopel, dernæst det vestromerske riges nye hovedstad, Wien, og endelig det vestromerske riges gamle hovedstad og den kristne stormuftis sæde, Rom. Denne drøm var slet og ret en ny version af den gamle drøm om et universelt imperium, der havde hjemsøgt Vesteuropa lige siden det vestromerske rige gik i opløsning. Det var den samme universalistiske drøm, som havde fået kongerne af Frankrig og Tyskland til at stræbe efter den romerske kejserkrone. Forskellen var blot at Mehmet II ville samle Europa fra øst i stedet for vest. I de tyrkiske herskeres optik ville religionen ikke volde problemer, for islam så sig selv som fuldendelsen af kristendommen, og i øvrigt var sultanerne tolerante og ret ligeglade med, hvilken religion deres undersåtter praktiserede, blot de betalte skat uden vrøvl.

Første fase af denne plan blev fuldført med erobringen af Konstantinopel 29. maj 1453. Sultan Mehmet II fik i den anledning tilnavnet Fatih, erobreren og opfattede sig desuden som

kaysar-i-Rûm, dvs. kejser om Byzans (det andet Rom). Fra denne basis udgik en ny mægtig erobningsbølge. 1459 underlagde Mehmet II sig Serbien med undtagelse af Beograd (en del af Serbien var som tidlige anført allerede blevet erobret i 1389 efter slaget på Solsortesletten i Kosovo, Kosovo Polje); 1464 erobrede han Bosnien og 1467 Hercegovina. Erobringen gik nemt, da den lokale overklasse, hvad enten den var ortodoks eller bogumilsk, foretrak de religiøst tolerante tyrkiske herskere frem for det katolske alternativ. Bogumiler betyder på slavisk "Guds elskede"; det var navnet på en særlig kristen sekt i Bosnien, der blev forfulgt som kættere af både den ortodokse og den katolske kirke. Det er blevet hævdet at bogumilerne var dualister ligesom katarerne i Sydfrankrig, og derfor religiøst nærmere islam. Det er sandsynligvis forkert, men uanset hvordan forholdet var mellem bogumiler og islam, er det givet at de religiøse forhold spillede en afgørende rolle for islams fremgang i Bosnien. I det omfang bondebefolkningerne blev spurgt, foretrak de så absolut de tyrkiske skatteopkrævere, der opkrævede en fast takst, frem for deres egne lunefulde feudalherrer, som havde skruet kravene op år for år for at kunne føre krig mod tyrkerne.

Efter et mellemspil, hvor Selim I mellem 1514 og 1517 erobrede Iraq, Kurdistan, Syrien, Palæstina og Ægypten med Nordafrika kom turen til Centraleuropa. Selims søn, Suleiman I, erobrede i 1521, året efter sin tronbestigelse, den ungarske grænsefæstning Beograd og indledte derfra felttoget mod Ungarn. 1526 besejrede han Lajos II af Ungarn og Bøhmen ved Mohács i det sydøstlige Ungarn. Den unge konge faldt i spidsen for sin hær, og arvekravet på de to kongedømmer overgik til ærkehertug Ferdinand af Østrig. Denne krævede nu foruden Bøhmen herredømmet over det resterende Ungarn sammen med Kroatien, der havde været i personalunion med Ungarn siden 1102, i tillæg til sine habsburgske arvelande omkring Wien (Nedre og Øvre Østrig, Tyrol, Steiermark, Kärnten og Krain – de to sidste udgør det nuværende Slovenien, mens resten stort set svarer til Østrig, bortset fra Sydtyrol, der tilhører Italien). De kroatisk adelige valgte i 1527 Ferdinand til konge, især fordi han i deres øjne besad den store kvalitet ikke at være magyar. Flertallet af de magyariske adelige accepterede imidlertid ikke Ferdinand, og de næste 200 år var præget af strid mellem habsburgerne og forskellige magyariske tronprætendenter. Disse sidste anerkendte i forskellig grad sultanen i Istanbul som deres øverste herre, hvorved billedet af en absolut frontdannelse mellem kristne habsburgere og muslimske tyrkere i nogen grad fortøner sig (Lázár 1997).

Den gråmelerede realitet fremgår med al ønskelig tydelighed af sammensætningen af de tyrkiske hære, der belejrede Wien med regelmæssige mellemrum mellem 1529 og 1683. Af den osmanniske hær på 140.000, der i 1683 belejrede Wien, var de 32.000 kristne, heraf mindst 20.000 frivillige ungarere, der foretrak det tyrkiske styre frem for habsburgerne (Béhar 1991, 68). Hæren led imidlertid nederlag til en kristen koalition under den polske konge Jan Sobieski, og det blev begyndelsen til enden for det svækkede Osmannerrige (ligesom det blev det for det polske kongerige, der i 1700-tallet blev delt mellem nabostaterne, herunder de utaknemmelige habsburgere). Ved en serie krige mellem 1697 og 1718 erobrede det habsburgske dynastis hære under den fremragende general prins Eugen af Savoyen Ungarn og dele af Balkan fra tyrkerne og lagde grunden til en national vækkelse blandt osmannernes kristne undersåtter.

Indtil engang i 1700-tallet var Osmannerriget på mange måder den mest moderne og tolerante stat i Europa. Det har været svært for europæerne at indrømme, og billedet er heller ikke trængt igennem uden for speciallitteraturen. Men faktisk kan man selv overbevise sig om den europæiske karakter af den ældre tyrkiske kultur ved at studere moskéerne i Istanbul. Som bygningsværker er de selvfølgelig fremmedartede for os med det kvadratiske rum og de to, fire eller seks minareter uden for. Denne fremmedartethed forstyrres ikke af det faktum at en af de mest fremtrædende moskéer, Hagia Sofia ved sin opførelse i 300-tallet var en af de fire vigtigste kirker i kristenheden (ved siden af Jerusalem, Antiochia og Trier – Peterskirken i Rom blev først dominerende temmelig sent). Ser man nøjere efter, viser det sig imidlertid at disse "typiske"

islamiske, tyrkiske bygningsværker repræsenterer de forskellige europæiske arkitekturretninger, som toscansk renæssance, barok og sågar nyklassicisme. Årsagen er den enkle at arkitekterne var indforskrevne europæere – eller kristne bondesønner som arkitekten Sinan (1489-1588). De medbragte det sidste og nyeste i vestlig bygningsteknik fra det Italien og Frankrig som osmannerne stod i nær forbindelse med. Det vil sige at den europæiske kristenheds fjende par excellence i realiteten stod i tæt kulturel udveksling med hovedfjenden. Det er ikke kun i Sarajevo at man kan (eller rettere kunne) møde islamisk kultur i europæisk aftapning. Det samme gjorde sig gældende inden for militærteknologien. Den osmanniske hær, som indtog Konstantinopel i 1453, rådede over det mest moderne artilleri i Europa – et artilleri man kan besigtige den dag i dag uden for Topkapı-museets mure. Tyrkerne vandt deres store sejre, ikke som en antitese til europæerne, men ved at overtage og forfine en lang række europæiske kulturelle opfindelser. Det frygtede infanteri, *janitsarerne*, blev rekrutteret blandt bondesønner på Balkan og trænede jernhårdt, så det blev det bedste og mest disciplinerede infanteri i hele Europa. Kort sagt, skal man forstå Osmannerrigets succes, skal man ikke se det som en flok nomader fra stepperne, som væltede ind over de agrare civilisationer i Europa, men snarere som den anden side af den europæiske civilisation, den anden side der i sidste ende ved sit tryk skabte to andre store imperier, det habsburgske og det russiske.

Religion, kirke og nationer på Balkan

Denne fortolkning bekræftes yderligere, hvis man undersøger nøjere, hvordan tyrkerne behandlede den ortodokse kristendom i de erobrede lande. Allerede i 1454, året efter erobringen af Konstantinopel, fik sultan Mehmed med tilnavnet erobreren indsat en samarbejdsvillig patriark Georg Scholarios med munkenavnet Gennadios. Han var en indædt modstander af det kompromis med den katolske kirke, der var indgået ved synoden i Firenze i 1439 – som i parentes bemærket blev anledning til et yderligere skisma med skabelsen af den unerede kirke. Denne kirke befandt sig imellem den katolske og den ortodokse, den anvender ortodoks liturgi, men anerkender paven som øverste autoritet og findes i dag især i det vestlige Ukraine, hvor den gør krav på at være den nationale kirke. Med sin modstand mod kompromiset med paven var Scholarios i god overensstemmelse med flertallet af sine trofæller, der opfattede katolikkerne som hovedfjenden og villigt gik på kompromis med tyrkerne, da disse ikke forfulgte de andre “bogens folk”, jøderne og de kristne. Den ortodokse kirke med hovedsæde i Istanbul eller Konstantinopel overtog forvaltningen af hele den ortodokst kristne “nation” – *millet* – på alle områder, og patriarken fik status i den højeste tyrkiske rangklasse. Til tider omtaltes disse kristne som “grækere”, men den kristne *millet* omfattede fra 1453 til 1557 alle ortodokse uanset sprog, dvs. foruden grækere, serbere, bulgarere og kristne arabere. I perioder blev de rumænske fyrstedømmer administreret af græske skatteforpagtere på vegne af Den Høje Port. Disse grækere kaldtes *fanarioter* efter det kvarter i Istanbul de stammer fra. Normalt beskrives fanarioternes indsats som blot og bar udplyndring, og de har i hvert fald efterladt sig et enormt had til alt græsk i de rumænske og bulgarske bondebefolkninger. Faktisk er hovedgrunden til at der ikke er antisemitisme i Bulgarien at vreden traditionelt er blevet rettet mod grækere. Således var der store anti-græske pogromer i Plovdiv i 1878. Også armenierne forpagtede skatteudskrivningen i stor stil, hvilket var en af årsagerne til det voldsomme folkelige had mod dem, der udløstes i de omfattende massakrer i 1915.

Systemet med tvangsudskrivning af bondesønner på Balkan betød nok sorg i familierne, men frembød også mulighed for social mobilitet, idet de tvangsudskrevne slaver konverterede til islam og fik den bedst mulige uddannelse og således kunne stige til samfundets højeste poster. Betragtet som en enevældig stat var Osmannerriget til langt ind i 1600-tallet i virkeligheden mildere og mere retfærdigt end de øvrige europæiske territorialstater. Derfor var det heller ikke helt så uhyrligt at det franske kongerige, som følte sig trængt af det habsburgske dynasti

i det tysk-romerske rige og Spanien, i lang tid var i alliance med osmannerne. Hvorimod den midlertidige alliance omkring år 1500 mellem den franske konge, sultanen og pave Alessandro VI af Borgia-slægten må have føltes mildt sagt overraskende.

Den serbiske kirke indgik midt i 1500-tallet et kompromis med de osmanniske herskere, der tillod oprettelsen af et serbisk patriarkat i Pec. I 1557 indsatte storvesiren Mehmed Pasha Sokolovic sin broder Makarios som ortodoks ærkebiskop (en familieforbindelse der yderligere relativiserer forestillingen om Osmannerriget som kun undertrykkelse af de kristne balkanfolk). Denne aftale blev til gensidig gavn. Serberne genvandt nu deres religiøse selvstændighed og dominerede Balkan fra det vestlige Bulgarien til Adriaterhavet, fra Ungarn til Makedonien, mens Den Høje Port i Istanbul fik hjælp til at indkræve skatter og udskrive slaviske bondesønner til deres infanteri, den såkaldte *devsirme*. Denne gensidige hjælp varede, afbrudt af enkelte tyrkiske nedbrændinger af serbiske helligdomme, til slutningen af 1600-tallet. Efter habsburgernes sejr allierede det serbiske patriarkat sig med det katolske Østrig og brød med Istanbul. Da krigslykken midlertidigt vendte, flygtede patriarken Arsenije III i spidsen for sit folk fra Kosovo ("Det gamle Serbien") til området omkring Novi Sad (Vojvodina) og Østslavonien. De fik garanteret religionsfrihed af kejser Leopold I og oprettede et metropolinat i den lille by Sremski Karlovci i Vojvodina. Albanske hyrder flyttede ind i de områder de forlod, og deres efterkommere udgør i dag det altovervejende befolkningsflertal i Kosovo (Malcolm 1998).

I 1739 lykkedes det osmannerne at tilbageerobre Valakiet, Bosnien og Serbien. Derved uddybedes skellet mellem de forskellige dele af Balkan. På den ene side de økonomisk tilbagestående, osmannisk beherskede lande, på den anden de mere velhavende, habsburgsk regerede, som fik del i den økonomiske vækst og de administrative reformer i det øvrige østrigske kejserrige i 1700-tallet. Serberne i Osmannerriget (stadig det helt store flertal af dem) begyndte på den anden side at orientere sig mod Rusland for at få hjælp i deres selvstændighedskamp mod tyrkerne og understregede derfor deres ortodokse og slaviske identitet, mens kroaterne blev mere og mere centraleuropæiske og katolsk orienterede. Men samtidig var deres bosættelser altså uhjælpeligt sammenblandede. Forskellen på serbere og kroater er først og fremmest et resultat af økonomiske og politiske processer i forbindelse med skabelsen af de moderne territorialstater i Central- og Sydøsteuropa, hvor der var to konkurrerende nationsbygningsprojekter, et kroatisk (katolsk) og et serbisk (ortodokst) – hvortil i dag efter borgerkrigen kommer et tredje, et bosnisk (muslimsk), til tider kaldt bosniaker. Udviklingen af national bevidsthed kompliceredes yderligere af en særlig del af arven fra det Osmanniske Imperium. Ikke så meget den økonomiske stagnation, selv om den også betød noget, som det faktum at befolkningerne i Osmannerriget var organiseret efter religiøse kriterier (det førnævnte *millet*-system). Det indebar at den serbiske ortodokse kirke kom til at spille en afgørende rolle for bestemmelsen af serbisk identitet, en rolle som var fremmed for den noget mere kosmopolitiske katolske kirke. Denne sammenhæng mellem serbiskhed og ortodoks kristendom afrundedes med etableringen af det autonome serbiske fyrstedømme i 1830 (Banac 1984, 66).

De muslimske befolkninger er ligeledes et resultat af disse stats- og nationsbygningsprocesser, men ikke som man måske skulle tro på grund af aktiv mission fra de islamiske tyrkiske erobrerers side. Tværtimod var omvendelse af kristne undersåtter ikke i de nye herskeres snævre interesse, da den kostede dyrt i manglende skatter. Ikke-muslimske undersåtter havde fuld religionsfrihed, men var forpligtede til at betale kopskat og formueskat samt yde forskellige former for hoveriarbejde for hærene, hvilket muslimer undgik. Det er blevet anslået at kristnes omvendelse allerede inden Suleimans erobring af Ungarn årligt kostede sultanen 2,8 tons guld (Béhar 1991, 54). Derudover slap omvendte muslimer for hvert femte år at skulle aflevere en andel af drengebørnene i form af den såkaldte blodtold – på tyrkisk *devsirme* (eller *devshurmeh*). Denne "afgift" var blevet indført i begyndelsen af 1400-tallet og spillede en central rolle i det

osmanniske forvaltningssystem. Hele regeringsapparatet var formelt set sultanens husstand og således ikke frie, der kunne lade deres stillinger gå i arv. Sultanernes egne sønner blev til gengæld systematisk holdt ude fra magten for at de ikke skulle forsøge at tage magten. Embedsmændene blev uddannede på særlige slaveskoler og var i hvert fald i teorien sultanens undergivne uden mulighed for at indlede feudale opsplittingsprocesser. Med jævne mellemrum rejste sultanens embedsmænd rundt i de kristne landsbyer på Balkan, langs sortehavskysten og det vestlige Anatolien og samlede drengebørnene sammen og tog hvert femte med sig. Ivo Andric har i optakten til sin roman *Broen over Drina* givet en gribende skildring af en sådan indsamling i byen Travnik, hvor bogen foregik:

“Hin novemberdag nåede et langt tog af belæssede heste frem til flodens venstre bred, og standsede for at overnatte dér. Janitsarernes aga var på vej tilbage til Konstantinopel med sit bevæbnede følge efter at have været rundt i landsbyerne i Østbosnien for at samle det antal kristne børn sammen, der krævedes som blodtold. Der var allerede gået seks år, siden man sidst havde indkrævet denne blodtold, og der havde derfor denne gang været nok at vælge imellem. Uden vanskelighed fik man fat i det nødvendige antal sunde, velskabte og intelligente drengebørn mellem ti og femten år, skønt mange forældre havde skjult børnene i skoven eller vist dem, hvorledes de skulle spille halvtossede eller lade, som om de haltede – ja de klædte dem i pjalter og laser og smurte dem ind i snavs, alt sammen for at undgå aga’ens blik; nogle havde endog lemlæstet deres egne børn ved at hugge en finger af. De drenge man havde udvalgt, blev nu sendt af sted på små bosniske heste i en lang karavane. Over hestens ryg hang der en flettet kurv på hver side, og i hver kurv var der anbragt en dreng, der havde sin lille bylt og et stykke kage, det sidste han havde fået med sig hjemmefra. Fra disse gyngende og knirkende kurve stak drengenes friske, men forskræmte hoveder op. Nogle så roligt tilbage over hestens ryg mod den hjemlige egn så længe som overhovedet muligt, andre spiste og græd på samme tid, mens atter andre sov med hovedet lænet mod paksadlen.” (Andric 1944, 18).

Der var altså ikke tale om den rene idyl, men for det første var der sjældent det i 1500-tallets Europa, og for det andet gav denne voldelige fjernelse af børnene reelt mulighed for en social mobilitet, der var ukendt i de øvrige europæiske stater. I Istanbul blev børnene nemlig opdraget i den muslimske tro og absolut troskab over for sultanen for at kunne indgå i hans administrative og militære korps – de førnævnte janitsarer, der kommer af tyrkisk *jeni ceri*, dvs. de nye krigere. Nogle af dem drev det vidt og endte på samfundets højeste poster. Andric’ fortælling tager sit afsæt i at en af disse drenge blev en succesrig general, giftede sig med en af sultanens døtre og avancerede til storvesir (hele denne succesfulde familie er grundigt skildret i Samardjitch 1994). I sin høje alderdom testamenterede Mehmed Pasha Sokoli eller Sokolovic et stort beløb til bygningen af en pragtfuld bro over floden Drina, en bro der overlevede alle katastrofer, indtil den blev sprængt i luften under krigen mellem Østrig-Ungarn og Serbien i 1914. Og nu igen under borgerkrigen mellem deres efterkommere i 1990’erne.

Uanset hvad årsagerne end var, bevarede den bosniske adel ligesom adelen i Albanien og på Kreta sin jord og sine privilegier ved at konvertere til islam (Jelavich 1983 II, 2). På længere sigt kom denne islamisering til at skærpe de kulturelle modsætninger i Balkanlandene. Ganske vist opgav de nyomvendte ikke deres modersmål, men udtrykte sig fortsat på serbisk (serbokroatisk), albansk eller bulgarsk. Alligevel adskilte de sig stadig mere fra de omgivende kristne befolkninger i vaner og verdenssyn, især fordi de sammen med muslimer af tyrkisk afstamning, der havde fået ret til at åbne forretninger i byerne som kompensation for deres uregelmæssige lønudbetalinger, kom til at udgøre hovedparten af bybefolkningen i 1792 55 % af indbyggerne i Saloniki, vore dages Thessaloniki (Béhar 1991, 82). Muslimerne udgør stadig eller rettere udgjorde indtil for ganske

nylig over 50% af bybefolkningerne i Bosnien, altså en meget større andel end deres andel af den totale befolkning. Forskellen på en sofistikeret og kosmopolitisk bybefolkning på den ene side og en tilbagestående landbefolkning på den anden er ifølge mange iagttagere ligefrem en af årsagerne til borgerkrigens helt exceptionelt forbitrede og grusomme karakter.

Opløsningen af det Osmanniske Imperium

I 1800-tallet blev befolkningerne på Balkan i stigende grad inddraget i den europæiske moderniseringsproces. Kejser Napoléon samlede efter freden i Schönbrunn i 1809 dele af Kroatien, Slovenien og Dalmatien – herunder Dubrovnik, der var blevet indtaget for første gang i bystatens historie af franskmændene i 1806 (Carter 1972, 525-40) – til én stat ved navn *Provinces Illyriennes*, efter Østrigs totale nederlag til Frankrig, kort efter at det var blevet udråbt til kejserrige efter ophævelsen af det hellige romerske kejserrige i 1806. Det var i dette Illyriske Rige at den første forestilling om en jugo- dvs. syd-slavisk enhed af slovenerne, kroaterne og en del serbere blev formuleret (Mørch 1991, 91-93). Denne statsdannelse varede kun fem år, men hvor kort perioden end var, kom det franske herredømme til at betyde en kraftig modernisering af samfundet med deraf følgende spændinger og modsætningsforhold (skildret i Andric 1942). Feudalismen blev svækket med fjernelsen af adelens skatteprivilegier og ophævelse af hoveriet. Desuden ændredes skolerne, hvilket de slaviske befolkninger udnyttede til at konsolidere deres nationale sprog. Handel og håndværk blev fritaget for lavsvæsenets bindinger, og kommunikationsmidlerne blev forbedrede. Hvordan disse begivenheder indvirkede på Bosnien under det tyrkiske herredømme, er glimrende skildret i en anden roman af Ivo Andric, *Travnicka hronika* (der på dansk har fået den lidt misvisende titel *Forvist til Bosnien*). Handlingen udspiller sig mellem den østrigske og den franske repræsentant (konsulen) i Travnik og deres vanskelige relationer til den lokale befolkning og det tyrkiske herredømme.

Sideløbende med denne nationale vækkelse gik Osmannerriget i stadig hurtigere opløsning under dobbelt pres fra den nye beskyttermagt for de ortodokse kristne, Rusland, på den ene side og Storbritannien og Frankrig på den anden side. Disse sidste ville ikke acceptere at Rusland fik magt over hele Balkan og dermed direkte adgang til Middelhavet. Som et nyt ideologisk våben i sin århundredlange kamp mod Osmannerriget var Rusland begyndt at opfordre de slaviske bondebefolkninger til at gøre oprør mod tyrkerne i "panslavismens" navn. Rusland havde allerede i slutningen af 1400-tallet efter Konstantinopels fald overtaget værdigheden som kristenhedens "tredje Rom" (se Østergård 1992, 117-23), og i en tidsalder med voksende nationalisme var det derfor nærliggende at påberåbe sig rollen som beskytter af alle rettroende slaver. Det kunne Rusland gøre så meget desto lettere, som det var gået ud af Napoléonskrigene som det europæiske fastlands ubestridt stærkeste magt (jævnfør kapitlet om Rusland og Europa).

1804 startede et serbisk oprør mod tyrkerne. Den vigtigste oprørsleder var Karadjordje Petrovic. 1817 blev Karadjordje dræbt af Milos Obrenovic, som anerkendtes af sultanen som arvelig fyrste af Serbien under tyrkisk overhøjhed. 1830 blev den serbiske autonomi-ordning internationalt anerkendt, samtidig med at Grækenland blev en selvstændig stat efter stormagternes intervention i den græske frihedskrig 1821-29 (Clogg 1992 og Dakin 1973). I 1861 proklameredes en selvstændig rumænsk stat under kong Alexandru Cuza (Hitchins 1994), hvilket igen opildnede andre kristne folkeslag til at prøve lykken. I 1875 brød et serbisk bondeoprør ud i Hercegovina, som hurtigt bredte sig til Bosnien og til kroaterne i Bosnien-Hercegovina. Opstanden inspirerede også grækerne på Kreta og i Thessalien og bulgarerne til at gøre oprør. Uroen fik først Serbien og Montenegro, så Rusland til at erklære osmannerne krig, hvilket efter et halvt års forbitrede kampe i Bulgarien førte til at zar Alexander II i 1878 dikterede freden i San Stefano. Blandt bestemmelserne var anerkendelsen af Bosnien-Hercegovinas autonomi og oprettelsen af et

Storbulgarien med en grænsedragning, som Bulgarien lige siden har påberåbt sig som den eneste retfærdige (Crampton 1983 og 1987). Selv om Serbien havde lidt militært nederlag til tyrkerne havde det håbet på territoriale udvidelser og chokeredes derfor, da det så godt som intet fik af byttet. Bulgarien tegnede nu til at blive den dominerende stat på Balkan.

Denne nye russiske orden i Sydøsteuropa fik imidlertid de øvrige stormagter til at reagere, som de havde gjort tidligere under Krimkrigen 1854-56. Ikke fordi de ønskede at redde "Europas syge mand", som Osmannerriget nu stadig oftere blev kaldt, men fordi de selv ville have del i byttet. Storbritannien sendte en flåde til Konstantinopel, mens Østrig-Ungarn truede med krig. Bismarck lagde sig imellem og indkaldte til kongres i Berlin. Berlinkongressen i 1878 blev et betydningsfuldt skridt på vejen til skabelsen af nationale stater på Balkan. Rumænien, Serbien og Montenegro slap fri for deres formelle underordning under sultanen og blev fuldt selvstændige stater på linje med Grækenland. Serbien udråbtes til kongerige i 1882. Montenegro havde været et reelt uafhængigt fyrstebispedømme indtil 1860 idet embedet gik i arv inden for familien Njegos. Danilo I var åbenbart træt af cølibatet og udråbte sig til verdslig fyrste, men blev kort efter myrdet og efterfulgtes af Nikola I der blev anerkendt som suveræn ved Berlinkongressen. Først ved sit 50-års jubilæum i 1910 antog Nikola kongetitel, men riget regnes som et monarki fra 1860. Bulgarien blev reduceret til en strimmel land langs Donaus sydlige bred plus området omkring hovedstaden Sofia og måtte acceptere sultanens formelle overhøjhed. 1885 indlemmede fyrst Alexander Østrumelien omkring Plovdiv syd for Balkanbjergene og beholdt det trods russisk modstand. Først 1908 blev Bulgarien et helt selvstændigt kongerige (Crampton 1983). Serbien fik en beskedent forøgelse, mens Montenegro fik sit område fordoblet i form af opfyldelsen af et længe næret ønske om adgang til havet. Bessarabien tilfaldt Rusland, mens Østrig-Ungarn fik overdraget administrationen af Bosnien-Hercegovina med hovedstaden Sarajevo samtidig med at det besatte Sandjak Novi Pazar i det nuværende Serbien (Jelavich 1983 II, 7).

Bosnien-Hercegovina kom til at skabe store problemer for Østrig-Ungarn især efter den formelle annekser i 1908. Næsten to millioner serbokroater af katolsk, ortodoks og muslimsk tro blev dermed indlemmet i et imperium, hvor slavernes nationale rettigheder i forvejen blev ignoreret. Ganske vist blev provinsen administreret i fællesskab af Ungarn og Østrig af dobbeltmonarkiets finansminister i Wien, så Bosnien undgik den hårdhændede magyariseringspolitik, der prægede resten af den ungarske rigshalvdel (Jelavich 1983 II, 60). Men især de bosniske serbere var glødende utilfredse og så hen til kongeriget Serbien som deres beskytter, især efter dets seire i den 1. og 2. Balkankrig mod tyrkerne og bulgarerne 1912-13. Bulgarien og Serbien havde aftalt at dele Makedonien, hvor et albansk oprør mod ungtyrkernes osmanniseringspolitik havde svækket tyrkerne alvorligt. Serberne skulle have Nordalbanien og dermed den attråede adgang til havet, mens Bulgarien skulle have størstedelen af det nuværende Makedonien. Grækenland og Montenegro sluttede sig til koalitionen, der derefter åbnede fjendtlighederne med et ultimatum til Osmannerriget, som det stadig hed, selv om de ungtyrkiske officerer havde taget magten i 1908 og indledt en modernisering for at redde det multinationale rige. Sejren var hurtigt hjemme, da de forenede balkanhære var veludrustede og dobbelt så mange som tyrkerne. Der blev indkaldt til en fredskonference i London. Her splittedes sejrherrene, især på grund af Bulgariens enorme territorialkrav; det ønskede stadig San Stefano-traktatens grænser. Bulgarien forsøgte sig med et overraskelsesangreb på Serbien, hvilket fik rumænerne og tyrkerne til at blande sig på serbernes og grækernes side. Stillet over for dette pres måtte Bulgarien kapitulere efter 14 dages kamp. Denne krig mellem serberne, støttet af Rusland og bevæbnet af Frankrig, på den ene side og Bulgarien, støttet af Østrig-Ungarn og udrustet af Tyskland, på den anden, skulle vise sig at være en generalprøve på 1. verdenskrig.

Med freden i 1913 var det praktisk talt slut på den osmanniske tilstedeværelse i Europa. Bulgarien fik det vestlige Thrakien og dermed adgang til Middelhavet, Grækenland det

meste af Makedonien, mens Albanien til de krigsførende staters store overraskelse blev en selvstændig stat først og fremmest for at hindre Serbien i at få adgang til havet (Jelavich 1983 II, 99). Serbien var alligevel den store sejrherre med en næsten fordobling af sit territorium i form af indlemmelsen af det vestlige Makedonien og Sandjak Novi Pazar. Dette sidste havde Østrig-Ungarn forladt i 1908 som modydelse for indlemmelsen af Bosnien-Hercegovina. Således fik Serbien og Montenegro omsider fælles grænse og kunne derfor samarbejde militært, noget Østrig-Ungarn havde modarbejdet i årevis. Den nye, selvsikre serbiske stat stræbte efter at samle alle sydslaver om sig, og mange begyndte at kalde den nye stat for “Balkans Piemonte” med en hentydning til den stat, der et halvt århundrede tidligere havde samlet Italien.

Tyrkiet, Grækenland og det øvrige Balkan

Osmannerriget blev sønderlemmet ved Sèvres-traktaten af 10. august 1920 og opdelt i en række europæiske protektorater, herunder et græsk. Grækenland havde fået overdraget Smyrna (Izmir) med en stor græsktalende befolkning og besatte med denne by som udgangspunkt det vestlige Anatolien. Det provokerede en national tyrkisk reaktion. Sejrherren fra Gallipoli i 1915, Mustafa Kemal Pasha (1881-1938), samlede i den anatolske by Sivas de kræfter om sig, der ikke ville acceptere Tyrkiets forsvinden. Kernen var demobiliserede veteraner, men hurtigt sluttede også mange lokale godsejere og osmanniske embedsmænd sig til oprøret. En hastigt sammenkaldt nationalforsamling proklamerede 23. april 1920 en tyrkisk national republik i en lille skolebygning i den ubetydelige provinsflække Ankara i hjertet af Anatolien. Efter et månedlangt slag i eftersommeren 1921 besejrede den tyrkiske hær grækerne ved Sakarya-floden lidt vest for Ankara. Under tilbagemarchen brød den græske hær helt sammen og 9. september 1922 kunne Mustafa Kemal i triumf indtage Smyrna, der siden har heddet Izmir. Det markerede begyndelsen til den første store folkeflytning på Balkan under international overvågning. Knap 2 millioner såkaldte “grækere”, dvs. ortodokse blev fordrevet fra Anatolien og den europæiske del af Tyrkiet (Thrakien), mens godt 700.000 “tyrkere”, dvs. muslimer, blev sendt den anden vej (Pentzopoulos 1962). Trods international overvågning fra Folkeforbundet omkom i hundredtusindvis af mennesker i processen. Resultatet var at hvor den kristne befolkning i 1910 havde været på 2,4 millioner, var der i 1923 kun 400.000 kristne (“grækere”) tilbage i Tyrkiet. Denne første internationalt overvågede “etniske udrensning” medførte et had og en bitterhed mellem de to stater, som endnu langt fra er overvundet (Volkan and Itzkowitz 1994). Samtidig medførte den en social destabilisering først og fremmest i det mindre Grækenland, der resulterede i to militærdiktaturer henholdsvis 1936-41 og 1967-74 og en forbitret borgerkrig mellem 1944 og 1949, der især førtes i den nordlige del af landet op mod Albanien og Makedonien, hvor den kommunistiske bevægelse fik støtte fra Titos Jugoslavien, indtil 1949 da grænsen blev lukket (Bærentsen m.fl. 1987).

Ved Lausanne-traktaten 24. juli 1923 anerkendte stormagterne Tyrkiets selvstændighed, og i april 1924 blev kalifatet afskaffet. Dermed var Tyrkiet endegyldigt en sekular republik efter vestligt forbillede med nogenlunde sikre grænser. Mustafa Kemal grundlagde det republikanske folkeparti, *Cumhuriyet Halk Partisi* for at fastholde og videreføre revolutionen som en vestligt uddannet elites dominans over et muslimsk bonde- og godsejersamfund – CHP var indtil 1946 det eneste tilladte parti. Revolutionens program fremgår af partiets symbol, en rød fane med seks hvide pile. Disse pile stod for etatisme, populisme, sekularisme, nationalisme, republikanisme og revolutionisme (Webster 1939, Ahmad 1993, 63). Regimet opfattede sig selv som revolutionært og markerede det ved at bruge ordet “devrim” (revolution). I officielle fremstillinger blev det nye Tyrkiet karakteriseret som “Atatürks revolution”, “hatterevolutionen”, dvs. forbuddet mod fez og slør, “bogstavrevolutionen”, dvs. indførelse af det latinske alfabet, “kalender-revolutionen”, dvs.

opgivelsen af den islamiske kalender og “efternavns-revolutionen”, der tvang alle tyrkere til at antage et efternavn efter vesteuropæisk skik.

Denne stribe af revolutionære tiltag fremlagde Mustafa Kemal selv med stolthed i en seks dage lang tale om revolutionens resultater i 1927, der omtales som *Nutuk* (Talen). Udvalgte dele af denne enorme tale er citeret på væggen af hans kæmpemæssige gravmæle Amikabir i hjertet af Ankara, hvor det ligger som et monument over den nationale i revolution opført i en stil der ville have frydet Mussolini. Hvis Mussolini ikke forsmædeligt var endt med hovedet nedad klynget op i en lygtepæl på Piazzale Loreto i Milano, ville hans gravmæle efter al sandsynlighed have set sådan ud. Mussolinis skæbne er ikke overgået Mustafa Kemal, der ved en parlamentsbeslutning i 1934 fik tilnavnet Atatürk, dvs. “tyrkernes fader”. Republikken blev skabt næsten egenhændigt af ham, og hans liv og skæbne personificerer fremragende den komplicerede baggrund for den moderne tyrkiske nationalstat. Født i Salonikis muslimske befolkning, kom han på militærakademi i Monastir (i dag Bitola i Makedonien) og indledte en hurtig militær karriere, der dog hæmmedes af hans modsætningsforhold til de toneangivende i den ungtyrkiske revolution, især Enver Pasha (1881-1922). Mustafa Kemal var som før nævnt hjernen bag den tyrkiske hær nedkæmpning af det allierede angreb på Gallipoli under 1. verdenskrig og ledede siden den anatolske samling mod udenlandsk intervention. Det er i høj grad hans fortjeneste at det lykkedes at fæstne revolutionen i officerskorpset, der siden hans dage har opfattet sig som garant for den sekulære forfatning. Hæren har tre gange i efterkrigstiden, 1960, 1971 og 1980, grebet ind for at beskytte republikken mod demokratiet, forstået som de folkevalgte partier. Det har omverdenen haft svært ved at acceptere, for normalt ved vi kun alt for godt hvad det handler om, når militæret vil beskytte demokratiet mod demokratiet. Men i det tyrkiske tilfælde har officererne faktisk alle tre gange trukket sig tilbage til kasernerne igen, ganske vist først efter at have sikret sig store økonomiske privilegier i form af virksomheder i den store statsejede sektor. Men sammenlignet med den græske junta mellem 1967 og 1974 eller de kommunistiske regimer er det alligevel en forbløffende demokratisk adfærd.

Selv den seneste indgriben i efteråret 1997, hvor hærledelsen fra sin plads i det Nationale Sikkerhedsråd (indført med 1971-forfatningen) gennemtvang et forbud mod det fundamentalistiske Velfærdsparti Refa under Necmettin Erbakan, var lovlig. I hvert fald i den forstand at en forfatningsdomstol først havde erklæret partiet forfatningsstridigt, inden Erbakan blev tvunget ud af regeringen. Man kan diskutere om det er demokratisk eller klogt, men ikke benægte at dette “bløde” eller “postmoderne” kup har mere end et skin af konstitutionel legalitet over sig. Sandsynligvis er det uklogt at håndtere fundamentalismen på denne måde – sporene fra Algeriet skræmmer. Men Tyrkiet er i en ganske anden situation end militærdiktaturet i Algeriet, først og fremmest fordi landet i næsten 80 år har levet under en sekulær forfatning med skarp adskillelse mellem stat og religion og regelmæssige valg med deraf følgende udskiftning af regering. Det er skellet mellem stat og religion fundamentalisterne anklages for at ville nedbryde til fordel for en islamisk republik. Forskellen til Algeriet er videre at der findes en meget stor europæiseret middelklasse i byerne, ligesom bondebefolkningen i Anatolien har haft tid til at vænne sig til demokratiets spilleregler. Fundamentalismen har sine tilhængere blandt de mange millioner af nyligt indvandrede jordløse til storbyerne, først og fremmest de uorganiserede forstæder, gecekondu uden for Ankara og Istanbul.

I en vis forstand er Tyrkiet den officielle efterfølgerstat til Osmannerriget, men har brudt med dettes multinationale karakter til fordel for en nationalstat. Men det gør i hvert fald ikke Tyrkiet mindre “europæisk” end de andre nationale efterfølgerstater på Balkan, Grækenland, Bulgarien, Rumænien, Albanien og Jugoslavien. De har alle forsøgt at skabe homogene nationalstater på basis af en dominerende befolkningsgruppe, og ingen af dem kan siges at være meget mere succesfulde end Tyrkiet. Den tyrkiske stat har været præget af både styrker og svagheder placeret som den er midt mellem Europa og Nærorienten, mellem islam og en

sekulariseret republik, mellem moderne industri og traditionelt bondesamfund. Komplekset af republikanisme og nationalisme var baggrunden for Tyrkiets intervention på Cypern i 1974, der skete under den venstreorienterede og i Danmark i hvert fald indtil besøget i foråret 1998 populære politiker Bülent Ecevit (f.1925). Ecevit er den civile politiker der mest direkte personificerer arven fra Atatürk. Derfor er det ikke så paradoksalt at det var ham der som venstreorienteret politiker gav ordre til interventionen på Cypern. Som venstreorienteret i Tyrkiet er Ecevit på samme tid republikaner og nationalist, og hensigten med interventionen var at redde den tyrkiske befolkning på øen fra at blive indlemmet i Grækenland efter et diletantisk kup dirigeret fra militærjuntaen i Athen. Under det britiske herredømme fra 1878 til 1959 havde Cypern været en Middelhavets perle på linje med tidligere tiders Beirut og Alexandria og som den græske del er blevet det igen i 1980'erne. Men rigdommen og civilisationen hvilede (og hviler stadig) på skrøbelige og sårbare kompromiser mellem konkurrerende slægter inden for en snæver elite. Konsensus mellem de ledende grupper er igen og igen brudt sammen, mest markant med kuppet i 1974 og tilslutningen til Grækenland, på græsk *Enosis*. Det provokerede en tyrkisk invasion og en deling af øen, som har været lige siden.

Nu er det internationale samfund ved at være træt af at opretholde freden med tropper, hvilket har ledt til en ny spiral af oprustning på den delte ø. Senest med grækernes køb af et russisk missilbatteri. Pessimister mener at den ustabile balance på øen først vil blive afgjort efter en ny krig mellem Grækenland og Tyrkiet i Ægæerhavet. Der er altså tilstrækkeligt mange ydre usikkerhedsfaktorer til at holde en hel hær af mæglere beskæftiget. Men årsagerne til den forbitrede konflikt skal ikke søges uden for øen, selv om det virker nærliggende og til dels "politisk korrekt". De indre strukturelle årsager er glimrende blotlagt i en omfangsrig monografi af en tysk forsker med bopæl i Athen, Jeanette Choisi. Hun har eksemplarisk analyseret den kyniske og egoistiske baggrund for den nationalistiske mobilisering af grækere mod tyrkere og omvendt på Cypern fra 1878 til 1990. I udgangspunktet var der ikke tale om to adskilte samfund, men om to (eller flere) religioner, der levede fredeligt mellem hinanden. Først den virulente nationalisme, som konkurrerende klaner inden for eliten slap løs for at skaffe sig selv mere magt, indledte den spiral af vold og usikkerhed, som endte med flugt og fysisk adskillelse mellem grupper, der nu opfatter sig som helt forskellige "folkeslag". Men denne adskillelse skete først i 1950'erne i takt med svækkelsen af den eksterne besættelsesmagt Storbritannien (Choisi 1993). Parallellerne med Bosnien er slående og nedslående.

Cypern-problemet åbner for hele det ømtålelige og vanskelige kapitel om, hvordan den moderne græske og den moderne tyrkiske nation voksede ud af det Osmanniske Imperiums sammenbrud. I dag er ingen af befolkningerne i tvivl om at deres respektive nationer har århundreder på bagen og "altid" har været udsat for aggression fra naboerne. Kun NATO's eksistens og USA's faste hånd har hidtil afholdt de to formelt set allierede stater fra at komme i krig med hinanden om en lang række spørgsmål fra mindretalsrettigheder til grænsedragninger og ret til olieeftersøgning i Ægæerhavet. Men den interessante lære af historien er at begge folk er børn af Osmannerriget. Tyrkerne vedkender sig arven, men ikke gælden. Grækerne derimod har lige fra begyndelsen af 1800-tallet og den meget romantiserede græske frihedskrig i 1820'erne fremstillet sig selv som den klassisk kristne, europæiske og demokratiske antitese til de grumme "asiatiske" tyrkere. Denne tese om kontinuitet til antikken skjulte at idéen om en græske nationalstat opstod blandt velhavende grækere i diasporaen, især det græske samfund i den russiske sortehavsbay Odessa. Lige siden har grækerne dyrket et billede af sig selv som direkte arvinger til det forfinede athenske demokrati og konstruerede i sidste århundrede et klassisk inspireret græsk højsprog, *katharévousa*, som de siden med ringe held har forsøgt at få befolkningen til at anvende. Så sent som under militærjuntaens styre mellem 1967 og 1974 var det officiel politik at fremme den

eksklusive brug af *katharévousa* på bekostning af folkesproget *demotikí*. Først efter diktaturets fald blev folkesproget i 1976 anerkendt som landets officielle sprog (Clogg 1992, 2).

Denne forvrængede og propagandistiske historieopfattelse er slået igennem i græsk tankegang i en sådan grad, at selv videnskabelige publikationer i ramme alvor fremfører tesen om nutidens grækerne som direkte efterkommere af athenerne, der på det skammeligste er blevet undertrykt under de tyrkiske Osmanneres rædselsstyre, det såkaldte *tourkokratia*. Tvetydigheden i den græske nationale identitet er stadig påfaldende. Moderne grækere har indtil for ganske nylig ignorerer betydningen af den ortodokse *millet*, dvs. religiøse “nation” i Osmannerriget. Officielt kaldtes de ortodokse på tyrkisk *millet-i Rûm*, hvilket betød den “græske nation” eller den “byzantinske” nation (Byzans er sat i anførselstegn da “Byzantinerne aldrig benyttede denne betegnelse om sig selv; det er en senere tids valg). Denne sprogbrug svarede til at sultanerne i den første fase efter erobringen af Konstantinopel i 1453 kaldte sig *Kaysar-i-Rûm*, dvs. kejser over grækerne og deres rige *mamâlik-i-Rûm* (Østergård 1996a). Flertallet i den ortodokse *millet* var græsktalende, især efter at serberne i 1500-tallet fik deres egen ortodokse *millet*, og de spillede en vigtig rolle i riget som handelsmænd, søfarere og administratorer. Grækere bemandede i vid udstrækning de flåder, med hvilke osmannerne kæmpede mod Spanien og Venezia om søherredømmet i Middelhavet fra midten af 1500-tallet. Osmannerne tabte ganske vist det afgørende slag ved Lepanto (Naupaktos) ved Patrasbugten i 1571, men fastholdt magten over den østlige halvdel af middelhavsverdenen. Dette søherredømme gav rige udfoldelsesmuligheder for græske handelsmænd, der etablerede sig i alle større byer rundt om det østlige Middelhav og dermed skabte en diaspora, der overgik den tidligere jødiske i omfang. Det storgræske program for en nationalstat omfattende alle grækere og med hovedstad i Konstantinopel, den såkaldte “Store Idé” (*Megali Idéa*), overså imidlertid fuldstændig ønsker og traditioner hos det flertal af grækere, som levede i Vestanatolien, i Smyrna (nu Izmir), Istanbul, Alexandria, langs Sortehavskysten og i bredt bælte fra Vlore (i det nuværende Albanien) til Varna (i det nuværende Bulgarien). Disse grækere, hvoraf en del var tyrkisktalende (ligesom muslimerne på Kreta omvendt var græsktalende), havde ingen større interesser i en fattig mini-nationalstat på Peloponnes og Achaia, men foretrak udfoldelsesmulighederne i det udstrakte multinationale imperium. Her kendte de reglerne og kunne klare sig ved at bestikke de rette (jf. Pelt 1996 for en de meget få analyser af denne oversete befolkningsgruppe og Clogg 1992 for en detaljeret påvisning af græskheden som en “opfunden” tradition i bedste 1800-tals nationalistiske stil).

Efter oprettelsen af den uafhængige græske stat i 1830 levede et overvældende flertal af grækerne fortsat under osmannisk herredømme, idet mindst to tredjedele af samtlige græsktalende på Balkan, i Anatolien og Mellemøsten var undersåtter under sultanen. Græske politikere og det græske militær opfattede den nye statsdannelse som første led i en fortsat proces, der først var afsluttet når den sidste “græker” var blevet borger i den nye stat. Idéen om en selvstændig græsk stat var først og fremmest undfanget i det græske samfund i den russiske sortehavsby Odessa, hvor vestlige oplysningsidéer og forestillinger om national identitet havde slået rod (Clogg 1992, 32). Men da alle nationale programmer forudsætter en tæt forbindelse mellem territorium, folk og sprog var det nødvendigt at etablere staten på den gamle “hellige” jord – på nøjagtig samme måde som det jødiske nationale program, zionismen, ikke kunne udfolde sig i det Østeuropa hvor idéen var undfanget på linje med andre nationale programmer, men måtte finde fodfæste i Palæstina. Grækerne i det Osmanniske Rige var formelt underlagt sultanen i Konstantinopel, men som før nævnt fungerede patriarken i praksis som deres verdslige og åndelige overhoved. Den osmanniske græske identitet var i modsætning til den nye nationale græske identitet trosmæssigt defineret og betegnede den person som “græker” der tilhørte det græske ortodokse samfund. Den nye græske nationale idé var således ikke blot en udfordring til sultanen

men også til patriarken. Den “Store Idé” mødte derfor hårdnakket modstand fra den ortodokse kirke og sejrede kun i kraft af støtte fra de europæiske stormagter, Storbritannien, Frankrig og Rusland.

Den ungtyrkiske revolution i 1908 indledte en national omdefinering af grundlaget for det Osmanniske Rige. Reformen var strengt nødvendige, men den tyrkisk-nationale omorientering fik den ortodokse befolkning til i vid udstrækning at bekende sig som nationale grækere. Det faldt sammen med en vellykket græsk militær indsats mellem 1912 og 1922. Men trods denne tilsyneladende succes og en vis nybesindelse på den byzantinske arv var den unge græske nationalstat ekstremt følsom over for diskussioner af grundlaget for den nationale ideologi som den havde været det i begyndelsen af 1800-tallet under den voldsomme strid om den tysk-østrigske historiker Jakob Philipp Fallmerayer (1790-1861). Denne udsendte i 1830’erne en række historiske undersøgelser baseret på grundige kildestudier, hvoraf det fremgik at nutidens grækere intet slægtskab havde med antikkens grækere, men primært nedstammede fra indvandrede slaviske folk (Fallmerayer 1830-36 og 1835). Han benægtede ikke den enestående sproglige kontinuitet fra det klassiske Grækenland til 1800-tallet, men alligevel udløste Fallmerayers resultater et formeligt ramaskrig blandt alle “rettænkende” grækere og filhellske intellektuelle overalt i Europa, hvilket førte til at man siden taler om “Fallmerayer-syndromet”, når det gælder diskussioner af græsk identitet (Pelt 1995, 154). Årsagen til ophidselsen over Fallmerayers noget bombastiske men ikke urimelige påstand om den manglende kontinuitet mellem Hellas og det moderne Grækenland var den afgørende politiske betydning af det klassiske idealbilledes genkomst i den nye stat, uanset hvor tilbagestående, snævert og “balkanagtigt” det konkrete landskab måtte fremtræde.

Konfrontationen mellem drømmen om det evige Grækenland og den nygræske virkelighed var voldsom og ofte smertefuld med bitter skuffelse de indfødte, der hverken gik i hvide lagner, talte om filosofi eller talte oldgræsk. Alligevel viste antik begejstringen sig storpolitisk virksom. Den var afgørende for at Storbritannien brød med sin traditionelle protyrkiske politik i Orienten og sammen med Frankrig intervererede i befrielseskrigen (Clogg 1992). Samme antik begejstring lå formodentlig ligeledes bag EF’s ikke alt for gennemtænkte accept af Grækenland som fuldgældigt medlem i 1981. Især i Storbritannien er denne opfattelse blevet formuleret eksplicit af politikere og embedsmænd, sandsynligvis pga. den store rolle læsningen af græske klassikere spillede indtil for ganske nylig. I debatten i det britiske underhus om ratifikationen af traktaten om græsk medlemskab udtalte udenrigsministeren at Grækenlands indtræden var “a fitting repayment by the Europe of today of the cultural and political debt that we all owe to a Greek heritage almost three thousand years old” (citeret efter Clogg 1992, 2). Heldigt nok for Grækenland har erindringen om det nazistiske Tyskland begejstring for “græske” dyder – dog primært dem hos det militaristiske Sparta, i mindre grad dyderne hos det demokratiske Athen – ikke fæstnet sig i den kollektive europæiske bevidsthed. Den danske grækenlandsekspert Mogens Pelt har fremdraget nazisternes begejstring for Grækenland i 1930’erne i en fin lille artikel i det populærhistoriske tidsskrift *Sfinx*, hvilket fik den græske ambassade i København til at rynke på de officielle øjenbryn. Historiske myter er helt central ingrediens i den usikre moderne græske identitet, som 1990’erne har leveret så mange næsten lattervækkende eksempler på.

Først godt hundrede års krige, systematisk national indoktrinering og oprettelsen af en national græsk-ortodoks kirke i 1833 i konkurrence med det universalistiske patriarkat i Istanbul har skabt nutidens græske mini-nation, der er fyldt af mindreværds komplekser og aggressioner mod alle naboerne, som de da også konstant har været i konflikt med. Eneste undtagelse er serberne, som grækerne deler mange kollektiv-psykologiske træk med. Senest blev denne alliance demonstreret under krigen i det forhenværende Jugoslavien. Tyrkerne er ikke skyldfri, bestemt ikke. Men tilsammen udgør de to nationer en farlig og virulent konstellation, som det er meget vanskeligt at bringe til fred og forsoning. Fristelsen for populistiske og magtbegærlige politikere til at mobilisere

hadet for selv at komme til magten har sjældent været til at modstå. Men den primære grund til hadet er at de ligner hinanden til forveksling.

Hvor “tyrkiske” de anatolske bønder i grunden er, véd ingen. Efter Byzans’ totale nederlag til seldsjukerne ved Manzikert i 1071 (i nærheden af søen Van) brød det byzantinske riges struktur med selvstændige soldaterbønder definitivt sammen, men allerede tidligere var den sociale struktur ændret, således at småbønderne var blevet til fæstere under feudale herskere. Efter Manzikert afløstes de græske godsejere gradvis af seldsjukiske (tyrkiske) småfyrster, som etablerede et antal uafhængige, indbyrdes stridende riger med hovedbasis i Konya syd for Ankara (kaldet *Rûm*). Men hvorvidt befolkningen rent faktisk blev udskiftet i etnisk forstand er vanskeligt at afgøre. Måske skiftede bønderne “blot” religion for at undgå skat (som det i et vist omfang skete i Bosnien og Hercegovina). Resultatet blev at agrarstrukturen i Anatolien i hundreder af år domineredes af småbrug, idet de osmanniske herskere bevidst beskyttede bønderne mod feudalherrerne for at bevare dem som soldater og skatteydere. Denne bondeklasse er ifølge mange historikere og sociologer det sociologiske grundlag for, at det parlamentariske demokrati trods alle vanskeligheder har fungeret i Tyrkiet siden indførelsen af topartisystemet i 1946 (Keyder 1983). Det samme argument kan forklare de antifeudale politiske traditioner i Bulgarien, som ligeledes arvede en egalitær småbrugsstruktur fra osmannertiden. De samme egalitære traditioner forklarer, hvorfor kommunismen længe fungerede godt som udviklingsstrategi i Bulgarien i modsætning til det øvrige Østeuropa, sådan som det fremgår af Nicos Mouzelis’ sammenlignende undersøgelse af bønderne i Bulgarien og Grækenland (Mouzelis 1978).

Grækerne og tyrkerne har en næsten tusindårig *fælles* historie, hvor grækerne på udmærket vis – og til stor fortjeneste for sig selv – udfyldte opgaver som sømænd, fiskere, handelsmænd og skatteopkrævere i hele det Osmanniske Imperium. Fra dette multinationale riges tid stammer de talrige græske enklaver, der er spredt overalt langs Middelhavets kyster. Den osmanniske civilisation var nemlig ikke kun den islamiske, antikristne statsdannelse som den selv – og europæerne – opfattede den som. Den var en *grænsecivilisation*, der opstod i selve sammenstødet mellem de to kulturer. Det var en ekspansiv statsdannelse, hvis hovedstad altid lå i grænseområdet til den kristne civilisation, først Bursa, siden Nikopolis i Thrakien og til sidst Konstantinopel selv. Selvfølgelig betyder de religiøse og historiske forskelle noget. Men grækerne er ikke direkte efterkommere af de klassiske grækere, sådan som de lærer det i skolen, men snarere af senere indvandrede slaviske folk, dvs. af samme herkomst som makedonere, bulgarere etc. Det gør dem på ingen måde til dårligere grækere, sådan som visse raceteoretiske historikere i sidste århundrede påstod. Den græske nation er baseret på sprog og kultur, ikke etnisk tilhør og “blod”. Det samme gælder tyrkerne der opfatter sig som direkte efterkommere af de centralasiatiske nomader, der fra omkring år 1000 begyndte at vandre ind i Anatolien fra de centralasiatiske områder i Sinkiang, Kasakhstan, Usbekistan og Turkmenistan.

Begge dele er politiske myter. Livskraftige myter ganske vist, som meget vel kan føre til krig mellem de to lande i nær fremtid, men myter. Nærheden mellem kulturen hos grækere og tyrkere, fra “tyrkisk” kaffe, der til forveksling ligner den “græske”, til folkemusikken og meget mere, er indlysende for den besøgende, men er sjældent eller aldrig bemærket i den historiske litteratur, der lægger mest vægt på folkenes selvforståelse, hvor uhistorisk den end er. Parallellerne fremgår også af socialantropologiske analyser af lokale samfund i Grækenland og Tyrkiet. Men som den britiske socialantropolog Davis i 1977 formulerede det i et dristigt forsøg på at sammenfatte litteraturen om middelhavsverdenen “har antropologer aldrig set det som deres opgave at sammenligne. Og de historikere, der skulle gøre det, har i stedet blot solidariseret sig med den ikke-udtalte selvforståelse i de kulturer, de skriver om”. Det gælder selvfølgelig ikke kun for Grækenlandseksperter, men måske nok i særlig grad for dem, fordi det er “den europæiske kulturs vugge”, der står på spil. Som Davis udtrykker det i en sammenligning af den ideologiske

begrundelse for patron-klient-forholdet i mediterrane lande: “Greek Orthodoxy provides no contrast with Catholicism, even less with Islam” (Davis 1977, 149).

En række af mekanismerne i den moderne opfattelse af national identitet hos moderne grækere er studeret af antropologen James D. Faubion. Han har studeret identitetsdannelse hos moderne græske storbyboere i Grækenland og blandt græske samfund rundt om i verden, især Canada og Australien, ved indtrængende feltarbejde der afdækker den valgte og konstruerede karakter af identiteten. En helt anden, men ikke irrelevant fremgangsmåde ved afdækningen af forholdet mellem tyrkere og grækere, er det forsøg på at stille en socialpsykologisk diagnose som to amerikanske forskere af armensk-tyrkisk afstamning har foretaget. Vamik Volkan er professor i psykiatri i USA, mens Norman Itzkowitz er sociolog med speciale i Mellemøsten og suppleret med omfattende psykologisk træning. Denne baggrund har de to forfattere udnyttet til at stille en klinisk diagnose af den mistænksomhed og frygt, der præger grækerne og tyrkerne i omgangen med hinanden. Som historiker er man instinktivt mistænksom over for sådanne psykologiske generaliseringer, men i dette tilfælde fungerer det overraskende godt. Ydermere er der et klart strategisk, behandlingsmæssigt perspektiv i bogen. De vil ikke bare beskrive modsætningerne og hadet, men foreslår også løsninger, der nærmer sig en psykologisk behandling af de kollektive neuroser der kommer ud over banal psykologisering af konflikten mellem mennesker. Fremgangsmåden er overbevisende, fordi begge forfatterne har et intimt kendskab til konflikten og er dybt og ægte engagerede. Deres velmente udspil til konfliktløsning er så meget mere beundringsværdigt, som det er meget få armenere herunder amerikanske (og franske) armenere, der har kunnet sætte sig ud over tyrkernes mord på armenerne i 1915. Men det formår Vamik Volkan.

Som før antydet er Bulgarien også en osmannisk efterfølgerstat med et kompliceret forhold til sin fortid. En strålende middelalderhistorie blev efterfulgt af et meget direkte herredømme af tyrkiske godsejere. Disse fremstilles altid som grusomme og vilkårlige, men var muligvis mindre krævende end deres kristne forgængere. Hvordan skal man ellers forklare at så mange kristne gik over til islam i Bulgarien foruden i Albanien, Bosnien og på Kreta? Eksistensen af et muslimsk såkaldt “tyrkisk” mindretal i Bulgarien kom til omverdenens kendskab i 1980’erne, da en tvangsbulgarisering førte til at det såkaldte “tyrkiske” mindretal på godt en million – ud af en total befolkning på 9 millioner – begyndte at udvandre til Tyrkiet i protest mod at de blev tvunget til at udskifte deres efternavne med bulgarske. Indtil da havde mange af dem været registreret som sigøjnere! De fleste er i mellemtiden vendt tilbage, og den direkte forfølgelse er holdt op. Etniske og nationale modsætninger, der dog snarest er af religiøs art, overlejljes i øjeblikket af den frygtelige økonomiske og sociale deroute, som har ramt hele landet siden 1991. Forhåbentlig reagerer befolkningen ikke på samme måde som i sidste århundrede med pogromer, hvor vreden som før nævnt ikke rettede sig mod jøderne der altid har haft det godt i Bulgarien og reddede sig stort set uskadt gennem 2. verdenskrig trods landets alliance med det nazistiske Tyskland.

Nej, i sidste århundrede rettede bondebefolkningens radikale antikapitalisme sig især mod grækerne, der sad på størstedelen af handelen i byerne, selv om de kun udgjorde knap 2% af den totale befolkning. Det kom til voldsomme optøjer og masse mord på grækere især i den gamle hovedby Plovdiv, der dengang helt dominerede over den nuværende hovedstad Sofia, som er en relativt sen opfindelse, placeret i den yderste vestlige del af landet kun 50 km fra grænsen til det Makedonien bulgarerne traditionelt har opfattet som “Vestbulgarien”. Bulgarien blev etableret som selvstændig stat med russisk støtte efter krigen i 1878, men fik som led i magtbalancen mellem stormagterne den tyske prins Alexander von Battenberg til konge. 1885 indlemmede fyrst Alexander Østrumelien omkring Plovdiv syd for Balkanbjergene og beholdt det trods russisk modstand. Først 1908 blev Bulgarien et helt selvstændigt kongerige.

Landets første ministerpræsident, Stefan Stambolov, kaldes ofte for Bulgariens Bismarck. Dermed hentydes til hans betydning for skabelsen af en stærk hær, der i den 1.

Balkankrig 1912 besejrede tyrkerne og i den 2. Balkankrig næsten klarede sig mod en koalition af alle naboerne. Men kun næsten, med det resultat at de andre delte Bulgariens erobringer og reducerede det til en lille, revanchistisk stat, der siden ved enhver lejlighed har søgt at revidere grænserne til fordel for sig selv i erindring om det store middelalderlige rige, som det ikke er mere. Stambolov gennemførte også den første industrialisering af landet, men udviklede sig efterhånden til en autoritær diktator i stil med den kommunistiske leder Todor Sjivkov. Denne blev i 1989 afsat af sine egne og lever i husarrest i en af sine talrige pragtvillaer. Fængselsforholdene må være relativt udholdelige for han har netop udgivet et forsvarsskrift. Det er skrevet i typisk kommunistisk papstil med den hensigt at hans fejltagelser og beklage sig over den "uret" der overgik ham, da han blev afsat af Centralkomiteén. I stedet for at jamre skulle han nok prise sig lykkelig over at det ikke er gået ham så ilde som kollegaen i Rumænien, Ceaucescu. Stambolov lagde sig ud med de ekstremistiske makedonske nationalister i organisationen IMRO (på makedonsk *Vatreshna Makedonska-Revolutsionna Organizatsiya*, på bulgarsk *Vutreshnata Makedono-Odrinska Revolutsionna organizatsiya*, dvs. den Indre Makedonske Revolutionære Organisation) og blev til sidst myrdet af disse i 1895, svigtet af alle sine gamle støtter.

Stambolov blev efter flere mellemspill efterfulgt af en radikal bondeleder Alexandûr Stamboliski, der byggede sin magt på den store klasse af egalitært indstillede bønder, lidt i stil med den klasse der i modsætning til traditionerne i Rumænien og Albanien har muliggjort demokratiet i Tyrkiet (Bell 1977). Bulgarien har imidlertid ikke været så heldig som Tyrkiet, især pga. utilfredsstillede territoriale krav og udenlandsk intervention. Stamboliski blev myrdet på endnu mere bestialsk vis end Stambolov af den makedonske terroristorganisation IMRO, der har ansvaret for en lang række af århundredets mest spektakulære politiske mord. Med passiv støtte fra det traditionelle establishment torturerede IMRO den demokratiske bondepolitiker og endte med at "skære de hænder af der havde skrevet under på fredstraktaten" efter 1. verdenskrig, som havde kostet Bulgarien alle tidligere gevinster, herunder Vestthrakien der gik til Grækenland, således at Bulgarien mistede den efterstræbte direkte adgang til Ægæerhavet uden om det tyrkisk kontrollerede Bosporus. Bekymrende nok er netop det ultranationalistiske IMRO talrigt repræsenteret i det makedonske parlament i dag som officielt anerkendt parti.

Så enkle og så komplicerede er forholdene på Balkan. Det er vanskeligt på denne baggrund at hævde at Tyrkiet ikke har noget som helst at gøre i Europa. Når grækere og russere med god grund regnes med til den europæiske civilisation, bør det også gælde tyrkerne. Det eneste der skiller dem ud, er religionen islam. Men islam har historisk udgjort en vigtig om end ikke central ingrediens i udviklingen af Europas særlige identitet. I 1960'erne, da titusindvis af tyrkiske arbejdere blev inviteret til Nordeuropa som "gæstearbejdere" til at gøre det arbejde man ikke kunne få den lokale befolkning til, var der ingen tale om Tyrkiets "artsfremmede" eller ikke-europæiske karakter. Siden hen er disse indvandrere blevet til tredje- og fjerdegenerations tyskere og danskere med det resultat at vi nu må udvide definitionen af dansk og tysk identitet med disse bindestregsborgere (se f.eks. Özdemir 1997 og Nedef 1994). Det får vigtige følger for de pågældende stater, men ændrer ikke afgørende ved at Tyrkiet i kraft af sin osmanniske fortid hører hjemme i Europa. I hvert fald hvis man anskuer forholdene i det lange historiske perspektiv jeg her har anlagt.

*Mafiaens regler ligner statens en smule: de er ens
for næsten alle (Antonoi Calderone, siciliansk
angrende mafioso)*

*skønt der er – og var – forskelle mellem nord og
syd, kan man sige at for disse grundlæggende regler
for, hvordan verden ordnes og – derfor – ser ud,
rådede der en betydelig ensartethed ved
Middelhavets kyster. De selvstyrende, fejdende,
ærekære lokalsamfund var i lige grad nord og syd
for havet optagne af at udrede forholdene mellem
familierne, tilrive sig anseelse, gifte døtrene
fordelagtigt bort og pleje familiens ære – og
modstanden mod at betale skat eller gøre
militærtjeneste var akkurat lige udbredt (Anne
Knudsen 1988, 126)*

Middelhavet og Sydeuropa

Den 27. november 1995, præcis 900 år efter at pave Urban II proklamerede det første korstog, åbnede Javier Solana – der på dette tidspunkt var spansk udenrigsminister – Barcelonakonferencen eller “The Euro-Mediterranean Conference”. For spanierne, og navnlig for catalanerne med præsident Jordi Pujol i spidsen, var konferencen ikke blot en manifestation af EU’s nye middelhavspolitik, men et symbol på at 900 års krig, kævl og ballade nu skulle afløses af en ny æra med fredelig sameksistens i form af politisk, økonomisk og kulturelt samarbejde. Det kontante udtryk for den nye tid var 35 mia. kr. fra 1995 til 2000 i bistand fra EU til middelhavsregionen. Siden Spanien efter Francos død entrede den europæiske scene, har landet arbejdet hårdt på at blive primus motor i EU’s middelhavspolitik, og det var også i vid udstrækning på spansk initiativ at Barcelonakonferencen fandt sted. I den ny spanske selvforståelse og iscenesættelse af sig selv som den stat, der er placeret helt centralt i formidlingen mellem Europa, Nordafrika og Mellemøsten, er landets multikulturelle historie vigtig. Godt 500 år efter at det lykkedes for dronning Isabella og kong Fernando i 1492 at smide araberne ud af Granada, deres sidste bastion i Andalusien, trækkes maurernes og islams 800 års tilstedeværelse på den Iberiske Halvø nu frem af glemslen. Denne multinationale arv fortolkes nu i modsætning til tidligere som Spaniens historiske mission og berettigelse til at føre an i skabelsen af en fredelig sameksistens i det vestlige Middelhav.

På middelhavskonferencen i Barcelona forsømte spanierne ingen lejlighed til at omtale Guldalderen, hvor jøder, kristne og muslimer under islamisk overherredømme levede fredeligt sammen og skabte en højkultur i *al-Andalus* (nutidens Andalusien). Både konferencens

vært, Cataluñas præsident Pujol, præsidenten for konferencen, den spanske udenrigsminister Javier Solana (før han blev generalsekretær for NATO), og de øvrige spanske hovedtalere brugte betegnelsen *al-Andalus* som metafor for en ny og bedre fremtid i middelhavsområdet. Maurernes arkitektur og kunst, deres teknologiske formåen, navnlig i forbindelse med kunstvandring, oversættelserne af den græske filosofi, der fik afgørende betydning for middelalderens kristne teologi og renæssancen, og ikke mindst tolerancen over for andre religioner og kulturformer blev gang på gang fremhævet som forbillede for et Europa i harmoni med de arabiske naboer på Middelhavets sydkyst. Garanten for virkeliggørelsen af utopien om et genfødt al-Andalus i universel målestok er i spaniernes selvforståelse Spanien selv, måske med lidt støtte fra Portugal, Italien og Frankrig og helt sikkert med stor støtte fra EU's pengekasse i Bruxelles.

Barcelona-deklarationen

EU's middelhavspolitik er formelt blevet fastlagt i form af vedtagelsen af the "Euro-Mediterranean Partnership Initiative" i november 1995. Begrundelsen for dette nye middelhavsinitiativ var tre udfordringer, den legale og den illegale migration fra Nordafrika til Sydeuropa, politisk instabilitet og risikoen for spredning af terrorisme og narkotikasmugling. Med henblik på offensivt at imødegå udfordringerne besluttede de 15 EU-lande, 11 sydlige middelhavslande samt det Palæstinensiske Selvstyre eller Autoritet via de såkaldte partnerskabsaftaler at igangsætte et samarbejde inden for tre hovedområder: politik, økonomi og kultur. Politisk vil man arbejde for at fremme demokrati og menneskerettigheder. Dette er begrundet i en frygt for at situationen i Algeriet skal brede sig til hele Nordafrika; navnlig har man i EU- og NATO-sammenhænge formuleret frygt for at den islamiske fundamentalisme skal brede sig til de øvrige Maghreb-lande, Tunis og Marokko. Økonomisk vil man understøtte liberalisering af økonomierne med henblik på at etablere en frihandelszone omfattende hele middelhavsregionen i år 2010. Kulturelt vil man støtte udviklingen af et civilt samfund bl.a. gennem samarbejde mellem universiteter, medier og ngo'er. Sikkerhed og stabilitet skal således opnås gennem demokrati og politisk samarbejde, økonomisk liberalisering og kulturelt samarbejde. For indeværende er det umuligt at overskue, hvilke konsekvenser disse partnerskabsaftaler vil få for middelhavslandene internt, og hvordan de vil påvirke relationerne mellem dem. Spørgsmålet er om man overhovedet kan tale om en middelhavsregion som sådan eller om middelhavsområdet også i fremtiden vil være perifert og underordnet i forhold til det centrale Europa, der indtil videre har udgjort kerne og omdrejningsakse i det europæiske samarbejde.

Uden for de professionelt engagerede kredse er Barcelona-dokumentet først og fremmest blevet opfattet som en indrømmelse til de sydeuropæiske lande, en art modydelse for at de nordeuropæiske lande fik lov til at udvide EU mod nord med Finland og Sverige, hvorved Østersøen blev et EU-indhav og de nu indledte optagelsesforhandlinger med Polen, Ungarn, den Tjekkiske Republik, Estland og Slovenien. Uanset om denne kyniske vurdering er rigtig eller ej, har aftalen sat middelhavsverdenen klarere på det europæiske landkort. Men samtidig gjort det lysende klart at den ofte omtalte "mediterrane identitet" i bund og grund er en uklar størrelse. Hvad er fælles for så forskellige stater som Marokko, Algeriet, Tunis, Ægypten, Jordan, Syrien, Libanon, Israel, den Palæstinensiske Autoritet, Malta, Cypren og Tyrkiet, de tolv lande der er omfattet af partnerskabsaftalen? Og hvori består den "europæiske" interesse i Middelhavet? Er interessen eksklusivt "mediterran" dvs. et anliggende for Spanien, Frankrig, Italien og Grækenland, eller er der en bredere europæisk interesse ud over angsten for at blive ramt af terrorisme og ukontrollabel indvandring?

Det mediterrane samfund

I 1960'erne talte antropologer og politiske forskere meget om eksistensen af en fælles "mediterran samfundsform". Ud fra lokale studier af magtforhold og forholdet mellem privat og offentligt påpegede de mange strukturelle ligheder mellem landene nord, syd og øst for Middelhavet, især vedrørende betydningen af offentlig anseelse. Den britiske socialantropolog Julian Pitt-Rivers påviste i 1954 i en klassisk undersøgelse den store betydning af forestillingerne om ære og skam i en andalusisk bjergby i det sydlige Spanien. I 1960'erne blev disse forhold systematisk undersøgt i en lang række andre middelhavssamfund med det resultat at der kunne påvises en overraskende grad af lighed mellem opfattelserne af ære og skam mellem samfundene Middelhavet rundt (Schneider 1971, Tillion 1966). En række af disse komparative resultater findes i en antologi af antropologen J. G. Peristiany fra 1966. Den spanske tradition for stærke politiske ledere, "caciquismo" blev sammenlignet med tilsvarende ledere i Libanon, mens andre påviste paralleller mellem det syditalienske klientsystem og politiske traditioner blandt berbere i Algeriet og Marokko, klaner i Libanon, Syrien og andre mellemøstlige lande. Systemet blev sammenfattet under overskriften "patronage", dvs. indflydelsesrige mænds beskyttelse af afhængige klienter i et vidt forgrenet netværk, hvor der også forekommer klienter af klienter og dermed risiko for krydsende loyaliteter. *Patrons and Clients* er titlen på en antologi om grundlaget for de politiske forhold i middelhavsverdenen redigeret af den nyligt afdøde sociolog og antropolog Ernest Gellner og Nordafrika-eksperten John Waterbury fra 1977. Værdifællesskabet blev sandsynliggjort ved observation af fælles træk i adfærden i det offentlige rum, på gader og torve – på italiensk *corso* og *piazza* – med bestemte regler for hvordan man (dvs. mænd) diskuterer og danner koalitioner på piazzaen, og andre regler for hvordan mænd og kvinder promenerer på corsoen ved aftenstide. Forskernes påstand var at dette fællesskab også gjaldt de politiske institutioner, som ikke var direkte afledte af religionernes forskellige institutionalisering. Hele denne forskning om sammenhængen mellem politiske institutioner og kulturelle normer er godt sammenfattet af antropologen Davis i bogen *People of the Mediterranean* fra 1977. Her hedder det bl.a.:

"Patronage optræder således altid, når personer indtager en respektfuld holdning over for dem, der har mere magt end de selv, og som resultat heraf opnår adgang til ressourcer. Forholdet forbindes med en forestilling om begrebet "ære", da denne indebærer en moralkodeks, i hvilken rige og fattige er rangordnede, og hvor den gensidige afhængighed understreges kraftigere end i noget andet stratifikationssystem." (Davis 1977, 132). "Folk indgår overenskomster og underhandler om forholdet. Måske er det mere udtalt i Cyrenaica end i Portugal, Italien og Grækenland, hvor klientforholdets betingelser er underforståede (...) Kontrakten eksisterer, selvom klienten på intet tidspunkt får direkte besked på at i morgen kan du tage dine rettigheder og pligter op til forhandling." (Davis 1977, 138).

Det gør ikke forholdet nemmere at undersøge, men alligevel slår Davis fast at

"Det må nu fremgå klart at selve kernen i patronage er den kontraktlige underkastelseshandling. Et kameleonagtigt forehavende, som i høj grad tager såvel farve som form efter omgivelserne. Desuden påvirker det flere livsområder end den formelle politik og bureaukratiet gør: det er selve fundamentet i det politiske liv i hovedparten af de mediterrane samfund, som har været genstand for antropologiske undersøgelser. (...). Lige så lidt som patronage kan forstås med begreberne nepotisme og korruption, lige så lidt kan det forstås med begreberne kinship (slægtskab), venskab, fadderskab." (Davis 1997, 147-148).

De fælles træk i samfundsstrukturene i de forskellige middelhavslande så for forskere som Boissevain, Blok, Perestiyani og Davis ud til at være langt vigtigere end de sproglige og kulturelle

forskelle. For antropologerne gjaldt det Grækenland og Tyrkiet, som før Grækenlands tilslutning til EU befandt sig på et sammenligneligt økonomisk udviklingsstade – i hvert fald hvis man ser bort fra de østlige dele af Anatolien. Men det gælder også mellem Portugal, Spanien, Libanon, Israel, Libyen og Mahgreb, dvs. Tunis, Algeriet og Marokko. Samtidig er det både relevant og fra alle synsvinkler tilladeligt at inddrage et land som Italien i sammenligningen selv om det er meget mere økonomisk udviklet. Trods forskellene mellem nord og syd (eller netop i kraft af dem) er landet som gennemsnit mere økonomisk udviklet end de øvrige middelhavslande. Men netop som gennemsnit. Syditalien blev underlagt det industrialiserede Norditalien ved samlingsprocessen i sidste århundrede som en afhængig koloni, der leverede råvarer og arbejdskraft og aftog færdigvarer. Dermed udvikledes det klientelistiske system. Det forveksles ofte med korruption, men det er upræcist. I Italien efter 1860 blev hovedresultatet af den nationale forening en “nationalisering af korruptionen”. Det samme fænomen kan iagttages i udviklingslande og i de tidlige kommunistiske planøkonomiske lande.

Det mediterrane samfundssyn har givet anledning til en organisering af det politiske system, som man kalder *klientelisme*. Her er båndene mellem politiske ledere og tilhængere baseret på gensidigt udbyttegivende transaktioner, hvor båndene er af en personlig og varig karakter. Systemet strækker sig gennem hele det politiske system. Lige fra “salg” af stemmer til den lokale politiske leder til gengæld for støtte over for statsmagten og eventuelle jobs i den lokale forvaltning, til båndene mellem medlemmerne af de forskellige politiske fraktioner i parlamentet (se Pitt-Rivers 1954, Silverman 1965, Blok 1969 og Weingrod 1968). Der er tale om bindinger, som er dybere og mere forpligtende, end vi nordeuropæere normalt forbinder med politiske og økonomiske transaktioner. Derfor er det også misvisende at bruge ordet “salg” om denne særlige forvaltning af stemmerne, men betegnende nok har vi ikke en bedre betegnelse. Bindingerne er ligeledes ikke nødvendigvis mere korrupte end de bindinger, et system med massepartier underkaster de valgte repræsentanter. Disse sidste kaldes ideologiske, men er nok så ofte af håndfast materiel karakter. Man behøver ikke at rejse til Sydeuropa for at finde politikere, der skaffer fordele til deres lokale valgkredse. Det danske jernbanesystem slyngede sig på sit højdepunkt i 1920’erne umotiveret fra valgkreds til valgkreds.

Den nederlandske, engelsk-amerikansk uddannede socialantropolog Jeremy Boissevain er specialist på middelhavsområdets samfundsstruktur. Han har lavet grundige undersøgelser af samfundet på Malta, men i 1960’erne skrev han en nu klassisk artikel om patron-klient-systemet på Sicilien. Heri findes forskellige eksempler på indholdet af de tjenester, der kan byttes mellem patron og klient i de transaktioner og som udgør essensen af systemet. Hans første eksempel var studenten i Salvatore, der ønskede en særlig tjeneste fra sin professor ved universitetet i Palermo. Salvatores første problem var overhovedet at få foretræde for professoren. Det klarede han ved først at henvende sig til en politiker i sin lille hjemby der skyldte Salvatore en tjeneste. Politikeren satte ham i forbindelse med en slægtning i Palermo som i sin tur kontaktede en af professorens assistenter der så arrangerede aftalen. Salvatore fik, hvad han ønskede og lovede til gengæld at arbejde for professoren ved det valg denne stillede op til.

Det andet eksempel er en smule mere kompliceret. Professor Volpe havde mistanke om at en af hans kolleger i al hemmelighed blokerede hans søns optagelse på universitetet i et forsøg på at bringe skam over hele Volpe-familien. Han sørgede derfor for at kollegaen blev skygget af en af hans egne og hans broders klienter – broderen havde megen indflydelse i Palermo. Da hans mistænksomhed blev øget, kontaktede professor Volpes broder en centralt placeret beslutningstager, og deres forenede pres var tilstrækkeligt til at udmanøvrere fjenden. Professor Volpes søn blev optaget på universitetet. Nogle måneder senere brød konflikten mellem professor Volpe og hans kollega ud i lys lue, da denne fornærmede professoren. Volpe henvendte sig til en gammel ven af familien, en lokal mafioso, og denne sidste truede kollegaen med “ubehageligheder”

medmindre han undskyldte. Kort efter modtog professoren en skriftlig undskyldning (Boissevain 1966). Den danske antropolog Anne Knudsen har leveret en glimrende – og sympatiserende – skildring af dette system af ære, skam, familie, politik og kønsroller i middelhavsverdenen. Om skammens sociale funktion skriver hun:

“Både nord og syd for Middelhavet mener man at faderen i enhver familie har den højeste autoritet både over sine voksne sønner og over sine døtre, og i begge områder tilstræber man at holde familiens ejendom samlet, sammen med familien. Voksne sønner forventes altså at arbejde sammen og enes, selv om man både under muslimsk og kristen lovgivning har lige arveret, sådan at sønnerne i grunden kunne forlange arven fordelt imellem sig. Billedet bliver imidlertid endnu langt mere kompliceret af det forhold at også døtre har arveret i hele området (Tillion 1966). Døtres arveret bliver i reglen forstået som ret til medgift; en datter vil altså tage noget af sit fædrene gods med sig til sin mands familie. Dette gods vil ikke komme til at tilhøre mandens familie, men kvinden selv og hendes arvinger, og i nogle områder (Gregorj 1843) kan kvindens familie i al evighed forlange godset tilbage, hvis kvindens linje dør ud. Skønt man altså systematisk lægger mere vægt på mænds ejendomme og mænds aktiviteter, spiller kvinderne alligevel en betydelig rolle. Denne rolle er ikke alene forbundet med at kvinder arver, men også med det forhold at kvinder gifter sig ud af deres umiddelbare familie. Den familie, kvinden gifter sig ind i – med samt sit gods – bliver nemlig allieret med hendes fædrene familie, og disse alliancer har en umådelig stor betydning i den daglige organisering af samfundet. Der er altså ganske vist tale om et slægtskabssystem med patrilineære træk – altså arv gennem faderlinjen – men kvindernes placering både som arvinger og som bindeled til allierede familier gør slægtskabssystemet betydeligt mere indviklet end som så. Svogre, svigerfædre, svigersønner, dattersønner og nevøer er alle sammen mænd, som på én eller anden måde er forbundet med kvindens familie. Denne forbundethed spiller i hele området en stor rolle i det daglige politiske liv.

Et andet fællestræk ved hele Middelhavsområdet er nemlig at alle lokalsamfund er meget politisk aktive. Den form for politisk aktivitet, man finder i hyrdelandsbyerne og de små bjergbyer på disse kanter, minder imidlertid ikke meget om den form for politik, vi kender. Først og fremmest er det ikke en ideernes politik, hvori politiske ideologier spiller en stor rolle. Det er politik i den klassiske forstand; det, der har med byens fælles anliggender at gøre. Og denne form for politik handler naturligvis om lokale ressourcer, om adgangen til græsning, vand, jord osv. Det er i beslutninger af denne art at de allierede familier spiller en rolle. Over hele området har man nemlig en ganske udbygget demokratisk forestillingsverden; landsbyer styres ikke i det daglige af fraværende stormænd men af lokale landsbyråd, der mødes på torvet eller ved stemmestemmerne (Berque 1955). Og her spiller antal af stemmer, antal af mænd, naturligvis en betydelig rolle. Det er ikke alene ved optælling af stemmer, antallet spiller en rolle. En mands anseelse i al almindelighed afhænger af, hvor mange allierede han har, snarere end af andre faktorer. Og anseelse spiller den altdominerende rolle i det sociale liv ved Middelhavet.

Hele dette felt – anseelsen og det lokale politiske liv – hænger nøje sammen med en anden grundlæggende ejendommelighed ved disse samfund, nemlig den form for adskillelse mellem kønnene, der udfoldes i dagligdagen. Både nord og syd for Middelhavet råder der den form for adskillelse kønnene imellem at mændenes del af verden er det udendørs, pladserne, gaderne, caféerne, theusene – alle de steder, hvor det offentlige liv finder sted, mens kvindernes del af verden er husenes indre, de lukkede gårde, det skjulte private liv. Og selv om der i vort århundrede har fundet en vis opblødning sted af denne fysiske adskillelse, så er det stadig en voldsom overskridelse for en kvinde både i den “europæiske” og den “afrikanske” middelhavsverden f.eks. at gå på restaurant alene eller med en anden kvinde, mens enhver mand i hvert fald en enkelt gang hver dag samles med andre mænd i et offentligt fællesskab, hvor offentlige anliggender diskuteres.

Det private liv har altså en fysisk eksistens, såvel som en idémessig. Og dette privatliv indgår i mandens anseelse i det offentlige liv, hvor store dele af hans liv udspiller sig. Hvis nemlig en mands privatliv ikke kan holdes privat - altså hemmeligt (Bourdieu 1979) – har hans ord ingen vægt i det offentlige liv; han har ingen ære.

Man kan altså sige at det offentlige ved politikken er afhængigt af, defineret af at der er noget, som ikke er offentligt, men netop yderst privat. Derfor spiller kvinders adfærd, og navnlig deres seksualitet, en ganske betydelig rolle i disse samfund. En kvinde er i stand til at ødelægge en mands muligheder for anseelse i den offentlige sfære ved selv at overskride grænsen for det private liv. Det er vanærende i sig selv for en kvinde at blive omtalt blandt andre mænd, selv hvis omtalen er positiv. Og vanæren rammer hendes far, hendes bror, hendes søn, hendes mand. Drab på kvinder inden for familien har indtil for nylig været behandlet med stor forståelse af domstolene på begge sider af havet; en søster, som vanærer familien, må dræbes af sin bror i stilhed, privat. Alle andre forholdsregler ville kunne medføre det værste af alt: offentlig snak om kvinden. Kvinder er altså umådeligt betydningsfulde i disse samfund; de råder for deres mænds ære i deres egen familie, og de udgør de bindeled, som kan skabe alliancer med andre familier.” (Knudsen 1988, 121-124).

I en mindre artikel har Anne Knudsen givet et konkret eksempel på disse mekanismer fra Corsica, det sted hvor hun har udført sit grundlæggende feltarbejde (Knudsen 1989). Som forklaring på vendettaerne skriver hun:

“En fransk journalist, som i 1840’erne rejste på Korsika og interviewede fredløse drabsmænd, citerer en af dem for denne skildring: Jean Pedignelli havde friet til sin kusine Maria og var blevet formelt forlovet med hende. Forlovelsen havde efter skik og brug fundet sted i det fri i overværelse af begges familier og var beseglet med håndtryk og håndkys. Men Marias far kom på bedre tanker og ville gifte hende bort til en mere betydningsfuld mand Jean. Jean mødte op med sin familie og krævede at pigen giftede sig formelt med ham: siden kunne hun så gå og leve med den anden, som hun ville. Selv ville han ikke længere have hende, men brylluppet skulle stå af hensyn til hans ære. Pigens familie ville ikke vide af dette forslag, og dagen efter Marias bryllup med den anden frier dræbte Jean hendes fader. En måned senere dræbte han også hendes ægtemand og gjorde således den pige, han ikke længere ville have, til enke og sig selv til fredløs. Og hvorfor? Jo: “...hvis jeg ikke havde gjort sådan, havde jeg været fortabt og hele min familie med mig. Vi var blevet hånet af alle og enhver. Ingen kvinde havde villet gifte sig med vore mænd, og ingen dreng havde villet ægte vore døtre. Mænd ville have spyttet os i ansigtet og børnene peget fingre af os på landsbyens torv; selv fuglene i skoven ville have forfulgt os med deres hånlatter”. Ikke alene var Æren altså vigtigere end Livet: der fandtes ikke noget liv uden ære. Hvis ikke en mand var parat til at kaste sit liv bort for sin ære, hvordan kunne man da stole på ham? Tro ham på hans ord i økonomiske og politiske aftaler? Regne med hans loyalitet, hans mod, hans anstændighed? Umuligt! Hvis man lader sig ydmyge i et så vigtigt anliggende som ægteskab, kan man da overhovedet regnes for et menneske? Sådan var logikken. Og netop fordi det korsikanske samfund var præget af en forholdsvis lighed mellem mennesker, netop fordi ingen var født med en magt, rigdom eller position, som ikke kunne trues, var hvert menneskes ære desto vigtigere: for Ære betyder troværdighed, ordholdenhed, stabilitet. Man kan ikke have et socialt fællesskab med mennesker, der ikke står ved deres meninger, lyder begrundelsen for disse æresforbrydelser. Og derfor har den æreløse ingen plads i samfundet. (...) lighed mellem mennesker (mænd) er et princip. Ikke alene var der på Korsika ikke voldsomme forskelle i rigdom, ikke alene havde man på store dele af øen ikke anerkendt nogen adel siden 1300-tallet, og ikke alene var landsbyernes fællesarealer underlagt et landsbydemokrati, når de skulle uddeles til brug. Nej, ligheden var også til stede på et andet niveau, som et princip der lod den fattigste gedehyrde have lige så megen ære at tabe eller vinde

som den velstillede ejer af vingårde og kvæg. (...) det korsikanske samfund var – som talløse tidlige europæiske og nordafrikanske og nærorientalske – uden et anerkendt magtniveau over den enkelte. Der fandtes ganske vist både regering, embedsmænd og domstole, men disse mennesker troede ikke på dem. Den virkeligt radikale forskel mellem et fejdesamfund og en stat består i denne manglende tillid til et magtniveau, som vil gøre ret og skel på hele samfundets vegne.” (Knudsen 1986, 138-141).

Den store vægt på skam og ære skyldes altså at der er tale om relativt egalitære samfund, der regulerer konflikterne internt uden at appellere til overliggende aristokratiske eller statslige niveauer. Anne Knudsen analyserer æren eller anseelsen i den førstnævnte artikel således:

“Men selv om kvinder, deres adfærd og deres placering i det sociale system er af afgørende betydning for mænds ære i det offentlige liv, hvor mænd konkurrerer om politisk indflydelse, er der andre sider af det offentlige liv, som springer mere i øjnene. En mands ære er ganske vist afhængig af hans private liv, men forsvaret af dette private liv er ikke det eneste, der optager ham. Mænds verden er i middelhavsområdet præget af en konstant vogten på hinandens anseelse; mænd udfordrer hinanden i en stadig afprøvning af, hvad modparten er værd. Igen spiller det offentlige hovedrollen; enhver vil i stilhed finde sig i uhyrlige overgreb, så længe de ikke finder sted i offentlighed. En udfordring på byens torv, derimod, kræver et passende svar, en gengældelse, som passer til udfordringen (Bourdieu 1979). Derfor balancerer mændenes fællesskab konstant på grænsen til konflikt, og hele middelhavsområdet har indtil for ganske nylig været præget af familiefejder. Hvis en fornærmelse går over grænsen for det tilladelige, står den fornærmede med valget imellem at miste sin anseelse og at myrde for den. Også i disse fejder spiller alliancerne en altdominerende rolle; både nord og syd for Middelhavet ville indtil for nylig fætre dræbe og lade sig dræbe for hinanden på grund af noget, som ville forekomme andre en bagatel, og hele landsbyer kunne ligge i veritabel krig i årevis, mens denne type uenigheder blev afgjort. Sådan som fejderne er dokumenteret fra henholdsvis de muslimske og de kristne områder ser det imidlertid ud til at endnu en forskel gjorde sig gældende; mens der i Nordafrika fandtes organiserede muligheder for at stoppe disse fejder, idet de muslimske hellige mænd ville starte fredsforhandlinger og sørge for at stridighederne blev bilagt efter en vis tid (Gellner 1969; Bourdieu 1979), så var der ikke tilsvarende på den kristne side faste procedurer for at andre end de stridende selv kunne standse myrderiet (Bousquet 1919). Den katolske kirke kender principielt ikke forskel på berettigede og uberettigede drab, og kirkens mænd kom aldrig til at spille rollen som mediatorer mellem fejdende. Derimod spillede kirkebygningerne en rolle som neutralt område, når fredsaftaler skulle indgås, ligesom klostrene fungerede som asyl. (...)”

Det nationale niveau, staten, lovgivningen, domstolene osv. har spillet en meget ubetydelig rolle i lokalsamfundene her. Ganske vist kunne alliancerne omfatte politikere på nationalt niveau, men nationale anliggender optog sindene meget mindre end den voldsomme lokalpolitiske aktivitet, og i hele området førte man krige og politiske kampagner, som havde lokale og ikke nationale årsager og mål (Julien 1970). I hele området passede indtil langt ind i dette århundrede den analyse, som Ibn Khaldûn først fremkom med for det nordafrikanske område. Nationalstaternes område kunne opdeles i bled es makzen – det område, hvor statsmagten også havde magt – og bled es siba – det større område udenfor, som var i stand til at modsætte sig statens forordninger, skatter og troppeudskrivninger, men som ikke havde noget imod at høre til staten, så længe man ikke mærkede noget til det.” (Knudsen 1988, 125-126).

Sådan foregik politik og mange andre samfundstransaktioner i det typiske middelhavsland. Måske også hos os, men med den forskel at det her er undtagelser, der normalt camoufleres i

bureaukratiske, “objektive” eller “rationelle” procedurer. I Sydeuropa er det et helt åbent anerkendt system, hvorefter man kun er noget i kraft af sine venner/beskyttere/klienter. Sådan var det på Sicilien i 60’erne, og sådan er det i dele af Spanien, Grækenland og Tyrkiet i dag. På lokalt plan såvel som nationalt plan. Når vi betragter disse fænomener fra Nordeuropa, er det vigtigt ikke at opfatte dem som korruption. Det er de selvfølgelig (også), men ikke kun. Det er hele den måde, det lokale samfund er reguleret på, ligesom patron-klient-forhold regulerer forholdet mellem lokalsamfund og stat. Det klientelistiske system udspringer af fælles værdier og normer for adfærd i en særlig (mands)kultur, som er vanskelig at forstå for et industrielt, nordeuropæisk, socialiseret menneske, som tænker i individer, masse, klasseloyalitet og ideologi. Derfor kommer vi nemt til helt at misforstå den politiske udvikling i middelhavssamfundene. Selvfølgelig kommer de og vi hinanden nærmere i takt med den fremadskridende industrialisering og anonymisering og den dermed sammenhængende fremvækst af abstrakte (klasse)ideologier. Og selvfølgelig betyder abstrakte generelle ideologier som kommunisme og socialisme noget – på lokalt såvel som nationaltstatsligt plan. Men politiske alliancer er først og fremmest personlige forbindelser. Det er tilfældet i Italien den dag i dag, selv om industrialiseringen og det kommunistiske masseparti hver på sin måde gør deres bedste for at ændre og ‘modernisere’ situationen. Og det er det i endnu langt højere grad i Spanien, Portugal, Grækenland og Tyrkiet i dag.

Forskerne var selvfølgelig godt klar over de vigtige religiøse forskelle mellem muslimer, ortodokse, katolikker og jøder. Men et antal valgte altså at betone de fælles træk “neden under” de religiøse og sproglige forskelle. Fremgangsmåden virkede overbevisende på mange i Nordeuropa og Nordamerika. For nord- og centraleuropæere med en lang tradition for at blive tiltrukket af sydens sol og varme virkede det plausibelt at tale om en “mediterran kultur” baseret på fællesskab om hvede, vin og oliven og spisning af oliefritterede småfisk, som vi nordeuropæere ville smide ud med foragt, hvis de blev fanget i vore egne, langt næringsrigere farvande. Middelhavskøkkenet er i sit udgangspunkt et fattigt køkken, som arbejder med en total udnyttelse af de beskedne ressourcer, såsom lækre grønne salater af friske mælkebøtteblade. Alligevel er dele af dette køkken, især selvfølgelig pizza og pasta og på det seneste også den kolesterolfattige olivenolie, blevet enormt populære i hele den vestlige verden i de senere år. Ganske vist i tillempede former, som de oprindelige opfindere kan have svært ved at genkende. Men helt bestemt populære. Onde tunger vil også sige at klientelisme og decideret korruption har bredt sig nordpå i takt med den øvrige fascination af det sydeuropæiske. Det kan i høj grad diskuteres om det er en korrekt årsagssammenhæng eller om der ikke snarere er tale om generelle træk i den sejrige markedskapitalisme. Men at der har eksisteret en sådan fælles kultur Middelhavet rundt var der i professionelle kredse stor enighed om i 1960’erne og langt ind i 1970’erne.

Det er der imidlertid ikke længere. Eller rettere der er ved at udkrystallisere sig enighed om at denne fælles middelhavskultur har eksisteret i hundreder, ja muligvis tusinder af år. Fællesskabet gjorde sig gældende i 1500-tallet i form af de strukturer som den franske historiker Fernand Braudel studerede i sit klassiske værk fra 1949. Fællestrækkene eksisterede sandsynligvis langt ind i dette århundrede, så der var ikke tale om en rekonstruktion fra antropologernes side, men de overså den afgørende betydning af nationalstaterne og de to verdenskrige. I dag dominerer analyser med fremhævelse af forskellene mellem den såkaldt “europæiske” og den “islamske” civilisation. Ganske vist accepterer de mere tænksomme ikke en absolut modstilling mellem de to civilisationer, men fremhæver også forskellene inden for islam. Hele denne interesse for den religiøse baggrund for politik og kultur understreger behovet for en fornyet undersøgelse af den kristne baggrund for den europæiske civilisation i en global sammenhæng, som dem der bl.a. foretages i det tværfaglige Center for Europæisk Kirkeret og Kirkekundskab. En sådan besindelse viser, hvor forskellige også de kristne traditioner er. For slet ikke at tale om jødedommens rolle i den europæiske civilisation. Alt det gør det kompliceret at tale om “det europæiske” andet end i de

allermest overordnede sammenligninger med andre store civilisationer som den kinesiske. Det samme gælder i allerhøjeste grad for islam. En nærmere undersøgelse viser tydeligt, hvor sammensat og indbyrdes stridende den islamiske verden er. Moderne tale om “den islamiske trussel” og lignende slagord er først og fremmest en overtagelse af de radikale islamisters (fundamentalisternes) påstande, kombineret med gentagelse af forenkledte slagord fra korstogene og kampen mod de osmanniske tyrkere i 1500- og 1600-tallet.

Modernisering i Sydeuropa

En anden grund til at talen om en fælles mediterranean samfundstype er forstummet, er den kraftige modernisering af de sydeuropæiske lande som følge af deltagelsen i det europæiske samarbejde. Igen er der en tilbøjelighed fra et nordisk synspunkt til at overse, hvor meget der er sket på det politiske, økonomiske og adfærdsmæssige plan i disse lande. Forskellene mellem Syd- og Nordeuropa er svundet kraftigt ind i løbet af de sidste tyve år. Det fremgår ved selv den mest overfladiske turistkontakt. Når lighederne i moderniseringsgrad alligevel ofte overses, skyldes det at vi som led i den europæiske integration informeres langt mere end tidligere om forholdene i Sydeuropa. Og information er ofte lig med beretning om kriser og problemer. At fokuseringen på sådanne problemer er en central side af moderniteten, som skyldes dens permanente selvrefleksion, tænker vi ikke over i den daglige strøm af rapporter om mafiaens kamp mod staten i Syditalien, korruptionen i Grækenland og arbejdsløsheden i Spanien. At f.eks. fødselsraten i Italien er den næstlaveste i hele verden netop som følge af moderniseringens stress og kvindernes ligeberettigelse, og at Madrid er blevet centrum for Europas kunstneriske avantgarde, har vi ikke plads til i en normal, nordeuropæisk optik. Men det er tilfældet, og har fået til resultat at samfundsforskerne er holdt op med at undersøge ligheder mellem de traditionelle samfundsstrukturer rundt om Middelhavet. Spanien og Portugal er ligesom succeshistorien Irland blevet moderne lande i kraft af medlemskabet af EU trods alle vanskeligheder. Selv Grækenland synes på det seneste efter afslutningen af Andreas Papandreous’ national-populistiske styre at være slået ind på mere stabil inden- og udenrigspolitisk kurs. Og Italien har været moderne siden midten af 1960’erne, bare på en helt anden måde end vi i det lutheranske Nordeuropa plejer at forestille os det moderne liv.

Italien – en anderledes modernitet

“Økonomisk kriminalitet over grænser” er undertitlen på journalisten Martin Burcharths glimrende bog om den italienske mafia fra 1993. Og transnational økonomisk kriminalitet i moderne former, ikke sicilianske æresbegreber, er lige præcis hvad bogen handler om. Økonomisk kriminalitet på lokalt, nationalt og internationalt plan er nemlig ifølge Burcharth et langt mere omfattende og langt farligere fænomen end den traditionelle mafia, som vi kender den fra talløse romantiserende film og romaner, især Francis Ford Coppolas trendsættende Godfather-serie. I Italien omsætter Mafia A/S ifølge pålidelige skøn årligt for over 200 milliarder kr., hvilket vil sige næsten lige så meget som den altdominerende Fiat-koncern. Ganske vist er forbryderkartellet ikke centralt organiseret og styret, men som Burcharth i sine grundige reportager fra mafiaens talløse forgreninger påviser, er der en lang række fælles træk og adfærdsmønstre for såvel den velorganiserede italienske *Cosa Nostra* som den anarkistiske *ndrangheta* i Calabria og Napolis velhavende *Camorra*. Fælles træk der også gælder for de mere almindelige virksomheder, som forbryderne investerer deres penge i. Det er nemlig blevet således at mafiaen i de seneste tiår har tjent så store summer at den har fået brug for at investere pengene på traditionel vis på børsen i Milano og andre steder i Europa – hovedgrunden til at mafiaen næppe er repræsenteret på den danske børs er at denne er for lille til at være af interesse. Det værste er ikke selve investeringer, hvor forvridende de end må være, men at mafiaen har forandret og ødelagt mekanismerne i de erhverv, den er gået ind i.

Det mest foruroligende ved den historie Martin Burcharth fortæller, er nemlig at mafiaen fuldstændigt har skiftet karakter i 1970'erne og 1980'erne. Han afviser håndfast enhver romantisk fascination af mafiaens traditionelle æresbegreber og myten om dens rolle som den lille mands beskytter. Eller rettere, sådan har det muligvis været engang under det franske og spanske overherredømme og i den forenede italienske stats første hundrede år. Men sådan er det overhovedet ikke mere. Nu er der tale om en fuldstændig moderne økonomisk virksomhed som "blot" har udvidet viften af virkemidler med systematisk voldsanvendelse – eller i hvert fald med truslen om at bruge den – og bestikkelse af politiske og bureaukratiske magthavere. Afsløringerne under overskriften "mani pulite" (rene hænder) i første halvdel af 1990'erne har entydigt vist at bestikkelse ikke var (er?) forbeholdt forbrydersyndikaterne, men har været praktiseret af næsten hele det italienske erhvervsliv. Martin Burcharth tøver ikke med at placere ansvaret for mafia-fænomenets eksplosive vækst i de sidste 30 år hos det klientelistiske politiske system, som de regerende kristelige demokrater og socialister i alliance med andre partier har opbygget efter den såkaldte *apertura à sinistra* i 1963. Systematisk har dette system forvredet alle ansatser til skabelsen af et moderne erhvervsliv baseret på almindelig konkurrence. Fristelsen til at skyde genvej ved direkte køb af beslutningstagerne og eliminering af ubehagelige konkurrenter har været alt for stor for mange forretningsmænd. Kræftsvulsten har også inficeret de norditalienske entreprenørvirksomheder i syd og efterhånden også etableret sig fast i Norditalien.

Som 1990'ernes afsløringer har demonstreret, er det en myte at det hypermoderne Milano skulle være immun for mafiøse forbindelser. Dette på trods af at Milano opfatter sig selv som en del af Centraleuropa og var drivkraft i Italiens bestræbelser på at komme med i ØMU'en fra første færd. Lombardiet har ligesom Venezia og Toscana været under habsburgerne og ser nu tilbage på denne periode som tiden med ærlig og effektiv administration. I dag er mafiaen til stede på Milanos børser og omsætter ifølge mafiakommissionens autoritative vurdering for millioner af kroner. Selv den italienske socialdemokratiske kommunismes showcase nummer ét, Bologna på Po-sletten, byen der både har velfungerende offentlig transport, børnehaver og skoler og ingen tradition for korruption, er blevet invaderet af mafiaen i den mest primitive og voldelige form. Det blev til fulde bevist ved en brutal nedskydning i 1992 af tre betjente på en måde, der kun kan kaldes henrettelse. Det store spørgsmål som bogen kredser om er, hvorvidt det allerede er for sent for Italien, såvel som for hele det europæiske samfund at bremse denne overhåndtagende grænseoverskridende kriminalitet. God vilje alene gør det i hvert fald ikke. Det er nemlig ikke sådan at Italien og italienerne har savnet engagerede personer, der ville gøre noget ved sagen. Hele vores omfattende viden om fænomenet skyldes omhyggelige undersøgelser foretaget af modige og ukorrumperte dommere, politifolk og journalister. Martin Burcharth trækker på denne viden når han ved hjælp af klassisk reporterteknik bringer os ind på livet af mafiaen i grundige interview, der på plastisk vis giver læseren følelsen af selv at være til stede på de solsvedne gader og restauranter og de kontorer hvor han taler med sine informanter.

Problemet i Syditalien er tværtimod at det netop er den *moderne* udvikling *all'italiana*, der har stillet de enorme beløb til rådighed, som mafiaen i dens forskellige forgreninger har ernæret sig af. Det gælder i Catania på Siciliens østkyst (ikke langt fra det yndede turistmål Taormina), som man indtil for nylig troede var mafia-fri. Siden har det vist sig at byen er totalt indspundet i et net af økonomisk og politisk korruption, som blot er så effektivt at det ikke behøver at anvende særlig megen åbenlys vold (Fava 1991, Seindal 1995, 140-45). Fravær af vold har til gengæld ikke præget det skandaleramte område omkring havnen Gioia Tauro i Calabria, der blev bygget som udskibningshavn for et kæmpemæssigt stålværk. Værket kom aldrig, og dybvandshavnen ligger i dag spøgelsesagtig hen uden nogen sinde at have modtaget et eneste skib, hvilket er dobbelt tragisk når man betænker, at havnen blev anlagt på frugtbar landbrugsjord med en blomstrende landbrugsproduktion, der let kunne afsættes. Kampen om sådanne statslige

investeringer udløste langvarige og yderst blodige bandekrige, der optog forsiderne af den italienske presse i årtier. Men disse beretninger befæstede det fejlagtige billede af mafiaen – der med en betegnelse af græsk oprindelse her kaldes *ndrangheta* – som et tilbagestående fænomen i en underudviklet økonomi.

Takket være forskere som Martin Burcharth, den danske historiker René Seindal (1995), sociologen Peter Søndergaard og talløse udenlandske forskere, tegner der sig efterhånden et billede af Syditalien som resultat af en systematisk fejludvikling, ikke en underudvikling i traditionel forstand. Dvs. en situation der kan sammenlignes med fejludviklingen i de centralstyrede kommunistiske regimer. Også der forsøgte man at modernisere samfundene (fra oven) og endte med resultater der skal afvikles før en bedre modernisering kan sættes i værk. Østeuropa og Syditalien er ikke underudviklede, men fejludviklede. Og det bliver stadig værre, som det fremgår af Burcharths plastiske og eksemplariske skildring af opkomsten af en ny forbryderorganisation, *Sacra Corona Unita* i Puglia, der aldrig tidligere havde kendt til organiseret kriminalitet. Under overskriften “Apuliens fald”, skrevet i bedste amerikanske oprydnings- og antikorrupsions avisreportagestil fra 1900-tallets første årtier (*muckraking*), giver Burcharth et rystende indtryk af den fare for en moderne – eller måske snarere postmoderne – økonomisk kriminalitet, der lurar på os alle, også i det lille, relativt uskyldige Danmark i fremtidens globaliserede økonomier:

“Foggia kunne være en støvet og forladt by i 1930’ernes Kansas. Byen er det kommercielle center for Apuliens kornlager og ligger på midten af en flad og frodig slette, hvor korn og tomater dyrkes i overflod. Men på en eller anden måde synes denne triste og ucharmerende provinshovedstad at være blevet bremsset i opstarten. Landbruget har aldrig beriget Foggia – eller rettere: Kun nogle få, snedige kornhandlere forstod at udnytte egnens økonomiske potentiale til egen fordel. I dag hersker nogle få mænd over Foggia. Den mægtigste hedder Pasquale Casillo, som i løbet af et tiår har opbygget et kornimperium fra ingenting. (...) I Foggia findes kun nogle få statsadvokater med speciale i organiseret kriminalitet. Den dygtigste og mest erfarne hedder Rocco Antonio D’Amelio. For nogle år siden lykkedes det ham at arrestere Pasquale Casillo, men kun 24 timer senere var byens kornhandler nummer ét på fri fod igen. Livet i Foggia holder op med at eksistere, når klokken slår 14, og folk skynder sig hjem eller ind i skyggen af en restaurant. De støvede gader ligger helt mennesketomme. Bilen kan uden besvær parkeres uden for byens dyreste hotel, hvor Rocco D’Amelio påstår at det fineste spisested skulle findes. Inden for står tjenere klædte i stive, hvide uniformer med guldknapper og skulderfrynser og hilser ærbødigt på statsadvokaten. På vej til bordet må han kæmpe sig igennem den tykke tobaksrøg og en perlerad af ansigter hos mænd, som enten ønsker at kaste et elskværdigt smil, råbe en hilsen eller rejse sig respektfuldt op og trykke hånd. Efter at have sat sig ned, siger D’Amelio. – Ham den mand derovre var min skolekammerat; i dag arbejder han i Rom som socialistpartiets landskasserer. Han blev engang arresteret og sigtet for opkrævning af returkommissioner til partiet, men Craxi greb ind og reddede ham.

D’Amelio nikker mod et andet bord. – Det er en gruppe ingeniører fra nogle byggeselskaber. Ham der hilste på mig, er kendt som en gemen svindler. (...) Statsadvokaten beskriver baggrunden for mafiaens indtog i Apulien – en region, hvor den før 1980’erne aldrig havde haft fodfæste. (...) I 1989 opfanger Rom-parlamentets antimafia-kommission nogle alarmsignaler og sender i hast en delegation til Apulien. Rapporten tegner et chokerende billede af situationen på scenen. (...) I kommissionens tredje rapport fra 1993 synes det værste mareridt at være blevet til virkelighed. Befolkningens modstand er nu svækket, mafiaen har infiltreret de politiske partier og den offentlige administration, og finansselskaber til hvidvaskning af illegale indtægter knopskyder. Kan situationen i Apulien være brudt så totalt sammen i løbet af fire år?

Eller har politikerne blot haft bind for øjnene? Hvordan kan det være at mafiaen altid løber foran den italienske statsmagt? Svaret præsenteres af statsadvokat D'Amelio: Når korruptionen systematisk trænger ind i samfundets fjerneste hjørner, svækkes folks modstandsevne over for organiseret kriminalitet. Denne proces stimuleres yderligere af en alvorlig økonomisk krise, der forårsager øget arbejdsløshed og det sociale systems sammenbrud, eftersom statsinstitutionerne i Syditalien ikke magter at leve op til deres forpligtelser. Ungdomskriminaliteten vokser herefter og ligesom i Gela og Reggio Calabria bliver Baris rastløse unge mænd og kvinder rekrutteret af de nye mafiaklaner til at udføre pengeafpresning og lejermord. Historien om den italienske stats inkompetente politik i Apulien og knæfaldet for mafiaen er endnu ikke skrevet. Den vil kunne blive et lærerigt eksempel for regionerne i Norditalien og resten af Europa, som ligeledes risikerer at falde under mafiaens indflydelse.” (Burcharth 1993, 137-141).

Således kan det gå selv et velfungerende erhvervsliv, når mafiaens organiserede kriminalitet får fodfæste. Med udgangspunkt i fængslerne, hvor forbryderne lærte hinanden at kende, har klanerne bredt deres fangarme ud over hele samfundet. Det allermost skræmmende i bogens afdækninger er påvisningen af at den mest lukrative kilde for berigelsesforbrydelserne er ved at blive EU's landsbrugsstøtte og regionale støtteordninger. Det aner man allerede i EU's egne kritiske revisionsrapporter, men det står langt værre til, viser Burcharth i en omfattende afdækning af Italiens to største kornhandelsfirmaer, der hører hjemme i Puglia. At der blev svindlet med motorvejsbyggerierne på Sicilien og erstatningerne for jordskælvet i Napoli vidste vi i forvejen, ligesom selv den mest overfladiske besøgende i Gela på sydkysten med egne øjne kan se, hvor galt det står til. Men at det velfungerende og økonomisk udviklede Puglia er så inficeret og centrum for en omfattende og systematisk svindel med landbrugets støtteordninger er rystende. Især fordi det givetvis vil blive værre og ikke bedre i fremtiden. For hvor skal de statsadvokater rekrutteres fra, som er i stand til og motiverede for at afsløre kriminalitet med penge, der stammer fra så fjerne og anonyme kilder som EU? Som det hedder i analysen:

“Siden 1987 har Italien årligt anmeldt svig mod EU's landbrugsfond i en størrelsesorden af 5-600 millioner kr. I henhold til EU-kommissionens statistik over svindel i de tolv medlemslande ligger italienerne altid klart i spidsen. Men beløbet er sat latterligt lavt af den italienske regering. Hvert år udbetales for 35 mia. kr. EU-støtte til Italiens landbrugssektor. Det ville endda være i underkanten at estimere svindlens omfang til 10-20 pct. af denne sum. Men alle og enhver – ministre og embedsmænd i Rom, EU-kommissærer og deres eksperter i Bruxelles – synes at leve i en helt anden verden.” (Burcharth 1993, 227).

Så sort tegner nutiden og fremtiden sig i denne analyse. Dramatisk advarende udtalte den unge og aktive statsadvokat i Palermo, Roberto Scarpinato, til Burcharth at Italien og muligvis hele Europa nu stod ved en afgørende korsvej:

“I de kommende måneder afgøres finalen mellem den italienske stat og Cosa Nostra. Enten lykkes det at besejre dem og så har vi sandsynligvis elimineret en trussel mod Europa, og måske mod hele verden. Eller også lykkes det aldrig.” (Burcharth 1993, 63).

En ældre og mere fatalistisk bekæmper af mafiaen, magistratsdommeren Salvatore Boemi udtrykte sig dog lidt mere fatalistisk:

“Problemet er at vi simpelt hen ikke ved, hvem der står bag mafiaen. Alle kender til Totó Riina og hans ligemænd i Kalabrien og Kampanien. Men jeg må spørge mig selv, om det virkelig er

sandsynligt at al organiseret kriminalitet i Italien har været i hænderne på disse mænd. Det forekommer mig utænkeligt. Med retssagerne mod disse ledere fører vi i realiteten en kamp mod mafiaens militære arm, der tog magten i slutningen af 1970'erne, og som nu er et færdigskrevet kapitel. Mafiaen har allerede skiftet ham, og ligesom et dyr lever den nu bedre end i sin gamle klædning. I den forstand vil vi aldrig kunne komme mafiaen til livs. Derimod kan vi begrænse fænomenet med et konstant pres fra retssystemets og fra statens side. Men det går ikke kun at tage problemet alvorligt seks måneder hvert tiår, som staten hidtil har gjort." (Burcharth 1993, 65).

Det er grunden til at selv udskiftningen af store dele af den politiske og den økonomiske elite siden 1992 ikke har knust mafiaens økonomiske magt. Selv om det skulle lykkes at få dømt den mangeårige statsminister Giulio Andreotti og hans medskyldige, vil fænomenet fortsat være med os. Skulle det mod al forventning lykkes den nye 2. italienske republik, som vi ser tage form i disse år, at gøre op med korruptionen, flytter kriminaliteten blot til andre lande. Ja, det har den vel allerede gjort som Burcharth antyder i sit sidste perspektiverende kapitel. Østeuropa og Rusland er på march, og samtidig har mafiaen allerede etableret sig grundigt i Tyskland og har stukket hovedet op så overraskende steder som Sverige og Nederlandene. For slet ikke at tale om den franske Riviera, hvor mange butikker nu skilter på russisk af hensyn til de nyrige kunder fra Moskva. Dermed fortsætter de en tradition for russisk tilstedeværelse på Rivieraen fra begyndelsen af århundredet, med det resultat at de sidste overlevende emigranter fra revolutionen nu blander sig med med nyrige russere af mere eller mindre kriminel oprindelse under gudstjenesterne i den russisk-ortodokse kirke i Nice, som zar Nikolaus II lod opføre omkring år 1900.

Den italienske undersøgelsesdommer Giovanni Falcone var, da han 23. maj 1992 blev myrdet med en bilbombe på motorvejen uden for Palermo, ved at undersøge mafiaens investeringer i Tyskland. Det er sikkert forgæves at ville udrydde økonomisk kriminalitet, men det er nødvendigt at prøve. Italiens eksempel er en skræmmende demonstration af, hvor galt det kan gå, når man lader stå til. Skidt går det sikkert under alle omstændigheder i takt med de aktuelle liberaliseringer af verdensøkonomien. Men det kan blive meget værre, hvis politisamarbejdet over grænserne ikke kommer til at fungere bedre.

Mani pulite

"Italienske skandaler. Ifølge telegrammer modtaget fra Rom i går (3. februar 1892) er situationen i det italienske parlament blevet alvorligere, og ministeriet Giolitti modsætter sig fortsat en undersøgelse af bankskandalerne. Der går rygter om at kong Umberto har grebet ind for at redde nogle deputerede. Han har på samme tid spillet rollen som dygtig politiker og gavmild hersker. Men hans indsats vil være forgæves. Vi lever i en alder, hvor folket har tabt enhver tiltro til dem, der repræsenterer det. Det tror ikke at de er bedre end det selv. Det vil have ærlige mænd."

Sådan kunne man læse i *International Herald Tribune* i 1892. Og kunne derfor let fristes til at tænke at der intet nyt er under solen. Det er der muligvis heller ikke, hvis man kommer på tilstrækkelig lang afstand af begivenhederne. Men set i et mere almindeligt historisk perspektiv har begivenhederne i 1990'ernes Italien i sandhed været omvæltende. Forfatteren Leonardo Sciascia (1921-1989) har i roman efter roman forklaret, hvordan hele magteliten hænger sammen i et stort korrupt hele, tv-serien *La piovra* (Blæksprutten), som også har været vist i Danmark, demonstrerede den totale korruption af det politiske og økonomiske establishment, og den svenske journalist Anders Ehnmark har beskrevet "Paladset", som denne totalt infiltrerede struktur kaldes i Italien (Ehnmark 1980). Men igen har virkeligheden overgået fiktionen. Modsat de ordinære nordiske forestillinger er Italien imidlertid et moderne land, hvor mangt og meget fungerer. Man

skal ikke betale bestikkelse for at blive ekspederet på posthuset eller andre offentlige kontorer. Man skal ganske vist ofte betale portnerne på universiteterne for at få oplysning om, hvor og hvornår – og ved hvem – undervisningen finder sted, fordi læseplanerne aldrig foreligger ved semesterets start, ligesom skoleeleverne først lidt ind i skoleåret finder ud af, hvilke lærere de centrale myndigheder har anvist til deres skole. Men det er omkostningerne ved et centralistisk og bureaukratisk system, ikke nødvendigvis vidnesbyrd om et gennemkorrupt tredje verdensland, hvor alle priser skal forøges med mindst 20 procent pga. nødvendig “smøring”.

Bag den tilsyneladende effektive og hypermoderne overflade kan vi imidlertid nu se at der skjulte sig en sump af korrupsion på højt niveau. Vi har nu lært at hele det partipolitiske system hvilede på opkrævelsen af godt og vel fem procent ekstra på alle offentlige kontrakter, lige fra aftalen om rengøring af et alderdomshjem – den lille sten, der startede lavinen i februar 1992 i Milano – til bygningen af sportsanlæggene ved verdensmesterskaberne i fodbold og metroen i Milano og Rom. Vi anede det nok i forvejen, men vidste ikke, hvor velorganiseret det hele var. At de offentlige arbejder var delt op i feudale len, således at det socialistiske parti, PSI, fik procenter af alle arbejder i Milanos lufthavn mens de kristelige demokrater, DC, “ejede” metroen. Det var ingen hemmelighed at DC med oprettelsen af republikken efter 2. verdenskrig overtog et helt system af offentligt ejede virksomheder fra fascismen. Og håndfast udnyttede denne situation til at give det nydannede parti en solid materiel basis i form af direktørjob i de statsejede virksomheder. Heller ikke at PSI fik sin del af rovet efter at det i 1963 trådte ind i regeringen og derfor drillende blev kaldt partiet af vicedirektører. Fordelingen af disse job efter politiske kriterier var nemlig helt åben og blev offentliggjort i aviserne. Listerne over nybesættelser var at læse, når der var indgået et kompromis ved den såkaldte *lottizzazione* (fordeling) mellem partierne. Det var imidlertid ikke en lodtrækning i almindelig forstand, der foregik, men en fint afstemt fordeling af poster efter antal opnåede stemmer. Også oppositionspartierne fik deres – om end mindre – del. Selv kommunisterne, PCI, kom ind i denne varme med eksperimentet mellem 1976 og 1979 med et uformelt samarbejde mellem regeringsblokken og PCI. Dette samarbejde fortsatte åbenbart nogle steder på lokalt og regionalt plan, også efter PCI’s omdøbning til Partiet for demokratisk Socialisme, PdS. Også demokratiske socialister har, om end i beskedent omfang, været involveret i bestikkelserne. Selv partiet med de selvproklamerede “rene hænder” blev snavset ved kontakten med den politiske virkelighed. Nyfascisterne i Alleanza Nazionale har fremhævet sig selv som rene, men det skyldes primært at de ikke har haft del i magten, hvorfor der ikke var noget formål med at bestikke dem. Det vil givetvis ændre sig når eller hvis de kommer til magten.

Men at der ved siden af disse åbenlyse fordelinger ligefrem foregik skjulte lodtrækninger om, hvem der skulle have de fem procent på de offentlige kontrakter var alligevel overraskende. En af de anklagede, milaneseeren Alberto Zamorani, der blev arresteret i 1993, har beskrevet, hvordan private firmaer samarbejdede om fordelingen af kontrakter. “De skrev simpelthen hver især deres navne på et stykke papir og trak dem op af en hat. Den første vandt så den første kontrakt, nummer to den anden og så fremdeles.” Inden man går helt i luften af forargelse over dette horrible eksempel på “typisk italiensk” korrupsion, er det dog klogt at huske på at nøjagtigt sådan fordelte de danske værfter for ganske få år siden kontrakterne på færger til DSB. Og det er ikke lang tid siden at tyske politikere fra alle partier blev slæbt i retten, fordi de havde modtaget tilskud til det politiske arbejde. I Frankrig afværgede socialisterne kun anklager for korrupsion ved at ændre loven om finansiering af partierne i sidste øjeblik. At den borgerlige regering så har vist sig at være meget værre, især bystyret under den nuværende præsident Chirac, er pinligt, men undskylder ikke socialisterne. Ønsket om oprydning har dog ført til noget godt idet det ligger bag den renhjertede protestant Lionel Jospins overraskende valgsejr i foråret 1997.

Men turen er altså også kommet til Italien, og det er ikke et øjeblik for tidligt. En moralsk rensningsaktion har der længe været behov for. Politisk blev den mulig i foråret 1993, da

regionalistiske partier under ledelse af den upolerede, men karismatiske Umberto Bossi vandt voldsomt frem ved valgene i Milano og mange andre steder i Norditalien. Det slog sprækker i det tæt sammenvævede partisystem, der ligefrem kaldes partitokrati (*partitocrazia*) blandt journalister og politikforskere. Grunden blev lagt da undersøgelsesdommer Antonio Di Pietro sammen med politiet havde lagt en fælde for lederen af et plejehjem i Milano, mens han lå inde med store kontante beløb, som han havde modtaget i bestikkelse for kontrakten på vask og rengøring. Politiet og undersøgelsesdommeren overraskede ham på fersk gerning med lommerne fulde af hundredtusind lire sedler som han febrilsk søgte at skylle ud i toilettet. Mario Chiesa som den underordnede politiker i socialistpartiet hed valgte at tale ud om mekanismerne i den skjulte politik. *Lo scambio occulto* som dette supplement til den åbne politik er blevet døbt af den italienske politolog Donatella della Porta (1994 og 1995). Denne fangst fik lavinen til at rulle i et omfang, som end ikke Di Pietro havde forestillet sig – og som altså også forudsatte et politisk magtskifte. Anklagerne mod tusindvis af politikere førte til en gennemgribende udrensning af den tæt sammenvævede politiske og økonomiske klasse, hvoraf mange på ydmygende vist blev vist frem på landsdækkende tv mens de blev ført bort i håndjern (på italiensk *nelle manette*). Men angrebet på den sammenfiltrede magtstruktur, *tangentopoli*, som systemet kaldes på italiensk med en afledning af ordet *tangente* (betaling), indebærer ikke nødvendigvis et opgør med klientelismen som princip. Den partipolitisk styrede korruption hænger på en eller anden måde sammen med klientelismen. Men den korruption, der er blevet afsløret efter afslutningen af den Kolde Krig, skyldes især en bestemt konjunktur. Den partipolitisk organiserede klientelisme var ikke et nødvendigt resultat af den italienske tradition for at benytte venskaber, slægtskab og andre former for etablering af menneskelige relationer i modsætning til dem vi foretrækker i det kølige, markedsstyrede og bureaukratiske Nordligere Europa.

Hvad vi var vidne til under det andet økonomiske mirakel fra slutningen af 1970'erne (det første mirakel var i 60'erne) var en eksplosiv vækst i overførselsindkomsterne. Denne stigning blev gjort mulig af den enorme vækst især i den uformelle økonomi. Pengene er blevet opsuget ved indenlandsk statslig gældsætning og genfordelt for at sikre opslutning om den partistyrede stat. Det har ført frem til en situation, hvor overførselsindkomsterne udgør næsten samme andel af bruttonationalproduktet som i Danmark. Pengene fordeles bare til andre grupper og efter andre principper. Vigtigst er tilknytning til et parti. Netop derfor var partitokratiet længe næsten umuligt at rukke. Men da det først begyndte at skride, var processen til gengæld så godt som umulig at standse. Den fundamentale årsag til 90'ernes opgør var dog at det var blevet for dyrt – Italiens statsgæld overstiger et års nationalprodukt. Gradvis gik det op for alle at der skulle ændres ved hele fordelingen mellem statsligt og privat og ryddes grundigt op i alle de fordele og finansieringer, der præger den særligt italienske udgave af socialstaten. Ikke bare for at kvalificere Italien til ØMU'en, men i det hele taget for at Italien kan overleve som stat. Nationaløkonomisk er gælden ganske vist ikke truende, blot uretfærdig. Renterne på gælden betales af de lovlige skatteydere (og dem er der mange af selv i Italien). Disse penge betales derefter til ejerne af obligationerne, hvorved der er sket en overførsel fra skatteydere til kapitalejere (der traditionelt ikke beskattes særlig effektivt, om overhovedet).

Puritanske nordboer har tøvet med at kalde den italienske model for en velfærdsstat, fordi den næsten ikke har forsøgt at legitimere overførslerne ved generelle principper eller retfærdighed, men udelukkende ved vane. Erhvervede rettigheder opgives kun nødt i Italien, end ikke retten til at hæve løn for et arbejde der er overflødigt, hvorfor mange, i hvert fald tidligere, heller ikke ulejliges sig med at komme på deres officielle arbejdsplads, men gemmer kræfterne til det andet eller tredje job, ligesom i de tidligere kommunistiske lande. Med en let tilspidsning kan man sige at Italien ved hjælp af sit juridiske system har indledt en nødvendig slankning af velfærdsstaten. En beskæring Danmark, Sverige og Finland møjsommeligt indledte

tidligere i årtiet og som det forenede Tyskland kæmper med at få indledt. Men det er kun udartningen af klientelismen og åbningen for det rene forbrydervælde (mafiaen), der er gjort op med, ikke nødvendigvis klientelismen som samfundsorganisatorisk alternativ til bureaukrati og marked. At opgøret så samtidig kan medføre ændringer af det politiske system, er en anden sag. Det er dog vanskeligt at tro at en ny forfatning eller en anden valgmode med flertalsvalg i enkeltmandskredse vil gøre italienerne mindre "italienske".

Ingen kan i øjeblikket overskue, om det vil lykkes det politiske system for alvor at sætte en stopper for korruptionens politiske økonomi, "kleptokratiet" som systemet er blevet kaldt af økonomihistorikeren Giulio Sapelli (1994), eller om korruptionen blot skifter skikkelse. Men uanset hvordan det vil gå, har afhøringerne afsløret mange af de indviklede mekanismer i den systematiske bestikkelse som forudsætning for at få offentlige kontrakter. Det har den førnævnte italienske professor i lokalforvaltning, Donatella della Porta fra universitetet i Firenze alene og i samarbejde med andre forskere skrevet flere centrale bøger om (della Porta 1992 og 1994; della Porta e Meny 1995). Det var især i regionerne og kommunerne at de helt store pengebeløb skiftede hænder i republikkens sidste år. Ved hjælp af intensive lokalstudier tre forskellige steder i Italien er det lykkedes hende at afdække den præcise måde korruptionen fungerede på, helt ned til formerne for overrækning af penge og det fordækte sprog de involverede betjente sig af, når man skulle aftale summer og ydelser uden nogen sinde at sige ligeud, hvad det handlede om; samtalerne kunne jo blive aflyttede eller kontaktpersonen kunne vise sig at være ærlig – eller bare dum.

Når man vil forstå korruptionen og klientelismen er det imidlertid vigtigt at skelne mellem direkte kriminel virksomhed, mafia og den politiske korruption. Der har selvfølgelig været forbindelser, som da retten i Palermo undersøgte den tidligere mangeårige kristeligt demokratiske premierminister Giulio Andreottis forbindelser med den organiserede kriminalitet. Alt tyder på at mafiaen leverede stemmer og muligvis mord til gengæld for beskyttelse fra allerhøjeste sted, sådan som Leonardo Sciascia og mange andre fiktionsforfattere i årevis havde påstået uden at det fik følger. Dette samarbejde eksisterede i hele den 1. republiks historie og har sine rødder i den amerikanske besættelsesmagts kyniske brug af mafia-organisationen efter invasionen i Syditalien i 1943. Kun mafiaen turde amerikanerne stole på i deres opgør med fascismen, fordi Mussolini havde forsøgt at bekæmpe mafiaen. Men mafia er ikke identisk med politisk korruption, selv om korruptionen i en række tilfælde har gjort det lettere for den voldelige kriminalitet at vinde indpas uden for det oprindelige kerneområde. Men partipolitisk klientelisme er heller ikke identisk med den korrupte politik.

Korruptionen fik især fra midten af 80'erne statsudgifterne til at eksplodere helt ukontrollabelt, samtidig med at det førte til etableringen af en art partipolitisk dobbeltsystem. Ved siden af de offentligt kendte politikere, der trådte frem på tv og holdt taler, etablerede sig et lag af såkaldte "architetti di regime" (regimearkitekter), der slet ikke besværede sig med almindelig politik. De var normalt offentlige embedsmænd eller ansatte i de statslige virksomheder og brugte al deres tid på at forvalte de penge, som kom ind ved salget af kontrakterne. Angrende udøvere (*pentiti*) har forklaret domstolene, hvordan den direkte, rå pengemagt fungerede i form af et helt parallelt politisk system (*lo scambio occulto*). Marxistiske kritikere har ganske vist altid påstået at det forholder sig sådan i alle demokratier, men her har vi faktisk et eksempel på pengenes direkte politiske magt. Problemet var at også denne skjulte politik fungerede efter politiske principper. Nogle måtte bruge al deres tid på at overvåge at alt gik "rigtigt" til, således at kontrakterne faktisk gik til dem, der havde betalt. Og omvendt kontrollere at dem der havde lovet at betale, faktisk også gjorde det. De kunne jo ikke så godt henvende sig til domstolene, hvis nogen ikke opfyldte deres forpligtelser. Systemet blev mere og mere indviklet og endte til sidst med at tage de involveredes hele tid, sådan at der slet ikke blev tid til noget så underordnet som at bedrive politik. Della Porta nævner en fremtrædende politiker fra Liguria, der i hele sit liv aldrig havde holdt en tale. Før han

endte i retten vel at mærke (1995). Hele systemet var så tidsrøvende og ineffektivt at det ikke engang formåede at fordele allerede bevilligede penge, som i Napoli hvor ofrene for jordskælvet i begyndelsen af 1980'erne aldrig har fået erstatningerne udbetalt. Pengene var der, men administrationen havde så travlt med den skjulte politik at den aldrig fik dem fordelt. De var ikke stjålet, selv om alle ellers regnede med det, men "bare" ikke kommet igennem systemet.

Det svage punkt i hele dette system – ud over omkostningerne selvfølgelig – var selve overrækningen af pengene. Korruptionen i Milano blev som nævnt først afsløret, da en underordnet embedsmand begyndte at tale, efter at politiet stormede hans lejlighed så hurtigt efter en transaktion at han kun havde held til at skylle en lille del af pengesedlerne ud i toilettet. Da han først begyndte at tale, brød den næste også sammen og gik til bekendelse. Udskrifterne af retssagerne har skaffet en enestående viden om, hvor indviklede mekanismer der skal til for at et system baseret på pengenes rå magt kan fungere. Vi kender nu det omsvøbnes sprog, der blev anvendt, så de involverede kunne skjule for sig selv og eventuelle aflyttende politifolk, hvad der foregik. F.eks. citerer della Porta en samtale, hvor lederen af korruptionen i Firenze overdrog sit net af kontakter til sin efterfølger med angivelse af navnene på dem, der kunne sørge for at alt foregik som "det plejede", underforstået levere kontrakter mod kontant betaling. Den sorte økonomis behov for udveksling af store beløb i kontanter i øvrigt gør at kompetente iagttagere anslår at halvdelen af alle store dollarsedler anvendes af forbrydersyndikaterne. Af samme grund antager de samme iagttagere ifølge *Financial Times* april 1998 at det er forbryderne der vil få størst fornøjelse af de store Euro-sedler. Alle vi andre loyldige anvender jo elektronisk overførsel af større beløb, men forbrydelsens økonomi rummer akkurat ikke det element af gensidig tillid, der gør traditionel bankvirksomhed mulig.

Det for demokratiet trods alt relativt beroligende er at det tilsyneladende stabile og magtfulde korrupte økonomiske system i Italien bukkede under i kraft af selve sin hemmelige natur og manglende økonomiske effektivitet. Det blev for dyrt og kunne til sidst ikke levere varen i form af kontrakter til de entreprenører, som betalte bestikelserne. Man skal dog være opmærksom på at ikke alle dele af staten tiltrak sig opmærksomhed. Returkommissioner kunne lettest indkasseres i forbindelse med store offentlige anlægsarbejder, mens områder som lov og orden ikke tiltrak sig partiernes interesse. Det resulterede i at der eksisterede ukorrumpere bureaukratier, som kunne tage initiativet til at bringe den skjulte politik til fald, da bestikkerne begyndte at finde den for dyr. Og da først den skjulte politik begyndte at falde, var der ingen partipolitisk legitimitet tilbage, som kunne forhindre sammenbruddet.

Hvem er Umberto Bossi?

Som en sidste øjeblik-julegave til italienerne bragte det norditalienske regionale protestparti Lega Nord lille juleaften 1994 regeringen under mediekongen Silvio Berlusconi til fald, den regering der var kommet til magten syv måneder tidligere efter jordskredvalget i marts 1994, hvor to tredjedele af medlemmerne af parlamentet blev skiftet ud. Lige fra begyndelsen havde politiske iagttagere understreget det umulige i samarbejdet mellem det såkaldt "postfascistiske" Alleanza Nazionale, Berlusconis Forza Italia og de norditalienske regionalister i Lega Nord. Koalitionens kunne vinde et valg, men ikke regere. Det eneste fælles var at de for vælgerne fremtrådte som et uprøvet alternativ, der måske kunne rydde op i korruptionen. Regeringens syv måneder gav kritikerne mere ret end de kunne ønske sig. Pengene fossede ud af landet, liren blev devalueret med yderligere 10%, og aktiekurserne faldt med 25%. Det lykkedes med hiv og sving at få vedtaget en finanslov, men den var helt tandløs og begyndte ikke engang at beskære de alt for generøse overførselsindkomster. Kort sagt, mange italienere var ved at foretrække det gamle, korrupte system for Berlusconis "management revolution".

Alt dette samlede opmærksomheden omkring Lega Nord som partiet, der holder nøglen til landets politiske fremtid i sin hånd, i hvert fald på kort sigt. Og siger man Lega Nord, siger man Umberto Bossi. Ganske vist var han i overensstemmelse med gammel italiensk tradition ikke medlem af regeringen, men foretrak at trække i trådene som partileder. I december 1993 kneb det dog med at få kollegerne i regeringen til at lystre, især den selvrådige indenrigsminister Roberto Maroni, der ikke lagde skjul på at han befandt sig godt i den magtfulde stol. I det centralistisk styrede Italien er indenrigsministeriet på mange måder det vigtigste ministerium, idet præfekterne og politikorsene er direkte underlagt det (derfor meget beroligende at det i Romano Prodis regering centrum-venstre regering fra 1996 er en hædersmand som Giorgio Napolitano der fik embedet). De kristelige demokrater forbeholdt sig traditionelt altid dette ministerium i hele efterkrigstiden, også når de var med i koalitionsregeringer ledet af andre partier. Efter en del tøven og trusler om at sprænge partiet indvilligede Marroni i at følge Bossi ud af regeringen og prioritere partiets oprindelige program, en føderalisering af den centralt styrede stat. Den iltre og tilsyneladende uberegnelige person Umberto Bossi, "barbaren fra Lombardiet" eller "il senatur", som senator staves på lombardisk, kom derved tilbage til den rolle som oppositionspolitiker han foretrækker.

Det var der ikke mange, som forudså i 1987, da han første gang blev valgt til senatet (andetkammeret) som eneste repræsentant for Lega Lombarda, som partiet hed dengang, og under det politiske establishments almindelige latter krævede Lombardiets selvstændighed eller som minimum Italien omdannet til en forbundsrepublik efter amerikansk eller tysk mønster. Men det skulle vise sig at hans småborgerlige oprørsbevægelse havde tiden med sig. I takt med at skattetrykket i den italienske udgave af den sociale overførselsstat steg og steg, voksede lysten i det industrielle nord (Milano) og nordøst (Veneto og Friuli) til at rive sig løs fra Rom. Og her kom Bossis utraditionelle stil til sin ret. I en nation, hvor flertallet af politikerne er glatte sagførere eller veltalende universitetsprofessorer, fremtræder Bossi som totalt utilpasset. Hvor man i offentligheden plejer at føre sig frem med et kultiveret sprog ("italiano colto"), langt fra almindelig tale, henvender Bossi sig til folk på deres eget sprog. Han taler dialekt og argumenterer lige på og med grove gloser, som man gør på gader og i barer, ikke langt og florumvundet som ellers på fjernsyn. Det har gjort ham elsket af medierne, der lugter skandale og sensation, hver gang han siger noget. Og derfor villigt har ladet sig manipulere.

Bossis baggrund er usædvanlig for en politiker i det stærkt klassesdelte land. Født i 1941 på landet i Lombardiet voksede han op i nær kontakt med de sidste rester af den traditionelle bondekultur. Droppet ud af skolen som 14-årig levede han af skiftende job og mindre ungdomskriminalitet, indtil han i 1962 slog sig til ro med et mindre kontorjob i byen Varese. Det var midt under det økonomiske mirakel i Norditalien, og han erkendte hurtigt at mere skolegang var nødvendig. Med basis i brevkurser i elektronik og det meste af en medicinsk eksamen begyndte han at udvikle elektronisk udstyr for det medicinske fakultet i Pavia. Her mødte han i 1979 Bruno Salvadori, der kom til at ændre hele hans livsforløb. Salvadori arbejdede for en selvstændig status for den delvis fransktalende provins Val d'Aosta og fik Bossi interesseret i føderalismen som politisk teori og middel til at forbedre forbindelsen mellem borgerne og staten. I første omgang fik Bossi dog ikke andet ud af forbindelsen end gæld, som han arvede efter Salvadori, da denne blev dræbt året efter ved et færdselsuheld. For at kunne forsørge sin familie og betale sin gæld afbrød han studierne og kastede sig ud i alle slags aktiviteter. I 1984 grundlagde han sammen med nogle få venner Lega Lombarda. Navnet var inspireret af det forbund af norditalienske bykommuner, som i 1176 besejrede den tysk-romerske kejser Friedrich I Barbarossa i slaget ved Legnano uden for Milano. Symbolet for Lega Nord er den dag i dag lederen af dette forbund, Alberto Guissano, med hævet sværd i hånden. Selv om hele det traditionelle politiske spektrum fra højre til venstre afviste dem som latterlige, småborgerlige eller ligefrem racister og fascister voksede bevægelsen eksplosivt

i takt med den økonomiske og politiske krise i begyndelsen af 1990'erne. Slogan som "tyven Rom" (*Roma ladro*) og "Lombardiet som hønen der lægger guldæg" talte til sparsommeligheden og bedreværdsfølelsen i småforetagernes Norditalien. Samtidig fik bevægelsen en teoretisk velskolet ideolog i Gianfranco Miglio (Harder 1997, 224).

Medierne elskede den lille grimme mand med den direkte tale og de grove glosor. Det gav ham mulighed for at føre sit program frem også på landsplan. I 1990 sluttede Lega Lombarda sig sammen med tilsvarende bevægelser i Piemonte og Veneto til Lega Nord og erobrede 19% af stemmerne ved lokale valg. I 1992 blev det til 80 mandater i parlamentet, et langt spring fra begyndelsen i 1987. Samtidig vandt ligaen borgmesterposten i Milano, der tidligere havde været socialisten Bettino Craxis faste borg. Denne sejr gjorde det muligt at indlede det opgør med korruptionen, som førte til valgsejren i foråret 1994. Problemet for Bossi er at han tager sit føderale program alvorligt, men af hensyn til sine vælgere af venstrefløjens centralisme har været nødt til at samarbejde med højrefløjen. I et land hvor også venstreorienterede går ulasteligt klædt, lægger han vægt på at gå i det samme jakkesæt der ser ud som om han har sovet i det flere nætter i træk. Uanset hvordan man bedømmer Bossi, repræsenterer han et større brud med fortiden end nogen anden italiensk politiker, hvilket også forklarer hvordan han er kommet godt fra at bruge en næsten hellig titel fra den antifascistiske kamp som titel på sit eget politiske manifest. Hans bog *Vento del Nord* fra 1992 spiller på titlen på socialisten Pietro Nennis klassiker om modstandskampen fra 1943, der ligeledes hed *Il Vento del Nord*, men unægtelig henviste til en anden form for ændring.

Selv om centrum-venstre-regeringen under den hæderlige kristelige demokrat Romano Prodi, der i foråret 1996 afløste en overgangsregering af ikke-partipolitiske eksperter under ledelse af en tidligere nationalbankdirektør, er den ærligste og mest kompetente Italien har haft siden De Gasperi i republikkens første år, er der dog ingen garanti for at opgøret med det gamle Italien bliver ført til bunds. Og slet ikke for at det bliver decentraliseret. Der skal man nok snarere sætte sin lid til bevægelsen af venstreorienterede borgmestre under ledelse af filosofen Massimo Cacciari fra Venezia. Men at dele af Italien er et hypermoderne europæisk land, er der til gengæld ingen tvivl om. Spørgsmålet er udelukkende om vi bryder os om denne modernitets ansigt. Denne dobbelthed hænger sammen med at Italien er mindst to lande, et centraleuropæisk og et mediterrant. Hvilket Italien der har overtaget, er ikke så enkelt at afgøre som man skulle tro ud fra de officielle økonomiske indikatorer. Det driftige og velfungerende Norditalien omkring Veneto forsøger at gennemtvinge en decentralisering af landet, men Umberto Bossis og Lega Nords højtråbende krav om direkte opløsning af landet er ikke længere så populært. Årsagen er sikkert at italienerne har lært af opløsningen af Jugoslavien ligesom catalanernes Jordi Pujol har gjort det. Slovenien er nu på vej til at blive en succes som selvstændig stat på vej ind i EU. Men det holdt hårdere end det havde regnet med. Bortfaldet af markedet i resten af Jugoslavien ramte det industrialiserede Slovenien hårdere end det havde regnet med ud fra de officielle regnskaber der viste store overførsler fra nord til syd. Noget tilsvarende er formentlig også tilfældet i Italien, selv om ikke alle vil erkende det. Hvordan fremtiden vil tegne sig for Italien, er ikke til at afgøre i øjeblikket, men det er givet at landet er europæisk, ikke nordafrikansk eller nærorientalsk, selv om mange nordeuropæere ofte tror det.

Arabisering og islamisering

En helt anden udvikling i middelhavsverdenen ses i arabiseringen og islamiseringen af storbyerne. Det begyndte med befolkningsekspllosionen i Cairo i 1950'erne og udvandringen af grækerne fra Istanbul og Alexandria i samme tidsrum. Det sidste var næstsidste fase af den blodige udveksling af befolkninger der indledtes på den tyrkiske Ægæerhavskyst og Nordgrækenland i 1922. Ud over at skabe to nationalstater, der hader og mistror hinanden, har processen ændret Izmir (Smyrna) fra en

kosmopolitisk, græsk-osmannisk middelhavsstorby til en tyrkisk havne- og industriby og det multinationale Saloniki til en græsk provinsby Thessaloníki (der dog var europæisk kulturhovedstad i 1997 mellem København og Stockholm; men det siger måske mere om disse sidste hovedstæders status i Europa end om Thessaloníki).

Parallellen til denne tyrkificering (og grækificering) er arabiseringen af Algeriet efter sejren over franskmændene i 1962 og shiiternes indtog i Beirut under borgerkrigen i Libanon i 1970'erne og 80'erne. Diktaturerne i Libyen og Syrien har af andre grunde svækket det gamle mediterrane byborgerskab til fordel for en ny militær elite rekrutteret fra andre grupper inde i landet. Den gamle kosmopolitiske middelhavscivilisation kan stadig iagttages på Malta i form af en blanding af arabisk sprog – maltesisk er det eneste arabiske sprog som skrives med latinske bogstaver – italiensk kultur og britisk imperialisme. Malta er da også blevet stillet EU-medlemskab i udsigt på et ikke alt for fjernt tidspunkt. Kosmopolitismen har forrygende succes på den græske del af Cypern, som er blevet et finansielt og turistmæssigt centrum. Men prisen for roen og den tilsyneladende sikkerhed var den militære deling af øen ved den tyrkiske invasion i 1974, en deling som de tyrkiske cyprioter betaler den største pris for i dag i form af isolation og økonomiske stagnation, selv om det var dem der skulle reddes fra indlemmelse i Grækenland i sin tid.

Fremtidsudsigterne for den oldgamle, kosmopolitiske middelhavskultur er altså ikke de bedste. Det nyeste træk er at arabiseringen og islamiseringen af de sydlige og østlige storbyer nu også gør sig gældende på de nordlige kyster. Marseille er for længst blevet en arabisk-afrikansk by ved siden af den italiensk-provençalsk-catalanske by den altid har været. Barcelona er en formidabel moderniserings-succes og centrum for en af de rigeste regioner i hele EU, Catalunya (Cataluña på spansk). Men også her presser indvandringen fra de sydlige dele af middelhavsverdenen sig på, som den gør det i Bari, Palermo og Napoli (hvor man dog ikke skal overse de enorme fremskridt der er sket i de senere år under de nye og mindre korrupte venstreorienterede bystyrelser, der senest fik deres mandater bekræftede ved lokalvalg i foråret 1998). Grækenland præges især af illegal indvandring fra Albanien, græsktalende ortodokse såvel som muslimske albanere plus en nytilkommen gruppe af (anderledes) græsktalende fra det gamle Pontos ved Sortehavet op mod Georgien og Abkhazien. Ligesom tyrkificeringen af Lilleasiens kyst er alle disse indvandringer dele af den samme proces, bjerg og ørken-befolkningernes erobring af kysternes klassiske bystatskulturer.

I sin banebrydende og nu klassiske analyse af "Middelhavet på Filip II's tid" fra 1949 indførte den franske historiker Fernand Braudel en grundlæggende skelnen mellem kystbefolkningerne og bjergfolkene i de indre egne (*Hinterlande* som de kaldes på fransk med en tysk inspireret betegnelse). Denne skelnen var ikke ny, men reelt en videreførelse af den arabiske historiker og politiker Ibn Khaldûns (død 1406) modstilling af de bofaste bybefolkninger i de frugtbare oaser over for ørkenens mobile nomader. Samspillet mellem disse to sociale kategorier er den vigtigste årsagsforklaring på samfundsmæssig ændring i hans hovedværk *Muqaddimah* ("Indledning til historien") skrevet mellem 1375 og 1379 (se Hammersheib 1982). Hos Braudel er det blot bybefolkningerne, der er mobile og kosmopolitiske og som skaber forbindelseslinjer via havet, mens hinterlandenes bjergboere er mentalt snæversynede, stavnsbundne – og fattige. Disse sidste er til gengæld barskere og mere voldelige og har derfor ofte underlagt sig de militært eftergivende kystbefolkninger. Man kan diskutere holdbarheden af denne modstilling og den dynamik den giver anledning på langt, mellemlangt og kort sigt. Braudels tese er især resultat af en analyse af forholdene langs den dalmatiske kyst fra Trieste til Dubrovnik (Ragusa) og længere sydpå. Den tragiske borgerkrig i eks-Jugoslavien synes at bekræfte analysens værdi den dag i dag. Men ellers må man nok indrømme at ændringerne af befolkningernes sammensætning, den eksplosive urbanisering og fremkomsten af nye transportmidler som jernbaner, veje og fly i nogen grad har ændret relevansen af gamle forbindelseslinjer som dem, der i årtusinder bandt

Middelhavets søfarende kystbefolkninger sammen til noget, der mindede om én fælles kultur uanset forskelle i sprog og religion (Hallager 1997 om kystfarten på Middelhavet gennem tiderne).

Romernes forestilling om “mare nostrum”, “vort (fælles) hav”, der bandt de mangfoldige, etnisk forskellige grupper sammen under en fælles kulturel, økonomisk og militær hat, har øvet en permanent og til tider fatal tiltrækning på senere tider. Byzantinere, arabere, normanner (herskere af fransk-nordisk afstamning i Syditalien, Sicilien, Byzans og Palæstina), osmanniske tyrkere, franskmænd og senest det fascistiske Italien har alle med større eller mindre held prøvet at genoplive det gamle fællesskab. Og har alle lidt skibbrud og i faldet skabt en eller flere nye skillelinjer. Dem der har haft størst held med at skabe et sådant *oikomene* har i virkeligheden været først jøderne i frivillig og ufrivillig diaspora under romersk herredømme og siden hen grækerne under osmannernes beskyttende dække. Uanset nationalistiske påstande i dag, trivedes den græske, ortodokse “nation” (på tyrkisk *millet*) under de muslimske Osmannere i tiden mellem Konstantinopels fald i 1453 og den græske frihedskrig i 1820’erne som vi så det i det foregående kapitel. Ja, for flertallets vedkommende helt til erobringskrigen i Anatolien 1921-22 og udvandringen af de græske mindretal i Istanbul, Alexandria, Syrien og Palæstina i 1950’erne.

Det eneste længerevarende militære hegemoni i området har været det britiske med baser i Gibraltar (som de stadig hænger på), Malta, Cypern og Suezkanalen. Det begyndte med erobringen af Gibraltar under den Spanske Arvefølgekrig 1701-14. I 1700-tallet kæmpede briterne og franskmændene om søherredømmet og i den kamp havde Storbritannien i lange perioder base på øen Minorca. Fra den velbeskyttede havn i bugten ved Mahon kunne briterne true den franske flådehavn i Toulon. Denne britiske tilstedeværelse i knapt hundrede år har sat sig mange spor der stadig mærkes i arkitekturen på den lille ø, især de angelsaksiske vinduer, og i spisevanerne med bacon og smør. Dette sidste var resultat af at en reformivrig britisk guvernør indførte sortbroget kvæg, der stadig græsser mellem de særprægede storstensgrave fra stenalderen. Siden opgav briterne det udsatte Minorca til fordel for Malta som de overtog fra Frankrig, der i 1798 havde erobret øen fra Malteserordenen på vej mod Ægypten. Herredømmet udvidedes senere med overtagelsen af Cypern i 1878 og befæstedes endegyldigt med besættelsen af Ægypten i 1882. Franskmændene forsøgte med et vist held at anfægte de britiske herredømme i den vestlige del af Middelhavet efter erobringen af Algeriet i 1830, men havde ikke held med sit fremstød i den østlige ende, selv om det var franske ingeniører og fransk kapital der stod bag anlægget af Suezkanalen. Den franske flåde i basen Mers el Kebir var så formidabel en magtfaktor i 1940, at briterne efter det franske nederlag i juni følte sig tvunget til at sænke den, en handling nationalt bevidste franskmænd lige siden har haft svært ved at tilgive dem.

Men bortset fra sådanne episoder herskede briterne i Middelhavet som overalt i deres verdensomspændende med små midler via en del og hersk politik først og fremmest i form af støtte til det skrantende multinationale Osmanniske Imperium. Logikken bag denne støtte var ønsket om at forhindre russerne i skaffe sig passage ud og ind fra Sortehavet. Det britiske middelhavsherredømme kom i vanskeligheder, da de efter meget besvær (Lawrence of Arabia og alt det) i 1917-18 erobrede Palæstina fra osmannerne. Brudte løfter til de arabiske herskere og halvhjertet støtte til jødisk indvandring i Palæstina lagde grunden til såvel den arabiske nationalisme, den sekulære pan-arabisme i 1950’erne og 1960’erne og beredte grunden for den aktuelle radikale islamisme (“fundamentalisme”). Briternes herredømme overlevede på et hængende hår 2. verdenskrig, men derefter måtte de overlade deres imperium til USA, der alene og i modspil med Sovjetunionen indtil denne supermagts sammenbrud lige siden har domineret Middelhavet. Middelhavets geopolitiske status kan altid aflæses på status for Dardaneller-strædet mellem Sortehavet og Ægæerhavet. Når russerne er stærke, har de fri gennemsejlingsret i dette snævre og afgørende farvand. Når de er svage, som i øjeblikket eller i 1920’erne, overtager Tyrkiet kontrollen på egne eller en stærkere magts vegne

Det er i denne historiske situation at EU-landene forsøger at genetablere en vis indflydelse i det umiddelbare sydlige og sydøstlige nærområde. Ikke militært, men økonomisk og delvis kulturelt, som det ses i kampen mellem fransk og engelsk i Algeriet, hvor den islamistiske opposition tilbyder undervisning i engelsk for at bryde den fransksprogede elites monopol på magten og forbindelserne til udlandet. Noget tilsvarende, men langt mindre dramatisk og blodigt, gør sig gældende i forholdet mellem spansk og arabisk i de dele af Marokko, der har hørt under Spanien – for slet ikke at nævne de tre enklaver, der stadig gør det. Især i det tidligere Spansk Sahara satser oprørsbevægelsen Polisario på det engelske sprog som et brud med fortidens kolonimagter. EU-landenes langsigtede, strategiske hensigter er uklare. På kort sigt handler det om at begrænse risikoen for ukontrollabel indvandring af fattige flygtninge og infiltration af radikale terrorister. Det er en reel fare. Der befinder sig allerede mellem 6 og 10 millioner muslimer fra de nordafrikanske lande i EU, legalt såvel som illegalt, og de bliver stadig flere. Det samme gælder risikoen for terroristiske anslag. Ikke blot Frankrig er berørt, politiet i Belgien, Nederlandene og Sverige har i de senere år afsløret islamiske terrorgrupper. Selv Danmark har ført en retssag mod mistænkte muslimer fra Ægypten. De blev frikendt, men angsten er der.

Spørgsmålet er, hvad man kan gøre ud over at lukke øjnene og håbe det bedste. Barcelona-dokumentet lover finansiel støtte og investeringer. Man må så blot håbe at pengeoverførsler ikke vil føre til en massiv klientgørelse og statslig korruption, som det har været tilfældet i Syditalien, Grækenland og mange andre steder. For at undgå det opererer aftalen med et mål om skabelse af et frihandelsområde i stil med det nordamerikanske Nafta i 2010. Om dette er nok, og om det vil blive opfattet som begyndelsen til en retfærdig deling af verdens goder af de brede befolkningslag i den muslimske verden er uklart. I øjeblikket går det den forkerte vej med fald i bruttonationalproduktet i næsten alle de underskrivende, arabiske lande, og da befolkningerne de fleste steder vokser hastigt, sidder vi alle på en tikkende bombe. Et af de få lyspunkter er Tyrkiet, hvor befolknings-væksten er faldet i takt med at det er lykkedes at øge pigernes skolegang på mellemniveauet. Men Tyrkiet er i det hele taget atypisk, som det fremgik af forrige kapitel. Landet er på lige så europæisk som mange Balkanlande, selv om det islam i øjeblikket er på fremmarch. En sådan fremmarch indebærer imidlertid ikke nødvendigvis en udtræden af Europa. Der findes nemlig også moderne former for islam, som nemt kan trives sammen med de værdier vi plejer at kalde europæiske.

Er der et middelhavskøkken?

Hvad EU-landene har tænkt sig med Middelhavet på længere sigt er sværere at overskue. Sandsynligvis ingenting, der er jo heller ikke mange som aner, hvordan EU selv skal udvikle sig i næste årtusinde. I den situation kan det måske være beroligende at gøre sig klart at verden hele tiden ændrer sig, selv den tilsyneladende så stabile middelhavskultur. Sociologen Sami Zubaida fra Birkbeck College i London gjorde på Udenrigsministeriets konference om islam i middelhavsverdenen juni 1996 (Jerichow & Simonsen 1997) opmærksom på at vores forestilling om et fælles middelhavskøkken bygget på olivenolie muligvis helt forkert eller i hvert fald en meget nyere foreteelse end vi plejer at antage. Grækerne og romerne producerede og eksporterede olie (foruden vin) i smukke amforer, som undervandsarkæologerne finder i store mængder. Ifølge Zubaidas undersøgelser brugte de bare ikke olien til madlavning i den udstrækning, eftertiden har troet ud fra en tilbageslutning fra samtiden. Det er rigtigt at olien nævnes i mange kilder, især Plinius (jvfr. Hannestad 1979). Men den anvendtes først og fremmest som brændstof i de olielamper af bronze, som vi også har fundet så mange af. Romerne krydrede deres mad med en saltet og gæret fiskesauce, *garum*, som får det til at vende sig i sarte, moderne maver. Heller ikke i middelalderens Provence eller Toscana brugte man olie i større udstrækning, men derimod

svinefedt ligesom i Nordeuropa, mens folkene i det Nære Østen, hvor svin betragtedes som urene, brugte smørfedt.

Hvis Zubaidas og den franske historiker J-L. Flandrins resultater (især i *Le cuisinier français* fra 1983) står til troende, er det populære middelhavskøkken som mange skribenter med Elisabeth David i spidsen har udødeliggjort, og som nu går sin sejrsgang over hele kloden fulgt af ernæringseksperters anbefalinger, i virkeligheden resultat af en relativt sen udvikling, muligvis først fra midten af 1800-tallet. Hvis noget så fundamentalt som madvanerne har kunnet ændre sig så radikalt flere gange i løbet af en civilisatorisk set kort historisk periode som Europa siden middelalderen, er der måske håb forude. Også i forholdet mellem EU og middelhavsverdenen. Trods den aktuelle arabisering, islamisk fundamentalisme og europæisk frygt stammer næsten hele grundlaget for den europæiske civilisation fra middelhavslandene, og det endda fra de sydøstlige områder. Et udspring vi i øvrigt deler med muslimerne og jøderne. Før vi fortaber os i denne arv er det imidlertid på sin plads med et par kapitler om den modsatte ende af det europæiske kontinent, Østersøen og Danmark.

*Har vi andet til fælles i Østersøen end forkærlighed
for stegt kød med syltetøj? (anonym etnolog)*

Østersøen som historisk region

Et kort over Europa viser en halvø omgivet af have med lande til alle sider, Middelhavet, det Atlantiske Ocean, Nordsøen (som hos os af gode grunde kaldes Vesterhavet) og Baltikum eller Østersøen, som det hedder hos os, men logisk nok det Vestlige Hav i Estland og Finland. Spørgsmålet er nu, om Østersøen udgør en sammenhængende kulturel og historisk region i europæisk historie og kulturgeografi på samme måde, som Middelhavet længe har været, og som Sortehavet er ved at blive det i øjeblikket (Ascherson 1995). Med andre ord, har landene rundt om Østersøen andet end en militærstrategisk position, forurening og tusinde års krige til fælles? Og så nogle for sydeuropæerne at se barbariske madvaner.

Østersøen under den Kolde Krig

Den Kolde Krig trak et meget vanskeligt gennemtrængeligt Jerntæppe ned gennem Østersøen og overskar dermed de kulturelle forbindelser, der ellers havde været livlige og nære helt frem til 1939 – ja i virkeligheden helt til 1944, idet danske firmaer deltog ivrigt med investeringer og personel i det såkaldte tyske “østrum” (jvfr. Lund 1995), mens danske frivillige kæmpede under SS-bannere på Østfronten. Denne sidste historie er vi ikke stolte af i dag. Men i virkeligheden har forbindelserne mellem den østlige den vestlige ende af Østersøen været nære i hele Danmarks historie som selvstændig nation (og formentlig meget længere). Varigheden og dybden af forbindelserne fremgår med al tydelighed af en glimrende publikation om forbindelserne mellem Rusland og Danmark i 500 år (Christensen og Gottlieb 1993). Reelt har Danmark været allieret med Rusland næsten uafbrudt siden indgåelsen af freds- og venskabs-traktaten i 1562. De små 50 år under den Kolde Krig er således en undtagelse. Årsagen til alliancen mellem Danmark og Rusland var ganske vist ikke kærlighed, men et fælles modsætningsforhold til stormagten imellem dem, Sverige. Men det ændrer ikke ved at staterne har haft et fællesskab pga. geopolitiske interesser.

Denne lange historie med fælles handel, kultur og strategiske interesser i Østersøområdet blev imidlertid så totalt overskygget af den Kolde Krigs skillelinjer at landene mod øst, især de baltiske lande og Polen, siden 1930'erne er gledet helt ud af danskernes (og vel også svenskerne) bevidsthed til fordel for det nordiske fællesskab – en identifikation der med Vinterkrigen 1939-40 udstræktes til også at omfattede Finland. Der har bredt sig en fornemmelse af den nordiske verden som nært forbundet og adskilt fra resten af Europa. Forskellig pga. de fredelige, socialdemokratiske og lutheranske velfærdsstater helt enestående fortræffelighed, i Sverige markedsført under den sigende overskrift “Folkehjemmet”. Denne opfattelse af Norden og østersøverdenen fremgår af et almindeligt Danmarkskort med det for os vigtigste land, Danmark i centrum. Billedet der i hvert fald indtil for ganske nylig var stort set enerådende er i princippet en nøgtern geografisk gengivelse. Men samtidig er det en mental forestilling om en familie af små,

fredelige og nationalt homogene, socialdemokratiske velfærdsstater omgivet af lande ovre mod øst der var så eksotiske at en bog om de baltiske stater af forlæggeren Erik Vagn Jensen fra 1977 bar titlen *Ukendte naboer*. Bogen bygger på hans besøg i sovjetrepublikkerne Estland, Letland og Litauen arrangeret af sovjetisk-dansk venskabsforening før det blev muligt at bevæge sig frit rundt i landene. Forordet emmer af sympati, men også erkendelse af hvor fjerne “de” var blevet for “os”:

“Det er mange år siden der sidst i Danmark er udkommet en bog vore nabolande Estland, Letland og Litauen, og de fleste her til lands ved vist også mere om Brasilien, Thailand og Kina end om de små sovjetrepublikker på den anden side af Østersøen. Krigen, flygtningene og en massiv propaganda gjorde sit til at den ældre generation fik et meget ensidigt indtryk af, hvor skrækkeligt det stod til i de tidligere “randstater”. Først i det sidste tiår er der så småt ved at komme gang i turistrejser og gensidig udveksling af idrætsfolk, kunstnere etc., men stadigvæk har mange indtryk af at disse kyster mellem Finland og Polen er russiske. De færreste aner at mange danske bøger er oversat til estnisk, lettisk og litauisk siden 2. Verdenskrig at Kjeld Abell og Ernst Bruun Olsen er opført derovre, og at skandinavisk brugskunst, arkitektur og livsform har mange beundrere i Baltikum. Kulturudvekslingen har været temmelig ensidig, og det hænger ikke sammen med at den kunstneriske kvalitet er ringere end her, men snarere med forskellen i samfundssystem. Derovre har man trods stor fattigdom de første efterkrigsår alligevel haft overskud til at gøre det, vi forsømte af dovenskab eller af kommercielle grunde. Under fire besøg er jeg kommet til at holde meget af de tre folk. De har mange problemer at slås med, og meget fungerer trægt sammenlignet med her, men alligevel kan man ikke undgå at føle beundring for, hvad de indtil nu har nået, økonomisk, socialt og kulturelt.” (Jensen 1977, 7).

Sådan så verden ud indtil ganske nylig, og billedet er stadig med os, da mentale førforestillinger normalt ændrer sig meget langsommere end virkeligheden. Derfor er det relevant at undersøge eksistensen af historiske sammenhænge i østersøverdenen. Begrebsligt kan det formuleres som spørgsmålet om Østersøen som en “historisk region”. Såvel i den politiske som i den videnskabelige diskussion benyttes ordet region både om enheder under statens niveau og over, dvs. om subregioner såvel som trans- og supraregioner. En gængs definition på region er at det er et geografisk nogenlunde velafgrænset område inden for eller på tværs af statsgrænser, som udmærker sig ved en høj grad af indre integration (Hedegaard 1997, 9). Man forsømmer ofte også at skelne mellem regionalisering, regionalisme og regionsbygning. Regionalisering er en statslig strategi med oprettelse lokale forvaltninger, mens regionalisme betegner politiske bestræbelser på at svække statsmagter, der opfattes som fremmede. I modsætning til disse to politiske programmer handler regionsbygning om pragmatiske bestræbelser på at opbygge egen identitet og institutioner (Hedegaard 1997, 9). I disciplinen international politik anvendes begreberne region og regionalisering anderledes; på den ene side bruges det om geografisk bestemte regioner med veldefinerede, objektivt bestemte grænser, hvor nærhed og kommunikation er bestemmende; på den anden om områder der defineres som regioner ud fra militære og økonomiske parametre. I det sidste tilfælde er der tale om at den overordnede internationale politiske struktur skaber regionerne (Heurlin 1997, 11).

Dette var situationen da historikerne efter 1989 (på ny) rykkede ind i et felt, der var blevet tomt, efter at de systematiske samfundsvidenskaber (som de lidt prætentivt kalder sig selv) ikke rigtigt havde forudset ændringerne østpå. Kommunismens økonomiske og ideologiske sammenbrud i 1989 førte til åbning af Berlinmuren og dermed opløsning af Østblokken. Næste skridt var det fejlslagne kup i august 1991, som førte til opløsning af Sovjetunionen og dermed en af de største ændringer af geografien i verden omkring Østersøen siden grundlæggelsen af Sankt Petersburg i 1703. Efter denne omvæltning som vel kan karakteriseres som en revolution

genåbnedes den dagsaktuelle politik og sågar forudsigelsernes område for historikerne – ironisk nok i første omgang under overskriften “Historien afslutning” (Francis Fukuyama 1992). En konsekvens var at beslutningstagere begyndte at henvendte sig til denne ellers lidt oversete og noget støvede branche med spørgsmål om deres/ vores bud på, hvordan verden ville eller kunne tænkes at se ud i fremtiden. Siden har i hvert fald nogle historikere boltret sig i forudsigelsernes og den praktiske politiks verden. Nu er verden langsomt ved igen at finde en fastere form, hvormed det bliver relevant igen at anvende samfundsvidenskabernes strukturelle betragtningsmåder. Det er i sig selv interessant, forudsat at det faktisk forholder sig sådan. Men sandsynligvis er verden endnu ikke fuldstændig frosset fast og dermed forudsigelig. Hvis det er tilfældet er det måske alligevel ikke helt irrelevant at sætte spørgsmålet om eksistensen af en Østersø-region og en dermed sammenhængende Østersø-identitet ind i et langt historisk perspektiv for at undersøge det man på engelsk med et vanskeligt oversætteligt udtryk kalder “the present and the future of the past” – “fortids fremtid” lyder enten for tysk eller for grammatisk eller begge dele, hvilket ikke er godt i moderne danske ører.

For at kunne undersøge dette billede er man nødt til at tage sit udgangspunkt i nutidens billede af den Østverden, som Danmark og det øvrige Vesteuropa mere eller mindre hovedkulds kastede sig ud i at hjælpe i 1989 – en indsats der i parentes bemærket har medført at Danmark ikke siden 1991 omtaler sig selv som en småstat men som en middelstor magt (Mouritzen 1997). Det skyldes at Danmark kan fungere som selvstændig aktør, om end i høj grad på vegne af den amerikanske supermagt. Jerntæppet gennem Østersøen var både åndeligt og konkret. Uvidenheden om de andre var imidlertid ikke blot et resultat af den Kolde Krigs ideologiske konfrontationer, men en logisk følge af de nationalstatslige grænsedragninger i et område der kulturelt og økonomisk har udgjort en enhed i lange dele af historien. Jerntæppet medførte at flertallet af danske er vokset op næsten uvidende om Polen og Rusland, samtidig med at vi beslutsomt afskar os fra fordomsfri viden om Tyskland. Men reelt er vi også uvidende om de små baltiske lande, i hvert fald når man skal ned under slagordsplanet.

Mange har ganske vist som gode danskere fejret at vores nationale identitet stammer fra 1219, hvor Dannebrog faldt ned fra himlen i en klemmt situation for de danske erobrere i Estland. Stedet indgår i den nationale mytologi, men var ellers ikke noget den gennemsnitlige dansker spekulerede over før 1989. Det forhold at flaget faldt ned fra himlen i akkurat Estland, og at denne hændelse kombineret med andre gav navn til Tallinn af estisk *Taani Linn*, der betyder “Danskerbyen”, har ikke været holdt skjult for os, selv om danske såvel som tyske erobrere kaldte byen for Reval efter det estiske landskab *Revale* eller *Revele*. (Bartholdy m.fl. 1993). Først efter selvstændigheden fik Tallinn officielt sit estiske navn. Men denne tidlige forbindelse med Estland har ikke haft større påviselige konsekvenser hverken for opfattelsen af Baltikum generelt eller Danmarks fortid specielt. Historisk kontinuitet er i dansk historieopfattelse reserveret for bestemte fredelige og idylliske episoder som landboreformerne i 1780’erne, Grundloven i 1849, højskolerne og andelsforeningerne. Dansk imperialisme som Valdemar Sejrs forsøg på at etablere et hegemoni over hele østersøverdenen har ingen plads i den idylliserende nationale historieopfattelse af Danmark som et uskyldigt offer for andres aggression. Bortset fra vikingerne som vi til gengæld har formået at tildele en plads uden for den historie vi skal føle os ansvarlige for.

I stedet har vi opfattet Danmark specielt og Norden generelt som en nordeuropæisk periferi snarere end som nøglen til Østersøen. Efter Murens fald er Danmark – igen – blevet nøglen til Østersøen og kan pludselig se verden, som den er – og som den reelt også var under den Kolde Krig. Østersøen har givetvis udgjort en historisk kulturel region i mange hundrede år. Selv i dag er det let at overbevise sig om at det i hvert fald var tilfældet indtil 2. verdenskrig. Det fremgår eksempelvis af et besøg på søfarts- og bymuseet i Riga, hvor man ser udstillet en maritim kultur med kaptajner og et borgerskab, der var tæt integreret med København, Stockholm og hele den

øvrige østersøverden så sent som i 1920'erne og 1930'erne. Der er tale om et tæt fællesskab, økonomisk, historisk og politisk, som går ud over det etnograferne plejer at studere. På spørgsmålet om hvorvidt der eksisterer en fælles kultur rundt omkring Østersøen svarer etnografer og etnologer ofte om end lidt tøvende at folk i Østersø-landene da i hvert fald alle sammen spiser syltetøj til stegt kød. Dette barbariske fænomen finder man ikke i de øvrige dele af EU. Så hvis man som dansker i Bruxelles eller i Rom skal forklare, hvorfor vi vil have flere nordeuropæere med i det europæiske fællesskab, møder man indvendingen at vi bare vil have nogle flere barbarer med, der i ramme alvor kan finde på at servere syltetøj sammen med stegt kød. Men der er mere der binder Østersøens folkeslag sammen. Øl f.eks. hedder øl på mange flere sprog end dansk. Polakker og tyskere bruger ganske vist ord som *Bier* og *pivo*, men øl anvendes i flertallet af østersøsprøgene. At tyskere, polakker og russere så er flest er en anden sag, som ikke plejer at veje tungt for repræsentanter for små, selvbevidste, selvstændige nationer som den danske.

Unionen mellem Polen og Sverige

Det er givet at Østeuropa i løbet af de sidste ti år er kommet meget mere i centrum for vesteuropæernes bevidsthed end det var tilfældet under den Kolde Krig. Men alligevel ikke helt i centrum, for hvem i Vesten kender til eksistensen af et af de største statsforbund i europæisk historie, den polsk-litauiske union, en statsdannelse der eksisterede fra 1386 til Polen blev delt mellem nabostaterne i 1795? Og blandt de ret få der har hørt om denne stat opfattes den som et fjernt og eksotisk foretagende. At der for en kort periodes vedkommende ligefrem var bestræbelser på at kombinere Polen-Litauen med Sverige-Finland i en personalunion under Gustav Vasas sønnesøn Sigismund (eller Zygmunt Wasa som han staves i Polen) fra 1592 til 1599 har ikke været taget alvorligt i nordisk historieforskning. Denne store statsdannelse blev ikke til noget, men det skyldes næppe nogen logisk nødvendighed. Reelt var Polen i denne periode ret parallel til de nordiske lande. Forskellen var at hvor Danmark og især Sverige centraliserede magten hos kronen, der eksperimenterede Polen med en de facto adelsrepublik efter 1569. Kongen var et symbolsk, valgt overhoved, mens den reelle magt lå i den store adelsforsamling. Det førte som før nævnt på længere sigt til opløsning af den polsk-litauiske stat, mens Danmark og Sverige overlevede som militariserede, centralstyrede monarkier. Uheld er imidlertid ingen begrundelse for at ignorere Polen-Litauen og den østeuropæiske side af Sveriges og Danmarks historie.

Sigismund, søn af Johan III og Katarina Jagellonica og arving til Sverige, blev i 1587 valgt til konge af Polen efter Stefan Batory (af Transsylvanien). 1593 overtog han den svenske krone efter faderens død, men hans onkel Karl regerede som rigsforstander. Baggrunden for den polske adels valg af Sigismund var familiebaggrunden med relationen til det jagellonske dynasti, men først og fremmest et håb om at Sigismund ville bringe provinsen Estland (den nordlige del af den nuværende republik Estland) med sig ind i unionen. Det blev ikke til noget, men vidner om at Sverige efter ekspansionen syd for den Finske Bugt i årene efter 1561 var i centrum af det storpolitiske opgør mellem Polen-Litauen og det moskovitiske fyrstedømme under Ivan IV Groznyj (den Grusomme), der regerede 1533-84. Hele denne fjerne og delvis fortrængte episode i Nordens og Østersøens historie er forbilledligt analyseret af den danske historiker Knud Rasmussen (1973), mens en anden dansk forsker Bjarne Nørretranders har analyseret det samme hændelsesforløb fra russisk side (Nørretranders 1959 og 1964) Alligevel synes denne viden ikke at have gjort videre indtryk uden for den snævre kreds af eksperter.

Min hensigt med at minde om denne fjerne historie er at placere vores eget lille land i i hvert fald en del af dets geografiske og geopolitiske logik. Polens skæbne har været endnu mere omtumlet end Danmarks, idet landet har ligget næsten hvor som helst mellem Sortehavet og Østersøen. Det har fået onde tunger til at kalde Polen for "staten på hjul". Men heller Danmark er

bare "Danmark". Selv dette stabile og kontinuerlige land fik i realiteten først sine nuværende grænser i 1920 efter en lang og omtumlet historie, hvor staten overlevede på trods af velmente indsatser fra herskere og generaler. Hovedårsagen til overlevelsen er placeringen ved indsejlingen til Østersøen. Hvad danskerne har opdaget i dag er at vi også ligger ved udløbet af Østersøen, dvs. for enden af alle de andre Østersø-landes forurening. Derfor er der en klar materiel interesse fra dansk side i at begrænse de andres forurening, for bekæmpes den ikke ender den hos os. Det er påfaldende at når man diskuterer den efter vor (danske) mening helt indlysende fælles interesse i et samarbejde om bekæmpelse af forureningen i de andre lande, svarer de andre, "ja, vi kan godt se at I har et behov." Som danske gør vi klogt i at erkende at vores interesse i en fælles bekæmpelse af forureningen er noget større end de andres, hvorfor hjælp til dem i meget høj grad er hjælp til os selv. At der er et skæbnefællesskab mellem Østersø-landene, er ubetvivleligt, men det er et skæbnefællesskab, hvor danske interesser er mindst på højde med de andres. Landene er bundet snævert sammen, men Danmark er i den modtagende ende.

Hansestæderne – myter og realiteter

Geopolitisk set har Danmark to eller flere identiteter, en Nordsø- en Atlantisk og en Østersø identitet. Men hvor vigtig denne sidste end er, så kan man ikke hævde at Danmark ligger i centrum af Østersøen hverken forstået som en historisk, en kulturgeografisk eller bare geografisk region. Men det gør Tallinn heller ikke, ej heller Gdansk. Det egentlige centrum for denne region er Visby på Gotland. Sådan var det også tidligere, i vikingetiden, højmiddelalderen og til dels også i senmiddelalderen i hanseaternes periode mellem 1358 og 1530'erne. Det var dette samarbejde som ministerpræsidenten i den tyske delstat Schleswig-Holstein Bjørn Engholm henviste til som sin vision i den allerførste fase af åbningen mod øst i 1991-92, mens han endnu havde indflydelse i tysk politik. Med hans egne ord:

"Hanse ist der Begriff für die alte ökonomische Einheit im Norden Europas. Unter Historikern gibt es keine Einigkeit darüber, wann genau – und ob überhaupt – die Hanse "gegründet" wurde. Es existiert kein Vertrag und kein Datum. Die Hanse ist "entstanden". Um in einer gefährvollen, kriegerischen politischen Umwelt über Grenzen hinweg Handel miteinander treiben zu können, haben sich im 12. Jahrhundert zunächst einzelne Kaufleute, später immer mehr Städte zu einem Wirtschaftsbund zusammengeschlossen. Dieses wirtschaftliche Bündnis konnte nur erfolgreich sein, wenn es auch ein politisches Bündnis war – immer interessiert an stabilen, friedlichen Verhältnissen in Nordeuropa. Hanse steht für uns für innere Freiheiten und so etwas wie patriarchalische Demokratie in den Hansestädten; für die Vereinheitlichung von Handels- und Rechtsnormen rund um die Ostsee; für, wenn man so sagen will, internationale Arbeitsteilung, also für das Prinzip des Weltmarktes und für grenzüberschreitenden völkerverbindenden Austausch, der die Menschen einander auch kulturell näherbrachte." (Engholm 1991, 9).

Mens Engholm talte om "verdensmarkedets principper" i forbindelse med hansaen fremhævede Roman Popinski, medarbejder ved det polske udenrigspolitiske institut ved samme konference "die alten, guten Erfahrungen und Traditionen der Hanse im Bereich des Freihandels und der Marktwirtschaft" (Popinski 1991, 19). Som konsekvens af disse tanker og af hensyn til sarte følelser i de nordiske lande afviste Engholm enhver tanke om "tysk dominans" ved genoplivelsen af hanse-forbundet. Her blev hansestæderne anvendt til at formulere en vision om et samarbejde uden sikkerhedspolitiske og territoriale bivirkninger, et såkaldt "netværk" i Norden med Visby som et slags stedfortrædende centrum – stedfortræder for skiftende stormagter mod vest, Lübeck, Hamburg, Brügge, Amsterdam. Historisk set er Engholms vision om det magtfrie hanesamarbejde

givetvis forkert, selv om heller ikke tidligere generationer af nordiske historikeres bastante fortolkninger af byernes krige mod nordiske konger som udtryk for “tysk” *Drang nach Norden* er rigtig. Af et kort over hanse-forbundets udbredelse kan man se at det er en tilsnigelse af dimensioner, når Bjørn Engholm med basis i Kiel i begyndelsen af 90’erne fremstillede hanseaterne som et østersøsamarbejde. Omdrejningsaksen var ganske vist ruten Hamburg-Lübeck, kombineret med adgangen til Østersøen via Øresund og eksporten af saltet fisk fanget ved Skanør i Skåne (hvis grunde vande har givet navn til hele Skandinavien). Men det økonomiske tyngdepunkt i den større organisation, der strakte sig fra Brügge og London i vest til Bergen i nord og Novgorod i øst var Rhinlandet. østersøbyerne fungerede som formidlere af råstoffer fra Norden og Østeuropa, men centrum lå mod vest ikke langt fra dagens økonomiske kraftregion, den såkaldte “blå banan” fra Barcelona og Milano i syd over Rhinegnene, Paris og Flandern til London i nordvest.

Visby var et lokalt centrum i en regional sammenslutning under hansaen. I dag er Gotland pga. nationalstaternes centralisering og grænsedragninger reduceret til den mest ekstreme periferi. Det opdager man, når man deltager i Østersø samarbejds møder – der af sentimentale grunde ofte afholdes i Visby. Taler man med deltagerne om, hvilken vej de er rejst til Visby, fremgår det at folk der kommer fra Letland lige ovre på den anden side af havet har måttet rejse via to nationale hovedstæder for at nå frem til denne ultimative periferi – i øvrigt en oplevelse Østersø-regionen deler med Nordsø-regionen; på møder i sammenslutningen af regioner i Nordsø-området, The North Sea Conference, i det geografisk centrale Hanstholm i Thy har deltagerne typisk måttet rejse i dagevis for at nå frem med de moderne transportmidler, hvor gammeldags, direkte skibstransport havde været langt hurtigere og billigere. Sådanne oplevelser gør det klart, hvilke forskydninger der er sket i østersøområdet siden middelalderen. De mentale og geografiske afstande mellem folkene skyldes ikke blot Jerntæppet, men også etableringen af nationalstaterne i det 19. og 20. århundrede. Især det 20. århundredes statslige grænsedragninger har ændret de trafikale og mentale vilkår for Østersø-regionen.

Der er ubetvivleligt et potentiale i de mange forskellige planer om udvikling af politisk, økonomisk og kulturelt transnationalt samarbejde i Østersø-regionen. Danmark og Sverige konkurrerer om hvis sekretariater der er finest og symboliserer den rigtige form for samarbejde. Kiel og Schleswig-Holstein er stort set ude af billedet efter Bjørn Engholms fald fra magten. Han er blevet efterfulgt af en mindre “nordisk” og langt mere beslutsom SPD-politiker Heide Simonis. Hun har til gengæld reel mulighed for at nå helt til tops i tysk politik på forbundsplan, hvad den piberygende, flegmatiske Engholm næppe havde, selv om han var SPD’s kanslerkandidat en kort overgang. Af den schleswig-holstenske indsats for en politik for hele østersøverdenen refter næsten kun et månedligt tv-program om Baltikum på den nordtyske, regionale kanal N3. Den første søndag i hver måned sendes her et velredigeret program med nyheder og baggrundsreportager fra hele østersøområdet. Indtil videre med hovedvægt på København og Stockholm i kraft af de to byers værdighed som europæiske kulturhovedstæder i henholdsvis 1996 og 1998. Men ud over det er programmet virkelig anlagt trans- og supraregionalt og giver ved sine emnevalg og sit kontaktnet et af de første reelle bud på, hvad den baltiske verden i det 21. århundrede har mulighed for at blive. men tv er kun tv og udgør ikke i sig selv et regionalt fællesskab.

Kalmarunionen

Hansestæderne nøjedes ikke med at drive handel, sådan som Bjørn Engholm (eller i hvert fald hans historiske rådgivere) mente. De søgte til tider at intervenere i den store politik i de stater som de handlede med, først og fremmest de nordiske. Man skal heller ikke glemme at forbundet formelt opstod i 1361 som en militær alliance mod den danske konge Valdemar IV Atterdag. Denne politiske rolle fortsatte under Valdemars efterfølgere, datteren Margrethe og især hendes arving

Erik af Pommern. Derfor er det nødvendigt at genoverveje karakteren af personalunionen mellem de tre nordiske kongeriger, Kalmarunionen. Var der tale om et "skandinavistisk" samlingsprojekt før skandinavismen i det 19. århundrede, sådan som den svenske digter og historiker Erik Gustav Geijer udtrykte det i 1832 med karakteristikken "en hændelse der ser ud som en tanke". Eller lykkedes det Margrethe at træde ind i et magtcentrum der var blevet ledigt, fordi to nordeuropæiske fyrsteslægter, de svenske Folkunger og de mecklenburgske Niklotider udkonkurrerede hinanden i kampen om den svenske krone? Den århusianske historiker Anders Bøghs forskning tyder på det sidste (Bøgh 1998, 9).

Kalmarunionen undertegnede i juni og juli måned år 1397, da repræsentanter for de tre nordiske kongeriger, Danmark, Norge og Sverige mødtes i Kalmar nær den daværende grænse mellem Sverige og Danmark og underskrev to dokumenter. Ved samme lejlighed blev den unge Erik af Pommern kronet til konge i alle tre lande. Den dynastiske baggrund var at Oluf, konge af Norge og Danmark, døde i 1387 kun 17 år gammel. Oluf havde arvet kongekronen i Norge ved faderen, Håkon 6.s død i 1380 i tillæg til kronen i Danmark, som han havde fået efter Valdemar (Atterdag) IV.s død i 1375. Men det var Margrethe, datter af Valdemar, der var den egentlige hersker som formynder for sønnen. Det ses af hun fortsatte som hersker selv efter sønnens død lige før han blev myndig. I situationen efter sønnens død sikrede Margrethe sin position ved at lade sig udråbe til rigsforstander i de to riger. Men det var altså i kraft sin værdighed som kongemoder i Norge, ikke primært som datter af den danske konge at Margrethe kunne gribe magten. Og så selvfølgelig i kraft af sin enestående personlighed og klarhjernethed. På samme tid var rigsrådet i Sverige blevet utilfredse med deres konge Albrecht af Mecklenburg og valgte i 1388 i stedet Margrethe som Sveriges "fuldmægtig, frue og husbond". Albrecht blev slået i et slag ved Falköping og taget til fange, hvorefter Margrethe blev hersker over alle tre nordiske riger som formynder for sin søsterdatters søn fra Pommern. Denne tyske prins var døbt Heinrich, men fik det nordiske navn Erik (af Pommern). Navnet havde den fordel at det havde været brugt som kongenavn i alle tre lande på et eller andet tidspunkt og altså symboliserede den ultimative legitimitet. Erik blev hyldet i 1389 som norsk arvekonge og i 1396 valgt som konge af Danmark og af Sverige. Det var denne personalunion, der i sommeren 1397 blev befæstet ved et møde mellem ansvarlige repræsentanter for de tre riger i Kalmar, et geografisk centrum i den nye fyrstelige statsdannelse i Nordeuropa.

På mødet blev der som sagt udfærdiget to dokumenter. Det ene var et regulært kroningsbrev på pergament med originale beseglinger. Underskriverne forpligtede sig til at styre i overensstemmelse med Eriks ønsker. Det andet brev, det såkaldte unionsbrev eller Kalmarbrevet, er mere utraditionelt, idet var skrevet på papir og mangler de segl, der skulle bevidne underskrifternes ægthed. Det fik tidligere historikere til at fortolke det som en kladde. Moderne historikere har imidlertid opfattet begge dokumenter som gyldige, blot udtryk for forskellige politiske principper. Dette sidste brev er dateret 20. juli 1397, symbolsk nok på den Hellige Margrethes dag. Brevet handler om kongefællesskabet mellem rigerne. Vanskeligheden var at Norge var et arverige, Sverige et valgkongedømme og Danmark et valgrike med tradition for arvefølge inden for en bestemt kongelig slægt. Unionsbrevet slog fast at de tre riger skulle have den kronede kong Erik i hans levedage, og "siden evindelig skal disse tre Riger have én konge og ej flere over alle tre Riger, så at Rigerne aldrig mere skilles, om Gud vil. Kongen skal styre hvert rige for sig efter landets egne love, og "drages ingen lov eller ret fra det ene Rige ind i det andet, som før ej har været lov og ret dér" (Linton 1974 og 1997). Denne nye fortolkning fremførtes først af den svenske historiker Erik Lönnroth i 1934. Her fremsatte han den provokerende tese at forhandlingerne under mødet i Kalmar ikke var foregået mellem repræsentanter for nationale stater og disses "nationale" interesser, men mellem fortalerne for to generelle politiske principper i det senmiddelalderlige Europa, "regimen regale" og "regimen politicum" (Lönnroth 1934). Det stærke, personlige kongestyre, "regimen regale" kom ifølge Lönnroth til udtryk i kroningsdokumentet, mens "regimen politicum",

forestillingen at adelen skulle styre i samarbejde med kongen, prægede Unionsbrevet. Altså to forskellige principper vedtaget samtidig og begge bevaret i Margrethes arkiv. Det var noget rod, der næsten kan konkurrere med de tilsvarende aftaler i den Europæiske Union i uklarhed og juridiske spidsfindigheder. Og derfor har udfordret historikerne lige siden (Olesen 1994).

De fleste moderne forskere tilslutter sig i dag Lönnroths politisk teoretiske tolkning af de to modsigelsesfyldte dokumenter. Der er ikke enighed i alle detaljer, men stort set har man forladt ældre tiders nationale tolkninger såvel som 1800-tallets romantiske forestillinger om Kalmarunionen som en forløber for en ægte union mellem de skandinaviske brødrefolk. Men på det seneste er man også ved at opgive den unuancerede tale om et “tysk” pres fra syd til fordel for en skelnen mellem forskellige fyrsteslægter og forskellige byers interesser og handlinger. Man kan selvfølgelig godt kalde eksempelvis den Tyske Orden i Østpreussen og Livland for “tysk”. Men opfattes det nationalt i 1800-tallets forstand er det helt misvisende til forståelse af en “international” rekrutteret, kristen ridderorden, hvis officielle formål var omvendelse af hedninge (Christiansen 1980). Dem løb de ganske vist tør for med Litauens overgang til kristendommen i 1386, men hensynet til paven og den kristne offentlighed lagde stadig begrænsninger på Ordensstatens magtpolitik over for Danmark under besættelsen af Gotland i 1398 og over for Polen i konkurrencen om Danzig.

Kalmarunionen har været tolket forskelligt i de nordiske lande. Fra dansk side er den især blevet betragtet som et mislykket forsøg på dansk magtpolitik i Norden, selv om der traditionelt har været stor sympati for Margrethes håndfaste styre og genetablering af kongemagten efter svækkelsen i 1300-tallet, da riget var pantsat til de holstenske grever. Nordmændene har ikke haft nogen speciel opfattelse af unionen, men blot set den som optakt til rigsenheden med Danmark – “400-års natten” som det hed indtil for nylig. Svenske historikere derimod har traditionelt set unionen som et skammeligt forræderi og en national ulykke, der logisk kronedes med det Stockholmske Blodbad i 1520 under Christian II (eller Christian Tyran som han kaldes i Sverige). Alle disse forsmædeligheder blev imidlertid grundigt hævnnet under Vasakongerne, begyndende med Gustav Vasa der valgtes til konge i 1523. Hans magtovertagelse lagde grunden til den svenske storhedstid, der varede helt til nederlaget ved Poltava i 1709 og var lige ved at føre til en svensk erobring af Danmark-Norge. Alt dette mente nationalromantiske historikere og politikere som digteren og historikeren Erik Gustaf Geijer (1783-1847) kunne have været undgået, hvis den middelalderlige union havde overlevet. Den kunne så både have sat de tyske stater og byer (hanseforbundet) og det senere russiske rige på plads. Heldigvis gik det ikke sådan. Hvis det var sket ville vi skandinaver i dag næppe kunne fremstille os selv som små, fredelige og (social)demokratiske med en samfundsindretning, der er alle andre overlegen.

Især i Danmark opfattes Kalmarunionen som den snu og kompetente politiker, Margrethes værk. Det var den også, men hele konstruktionen byggede formelt set på arvingen Erik af Pommern. Og efter Margrethes død i 1412 på Flensborg Fjord kom han til at regere på egen hånd. Det mislykkedes på længere sigt, og han har efterladt sig et meget blandet eftermæle, stærkt præget af at han efter 1436 kastede regeringens tøjler fra sig og forbitret slog sig ned som sørøver i Visby på Gotland. Inden det kom så vidt havde Erik dog med samvittighedsfuld energi forsøgt at administrere sin vanskelige arv. Ud fra en meget bogstavelig tolkning af kronings-dokumentet styrede han sine tre riger som en enhed på basis af principperne i det personlige kongestyre, “regimen regale”. Hans bestræbelser på at centralisere unionen fremgår af oprettelsen af et fælles kancelli, fælles flag, unionsvåben, unionssegl og indstiftelse af en orden med gejstlige og verdslige medlemmer fra alle tre riger (Olesen 1994). Som han altså forsøgte at opfatte som ét rige. Norge og Sverige blev regeret fra Danmark, og det norske rigsråd mødtes kun lejlighedsvis, de svenske og danske noget oftere. Han sikrede også indtægterne for den nye stat ved at anlægge en ny borg, “Krogen” på landtangen ved Helsingør. Sammen med det udbyggede Helsingborg slot skulle den

bevogte den nordlige grænse for Øresundsområdet, hvor Øresundstolden skulle betales. Denne nye skat opkrævedes fra 1429 med en nobel pr. skib til afløsning af indtægterne fra Skåneområdet ved Skanør. Det var ligeledes under Erik af Pommern at København blev gjort til rigets hovedstad, selv om kongen stadig i et vist omfang var nødt til at rejse rundt med sit hof for at konsumere sine skatter i form af naturalier på stedet.

Alt dette kom til ende efter et svensk oprør under Engelbrekt Engelbrektsson i 1434. Hvad der begyndte som et socialt oprør i de svenske minedistrikter – sandsynligvis støttet af hansestæderne – blev hurtigt overtaget af højadelen. Det svenske rigsråd formulerede i samarbejde med danske rigsråder et program på basis af Unionsbrevets principper, “regimen politicum”, hvorefter kongen skulle regere på basis af håndfæstninger og regelmæssigt føre forhandlinger med højadelen, der omtalte sig som de lovlige repræsentanter for “folket”. Ud over politiske principper handlede kompromiset fra 1436 dog især om hvem, der skulle have retten til at besætte de kongelige len og slotte. Også forhandlingerne i 1436 fandt sted i Kalmar. De endte med at det svenske rigsråds forfatningsprincipper sejrede over det autokratiske unionsmonarki. En vigtig årsag var at de danske rigsråder fik garanteret deres besiddelser i Sverige, hvorefter de svigtede den “danske” konge. Såvel det danske rigsråd som de tyske hansestæder var garanteret for aftalen, der fik Erik af Pommern til at give op og gå i eksil på Gotland. Erik af Pommern havde arvet en stærk og velkonsolideret kongemagt fra dronning Margrethe efter hendes død i 1412, og han havde omhyggeligt vogtet over kronens rettigheder, som de var udtrykt i kroningsbrevet fra 1397. Men samtidig styrkedes de højadelige slægters magt i Danmark og Sverige, og de havde efterhånden held til at begrænse kongens forsøg på at omdanne unionen til centralt styret territorialstat. Det betød at Norden delvis kom til at dele skæbne med den samtidige polsk-litauiske union, der som før nævnt i 1600-1700-tallet udviklede sig til en de facto adelsrepublik og til sidst blev opslugt af de grådige nabostater, Preussen, Rusland og Østrig. Så galt gik det ikke i Norden. I stedet udviklede sig der to konkurrerende territoriale, multinationale stater, der sled hinanden op i 150 års kamp om herredømmet over Østersøen, *Dominium Maris Baltici*. Ingen af dem vandt, men der blev heller ikke skabt en samlet nordisk stat, som det skete på den Iberiske Halvø og i Frankrig, eller en centralistisk union som den mellem England og Skotland i 1604.

Det var formodentlig yderst heldigt for indbyggerne i de nordiske lande at de ikke blev involveret i et forsøg på at skabe en stærk magt i Nordeuropa, som let kunne være blevet lige så autoritær som Preussen eller Rusland. Erik af Pommern mislykkedes med sit projekt, men det var næppe hans personlige skyld. Det var dømt til at mislykkes fra starten pga. højadelens stærke stilling i Danmark og den geografiske udstrækning af kæmperiget. Han gjorde sit bedste og har fået et noget urimeligt eftermæle. Til gengæld har den skandinavistiske bevægelse overdrevet betydningen af den kortvarige og tilfældige personalunion. Norge kom under Danmark, men fællesskabet med Sverige satte sig ikke andre spor end et indædt svensk had til de danske konger og deres fogeder. Et had man stadig kan se udstillet på Nordiska Museet i Stockholm, der blev indrettet i 1880'erne for at begrunde den senere union mellem Sverige og Norge, der blev ophævet i 1905. Samlivet mellem de nordiske lande har historisk set været lige så kompliceret og krigerisk som mellem andre europæiske lande. Hvordan man end tolker Kalmarunionen er det vigtige at der på blot ganske lidt længere sigt etableredes to dominerende territorialstater i Norden, Danmark og Sverige. Det skyldes ikke uhøflighed eller glemsomhed at jeg udelader Norge af opregningen, men Norge var i over fire hundrede år en loyal og underordnet del af det danske monarki, det Oldenborgske monarki, den Danske Krone eller hvad man nu har kaldt denne sammensatte statsdannelse gennem tiderne. Kun overdrevent politisk korrekte historikere kalder staten “Danmark-Norge”, “Dobbeltmonarkiet” eller “Tvillingeriget” (se det første værk om den fælles dansk-norske historie af Esben Albrechtsen, Øystein Rian, Ståle Dyrvik og Ole Feldbæk 1997-98).

Disse sidste betegnelser er imidlertid moderne opfindelser. Staten bestod af et dansk og et norsk kongedømme, men omfattede også hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Derfor kaldtes den ofte for *Kron zu Dennemarck*, betegnende nok med en plat- eller nedertysk betegnelse (Gregersen 1981, 373). Den danske krone var den ene af to dominerende stater i Norden mellem 1500 og 1800, mens den anden var den øst-vestvendte statsdannelse omkring Stockholm og Åbo, Sverige. Også denne stat kaldes i dag politisk korrekt for Sverige-Finland, men der var ikke tale om nogen dobbeltstat, og man kan roligt med de finlandske historikere Matti Klinge og Max Engman kalde riget for 'Sverige' eller den svenske krone, for det gjorde man i samtiden. Der var bestemt mange finstaltende undersåtter, men ikke i statsretlig tale om et Finland som en særskilt stat eller krone. Finland var en provins i Sverige på linje med Värmland, Dalarna eller Norrland. Der var mange finske der forstod svensk, men der var også svenske der forstod finsk. Der er i øvrigt stadig mange finske indvandrere i Sverige, men i modsætning til tyrkere, pakistanere og palæstinensere har deres sprog og kultur ingen særlige rettigheder. Særlige rettigheder for finsk findes kun i de nordligste grænseprovinser omkring Tornedalen.

Efter 1436 var Sverige og Danmark, bortset fra enkelte perioder med fælles konge, konkurrerende centre, der begge søgte at etablere et hegemoni over hele Nordeuropa, til tider i konkurrence med nordtyske stater som Mecklenburg, Pommern, Holsten og især Polen og siden Rusland. Personalunionen mellem de tre nordiske riger lykkedes en tid trods modarbejde fra hanseatiske byer, hvilket viser at hanseaterne var en økonomisk succes men en storpolitisk fiasko. De vandt ganske vist over Valdemar Atterdag ved freden i Stralsund 1370 og knækkede siden Erik af Pommern i samarbejde med højadelen i Skandinavien. Men på langt sigt lykkedes det dem ikke at hindre opkomsten af to relativt stærke, centraliserede, territoriale monarkier i Norden. Sverige udviklede sig fra en beskeden begyndelse under Gustav Vasa i 1523 til en nordeuropæisk stormagt i årene mellem 1561 og 1645. I et vist omfang er historien velkendt i Danmark, selv om vi i Norden siden 1920'erne har gjort vort bedste for at fortrænge det fælles fjendskab fra skolebøgerne. Nøgternt betragtet var der tale om en konkurrence mellem to stater om herredømmet over Østersøen og tilliggende egne. Dette genkommende tema i dansk og svensk historie går under overskriften *Dominium Maris Baltici*.

Kampen om Livland

I 1550'erne brød den Tyske Ordensstat i Livland og Østpreussen sammen som følge af reformationen. De nye religiøse strømninger gjorde i stigende grad en statsdannelse bygget på en sammenslutning af i princippet cølibatære munkerriddere til en anakronisme; og helt konkret gjorde reformationen det vanskeligt om ikke umuligt at rekruttere nye riddere til ordene. Og det var nødvendigt, da munkerridderne pga. deres status ikke kunne få legitimt afkom. Selv om de i praksis ofte fik børn kunne disse ikke arve faderens gods og position. Dette sammenbrud efterlod et magtpolitisk vakuum i Baltikum, som naboerne ikke var sene til at udnytte. Den nye russiske stat med udgangspunkt i Moskva forsøgte at støde frem til Østersøen efter at have indlemmet Novgorod i 1478. Men også Polen og Danmark deltog i spillet. De områder der i dag udgør staterne Estland og Letland var i 1500-tallets midte opdelt i fem mindre fyrstedømmer, som under ét kaldtes for Livland. Det var ærkebispedømmet Riga og bispedømmerne Dorpat, Ösel-Wieck og Kurland. Dertil kom den tyske Ordenstat, som var langt den største. Rusland og Polen-Litauen var som de umiddelbare naboer de første til at profitere af Ordensstatens krise, en krise der hurtigt blev "international" i og med at alle territorialstater i området interвенerede, samtidig med at de militære muligheder afhang af udviklinger i fjernere liggende dele af det "internationale system", som Europa efterhånden med rette kunne beskrives som.

I januar 1558 angreb russiske tropper Livland. Det var muligt fordi Khanen over tatarerne på Krim, en af hovedmagterne i Østeuropa året forud var gået til angreb på Ruslands fjende Polen-Litauen som ekspanderede på de ukrainske stepper. Rusland kom imidlertid hurtigt i krig med Krimtatarerne over Kazan og Astrakhan ved den nedre Volga. I 1556 og 1557 havde ærkebiskoppen i Riga og Ordensmesteren været indviklet i forbitrede stridigheder. Denne situation havde den polske konge udnyttet til at knytte Ordensstaten til sig i en formel alliance vendt mod Rusland. Vilnius-traktaten af 1559 blev beseglet ved at de livlandske fyrster overlod en række borge i det sydlige Livland til Polen-Litauen. Som svar på denne udfordring gik Rusland i 1560 til angreb og erobrede bispedømmet Dorpat i 1560. Det polske engagement var imidlertid som altid svagt og ubeslutsomt pga. den polsk-litauiske stats anarkistisk-feudale karakter (også kaldet demokrati). Det er baggrunden for at Reval/Tallinn opsagde sin troskabsed til Ordenens stormester og i 1561 hidkaldte den svenske konge.

Denne invasion kom til at indlede en helt ny fase i kampen den østlige østersøverden. Indtil da havde Sverige og Danmark været relativt sekundære deltagere i spillet om magten efter den Tyske Orden. Den danske konge Frederik II genetablerede dansk tilstedeværelse i Estland ved i 1559 at købe bispedømmet Ösel-Wieck (øen Saaremaa med hovedbyen Kuressaare/Ahrensburg plus Dagö og områder på fastlandet) til sin yngre broder Magnus. Desuden lykkedes det Frederik for en kort overgang at etablere Magnus som hertug af Kurland syd for Riga. Var denne plan lykkedes ville det danske monarki have etableret herredømme over hele Østersøen baseret på herredømme eller adkomst til flertallet af øerne. Bornholm hørte under Skåne og Gotland var under dansk herredømme siden erobringen i 1361. Rügen var ganske vist i 1325 overgået til Preussen, men hørte stadig formelt under Roskilde stift (se Sørensen 1992 med en samlet fremstilling af øerne i Østersøen). I dag er disse øer periferier, men i middelalderen og nyere tid afhang sømagt af herredømme over øerne i kombination med flådemagt og gode havne. Det er forklaringen på at Danmark længe besad overmagten i Østersøen og dermed Nordeuropa (Jensen 1976 og 1993). Men landet endte i sidste ende med at tabe til Sverige, fordi dette fattige og tyndt befolkede land formåede at koncentrere alle sine ressourcer til militær ekspansion. Sveriges relative underudvikling er således reelt hovedforklaringen på at det lykkedes denne fattige stat at ekspandere øst om Østersøen gennem Ingermanland, Estland, Livland, Polen, Nordtyskland og til sidst erobre det egentlige Danmark bortset fra København.

Den svenske ekspansion begyndte som sagt med erobringen af provinsen Estland (den nordlige tredjedel af det nuværende Estland), herunder Wieck og Dagö som snart blev taget fra Danmark. Indbyggerne i Reval (Tallinn) havde set den lukrative russiske handel blive omdirigeret til fæstningsbyen Narva efter at russerne i 1558 havde erobret den. Disse materielle interesser var i høj grad medvirkende til appellen om hjælp fra den svenske stat, der beherskede den modsatte side af den Finske Bugt. I sommeren 1561 gik svenske tropper i land i Reval, mens byens tyske borgerskab og den tysk-baltiske adel i de tre nordlige provinser hyldede den svenske krone. Dermed var springet over Østersøen taget og kampen om herredømmet over det nordøstlige Europa indledt. Tidligere tiders begrænsede småkrige afløstes nu af vidt udbredte storkonflikter, hvor kampe i ét område udløste andre kampe i fjerntliggende områder. Ligeledes opfattedes hver ny fredsslutning ikke som fred, men blot som en våbenhvile inden næste runde af krigen. Sverige gik til sidst sejrrig ud af storkonflikten. Først blev russerne slået ud, symboliseret med erobringen af grænsefæstningen Narva i 1581 og indlemmelsen af de tyndt befolkede provinser Ingermanland (ved bunden af den Finske Bugt) og Kexholm len (Karelen) i 1617. Livland (resten af Estland og det moderne Letland) reagerede på den svenske trussel ved at stille sig under polsk beskyttelse.

Med erobringen af Narva i 1561 afskar Sverige Ruslands adgang til Østersøen. Fæstningen Narva (og Ivangorod på den russiske side af floden) ligger ved den vandrige Narvaflod som afvander Peipus-søen med enorm kraft. Derfor blev byen i 1800-tallet sæde for enorm

tekstilindustri, der forsynede hele det russiske imperium. Denne industriproduktion blev fortsat efter 1944 med tragiske følger, idet russiske arbejdere blev importeret til byen for at fortsætte produktionen. Denne indvandring er årsagen til at Narva i dag er befolket af russere, selv om byen ligger på estisk territorium. Fæstningen blev i øvrigt grundlagt af Valdemar Sejrs i 1222 og var på danske hænder indtil Valdemar Atterdag i 1346 solgte Estland til den Tyske Orden. Det umiddelbare resultat af den svenske erobring af Narva blev at engelske købmænd begyndte at handle direkte med russerne via Arkhangelsk i nord, hvorved de sparede Øresundstolden til den danske krone. Svenskerne ekspanderede videre, også efter den uafgjorte krig med Danmark i 1609-11. Gustav II Adolfs intervention i Trediveårskrigen i 1630 via Polen og Pommern var således en logisk følge af den hundredårige flankеоffensiv mod Danmark. Det lykkedes i løbet af 15- og 1600-tallet Sverige at omringe Danmark og etablere uhindret adgang til Kattegat efter indlemmelsen af Bohuslen, Halland og Skåne i 1658. Omringningen af Danmark blev komplet med erobringen af Vorpommern (med Rügen, Stralsund og Greifswald), noget af Hinterpommern samt byerne Wismar, Bremen og Verden. Alle disse erobringer fæstnedes med fredstraktater i Oliva (nær Gdansk) med Polen, i København med Danmark og i Kardis med Rusland i årene 1660 og 1661. Hermed var højdepunktet nået for den svenske stat og resten af stormagtstiden gik med defensive og i sidste ende forgæves forsøg på at holde på det erobrede.

Det var som fremgangsrigt militært imperium og militærdiktatur at den unge nationalstat Sverige gjorde sin entré på den europæiske scene i 1600-tallet. Den militære fremgang skyldtes således paradoksalt nok landets sociale og organisatoriske tilbagestående. Svenske og finske jordløse bondesønner kæmpede tappert for en meget lavere løn end de andre staters professionelle lejesoldater. Fanatisk lutheranisme indoktrineret af en loyal præstestand var en anden årsag, der fik dem til at lade sig slå ihjel på fjerne slagmarker mod katolske og ortodokse kættere – fremragende skildret i den suggestive åbningsbeskrivelse i den svenske historiker Peter Englund's minutiøse rekonstruktion af det afgørende slag ved Poltava i 1709 i det nuværende Ukraine, som er citeret i kapitlet om lutheranismen og Danmark (Englund 1988). Men religiøs fundamentalisme er ikke tilstrækkeligt som forklaring. Den danske konges undersåtter var lige så fanatiske lutheranere, men Christian IV's hære led ynkeligt nederlag, hvor de svenske sejrede. At det mindre folkerige Sverige efter 1523 overhalede og besejrede det langt rigere og mere folkerige Danmark, skyldes primært at dette sidste var mere "udviklet", dvs. mere aristokratisk feudalt. Derfor var det nødvendigt for kongen at benytte sig af professionelle lejehære. Men det viste sig at være en hæmsko i den tidligt moderne epoke, hvor staters overlevelse begyndte at afhænge af graden af centralisering. Som vi så tidligere blev den store polsk-litauiske adelsstat mellem Østersøen og Sortehavet ligefrem opløst og delt mellem naboerne i den ekspansionsproces, som de svenske konger havde indledt et par hundrede år tidligere.

Men det var lige ved at gå det multinationale danske imperium lige så galt som Polen. I 1658-59 havde Karl X Gustaf reelt samlet Norden under sin egen overhøjhed. Kun de europæiske stormagters modvilje mod en for stor magtkoncentration i Nordeuropa fik først Nederlandene, siden andre stater til at støtte den danske konge i hans overlevelseskamp. Frederik III tilbød at "dø i sin rede", dvs. det middelalderlige København inden for voldene. Og det havde han fået lov til, hvis ikke der var kommet hjælp i form af en nederlandsk flåde. Resultatet blev et kompromis, hvorefter Danmark-Norge stadig måtte afstå en tredjedel af sit territorium, men overlevede som selvstændig stat. København forblev hovedstad i et vidtstrakt maritimt rige, men lå nu på grænsen til arvefjenden Sverige, hvor den tidligere havde ligget geografisk centralt midt mellem centrene i Østjylland, Skåne og Østnorge. For Sverige medførte erobringen af Skåne på lidt længere sigt en total geopolitisk nyorientering, der kronedes med afståelsen af den vestlige halvdel af riget, Finland, i 1809. Fra et udgangspunkt i et øst-vest orienteret rige omkring Mälaren og Götaland på den ene side af den Botniske Bugt og den sydlige del af det nuværende Finland på den anden,

omdannedes Sverige til det nuværende nord-syd orienterede land fra Haparanda til Ystad (Østergård 1997d).

På dette sted i analysen kan det måske være på sin plads at tydeliggøre den kontrafaktiske hypotese, der ligger bag det forudgående ræsonnement. Kontrafaktiske hypoteser er ved at blive moderne blandt historikere igen som betegnelse for bestræbelsen på at tænke hvordan det kunne være gået, hvis det var gået anderledes (se Østergård 1997a). Ikke udelukkende for at gætte på hypotetiske alternativer til den faktiske udvikling, men for at karakterisere den faktiske udvikling. Hvis nu den svenske konge, som planen var i 1659-60, havde haft held til at indlemme hele det dansk-norske rige og ikke kun en tredjedel, ville denne svensk-nordiske stormagt formodentlig være blevet den dominerende magt i Nordeuropa. Var det sket ville denne nordiske stat formodentlig have spillet den geopolitiske rolle i Europa, som Rusland kom til at spille i tiden efter 1700. Under de omstændigheder er der ingen grund til at antage at Norden ville have udviklet sig meget mindre autoritært end Rusland. Dvs. at Sankt Petersburgs rolle ville være blevet overtaget af Stockholm efter at russerne havde tabt slaget ved Poltava i Ukraine i 1709 – eller af København, Riga eller Tallinn, hvis den svenske konge havde valgt at etablere sig der. Denne nordeuropæiske, centralistiske stat ville have været nødt til at føre alle Ruslands krige med resten af Europa og dermed formentlig overanstrengt sig selv og sine indbyggere. Var det sket ville det have været de fredelige socialdemokratiske skandinaver, som gennemførte den russiske revolution.

Jeg finder det ikke blot fascinerende men også vigtigt at lege med sådanne tanker, fordi de hjælper til at forstå at den fredelige og socialdemokratiske samfundsudvikling ikke nødvendigvis ligger i danskeres eller svenskeres gener, men er et resultat af den heldige storpolitiske konjunktur, der indtraf efter sammenbruddet for begge staters stormagtsdrømme. Danmark og Sverige var nemlig så umådeligt heldige at den datidige europæiske stormagt Nederlandene i 1660 så sin interesse i at gribe ind på dansk side for at afbalancere det militære styrkeforhold, således at ingen af dem kunne indlemme modstanderen. Østersøen blev efter 1660 (reelt allerede fra begyndelsen af 1600-tallet hvor Nederlandene var allierede Sverige) i stadig stigende grad karakteriseret af indgreb fra stormagterne for at holde indgangen til Østersøen neutral. Det gjorde de ved at afbalancere styrkeforholdet mellem magterne i området. Dette relative magtkompromis førte på længere sigt til en internationalisering af Østersøen. I første omgang førte den gensidige dansk-svenske udmatning imidlertid til fremvæksten af en ny stormagt, Rusland.

Fra Novgorod til Moskva og Sankt Petersburg

Det moderne russiske rige opstod ved at storfyrstedømmet Moskva med hjælp fra de mongolske besættere gradvis underlagde sig de øvrige russiske fyrstedømmer. Rusland var således ikke i udgangspunktet en egentlig østersøstat og blev det kun i begrænset omfang efter erobringen af købmansbystaten Novgorod i 1478. Novgorod (betyder ordret Nyborg) er i dag en lille provinsby, der ligger hvor Volkhov-floden løber ud fra Ilmen-søen. Via denne flod er der forbindelse til Ladoga-søen mod nord og dermed via Neva-floden til den Finske Bugt. Byen lå centralt for alle ruterne til det store russiske område. Den omtaltes i norrøne kilder som Holmgård og var et af de vigtigste handelscentre i Nordeuropa i vikingetiden og højmiddelalderen med en befolkning der sættes så højt som 50.000. Hansestæderne indrettede i senmiddelalderen et af deres mest betydningsfulde handelskontorer her, Peterhof. På dette tidspunkt havde flodruten tabt i betydning til fordel for ruten over land. De tyske købmænd sejlede til Reval (Tallinn) eller Riga og drog derfra over land til Novgorod via Pskov, hvilket forklarer den storpolitiske interesse for Riga og Reval (Tallinn) og dermed for de omgivende landområder, Livland og Estland helt fra Valdemar II's erobringstogt.

Formelt hørte Novgorod under Kiev, men i 1000- og 1100-tallet var samfundsstrukturen tilsyneladende mindre autokratisk end i det øvrige Rusland, idet fyrsten og biskoppen blev valgt på en art folkeforsamling, den såkaldte *vetje*. Tidligere har man ligefrem opfattet Novgorod som en købmandsrepublik og set den demokratiske struktur som årsagen til at Novgorod som den eneste del af det russiske rige modstod mongolernes invasion i 1200-tallet (Waage 1990, 17ff). Forestillingen om det demokratiske Novgorod er imidlertid kommet i modvind på grund af resultaterne fra de arkæologiske udgravninger i byen mellem 1951 og 1962. Her afdækkedes et meget stort område omkring en af byens vigtigste middelaldergader, *Velikaja úlitsa* (Storegade). Arkæologerne fandt i alt 28 lag, hvis ældste lag stammer fra tiden mellem 953 og 972. Disse udgravninger gav et grundigt kendskab til ændringerne i bebyggelsesforholdene. Samtidig fandt arkæologerne i tusindvis af velbevarede indskrifter på birkebark med kyrillisk skrift, der har givet et sjældent levende indblik i det daglige liv i en nordeuropæisk middelalderby.

Overraskende nok viste det sig at der hvor man havde ventet at finde spor af små selvstændige gadehuse, fandt man i stedet gårde (*usádby*), bestående af komplekser af bygninger, som hver udgjorde en enhed. Men hvis det er rigtigt at Novgorod bestod af adelsgårde, forsvinder hele grundlaget for at forestille sig en fri håndværkerstand og købmandsklasse. I stedet ser Novgorod ud til at have været en by domineret af 300 til 400 godsejere, og at det var disse godsejere der udgjorde "folke"forsamlingen, *vetje*. I god overensstemmelse med dette århundredes omtolkninger af stridighederne i de italienske og flamske middelalderbyer fra "klasse"kampe til fraktionskampe inden for overklassen tolker den russiske arkæolog Janin et oprør i 1388 mod borgmester Osip som en strid mellem forskellige adelsfraktioner (bojarer). Den danske historiker Knud Rasmussen, mener dog i sin grundige redegørelse for Novgorod i første bind af *Politikens Ruslandshistorie* at dette er at gå for langt i revisionen af ældre forestillinger. Kilderne omtaler nemlig andre grupper i befolkningen end bojarer og disses tjenestefolk; derfor er det berettiget at forstå Novgorods samfundsstruktur som præget af en vis pluralisme i det meste af perioden (Christensen og Rasmussen 1982, 70). Først med tiden blev samfundet totalt domineret af højadelen, som det var tilfældet da Moskva-fyrstedømmet erobrede bystaten og dermed skaffede sig en vis adkomst til at optræde som østersømagt.

Det hang sammen med at Novgorod var meget mere end selve byen ved Volkhov-floden. Omkring år 1200 var russerne fra Novgorod trængt helt op til Hvidehavet og over til Ural. Uklare og vanskeligt tolkelige bestemmelser i fredstraktaterne med Sverige antyder at de russiske Novgorod-købmænd havde rettigheder i hele i Finmarken over til Atlanterhavskysten. I en periode er disse bestemmelser af finlandske historikere blevet fortolket som om Novgorod i princippet havde overhøjheden i hele den nordlige del af vore dages Finland, Sverige og Norge. Det er formodentlig overdrevet, men tilhørsforholdene i det nordlige Skandinavien og Rusland var ret uafklarede indtil grænsen mellem Norge og Sverige blev reguleret i 1751 og mellem Norge og Rusland i 1826. En lille del af befolkningen i de udstrakte egne, der i dag udgør det nordvestlige Rusland, talte i middelalderen pletvis russisk men det store flertal finsk-ugrisk. Disse jægersamfund var ikke borgere i Novgorod men betalte skat til deres russiske herrer, oftest i form af de pelse der udgjorde grundstammen i Ruslands-handelen. Uanset hvordan man fortolker klassestrukturen i Novgorod er der enighed om at bojarerne var helt dominerende da Ivan III af Moskva erobrede bystaten i 1478. Men denne erobring gjorde som før nævnt ikke Rusland til en egentlig østersømagt, selv ikke i den korte periode mellem 1558 og 1581 da landet beherskede fæstningen Narva. Rusland blev snart trængt i defensiven af det ekspanderende Sverige og den polsk-litauiske stat.

Først i 1703 blev Rusland en permanent østersømagt, da Peter den Store grundlagde Sankt Petersburg (egentlig "Sankt Piterburkh" på nederlandsk efter apostlen Peter, hans skytshelgen) i sumpene ved Neva flodens udmunding i den Finske Bugt på ligene af finske og

svenske soldater. Man marcherede simpelthen krigsfangerne ud i sumpene, indtil de druknede, og rammede siden pæle ned i jorden og opførte husene på disse fundamenter. Disse grusomheder er baggrunden for Alexander Pusjkins store digt *Bronzerytteren* fra 1833. Pusjkins romantiske digt er typisk russisk i sin sympati for de små i samfundet som betaler prisen for de stores udfoldelse. Men digtet er langt mere mangetydigt – det er grunden til at det har beholdt sin fascinationskraft. En af læsemulighederne er imidlertid at Neva-floden hævner drabet på de svenske og finske krigsfanger ved at oversvømme byen som hævn for de utalte, tragiske ofre. Digtet, der har undertitlen “En Petersburg fortælling”, foregår under oversvømmelsen i 1824, en af de værste af de mange, der hjemsøgte byen i sumpene. Digtet indledtes med en stor og majestætisk ode til ære for Peter den Store og den by han grundlagde, “Nordens skønhed og perle”. Men derefter advarer han om at fortællingen vil være sørgelig. Fra Peter den Stores tid i begyndelsen af 1700-tallet springer digtet i tid til samtiden godt hundrede år senere, hvor den fattige kontorist Jevgenij drømmer om lykken sammen med sin elskede Parasha. En storm rejser sig og byen oversvømmes. Fanget i byens midte, på Senatstorvet, redder Jevgenij sig ved at klatre op på en marmorløve. Foran ham, over “den rasende Neva” tårner bronzestatuens af Peter den Store til hest sig op over de sydende vande. Vandene kan ikke true Peter, “den magtfulde herre over skæbnen”, som havde grundlagt byen et så farligt sted. Men Jevgenij er ved at omkomme i bølgerne, ligesom det siden viser sig at hans elskede Parasha er forsvundet i vandet sammen med sit hus. Jevgenij går fra forstanden af sorg og reduceres til en af Petersburgs talløse subsistensløse stakler. Derved sluttet ringen og det smukke Petersburg afsløres som et menneskeødelæggende monster.

Vikingerne i Rusland – Varæger og Rus’

Med grundlæggelsen af Sankt Petersburg og Ruslands sejr over Sverige i den Store Nordiske Krig blev russisk og nordisk historie flettet ind i hinanden på en ny og afgørende måde, et mønster der først blev brudt med kommunismens fald og opløsningen af Sovjetunionen i 1991. Skandinavien og Rusland var nært forbundet i vikingetiden, da de russiske floder blev besejlet af skandinaviske købmænd og krigere. De bragte umådelige mængder af arabiske sølvmonter til Norden, hvor de blev gravet ned og således bevaret for eftertiden. Gennem russiske krøniker og arabiske rejseberetninger er vi godt underrettede om denne først kendte sammenhængende Østersø-kultur og dens handelsruter via de russiske floder. Hvordan skandinaverne fundene af mønter kan man se at fra omkring år 800 var der for alvor kommet gang i en handel, der bragte eftertragtet pelsværk og slaver til det arabiske Kalifat. Også rav, honning, hvalrostænder og bivoks var der stor afsætning af. Araberne betalte for disse herligheder med tunge, lødige sølvmonter, og allerede fra sidste halvdel af 700-tallet strømmede islamiske dirhemer til landene mellem det Kaspiske Hav og Østersøen. Mellem 800 og 1015 var det meget store mængder, der nåede frem til Norden. Mere end 85.000 mønter er fundet i jorden Skandinavien, hovedparten i det nuværende Sverige, først og fremmest Gotland, der må have været Norden økonomiske centrum i flere hundrede år. Et faktum der stadig bevidnes i de næsten hundrede stensatte kirker og store gårde med tilhørende varehuse. Flertallet af disse mønter var slået i Tasjkent og Samarkand i det centralasiatiske Samaniderige, hvor der var store sølvminer. Omkring 970 standsede tilstrømningen af arabiske mønter til Norden, muligvis fordi de russiske fyrster standsede rekrutteringen af skandinaviske krigere (Hedeager 1993, 51).

Guld og sølv var vikingetogternes egentlige mål, hvad enten de gik til øst eller vest. Billedet af fredelige og eksotiske handelsmænd, som de arabiske kilder giver af vikingerne, *rus’*, stammer fra de store markeder i syd, hvor de rent midlertidigt opførte sig sådan. Men som arkæologen Lotte Hedeager gør opmærksom på, var de eksotiske varer fra det høje Nord og fra det indre Rusland, som de handlede med, ikke resultater af deres eget hårde arbejde. Varerne stammede fra plyndring, slavejagt og brandbeskatninger af lokale befolkninger, først og fremmest i Østersø-

egnene. I modsætning til Vesteuropa er der kun sjældent bevaret skriftlige kilder, som beretter om angreb og plyndringer af vikingerne. Men alt tyder på at de enkelte beretninger om skandinavisk plyndring af handelspladsen ved Staraja Ladoga og angreb på Kurland (i det vestlige Letland) af sveer og danere i midten af 800-tallet og senere kun er toppen af isbjerget. Skal man forstå den fælles Østersø-region rigtigt er der behov for en kraftig revurdering af det billede af fredeligt handlende vikinger i Østeuropa, som en nationalistisk og anti-tysk (og anti-russisk) historieforskning tegnede i sidste århundrede og højt op i dette (f.eks. Arbman 1955).

Bag tidligere forskere som svenskeren Sture Bolins forestillinger om et vidtspændende system af handelsrelationer lå en sofistikeret teori om et økonomisk verdenssystem, der med vikingerne som mellemed bandt den frankiske og den muslimske verden sammen. Ifølge Lotte Hedeager er det dog mere sandsynligt at det orientalske sølv der kom til Skandinavien i løbet af vikingetiden var indsamlet ved plyndring eller tilegnet som tribut. Vikingetidens økonomiske system var ifølge hende et paradoks. Det var ikke kun et volds- og gavegivnings-system, selv om krigerøkonomiens vold og gaver var både mål og middel for de evigt konkurrerende vikinger. Herskerne havde nemlig samtidig med alle plyndringerne brug for steder, hvor de tilegnede nyttevarer kunne udveksles til prestigevarer først og fremmest sølvsmykker. For dem kunne herskerne købe loyalitet fra de krigere, som deres magt i sidste ende afhang af. Derfor grundlagdes i sporene på de hærgende og plyndrende vikinger en række handels- og produktionspladser, der efterhånden blev til egentlige byer, Ribe, Hedeby, Birka, Kaupang. Sammen med byerne på den sydlige østersøkyst og langs Nordsøen og den Engelske Kanal er der tale om et netværk af handelspladser, der eksisterede i symbiose med de rå krigere (Hedeager 1993, 57). Man skal have begge billeder in mente, hvis man vil forstå relationerne i Østersø-verdenen, ligesom man skal det i 1100-tallet, hvor det var venderne fra Pommern og Rügen, der plyndrede det mere udviklede danske riges kyststrækninger.

Forbindelserne mellem Skandinavien og det første russiske rige i Kiev er blevet diskuteret under overskriften om, hvorvidt "det var vikingerne der grundlagde Rusland". Det er for tilspidset en formulering til at spørgsmålet nogen sinde kan besvares. Men at vikingerne har været der, fremgår utvetydigt af det arkæologiske fundmateriale. Runesten fra datiden fortæller om vikinger der blev i "Østerled". Arabiske købmand og opdagelsesrejsende som Ibn Fadlan og Ibn Rustah fortalte om et folk de kaldte *rus*'. At denne betegnelse havde en tæt forbindelse til Norden og minder om de finske ord for Sverige og svenskere, *Ruotsi* og *ruotsalainen* accepteres i dag i den russiske forskning, der tidligere benægtede den skandinaviske oprindelse af det første russiske herskerhus (Adamsen 1993, 115). Spørgsmålet om hvorfra de første herskere i Kiev stammede har været debatteret i over 250 år og kendes under navnet "Normanner- eller Varæger-diskussionen" (Rahbek Schmidt 1970). I den russiske litteratur taler man ligefrem om "normannister" versus "anti-normannister". Med disse betegnelser menes i dag ikke længere russiske over for skandinaviske historikere og filologer som i det 19. og første halvdel af det 20. århundrede, hvor der udspillede sig lidenskabelige videnskabelige debatter med stærke nationalistiske overtoner (f.eks. Thomsen 1882, Arne 1914, Raudonikas 1930 og Stender-Petersen 1934). Russisk forskning var nemlig ikke rent monolitisk, selv ikke i et så ideologisk følsomt spørgsmål som det hellige *Rus*' (*svjataja rus*') oprindelse.

Flertallet af arkæologer og filologer fra Sankt Petersburg tilsluttede sig nemlig tesen om den skandinaviske oprindelse, selv da deres by hed Leningrad. Men de blev modsagt af forskere fra Moskva. Den kendte dissident Andrej Amalrik blev relegeret fra universitet fordi han i sit speciale tilsluttede sig den nordiske oprindelse af *rus*' (Amalrik 1970a, hvor den ballade hans afhandling "Normannerne og Kiev-Rusland fra 1963 medførte omtales). Men det var ved Moskva universitet. Det er langt fra sikkert at det samme ville være sket i Leningrad, der selv i den hårdeste undertrykkelses tid under Stalin havde et mere kosmopolitisk og vestvendt præg. Det var

sandsynligvis derfor at den stalinistiske terror blev udløst netop i Leningrad i 1934 efter det stadig uopklarede mord på den residerende førstesekretær i det kommunistiske parti Sergej Kirov. Argumentationen for den skandinaviske oprindelse af disse *rus'* baserer sig især på den såkaldte "indkaldelses-legende" i Nestor-krøniken fra begyndelsen af 1100-tallet. Den centrale passage om fyrst Vladimirs kristning af Rusland i 988 lyder således:

"I året 6370 [dvs. 862] jog de varægerne bort over havet og gav dem ikke skat. De begyndte at herske over sig selv, men der var ingen ret blandt dem, og slægt rejste sig mod slægt; der var fejder blandt dem, og de begyndte at føre krig indbyrdes. De sagde til hverandre: Vi vil søge os en fyrste, som kan herske over os og dømme ret. Og de drog over havet til varægerne, til rus'; thi således kaldtes disse varæger: rus' – ligesom andre kaldes sveer, atter andre normanner, angler, atter andre gotlændere, – således også disse. Cud, slovener og krivicer og vesper sagde til rus': Vort land er stort og frugtbart, men der er ingen orden i det. Kom I da og vær konger og hersk over os! To år senere døde Sineus og hans broder Truvor, og Rjurik overtog magten. Han fordelte byerne til sine mænd: en fik Polock, en anden Rostov, atter en anden Beloozero; og i disse byer er varægerne tilflyttere. De første bosatte i Novgorod var slovener, i Polock – krivicer, i Rostov – merja, i Beloozero – vepser, i Murom – muroma. Og Rjurik herskede over dem alle." (Nestors krønike, 39).

Trods alle uklarheder og modsigelser i teksten er der efterhånden i forskningen enighed om at det første russiske herskerhus *rus'* i Kiev var skandinavisk (Sawyer 1982, 116-119). Herskerhusets skandinaviske oprindelse medfører imidlertid ikke at alle russerne er skandinaver, der bare har taget fejl af deres sprog, sådan som man sommetider fik det formuleret fra nationalistisk nordisk side i bataljerne om vikingerne i Østerled i det nationalistiske 19. århundrede og i nogen, nazistisk inspireret svensk arkæologi i 1930'erne. Tværtimod viser undersøgelser af gravlægningerne i Staraja Ladoga (Raudonikas 1930), Novgorod, Novgorod Gorodishche og Gnezdovo ved Smolensk (det største gravhøjfelt i Europa) at de skandinaviske grave ofte ligger fredeligt side om side med grave med russisk gravgods, hvorfor alt tyder på ret hurtig assimilation af skandinaverne (Stalsberg 1982). Det kloge er formodentlig at opgive tidligere tiders forsøg på alt for håndfaste etniske tolkninger af det filologiske og arkæologiske materiale. I hvert fald indtil man har sikrere undersøgelser af f.eks. klædedragt og agerbrugsmønstre (Adamsen 1993). En fælles Østersø-historie er det vanskelig med sikkerhed at udlede af disse diskussioner, bortset fra det faktum at de var snævert flettet ind i hinanden, som det også fremgår af de norske og islandske sagaers beretninger om Olav den Hellige og Harald Hårderåde, der begge gjorde krigstjeneste i Byzans og opholdt sig Rusland på vejen til og fra Konstantinopel. Russiske arkæologer har muligvis fundet Haralds overvintringsplads ved floden Volga ikke langt fra Jaroslavl nordøst for Moskva, men resultaterne er desværre endnu ikke publiceret.

Stormagternes Østersø

Senest fra begyndelsen af 1700-tallet blev Danmarks og Ruslands historier uhjælpeligt flettet ind i hinanden som følge af Ruslands stærkt stigende magt i hele Europa. Paradoksalt nok skete det samtidig med at vesteuropæerne begyndte at omtale Rusland og Polen som "Østeuropa", hvor man før havde rubriceret russerne sammen med polakker, danskere og svenskere som "Nordeuropa" (Wolff 1994 og Kirby 1990). Den anden side af samme udvikling er at de skandinaviske lande i stigende grad blev omtalt som "Norden", altså små, fredelige, "nordiske", sociale demokratier. Men stadigvæk var alle landene bundet sammen af fællesskabet omkring Østersøen, hvor der endnu ikke eksisterede et stort Tyskland, kun den mellemstore magt Preussen uden flåde af betydning og en række små fyrstedømmer foruden et antal mere eller mindre selvstændige byer, hvoraf nogle hørte

under under Sverige. Således var Vorpommern og Rügen med de relativt store byer som Greifswald og Stralsund svenske helt til 1814, hvor de indgik i den "byttehandel", der bragte Norge til Sverige som erstatning for det Finland der tilfaldt Rusland - og gav Danmark det diminutive Lauenburg som "erstatning" for Norge.

Fra 1809 var Rusland den dominerende magt ved Østersøen, kun i en kort periode udfordret af Tyskland i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet og igen mellem 1939 og 1944. Som vist i kapitlet om Rusland svækkede revolutionen i 1917 kun midlertidigt Rusland, men Sankt Petersburgs position ændredes radikalt af omvæltningen. Byen var i 1914 blevet omdøbt til det mere nationalistisk russiske Petrograd men skiftede få år senere navn til Leningrad efter revolutionens uantastede leder Vladimir Iljits Lenin (1870-1924). Det russiske herredømme var dog hele tiden udfordret. Efter 1807 sejlede den britiske flåde flere gange ind i Østersøen for at markere sin magt. Men især var Krimkrigen 1854-56 vigtig til forståelse af magtforholdene i Østersøen. Krimkrigen foregik ikke blot nemlig ikke blot på Krim, som man skulle tro ud fra navnet, men var et verdensomspændende opgør mellem sømagterne Storbritannien og Frankrig på den ene side og landmagten Rusland på den anden. Anledningen var Ruslands pres mod det svækkede Osmannerrige for at vinde kontrollen over udsejlingen fra Sortehavet gennem Dardanellerne og Bosporus. Storbritannien valgte i alliance med Frankrig at benytte anledningen til at svække Ruslands hegemoni over det europæiske kontinent, der havde varet siden sejren over Napoléon i 1814. Det blev til et klassisk opgør mellem sømagter og landmagter som analyseret af strategen admiral Mahan (Mahan 1890). For at sprede de russiske hære, der i tal var de allierede langt overlegne, planlagde det britiske admiralitet aktioner mod alle de forskellige dele af det russiske imperium, der kunne nås med flåder. Blandt andet angreb en britisk flåde Arkhangelsk og ødelagde en russisk fæstning nord for Polarcirklen.

Men den anden hovedkrigsplads var Østersøen, hvor Ruslands hovedstad lå. I første del af 1800-tallet havde Sankt Petersburg ligget godt i ly beskyttet af de vidtstrakte erobrede landområder, de baltiske lande med flådebasen Reval (Tallinn), Finland med fæstningen Sveaborg ud for Helsingfors, der oprindeligt var bygget af svenskerne og Ålandsøerne ud for Mälaren med den nybyggede fæstning Bomarsund. Dertil kom flådebasen Kronstadt i den Finske Bugt ud for Petersburg. En stor russisk flåde dominerede uantastet Østersøen efter afviklingen af den danske flåde og svækkelsen af den svenske under napoléonskrigene. Den industrielle udvikling ændrede imidlertid hurtigt de sømilitære magtforhold. Fra midten af århundredet var Storbritannien absolut førende i udviklingen af dampskibsteknologien og dampskibe kunne operere i meget snævrere farvande end de store sejlførende linjeskibe. Kombineret med udviklingen af meget kraftigere kanoner indebar denne tekniske revolution en ændring af magtforholdet mellem land- og søbaserede stridskræfter. De strategiske følger af denne nye taktiske situation blev til fulde demonstreret under Krimkrigen.

I marts 1854 sejlede en stor britisk-fransk flåde ind i Østersøen via Storebælt og demonstrerede dermed for hele verden at stræderne nu var internationalt farvand og ikke længere underkastet dansk suverænitet og kontrol. Her findes årsagen til at Danmark i 1857 måtte give afkald på at opkræve Øresundstolden, som landet ulogisk nok havde formået at fastholde efter afståelsen af den østlige side af Øresundet i 1658-60. Tabet af Øresundstolden var ikke blot en simpel økonomisk foranstaltning, men indebar en internationalisering af adgangen til Østersøen og dermed en helt ny rolle for den danske stat. Opgivelsen af kontrollen over Bæltet var slutpunktet på en udvikling for det danske monarki, der var indledt mellem 1801 og 1807 og som trods genopbygningen af en dansk flåde mellem 1814 og 1848 var uafvendelig pga. statens formindskede størrelse efter afståelsen af Norge, der havde leveret hovedparten af mandskabet foruden tømmeret til skibene. Senest efter midten af 1800-tallet kunne den britiske flåde sejle ind og ud af Østersøen efter sit eget forgodtbefindende. Denne strategiske situation indebar at der ikke længere var behov

for en middelstor “dansk” stat til at sikre fri passage gennem Bælterne. Dermed var vejen banet for afmonteringen af den danske helstat i 1864; der var ikke længere et geopolitisk behov for den, hvorfor Storbritannien og Rusland affandt sig med at Preussen reducerede Danmark til den småstat det har været lige siden (i hvert fald indtil 1991).

Hensigten med det britisk-franske fremstød i 1854 var at udfordre den russiske modstander lige i hjertet eller rettere hovedet i form af rigets hovedstad. Den britiske flåde provianterede ved Fårö ud for Gotland, hvor den benyttede sig af Sveriges velvillige neutralitet. Den russiske flåde havde imidlertid evakueret Reval og lå sikkert beskyttet i Kronstadt inde i bunden af den Finske Bugt. Det eneste tilbageværende mål af betydning var derefter den stærke, nybyggede fæstning Bomarsund, som blev angrebet i august 1854 i en klassisk amfibieaktion under anvendelse af hele den moderne våbentechnologi. Fæstningen var helt nybygget og velbemandet, men havde ikke en chance, idet de britiske dampdrevne skibe kunne sejle ind gennem den snævre Ängö kanal og landsætte en fransk hær i ryggen på forsvarerne, samtidig med at kanonbåde med svære belejringskanoner kunne skyde fæstningens mure i grus. 16. marts 1854 måtte russerne kapitulere. Dette nederlag markerer en helt ny fase i Østersøens historie præget af britisk dominans indtil samlingen af Tyskland i 1870 og åbningen af Kielerkanalen i 1895. Russernes svaghed blev yderligere demonstreret det følgende år, da Sveaborg 8.-10. august 1855 blev bombarderet af britiske kanonbåde uden at disse led det mindste tab. Flådemagten Storbritannien kunne skalte og valte som det passede den, i hvert fald indtil Rusland fik opbygget en ny flåde, der teknologisk var på højde med briternes. Først i slutningen af århundredet tillod Ruslands industrielle basis en sådan opbygning (hele den foregående analyse bygger på Lambert 1994 og der anført litteratur).

Ruslands erobring af de svensktalende Ålandsøer i 1809 havde allerede tidligere i århundredet sat sig kraftige spor. Hovedbyen Mariehamn er således ikke opkaldt efter en svensk dronning, som de fleste fejlagtigt tror, men efter den russiske zarina. Ligeledes var øerne blevet forsynet med et kæmpemæssigt postkontor, fordi store dele af det russiske imperiums post til Europa og resten af verden blev kanaliseret herigennem. Krimkrigen løsnede i nogen grad øernes forbindelse med Rusland (og dermed med Finland), idet de blev afmilitariserede. Det lagde grunden til Ålandsøernes særlige folkeretslige stilling, som blev bevaret efter 1920, da de mod befolkningens vilje blev en selvstyrende del af den tosprogede finlandske stat. I princippet er de rent svensksprogede Ålandsøer stadig afmilitariserede og en autonom del af Finland. Det sidste blev understreget ved at der afholdtes separat afstemning om tilslutning til EU. Det blev et ja, men øerne har truet med at melde sig ud af Unionen igen ligesom Grønland og få en status på linje med Færøerne, hvis Kommissionen gør alvor af sit krav om afskaffelse af toldfrit spiritussalg i 1999, en af øernes største indtægtskilder.

Senest fra 1850'erne er det vanskeligt at tale om én fælles Østersø-historie og én Østersø-region. I stedet må man sige at Østersøen mellem 1801 og 1991 var reduceret til objekt for skiftende stormagters dominans og konkurrence. Den dominerende stormagt var først Rusland, siden Storbritannien og fra 1890'erne den nye tyske stat i konkurrence med Rusland, mens Storbritannien holdt sig i baggrunden, især efter opgivelsen af Helgoland (som briterne havde taget fra Danmark i 1814 men 1890 opgav i bytte for Zanzibar) og åbningen af Kielerkanalen i 1895. Anlægget af Kielerkanalen gjorde det muligt for tyskerne hurtigt at flytte deres østersøflåde fra basen i Kiel til Nordsøen og omvendt og således forstærke deres østersøflåde med styrker fra højsøflåden i Cuxhaven og Bremerhaven eller styrke højsøflåden. Den tyske flådes mobilitet blev yderligere forøget ved en uddybning af kanalen i sommeren 1914, der gjorde den sejlbar for slagskibe af dreadnought-klassen (Clemmesen 1995, 152).

På samme måde som Rusland søgte at dominere Sortehavet i syd, Stillehavet i øst og Hvidehavet i nord var det en konstant bestræbelse i russisk politik efter 1703 at beherske Østersøen med de danske stræder. Forskellen var sårbarheden, idet rigets centrum lå ved Østersøen, om end i

den inderste, østlige ende. Hovedparten af Ruslands flåde var derfor placeret i i Kronstadt og Reval indtil oktober 1904, hvor russerne begik den fejltagelse at sende den rundt om jorden til Japan, hvor den blev sænket i Tsushima strædet 27. maj 1905 (eller Nihonkai Kaisen, det japanske Hav som slaget kaldes i Japan). Det svækkede Rusland og markerede begyndelsen til nederlaget i 1. Verdenskrig. Fra dette tidspunkt kan man ikke længere i den tidligere forstand tale om et egentligt skæbnefællesskab mellem Norden og Østersø-regionen, idet Østersøen fra da af var underlagt et konkurrenceforhold mellem stormagter som havde deres egentlige hovedinteresser andre steder. Tyskland, Rusland og Storbritannien kæmpede i 1800-tallet om dominansen over regionen og lod kun deres mere eller mindre passive underentreprenører, Sverige og Danmark indtage biroller, primært som opretholdere af egen national identitet.

Polen og Østersøen

Man kan hævde at den samme stormagtsbestemte logik fortsatte med andre deltagere efter 1. Verdenskrig, hvor Rusland blev svækket med oprettelsen af flere nye stater. Finland blev selvstændigt i 1917, de tre baltiske stater blev selvstændige mellem 1918 og 1920, mens Polen blev samlet igen i 1918 som en selvstændig stat efter opløsningen i 1795 og en succesrig krig mod Sovjetunionen 1918-20. Polen har ikke spillet en stor rolle i min fremstilling, fordi landet kun i en ret kort periode i 1500- og 1600-tallet kan siges at have været en egentlig østersømagt med flåde og interesser. Den polske konge underlagde sig Danzig (Gdansk) efter Ordensstatens nederlag ved Grunewald i 1410 (kendt som Tannenberg på tysk og dermed også stedet for det afgørende slag mellem russere og tyskere i efteråret 1914). Men byens befolkning talte plattysk, og stammede hovedsagelig fra Skotland, Nederlandene og Nordtyskland. Der var altså tale om en blandet kultur med ingredienser fra store dele af Europa. Selv den italienske og centraleuropæiske renæssance har sat sine spor i det nordlige Polen i kraft af indflydelsen fra hoffet først i Krakow og siden i Warszawa. Men det er Gdansk der ligger tættest på Østersøen og Norden og dermed er tættest forbundet med det "nordiske, bortset fra Szeszin (Stettin), der dog har haft en så ulykkelig skæbne at det vil vare længe før denne tidligere hansestad vil kunne gøre sig gældende.

Gdansk ligger i dag kun 50 minutters flyvning fra Kastrup. Men når man træder ind i den lille provinslufthavns snuskede modtagelsesrum sammen med blandingen af danske og polske forretningsfolk, føler man sig hensat til de dårlige gamle dage før jerntæppet faldt. Østersøen er ved at blive ét, hvis man dømmer ud fra SAS' rutenet, men kontinuiteter som analfabeter i dårligt siddende militæruniformer til at kontrollere pas hører åbenbart til de forhold, der ændres senest i nye demokratier. Ser man bort fra sådanne små irritationsmomenter, som i øvrigt kan mødes endnu værre andre steder, er det imidlertid overraskende, hvor tæt på denne nordlige havneby i vores store nabostat føles. Problemet for den besøgende fra den nordlige ende af Østersøen er især at i Polen taler de allesammen polsk.

Retten til at udfolde sig på eget sprog er en af de uvisnelige fordele, polakkerne erobrede sig ved genoprettelsen af deres stat i 1918 og den opgiver de aldrig. På den anden side er de pragmatikere, så hvis der er penge eller prestige i det, trænger de udenlandske sprog ind. Pidgin tysk fungerer som lingua franca i turistverdenen, og i den akademiske verden er haltende engelsk det foretrukne kommunikationsmiddel. Russisk har polakkerne aldrig villet lære, selv under det hårdeste kommunistiske tryk holdt de drømmen om Vesten ved lige. Så engelsk- og tysk-kurser er i høj kurs. Det eksotiske og for os danske vanskelige sprog skal dog ikke få den besøgende til at tro at Gdansk udelukkende er indbegrebet af det katolske, centraleuropæiske og fremmedartede Polen. Det gamle centrum vidner om en gammel søfartsby domineret af nederlandske, engelske og skotske indvandrere. Så mange skotter boede der i byen omkring år 1600 at et kvarter ligefrem kaldes *Nova Scotia*, altså det ny Skotland. Vi ved fra dokumenter at det dominerende sprog var plattysk. Men det

var det også i Visby, Riga og Stockholm, ja selv i København talte en fjerdedel af befolkningen en eller anden form for tysk. Tysk var simpelthen det internationale sprog i Nordeuropa, som engelsk er blevet det i dag.

Danzig (Gdansk) var fra midten af 1500-tallet til opløsningen af staten i slutningen af 1700-tallet en del af den multinationale polsk-litauiske adelsrepublik, *rzeczpospolita*, der strakte sig fra Østersøen til Ukraine. Et spændende rige med en uhyre demokratisk forfatning for de 10 til 12% adelige, der havde politiske rettigheder, *szlachta* kaldes de på polsk til forskel fra de uhyre få store *magnater*, der herskede over så store landområder at de svarer til fyrster i det øvrige Europa (og også tituleres således). Riget blev til sidst opslugt af sine enevældige naboer, men i sine velmagtsdage udgjorde det en ø af religiøs tolerance og respekt for kulturelle og sproglige forskelle, som man godt kunne ønske sig tilbage til. Der var derfor intet som helst mærkeligt i at byen, en af de største i Europa, hørte under det polske rige, hvis udenrigshandel den havde monopol på. At byen samtidig var bygget i nederlandsk renaissance og manierisme, var overvejende luthersk-evangelisk og talte tysk er kun underligt set fra vore dages homogeniserende horisont. Den kulturelle mangfoldighed blev først et problem i det nationalistiske 19. og 20. århundrede. Danzig bevarede trods tilhørsforholdet til Preussen mange af sine multinationale karaktertræk selv efter samlingen af Tyskland i 1871. Men i takt med konfrontationen mellem den tyske eller preussiske stat og den polske kultur i provinserne Poznan og Schlesien (Slac) begyndte flertallet gradvis at tænke sig selv som tyskere, mens et mindretal valgte den polske identitet. I hvert fald da de skulle stemme om deres nationale identitet efter 1. verdenskrig. Som i alle andre kulturelt blandede områder – og det er flertallet – førte det til at mennesker fra den samme kashubiske, dvs. slaviske baggrund kunne findes på begge sider af den nationale konfrontation. Én og samme familie kunne stille såvel polske nationalister som generaler i den preussiske hær, ja sågar SS-officerer. Det førte til tragiske konfrontationer, som mange døde af.

Det var lige ved at ske for hele byen under 2. verdenskrig. Krigen begyndte der, da slagskibet Schleswig-Holstein angreb det polske militærdepot på halvøen Westerplatte. Og her endte den i et orgie af ødelæggelser i marts-april 1945. Gdansk med badeforstaden Sopot havde fungeret som fredeligt rekreativssted for officererne fra den tyske Wehrmacht fra 1940 til 1944 på samme måde som under 1. verdenskrig. Men i foråret 1945 nåede den Røde Hær frem og det kom til en desperat kamp til sidste mand, mens de overlevende flygtede vestpå. Den dobbelte fordrivelse, først af polakkerne i 1939-40, siden af tyskerne i 1945, sammen med ødelæggelsen af 90% af husene havde nær slettet byen af landkortet. At Gdansk overlevede og genopstod næsten i sin gamle pragt skyldes indvandringen fra det polsktalende opland og især fra de store afståede områder i Hviderusland, Litauen og Ukraine. I dag mærker man det ikke som besøgende, men i realiteten blev hele den sofistikerede, nordeuropæiske bybefolkning skiftet ud med indvandrere fra de sydøstlige agrarområder uden traditioner for søfart og industri. De er nu smeltet sammen til en ny bybefolkning, men denne gang med utvetydig polsk og katolsk baggrund, selv om de bor i omhyggelige kopier af de gamle nederlandske borgerhuse. Trods dette brud i befolkningens sammensætning og baggrund solidariserer Gdansk-beboerne sig med deres århundredgamle maritime og tysksprogede historie. En markering af det er at den mest populære, "lokale" forfatter er tyskeren Günther Grass med hans skildringer fra det tysksprogede Danzig under nazisterne. Især *Bliktrømmen* der primært udspiller sig under 2. verdenskrig har den polske befolkning taget til sig som sin egen.

Det var oprørske arbejdere fra dette nye Gdansk, der i 1970 og igen i 1980-81 førte an i oprøret mod det kommunistiske satellit-regime og deres leder, den katolske elektriker Lech Walesa, symboliserede det nye katolske og demokratiske Polen. Arbejderne fra skibsværftet støttede Walesa til det sidste for at bevare statsstøtten til deres skrantende værft, som dog lukkede i 1997. Men for andre af Walesas støtter var hans baggrund i det nordlige Polen afgørende. I kampen

mellem forskellige politiske grupper og ideologier skal man nemlig ikke overse betydningen af de regionale forskelle, en forskel der går helt tilbage til foreningen af tre polske lande med traditioner fra henholdsvis Habsburg-monarkiet, Preussen og Rusland. Gdansk har et helt andet perspektiv og andre interesser end Warszawa, Kraków eller Wrocław (Breslau). Såvel på infrastruktur området som på sikkerhedspolitikken. Gdansk er en Østersø-by, og dens befolkning er trods sin katolske orientering kommet til at tilhøre den nordeuropæiske Østersø-kultur. De er Danmarks potentielle allierede, snarere end det centralistiske og aristokratiske Warszawa eller det kongelige Kraków.

Efter 1918 har Polen altså delvist orienteret sig mod Østersøen. Det begyndte med grundlæggelsen af havnebyen Gdynia som en polsk konkurrent til Danzig, der i mellemkrigstiden var en fristat styret direkte af Folkeforbundet indtil Hitler indlemmede den sammen med en række polske provinser i 1939. Siden 1991 har de nye baltiske stater også orienteret sig mod Østersøen, for nogle af dem for første gang. I mellemkrigstiden kunne Litauen ikke finde ud af hvor det hørte til. Litauens hovedstad Vilnius med et flertal af polakker og jøder var besat af Polen, mens den østpreussiske havneby Memel (vore dages Klaipėda) i 1923 blev overtaget med magt af Litauen efter en periode under direkte styre af Folkeforbundet. Efter en overvældende nazistisk valgsejr i 1938 overlod Litauen Memel-området med den for landet så vigtige havn til Tyskland i foråret 1939 for selv i 1940 at blive indlemmet i Sovjetunionen sammen med de øvrige baltiske stater og den østlige halvdel af Polen. I dag er selv Litauen ved at orientere sig mod Østersøen på linje med Estland og Letland i et brud med fortidens centraleuropæiske orientering, en orientering der stadig fremgår af Vilnius' arkitektur, der er en blanding af russisk imperial arkitektur og polsk-habsburgsk neoklassicisme. Det er dog vigtigt at huske på at dette er en ny udvikling i forhold til mellemkrigstiden. I dag er det rimeligt at regne Litauen med til Østersø-regionen, men der er stadig store historiske og mentalitetsmæssige forskelle mellem de tre lande, som vi lidt for overlegent samler under betegnelsen de "baltiske lande". Indbyrdes forskelle og identitetsmæssige problemer i forhold til naboerne rundt om Østersøen er imidlertid ikke forbeholdt de lande vi lidt for overlegent samler under betegnelsen "de baltiske". Også langt nærmere provinser har vanskeligheder med identiteten. Det gælder især de tidligere danske provinser Skåne, Halland og Blekinge, provinser, som med bygningen af Øresundsbroen er på vej til atter at vende tilbage til om ikke Danmark, så i hvert fald København.

Er Skåne en historisk region?

Selvfølgelig er Skåne en region, vil de fleste vel efterhånden svare, såvel inden for som uden for Skåne. Der er sandsynligvis ingen enighed om hvad denne værdighed betyder, men det er i stigende grad politisk ukorrekt ikke at kalde denne ærværdige, gamle danske provins for en region. Måske endda en europæisk region, da skåningene havde en langt større ja-procent til EU-medlemskabet end de øvrige svenske provinser uden for de større byer. Som en markering af et brud med en lang centralistisk splittelsesproces er Skåne i 1997 endda blevet samlet til ét len. Det markerer på den ene side en afvisning af den noget ideo logiske betegnelse "Skåneland" fra sidste århundrede for Skåne, Halland og Blekinge under ét. Men samlingen er på den anden side en anerkendelse af Skånes status som én historisk provins blandt de andre historiske regioner i Sverige. Så hvorfor det indledende spørgsmålstegn? Min overvejelse er foranlediget af bogen *Skånes historie* af Sten Skansjö. Forfatteren, der er historiker ved Lunds Universitet, tager den nylige sammenlægning af de to skånske len til ét stort som anledning til at overveje spørgsmålet om en særlig skånsk identitet og Skåne som historisk region. Det gør han i form af en ret traditionel, kronologisk-historisk fremstilling.

Indplaceringen af Skåne i den større nordiske og europæiske historie er dog lykkedes bedre for en anden Lund historiker, Harald Gustafsson i en fremstilling af Nordens historie med den

spændende undertitel, *En europeisk region under 1200 år*, selv om han ikke skriver særligt meget specifikt om Skåne. Gustafsson har nemlig en tese og et spørgsmål at anskue Norden som en "europæisk region". Det er klart at Gustafssons regionsbegreb er et andet og geografisk større end Skansjös. Det skal ikke bebrejdes ham, da de to betegnelser som vi så tidligere i dette kapitel blandes uhjælpeligt sammen i den politiske og videnskabelige debat. I den ene ende henvises til Østersøen (eller Norden eller middelhavsverdenen) som en region, i den anden omtales behovet for at bryde nationalstater som eksempelvis Sverige op i mindre enheder, regioner. Slagordet "Regionernes Europa" spiller på begge betydninger af ordet region og kan derfor både anvendes af integrationister og decentralister. Muligvis er uklarheden politisk frugtbar, men videnskabeligt gør den det vanskeligt at benytte begrebet.

Begge forståelser af ordet region har betydning for forståelsen af Skåne. Læsningen af Skansjös bog gør det klart at Skåne i hele sin historie aldrig har været selvstændig, men altid del af andre statsdannelser. Først 700 år som provins i det danske monarki, siden noget over 300 i det svenske. Først med en position som et "landskab" på linje med Jylland og Sjælland – markeret ved nedskrivningen af de tre klassiske lovkomplekser for hvert af de tre områder "landskabslovene", jyske lov, skånske lov og sjællandske lov – siden med en opsplittet og underordnet position i det centralistisk styrede, multinationale svenske rige. Af angst for en dansk generobring fik Skåne aldrig en autonom stilling i den multinationale svenske stat som Finland for slet ikke at tale om Ingermanland, Estland, Livland eller Vorpommern. I den første tid efter erobringen i 1658 blev provinsen underlagt en militær guvernør, men i begyndelsen af 1680'erne blev de tre landskaber sammen med Bohuslen og Herjedalen direkte indlemmet i den svenske krone. Svensk lov, svensk kirkeordning, svensk forvaltning og svensk militærvæsen blev indført. Formelt ophævedes generalgouvernementet først i 1719. I 1600-tallet ville det ellers have været nærliggende at organisere de nyerobrede provinser med respekt for deres selvstændighed og kun integrere dem indirekte via adelsrepræsentationen. Det ville en traditionelt tænkende dansk konge nok have gjort, som vi kender det fra tilfældet Gotland, der var under den danske krone fra 1361 til 1645. For slet ikke at tale om der forskellige dele af Slesvig /Sønderjylland og Holsten, der udgjorde et indviklet kludetæppe af forskelligt forvaltede områder med forskellig ret og kirkesprog indtil den endegyldige inkorporation i den danske krone i 1773.

Det var højst usædvanligt handlet af den svenske formynderregering, om end ikke helt unikt. Den spanske krone ensrettede kongeriget Aragon endegyldigt i 1714 efter den bourbonske tronprætendents sejr i den spanske arvefølgekrig og nedlagde al selvstændig aragonsk/ catalansk repræsentation. I 1707 blev personalunionen mellem England og Skotland udbygget med et fælles parlament, men kirke og skole forblev adskilt samtidig med at Skotland i stadig stigende grad blev regeret fra Westminster om end via et særskilt Scottish Office. Men den svenske regering gik længere og mere konsekvent i sin integration og demonstrerede dermed en utraditionel høj grad af "national" bevidsthed længe før nationalismen som ideologi opstod. Som den danske historiker Knud Fabricius demonstrerede i 1906 i den komparative indledning til bind I af sit stadig uovertrufne fire-bindsværk om Skånes overgang til Sverige, var den målbevidste forsvenskingsindsats helt enestående i Europa. Ikke engang Bøhmen og Mæhren, hvis lokale adel blev udryddet efter Slaget på det Hvide Bjerg i 1620 og hvis lokale rettigheder blev inddraget i 1627 med den såkaldte "Verneuerte Landesordnung" blev udsat for noget der kan sammenlignes med svedificeringen af Skåne. Derfor ændredes sprog og indstilling i Skåne i modsætning til Bøhmen, hvor det tjekkiske sprog overlevede blandt bønderne og i kirken. Med det resultat at det kunne blusse op igen med industrialiseringen i 1800-tallet.

Svedificeringen efter 1680'erne var ganske vist ikke en moderne nationaliseringsproces men foregik primært på den gamle samfundsordens præmisser. Det handlede om kirke, skatter og militærtjeneste ikke nationalfølelse. Det var jo ikke borgere, men undersåtter

den svenske stat havde erobret, om end de faktisk var repræsenteret i ständer-rigsdagen efter dennes genoprettelse i 1718. Men ændringen af institutionerne førte til en praktisk integration i Sverige, der lagde grunden til at skåningene kunne forsvensknes på linje med beboerne i andre regioner i Sverige i løbet af den generelle nationalisering af Sverige i 1800-tallet. Derfor opstod der ikke en særlig national bevidsthed i Skåne (og Halland, Blekinge, Bohuslän, Gotland og Herjedalen) i 1800-tallet i modsætning til Finland og de baltiske lande, der havde det held at komme russisk herredømme. Indlemmet i dette langt ringere administrerede imperium fik finlænderne gode muligheder for at udvikle en national kultur i 1800-tallet, mens balterne havde det vanskeligere, ikke så meget pga. russisk undertrykkelse, men fordi den baltisk-tyske overklasse fastholdt sine privilegier og det tyske sprogs absolutte dominans – zarens dekretter offentliggjordes således på tysk i kejserstiden. Indbyggerne i de provinser Sverige erobrede fra den dansk-norske konge blev derimod mere eller mindre modstræbende nationaliserede svenskere som bevarede enkelte danske eller norske særtræk. Hvordan det gik til er den store skånske gåde, og det som gør denne provins så enestående i europæisk sammenhæng – sammen med Slesvig, hvor et tilsvarende skifte af sprogskifte og efterhånden også skifte af nationalt sindelag satte ind, men helt anderledes uorganiseret.

Alt dette, som Skånsjö refererer godt og loyalt, gør imidlertid ikke Skåne til en egentlig historisk region. For hovedbetingelsen for en moderne regional identitet som billedet aftegner sig i dagens Europa-politiske landskab er eksistensen af en mere eller mindre mytisk middelalderlig selvstændig statsdannelse og en dermed sammenhængende litteratur der kan (gen)opvækkes og give folkesproget status af nationalsprog. En sådan selvstændig historie er Skåne ikke leveringsdygtig i. Uanset hvor langt vi går tilbage i tid synes provinsen at have været del af noget andet og større. Det er på den anden side formodentlig baggrunden for at Skåne har givet navn til hele Skandinavien. Det oldnordiske *Skathinawjô* blev til latin *Scadinavia* og siden *Scandinavia* med betydningen den “farlige ø” eller “farlige halvø”. Meget tyder på at Skåne netop pga. sin rigdom på fisk og korn og med den centrale placering har været et omstridt bytte for statsbyggende slægter fra fattigere og mere krigeriske dele af Norden og derfor aldrig selv udgangspunkt for et monarki. Det er heller ikke så ringe. Muligvis endda bedre for den almindelige befolkning. Men det giver altså nogle problemer for de ideologer der i dag ønsker at grundlægge en regional eller ligefrem national identitet med henvisning til historien. Den kan ikke leve op til det, det er læren af Sten Skånsjös ædruelige historie, som ender med at tegne portrættet af Skåne som en udvidet sognehistorie, dvs. en egn, der aldrig har været et selvstændigt historisk subjekt.

Det bliver spændende om denne let underordnede status fortsætter efter åbningen af forbindelsen over Øresund. Meget kan tyde på det, i hvert fald hvis man følger den danske debat om Øresundsregionen og -staden. I Danmark, eller rettere sagt København, forestiller man sig helt klart de svenske/ skånske egne inddraget som forstæder eller satellitter til metropolen København, der så måske kan blive til en bystat på linje med Hamburg eller Sankt Petersburg. Forskellen er bare at København er belemret med en jysk provins som byen koloniserede i den danske nations navn i sidste århundrede og dermed er hovedstad i en stat med fuld legitimitet, flag, monark og medlemskab af EU. Alt det får Skåne formentlig aldrig, uanset hvor meget visse separatister ønsker sig det. Skåne er ikke en region men en provins der har indgået i skiftende territoriale statsdannelser. Forstået på denne måde er Skåne uigenkaldeligt blevet svensk i samme forstand som de øvrige landskaber rundt om Østersøen (og i det øvrige Europa) uhjælpeligt er dele af “deres” nationale stater

Nationalstaterne og Østersø-regionen

Mellemløstidens mere eller mindre homogene nationalstater markerer begyndelsen til den nye situation efter 1991 præget af mange små stater og ingen enkelt hegemonisk stormagt i østersø-området. At det vil blive ved at være sådan håber alle i området på, derfor den forsigtige omgang med kæmpestaten Rusland, der selv efter opløsningen af imperiet uafviseligt er en østersømagt om end med en stærkt forkortet kystlinje. *Leningradskaja oblast*, som provinsen fra Karelen til Narva med kæmpebyen Sankt Petersburg stadig kaldes, rummer ca. fem millioner indbyggere og er altså i sig selv en af de større stater i Østersø-regionen. Det underforståede håb er at Rusland på lidt længere sigt bliver føderaliseret for alvor, sådan at de fem millioner indbyggere i Sankt Petersburg kan optræde som fem millioner sankt petersburgere med egne interesser i stedet for at være en spydspids for et aggressivt eller imperialistisk eller bare stort Rusland. Dette siger ingen af naboerne naturligvis højt, hvilket givetvis også ville være dumt og kontraproduktivt. Men jeg tror at det er et håb om at Sankt Petersburg kan løsne sin nære forbindelse til og afhængighed af det russiske rige og udvikle en mere "nordisk" eller i det mindste "Østersø"-identitet, der ligger bag den kraftige nordiske hjælpeindsats i regionen. Kunne indbyggerne få mulighed for at besinde sig på det, som også er deres forhistorie, nemlig at en stor del af dem er af finsk, estisk og anden baltisk afstamning, ville det være yderst fordelagtigt for alle nabolandene. Sankt Petersburg var en overgang den største finske by i fællestiden mellem de to riger mellem 1809 og 1917 – hvis byer rigtigt også var meget små, indtil Helsingfors blev en storby i kraft af russiske investeringer og finske behov for at bygge en egen nation uafhængigt af såvel svensk som russisk indflydelse (Engman 1983 og 1995).

Østersøen har altså en stor og interessant fælles historie, vel at mærke hvis vi vælger at fortælle historien på tværs af de nationale skel og fortolkningsmønstre, der er blevet sænket over den i løbet af de sidste par hundrede år. Polen og Rusland hører ikke blot i økonomisk forstand, men også i geografisk og økologisk forstand med til østersøverdenen. Danmark forsvinder til gengæld eller opløses i to regioner. Det vil formentlig skabe nogle identitetsmæssige og økonomiske problemer i fremtiden. Vestjylland hører ikke med til østersøverdenen, hvilket markerer en dobbelthed i dansk identitet. Ud over Østersø-identiteten, har danskerne en nordisk identitet, som er meget populær i befolkningen – mere end i de andre lande – og dertil en ikke meget omtalt Vesterhavs- eller Nordsø-identitet, som bliver administreret af Viborg amt. I 1990'erne har den danske stat nemlig reelt udliciteret forvaltningen sin Nordsø-politik til Viborg amt, der er blevet sekretariat for sammenslutningen af regioner/amter rundt om Nordsøen, The North Sea Conference. Fra december 1997 er Viborg endvidere sæde for det internationale sekretariat for Europa-kommissionens *North-Sea Program* under Interreg IIC.

Man kan godt fortælle en parallel historie til Østersø-historien om det Danmark, der vender den anden vej mod vest, ligesom man også kan tale om Danmarks atlantiske identitet i form af Rigsfællesskabet. Inden man fortaber sig i den fælles kultur som kød- og syltetøjsspisende Østersø-borgere er det vigtigt at minde om at Danmark også har en Vesterhavshistorie at Danmark opstod ved at et dynasti omkring Jelling, altså jyder, med kong Harald i spidsen underlagde sig "Danmark" og "Norge" og gjorde danerne kristne. Den nyeste forskning på området mener at disse daner formodentlig var sjællænderne. I den forstand er det moderne Danmark resultatet af et Østersø-imperium, der startede ovre mod vest i Jelling og gradvis forskød sit centrum mod øst. Hvor langt centrum vil bevæge sig efter bygningen af Øresundsforbindelsen ved ingen. Men det lykkedes at bygge en bro over Storebælt, inden Danmark for alvor delte sig i to regioner under indtryk af mulighederne i Europa efter Murens fald. Danmark har en dobbelt eller trinitarisk identitet med fra historien, ikke som jernhård nødvendighed men som valgmulighed. Historien er relativt åben, og man kan ikke lære af den. En åben historiefortælling som den foregående blotlægger flere politiske muligheder end det begrænsede rum, som en strukturel fremgangsmåde

lægger op til. Og det er nyttigt i en tid som 1990'erne, hvor historien for en kort bemærkning atter er blevet åben.

“Grundidéen var kontrakteoretisk. Borgerne fik rettigheder og forpligtelser af fædrelandet og var ansvarlige for almenvellet og helheden med deres nyttige handlinger baseret og patriotiske sindelag. Dette var langt vigtigere end hvor man var født og hvilket sprog man talte (nationalitet i den senere betydning). Idealet var kosmopolitisk. Fædrelandet var ikke en nationalstat bundet sammen af fælles sprog og kultur, men en helstat bestående af flere lande og folk bundet sammen ved kongen som fyrste og landsfader.” (Tine Damsholt 1998)

“Mening med historien er ikke det samme som mening i historien. At vi ikke længere kan tro på én stor mening med hele det historiske forløb, “historien”, er ikke det samme som at der slet ikke eksisterer mening og lovmæssige sammenhænge.” (Hans-Jørgen Schanz 1996)

Patriotisme – ikke nationalisme

I foråret er det 150 år siden det mest afgørende brud i den danske stats historie. Slagene ved landsbyen Bov uden for Flensborg 9. april og Slesvig 23. april 1848 indledte en blodig borgerkrig i den territorielt og nationalt sammensatte “helstat” man plejer at kalde Danmark, selv om det “Oldenborgske Monarki” som tidligere vist ville være statsretligt mere præcist. Kan der være tvivl om den rette benævnelse for staten er der derimod ingen tvivl om at der var tale om en borgerkrig, selv om de færreste har valgt at erindre det sådan. I flere af de autoritative værker om 1848-50 bruger forfatterne udtrykket borgerkrig, selv om de ikke er enige med det slesvig-holstenske parti. Et godt eksempel er den konservative og i dag uretfærdigt oversete historiker Knud Fabricius (1875-1967). I fjerde bind af *Sønderjyllands Historie* om perioden mellem 1805 og 1864 fra 1837 karakteriserede han hændelser i Slesvig og Holsten som et oprør. I forbindelse med erobringen af fæstningen Rendsborg 24. marts 1848 hedder det:

“Fra tysk Side fik hele Bevægelsen derfor Navnet “Rejsningen”, og man protesterede voldsomt mod den danske Benævnelsen deraf som “Oprøret”. Hertil er først at bemærke at Historikeren kender mange Oprør, der maa betegnes som berettigede, saa at der ikke i og for sig ligger noget moralsk diskvalificerende i denne Betegnelse, Men at Ordet havde en ilde Klang i 1848, skal ikke bestrides. Det maa imidlertid erindres at den slesvig-holstenske Revolution var en Kendsgerning fra d. 18. Marts at regne, altsaa ikke fremkaldt af Kasinomødet og Folketoget, og at Rendsborgs Overrumpling var planlagt et halvt Aar tidligere (s.339 og 344). Om man vil kalde denne Revolution en Rejsning eller et Oprør, har kun ringe Betydning. Det frugtbareste Synspunkt over

for den vindes vistnok, hvis man uden moralsk Vurdering opfatter den som en Borgerkrig, som den afgørende Opløsningsproces inden for den gamle Helstat.” (Fabricius 1937, 348-49).

Sådan skrev en af de mest hæderlige og omhyggelige danske historikere i 1930'erne. Men det er på ingen måde sådan den danske befolkning har valgt erindre begivenhedsforløbet. Officielt taler vi om den 1. slesvigske krig – som “Danmark” vandt – mens 2. slesvigske krig betegner det invaliderende nederlag i 1864. Alle senere generationer af danske har husket 1848 i lyset af 1864 og derfor fortolket kampene som et opgør mellem “danskere” og tyskere”, uanset om disse sidste kom fra Preussen, Hannover, Kiel eller Haderslev. Denne fortolkning er ikke helt urimelig, idet Slesvig og Holsten som følge af konflikterne blev en del af det nye Tyskland, der opstod som resultat af Bismarcks intelligente udnyttelse af inkompetencen hos danske, østrigske og franske diplomater, politikere og generaler. Kiel blev hovedsæde for en del af det nye militærindustrielle kompleks i det militariserede såkaldte 2. tyske kejserrige som hjemsted for store dele af flåden. Denne militære rolle førte i sin tur igen til revolutionen i 1918 og ødelæggelsen under 2. verdenskrig, hvor allierede bombetogter søgte at udradere denne preussiske implantering i Slesvig-Holsten. Flygtningestrømmene efter 1944 og moderniseringen af Forbundsrepublikken ændrede yderligere befolkningens sammensætning til det ukendelige. Dette sidste er i parentes bemærket en del af den demografiske baggrund for fremgangen for det danske mindretals parti SSW i disse år. Mange af de tilflyttede og efterkommere af flygtningene opfatter SSW som et sympatisk, regionalt alternativ til de store traditionelle partier og et lige så godt, moderne, tysk, demokratisk krav om politisk fornyelse som en stemme på de Grønne. De har nemlig ikke samme følelsesmæssige binding til en bestemt nationalpolitisk tolkning af historien som de oprindeligere slesvigere og sønderjyder – og flertallet af den øvrige danske befolkning. Om ikke før blev det klart i 1997's pinlige debat om et grænseoverskridende samarbejde i form af (Euro)region Slesvig/Sønderjylland. Men den nationalpolitiske tolkning er ikke den eneste mulige historiske sandhed, selv om den altså heller ikke er 100% forkert.

Danmark set i lyset af Jugoslavien

At man kan fortolke forløbet anderledes end en “natur”bestemt konflikt mellem dansk og tysk skyldes først og fremmest de tragiske erfaringer med borgerkrigene i det tidligere Jugoslavien. Også her står to uforsonlige og kompromisløse nationale programmer over for hinanden og har tvunget alle involverede – plus omverdenen – til at tage stilling. Det serbiske og det kroatiske krav om en nationalstat inden for deres nationers “historiske” grænser med henvisningen til uforenelige historiske og juridiske argumentationer er lige så uhistorisk, urimeligt og i sidste ende udemokratisk som de gensidige krav på hele Sønderjylland/ Slesvig fra de danske nationalliberale og slesvig-holstenske nationalister. Begge parter henviste til århundreders “ret” uden at drømme om at spørge de mennesker der rent faktisk boede i det omstridte område, hvilken ordening de ville foretrække. De var jo blevet “indoktrinerede”, “germaniserede” eller på anden måde forvirrede så de ikke kunne erkende deres “virkelige” interesser.

Som i Jugoslavien gik de hinanden gensidigt udelukkende nationale programmer ud over de mange som ikke følte sig dækket ind af de to totale – og derfor tendentielt totalitære – programmer. I Bosnien blev den muslimske befolkning tvunget til at definere sig som en tredje nationalitet, selv om de talte det samme serbokroatiske sprog som de to andre grupper og ofte kun havde et ret formelt forhold til deres religion. De blev definerede som “anderledes” og udgrænset lidt på samme måde som de ikke nationalt engagerede i Slesvig blev kaldt “blakkede” og opfattet som upålidelige. Parallellen har selvfølgelig sin grænse i og med at denne ikke-engagerede befolkningsgruppe aldrig blev til en særlig nationalitet – bortset måske fra dem der udvandrede og

fortrængte deres slesvigsk/ sønderjyske rødder. Men selv uforsonligheden og det totale og udelukkende krav i situationer ligner hinanden i foruroligende grad.

Det samme gælder fortrængningen af det tabende program for et fortsat fælles liv i en ikke nationalt defineret fælles stat. I det 20. århundrede er det blevet fælles “visdom” at kun ensartede “folk” kan udgøre grundlaget for vellykkede demokratier. Etnisk og national homogenitet er forudsætningen for politiske fællesskaber som kan levere den nødvendige legitimitet til moderne stater. Forudsætningen i form af tvunget sindelagsskifte, flugt, krige, folkeflytninger og senest “etniske rensninger”, et af de nye begreber som konflikten i Jugoslavien har beriget os med, fortrænges eller rubriceres som “forældet historie” (*past history* som det hedder på amerikansk). Trist og barbarisk, men åbenbart nødvendigt for at demokratiet kunne lykkes. Der er imidlertid tale om en selvopfyldende profeti, som oven i købet til stadighed undergraver sig selv. Enhver længere freds- og økonomisk opgangsperiode, som den Vesteuropa har oplevet siden 2. verdenskrig resulterer i folkevandringer og -blandinger. Selv nationalt homogeniserede danskere findes overalt i Europa og uden for, mens antallet af blandede europæiske ægteskaber stiger langt hastigere end den meget omtalte indvandring af “fremmede”. Der skal åbenbart en krig til for at fastholde os i de nationale folde – eller en afstemning om EU.

Dette er ikke ensbetydende med at nationale fællesskaber er umulige, slet ikke. De ændrer bare karakter hele tiden, og især i økonomisk gunstige perioder, hvor valgmulighederne øges for de enkelte individer. Det kunne tyde på at vi bør udskifte begrundelsen for demokratiet fra et etnisk-nationalt til et patriotisk som tillader indoptagelse af nye medlemmer, der har valgt at flytte til. Og som samtidig gør det muligt for andre at undslippe nationens tvangsmæssige og abstrakte “som om” fællesskab af alle døde, ufødte og endnu levende. Alt det vi kan se er urimeligt, når serberne nægter “indflyttede” albanere retten til at leve på deres eget sprog i Kosovo med den begrundelse at det er “gammel og hellig serbisk jord” og sæde for den oprindelige serbiske kirke, bevidnet af de mange klostre der blev genopbygget efter at albanske nationalister havde ødelagt dem under 2. verdenskrigs grusomme nationalitetskonflikter i ly af den tyske besættelse. Albanerne har ikke været engle, hverken i 1940’erne eller i 1980’erne. Men det retfærdiggør ikke serbernes henvisning til “historiens ret”, herunder at deres historiske nederlag til de osmanniske tyrkere fandt sted midt i Kosovo på Solsortesletten (*Kosovo Polje*) i 1389.

Helt så grumt gik det ikke for sig i Slesvig i midten af sidste århundrede. Men næsten. De gensidige nationale programmer, som fremførtes af nationalliberale intellektuelle i henholdsvis Kiel og København efter 1842, var enige om at afskrive den fælles stat, selv om de i første omgang var meget omhyggelige med at proklamere deres loyalitet over for den legitime konge Christian 8. og hans efterfølger Frederik 7. Begge nationale programmer var i udgangspunktet elitære krav om en forfatning og udvidelse af gruppen med indflydelse på politik, kort sagt liberale. For at skabe en tilstrækkeligt stor koalition til at opnå denne ændring søgte de liberale akademikere i Danmark støtte blandt borgere og den såkaldte “landalmue”, mens de i Slesvig og Holsten især søgte støtte blandt ridderskabet. Begge disse alliancer formuleredes samtidig i året 1842. Derefter drev de to nationalliberale grupperinger uafvendeligt mod konflikt i et klima præget af en højt opdrevet nationalistisk propaganda med afsløringer af mangfoldige “overgreb” på “uskyldige” nationale fæller. Akkurat som i Jugoslavien i årene mellem 1988 og 1991, hvor den diskursive vold eskalerede.

Dansk og tysk

Oprøret begyndte 24. marts 1848 med at fremtrædende medlemmer af den politiske elite i Slesvig Holsten overtog garnisonen i Rendsborg, hjemsted for ca. en tredjedel af den fælles dansk-holstenske hær. Det gjorde de med henvisning til at den nyudnævnte konge (og hertug af Holsten)

Frederik 7. var taget til fange af “pøbelen” i København. Denne påstand har man i Danmark altid afvist som helt urimelig. Vi “ved” jo at det der skete i København ikke var en revolution som i Paris, Rom og Berlin, men en fredelig og uddramatisk indførelse af demokratiet efter at borgerne havde taget deres høje hatte på og var gået op til kongen og for at bede om en ny regering og en forfatning. Denne kære, danske, anti-revolutionære myte overser totalt at der var tale om relativt største demonstration i hovedstadens historie med næsten 20.000 deltagere efter dages udarbejdelse af nye politiske programmer i det borgerligt-liberale Casino og den mere plebejisk-socialistiske Hippodrom. Selv om kongen skulle have villet, havde han ikke meget andet valg end at bøje sig for kravet. Så det var klogt af ham at sætte sig i spidsen for den fredelige revolution. Stemningen i København var ophidset, nærmest revolutionær, især efter at Orla Lehmann som Hans Wammen påviste i en artikel for ti år siden, bevidst holdt den præcise ordlyd af den slesvig-holstenske proklamation tilbage.

Begivenhederne i Slesvig og Holsten kom som sendt fra himlen, for kongen såvel som de nationalliberale. Den danske historiker Hans Wammen har dog for ti år siden i en detaljeret analyse af tidsforløbet påvist at Orla Lehmann selv fremprovokerede oprøret ved at holde oplysninger om slesvig-holstenernes kompromis-vilje tilbage og således få deltagerne i Casino-mødet til at vedtage den fælles forfatning for Danmark og Slesvig, der gjorde krigen uundgåelig (Wammen 1988). Så himlen fik altså en del hjælp fra de nationalliberale. Den nye konge Frederik VII var dog ikke videre bedrøvet over udviklingen, idet den gjorde det muligt for ham at bevare sin popularitet ved at sætte sig i spidsen for en “dansk” hær, der efter to ugers hastig mobilisering tørnede sammen med de slesvig-holstenske styrker ved Bov 9. april – og sejrede. Kampen gav anledning til en uhyre national mobilisering, der i dag bedst huskes i form af slagsangen “Dengang jeg drog afsted” fra 10. april. Denne sang har mange udmærkede kvaliteter, ellers havde den vel ikke overlevet helt til i dag. Men dens urimelige stereotyper om de “tyske” fjender der vil erobre stakkels uskyldige Danmark har intet med virkeligheden at gøre.

“Når tysken kommer her, beklager jeg enhver; – ja beklager jeg enhver. Til Peder og til Povl, han siger: “Du bist faul”, Og skælder man ham ud på dansk, så siger han: “Hols Maul!” For folk, som taler alle sprog, er det nu lige fedt, men Fanden heller inte for den, som kun kan et; – og derfor vil jeg slås som tapper landsoldat, Hurra, hurra, hurra!”

Dette er ren propaganda, for der var på intet tidspunkt tale om at slesvig-holstenerne ville erobre det egentlige Danmark (Nørrejylland) og tvinge uskyldige, monoglotte danskere til at tale det væmmelige tyske mål. Nej, kampen stod som i Kroatien, Bosnien og Kosovo om en historisk provins, hvis grænser opfattedes som hellige, selv om indbyggerne havde et andet sprog eller national identifikation end i den middelalder, som de “historiske” krav fra begge sider henviste til. Det er rigtigt at tyske tropper siden hen har invaderet Danmark. Men i 1848 må man nærmest ligne danskerne med den velbevæbnede serbisk dominerede jugoslaviske forbundshær i 1991. Forskellen var at slesvig-holstenerne havde sat sig i besiddelse af en stor del af den fælles hærs depoter og at en tredjedel af den regulære hær var gået over til deres side. Bortset fra at de røde uniformer i hast var blevet farvet mere eller mindre blå og at kompagnier af frivillige studenter fra Kiel havde sluttet sig til dem, var det imidlertid to “dansk” trænede og anførte hære der stødte sammen 9. april for 150 år siden. Den “danske” side vandt i første omgang, for siden at tabe den 23. april ved Dannevirke (Slesvig) til en regulær preussisk hær forstærket med oprørsenheder. Men det gør det bare endnu klarere at danskerne må lignedes ved serberne i konflikten. Det danske parti ville ikke anerkende at flertallet af indbyggerne i den sydlige halvdel af Slesvig havde skiftet sprog fra sønderjysk til plattysk i de foregående århundreder sammen med middel- og overklassen. Ejderen var ikke længere en “folke”grænse mellem dansk og tysk, hvis den nogen sinde havde været det.

Dannevirke længere nordpå var det knapt nok, da især friserne mod vest havde størst sympati for det slesvig-holstenske krav om at de to mest udviklede dele af helstaten, Holsten og Slesvig, skulle forblive sammen som en selvstændig stat i det Tyske Forbund, der var ved at proklamere sig som samlet stat i Paulskirche i Frankfurt.

Men når danskerne er serberne må slesvig-holstenerne lignedes med kroaterne i konflikten. Og det er heller ikke så urimeligt som man umiddelbart skulle tro. De 800.000 indbyggere i Holsten og Slesvig repræsenterede den økonomisk mest moderne del af fællesstaten, ligesom universitetet i Kiel må betragtes som bedre og mere internationalt respekteret end det i København. Impulserne til Danmark, fra nationalisme og moderne administration til juletræet, filosofi, litteratur og moderne landbrug og industri, kom via Holsten, som grænsede op til det Hamburg, der til langt op i 1850'erne var Jyllands ubestridte, økonomiske hovedstad. At udnævne slesvig-holstenerne til kroaterne indebærer imidlertid ikke at give dem ret i alle forhold. Tværtimod repræsenterede deres program lige så meget et overgreb på såvel de traditionelle identifikationer som den gamle civiliserede, anationale helstat. Med den yderligere svaghed at programmet var magtpolitisk naivt i lyset af den preussiske dominans i det Tyskland, der kom ud af forløbet. Det var imidlertid svært at vide i 1848, hvor flertallet af demokratiske tyskere ønskede sig en føderal stat i Centraleuropa, som de også inviterede tjekkere, slovenere og alsacere til at deltage i. Hensigten var ikke at reducere Slesvig-Holsten til en preussisk delstat, men snarere en selvstændig stat i forbund med andre tysktalende stater.

Det kunne det nationale, danske program med sit lige så eksklusive krav på Sønderjylland til Ejderen ikke tillade. Resultatet blev en deling af Slesvig, hvorved både Sydslesvig og Sønderjylland blev til periferier i hver sin stat. Sønderjylland står i dag stærkest, men dog stadig svagt i forhold til resten af Danmark, så det er svært at se den helt store lykke for nogen af de involverede landsdele. Om det vil gå ligesådan for Kroatien er uvist. Nationalfascisme i et isoleret land er imidlertid en kun alt for nærliggende mulighed, selv om landet har vundet militært og indlemmet såvel Kraina som Østslavonien henholdsvis uden og med de serbiske befolkninger. Det er således lykkedes Kroatien at (gen)etablere sine "historiske" grænser fra de 800 år som del af det multinationale, ungarske monarki på bekostning af Serbien. Men om det vil holde evigt er uvist.

Helstatspatriotisme – ikke nationalisme

De historiske paralleller mellem Slesvig og Jugoslavien har deres begrænsninger, men virker alligevel oplysende. Først og fremmest på den danske historiske erindring og historieskrivning. Offeret for borgerkrigen i den multinationale helstat var den helstatspatriotisme, som vi i dag er kommet til at se flere fordele ved. Som beskrevet af etnologen Tine Damsholt var grundlaget for det patriotiske program en kontrakt mellem borgere og herskere. Borgerne fik rettigheder og forpligtelser af fædrelandet og havde til gengæld ansvar for almenvellet i form af "nyttige" handlinger baseret på et patriotisk sindelag. Denne holdning og de korresponderende handlinger var langt vigtigere end hvor man var født og hvilket sprog man talte. Fædrelandet var ikke en nationalstat bundet sammen af fælles sprog og kultur, men en såkaldt "sammensat" stat bestående af flere lande og folk bundet sammen af loyalitet til kongen som fyrste og landsfader. Det helt centrale i forestillingen er at borgerdyden blev almengjort, således at det ikke var fødsel og afstamning men de konkrete handlinger der afgjorde om individet havde den rette borgerdyd. Patrioternes fædreland var altså ikke så meget et konkret geografisk område som et udtryk for at individerne (borgerne) var bundet sammen i et samfund med ansvar for hinanden og ikke blot sig selv. Derved adskiller den patriotiske fædrelandsfølelse sig fundamentalt fra den nationale eller nationalistiske.

En overnational patriotisme blev forsøgt udarbejdet som en eksplicit ideologi for den dansk-norsk-holstenske stat i 1770'erne af den multinationale aristokratiske og borgerlige elite efter det kortvarige diktatur under Johann Friedrich Struensee 1770-72. Styret under ledelse af historikeren Ove Høegh Guldberg (1731-1808) formulerede noget for 1700-tallets Europa så enestående som en Lov om Indfødsret 29. januar 1776. Det var dog ikke en snæver dansk eller nordisk national identitet der var tale om, derimod et forsøg på at formulere en fælles identitet for de bærende lag i hele staten, altså også de tysktalende dele, som endegyldigt var blevet indlemmet i juni 1773 efter underskrivelsen af en overenskomst med efterkommerne af de gottorpske hertuger på Ruslands trone. Trods denne overnationalt hensigt var der tale om en indirekte kritik af den tysktalende elite, der var kommet til at spille så afgørende en rolle tidligere i århundredet – og som skulle komme til at gøre det igen i 1780'erne. Den danske historiker Ole Feldbæk har underkastet hele dette forløb en indtrængende analyse i bidrag til de to første bind af sit fire-bindsværk *Dansk identitetshistorie* 1991-92. Om den dobbelte hensigt med 1776-loven skriver han:

“Fra magthavernes side var loven om Indfødsretten et forsøg på at samle indbyggerne i den flersprogede og multinationale helstat, der foruden Danmark bestod af Norge, Slesvig, Holsten og Atlanterhavsøerne, om en statspatriotisme, der var centreret om enevoldskongen og helstatsfædrelandet. Men loven var også ment som en politisk imødekomende gestus over for de nye tanker og følelser om danskhed og fædrelandskærlighed, der fra midten af århundredet havde vokset sig stærke i borgerlige kredse. Og modtagelsen af loven bekræftede, at de havde set rigtigt. Overalt i de danske byer blev Indfødsretten fejret spontant og på en måde, der viste, at den imødekom et emotionelt behov blandt borgere, der ikke realistisk kunne forvente en embedskarriere for dem selv og deres sønner, men som følte sig bekræftede i deres danskhed ved kongens landsfaderlige gave til sit folk.” (Feldbæk 1991b, 254).

Selv om Feldbæk taler om bekræftelse af “danskhed” skal være yderst varsom med at blande denne nationalfølelse sammen med 1800-tallets sproglige og etniske nationalismer. Det fremgår af et af de skrifter hvori helstatspatriotismen blev formuleret, *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere*, skrevet af embedsmanden Ove Malling (1748-1829). Det udkom i 1777 og var med sine godt 750 sider en massiv demonstration af at mænd – og enkelte kvinder – fra alle stænder og fra samtlige helstatsdele til alle tider havde vist troskab mod kongen og kærlighed til fædrelandet. Pædagogisk og håndfast opdelte Malling borgerdyderne i 18 kapitler, begyndende med “Religion, Menneskekierlighed og Høimodighed” og endende med “Flid i Studeringer, Goddædighed og Store Fortjenester af Staten”. Det er næppe tilfældigt at kapitel 4 om “Kierlighed til Fædrelandet” med 82 sider var langt det største, og at kapitlet om “Troskab mod Kongen” fulgte umiddelbart efter. Som Feldbæk skriver:

“Styrets politiske hensigt var klar. Latinskolen skulle bidrage til at stabilisere en enevælde, der var rystet af Struensees diktatur, styrke en helstat, der var truet af spirende nationale kræfter, og opfange de begyndende spændinger mellem samfundets grupper. Her var undervisningen i den fælles fortid et anvendeligt redskab, og selve den lange historiske kontinuitet et tungtvejende argument.” (Feldbæk 1991b, 291-92).

Mallings værk blev en stor succes som obligatorisk læsebog i latinskolen, hvor embedsmandseliten udannedes og kom i syvende oplag i 1835. Bogen var primært tænkt som en læsebog og en moralbog, ikke en egentlig lærebog i historie. En sådan overlod Høegh-Guldberg historikeren Peter Frederik Suhm (1728-98) at skrive. Guldberg kontrollerede dog nøje vennen og kollegaens arbejde og lugede Suhms indrømmelser af danske overgreb på især Norge ud af fremstillingen (Feldbæk

1991b, 295). Suhm konkluderede dog i bedste helstatspatriotiske stil på sin fremstilling, *Historien af Danmark, Norge og Holsten udi tvende Udtog til den studerende Ungdoms Bedste* fra 1776:

“elsker Eders Fædreland over alle Ting, og hvad er Eders Fædreneland? alle Kongens Lande, Danmark, Norge Holsten og Island; lad den daarlige Forskiæl imellem at være Dansk, Norsk Holstensk ophøre; vel er der nogen Forskiæl imellem Eders Sprog, men Gud forstaar Eder alle, een Konge behersker Eder alle; frygter Gud, ærer Kongen.” (citeret efter Feldbæk 1991b, 296).

I forordet kaldte Suhm “Kundskab om Fædrenelandets Historie” for “en Videnskab, der er en af de behageligste og nyttigste, og som en god Borger og ædruelig Æmbetsmand næppe kan undvære”. Klart og konsistent førte han fremstillingen frem fra de ældste tider til højdepunktet, Holstens forening under den danske krone i 1773 og udstedelse af loven om indfødsret i 1776. Men sammenlignet med Malling må Suhms kompendium karakteriseres som ret kedelig, hvilket også gælder for andre af lærebøgerne for “almueskolen”. Alle disse forskellige bestræbelser er i sig selv meget interessante, men det er meget svært at afgøre hvor udbredt statspatriotismen var blandt den almindelige befolkning i det udstrakte monarki.

Et godt vidnesbyrd om at der ikke kun var tale om tom ideologi promoveret fra toppen er kniplingskræmmeren Jens Wulffs omfattende dagbog ført i årene 1813 til 1858. Jens Wulff levede næsten hele sit liv i Bredebro i Sønderjylland, hvor han blev født i 1774 under ret små forhold og døde i 1858 som en holden mand efterladende en omfattende familie og en formue. Den primære grund til at huske ham i dag er imidlertid ikke hans så meget hans aktive og vellykkede professionelle og familiære liv som den omfattende dagbog han førte næsten hele sit liv og som i de sidste mange år af hans liv næsten fyldte mere end det liv, hvis tildragelser han nedfældede så omhyggeligt. Han havde litterære interesser, der ikke blot gav sig udslag i at han overværede mange teateropførelser i Hamburg og Altona under sine ophold i disse bøger, men også i at han selv forsøgte sig som forfatter af små fortællinger og digte. De sidste blev som oftest skrevet på tysk, mens en lille fortælling skrevet på dansk blev trykt efter hans død i Den vestslesvigske Tidende. I sine unge år opholdt han sig det meste af tiden i Altona og fik således sin primære dannelse på tysk. Alligevel var han ingen ven af den slesvig-holstenske nationalisme. Men heller ikke af den tilsvarende danske nationalisme. Det er netop denne modstand mod at blive indfanget i den gensidige nationalistiske mobilisering der gør ham så interessant fra 1990’ernes synsvinkel. Man kan diskutere om hans modstand mod nationalismen skyldtes et engagement i det multinationale monarkis fra toppen promoverede ideologi eller om det var et resultat af en slesvigsk identitet som Hans Schulz Hansen antyder (1997a). Vigtigst er at holdningen eksisterede og kunne udtrykkes af andre end den lille elite primært i København som havde undfanget programmet i 1770’erne og ‘80erne som reaktion på den begyndende nationalisme og republikanske oprørsånd. En karakteristisk indføring fra 7. april 1848, to dage før slaget ved Bov, lyder:

“Saa stoer forbittrelsen er mod de tyske i det danske, lige saa stoer skal i Holsteen og det sydlige Schleswig forbittrelsen være mod de danske, og det er sørgelig at disse forskellige folkeslag, der i saa mange aar have levet i eendragt, fred og kierlighed med hinanden, giensidig have befordret hinandens velstand, nu staar i fiendtlig stillelse mod hinanden, hvis følge vil være landets ruin og fordervelse. Forbandelse over disse skrivere og snakkere, der have frembragt denne usalige disharmonie, der have saaet denne tvedragts sæd, som nu spirer til folkets elendighed og undergang og bærer, som vil bære, frugten til fordærvelse ...” (Iversen 1954-55, 231).

Uanset alle kvaliteter ved det patriotiske og regionale, over- eller anationale program var det imidlertid princippet om folket og det nationale som grundlag for staternes legitimitet der sejrede – i Danmark såvel som i det øvrige Europa og i det 20. århundrede i resten af verden. Dette sejrende etnisk-nationale program har virket godt som grundlag for det lilleput Danmark der i sidste århundrede vandt indad, hvad udad var tabt – selv om det må fastholdes at landets ledere i vid udstrækning selv bar skylden for ulykken. Et beundringsværdigt resultat hvor et folk af bønder blev til nationaliserede og industrialiserede sociale demokrater i en neutralistisk stat. Men vi kan i dag se at denne lilleput holdning er mindre funktionel som grundlag for en postindustrial, hypermoderne stat, der af økonomiske og kulturelle grunde integreres stadig mere i et Europa, hvis flertal langt klarere har set bagsiderne ved den etnisk-nationale begrundelse for demokrati. Forfatningspatriotisme har afløst den etnisk-racistiske nationalisme syd for grænsen, men danskerne er blevet hængende på mellemdistancen og har derfor svært ved at leve op til den “danske” politiske kulturs idealer.

Et sideresultat af det nationale programs sejr blev på længere sigt at den økonomisk rige provins Slesvig deltes mellem to centralt styrede stater “Danmark” og “Preussen-Tyskland”. Derfor kan man lidt søgt sammenligne slesvigerne mellem dansk og tysk med bosniakkerne eller muslimerne i Bosnien. Denne sidste parallel skal ikke trækkes for langt, men det er vigtigt at gøre sig klart at “sejrende” nationalismer som den danske (og den engelske, den franske og andre) i dag i grunden er vanskeligere stillet end så mange andre europæere i den globaliserede verden. Netop fordi der har været mange fordele forbundet med det nationale segregeringsprogram er det svært at opgive eller bare modificere det, selv om de selv samme mennesker økonomisk, kulturelt, ferie- og familiemæssigt integrerer sig i stadigt mere overnationale fællesskaber på måder der ikke kan undgå at undergrave det grundlag man tror at leve på. Det forklarer danskernes modsigelsesfulde holdning til det europæiske samarbejde; det lå bag 1997s debat om det regionale samarbejde over grænsen mellem Sydslesvig og Sønderjylland; og det ligger bag kravet om at lukke grænserne for indvandrere og flygtninge og genindføre den grænsekontrol, som alle indsichtsfulde mennesker ved ikke kan fungere i et økonomisk integreret Europa. Vi vil have fordelene uden at erkende prisen. Et sted at begynde oprydningen er i de historiske myter, som selv den ungdom der ikke har lært om de slesvigske krige i skolen alligevel har del i. Blot på det underbevidste og derfor endnu farligere plan.

Ikke jura men historiebilleder afgør vore holdninger til det europæiske samarbejde. De historiske paralleller mellem Slesvig og Jugoslavien som blev opridset i det foregående kapitel har deres grænser, men virker alligevel oplysende. Først og fremmest på den danske historiske erindring og historieskrivning. Offeret for borgerkrigen i den multinationale helstat var den helstatspatriotisme, som vi i dag er kommet til at se flere fordele ved. Denne danske, norske og holstenske patriotisme er en glimrende illustration af det tidligere beskrevne republikanske program. Som beskrevet af etnologen Tine Damsholt var grundlaget for det patriotiske program en kontrakt mellem borgere og herskere:

“Grundidéen var kontraktteoretisk. Borgerne fik rettigheder og forpligtelser af fædrelandet og var ansvarlige for almenvellet og helheden med deres nyttige handlinger baseret og patriotiske sindelag. Dette var langt vigtigere end hvor man var født og hvilket sprog man talte (nationalitet i den senere betydning). Idealet var kosmopolitisk. Fædrelandet var ikke en nationalstat bundet sammen af fælles sprog og kultur, men en helstat bestående af flere lande og folk bundet sammen ved kongen som fyrste og landsfader.” (Damsholt 1998).

Det helt centrale i forestillingen er at borgerdyden blev almengjort, således at det ikke var fødsel og afstamning men de konkrete handlinger der afgjorde om hvorvidt individet havde den rette

borgerdyd. Patrioternes fædreland var altså ikke så meget et konkret geografisk område som et udtryk for at individerne (borgerne) var bundet sammen i et samfund med ansvar for hinanden og ikke blot sig selv. Derved adskiller den patriotiske fædrelandsfølelse sig fundamentalt fra den nationale eller nationalistiske.

Uanset alle intellektuelle kvaliteter ved dette over- eller anationale program var det imidlertid princippet om folket og det nationale som grundlag for staternes legitimitet der sejrede i Danmark såvel som i det øvrige Europa – og i det 20. århundrede i resten af verden. Dette sejrende etnisk-nationale program har virket godt som grundlag for det lilleput Danmark der i sidste århundrede vandt indad, hvad udad var tabt – selv om det må fastholdes at landets ledere i vid udstrækning selv bar skylden for ulykken. Et beundringsværdigt resultat hvor et folk af bønder blev til nationaliserede og industrialiserede sociale demokrater i en neutralistisk stat. Men vi kan i dag se at denne lilleput holdning er mindre funktionel som grundlag for en postindustriel, hypermoderne stat, der af økonomiske og kulturelle grunde integreres stadig mere i et Europa, hvis flertal langt klarere har set bagsiderne ved den etnisk-nationale begrundelse for demokrati. Forfatningspatriotisme har afløst den etnisk-racistiske nationalisme syd for grænsen, men danskerne er blevet hængende på mellemdistancen og har derfor svært ved at leve op til den “danske” politiske kulturs idealer.

Resultatet af det nationale programs sejr blev blandt andet at den økonomisk rige provins Slesvig deltes mellem to centralstater. Derfor kan man lidt søgt sammenligne slesvigerne mellem dansk og tysk med bosniakkerne eller muslimerne i Bosnien. Denne sidste parallel skal ikke trækkes for langt, men det er vigtigt at gøre sig klart at “sejrende” nationalismer som den danske (og den engelske, den franske og andre) i dag i grunden er vanskeligere stillet end så mange andre europæere i den globaliserede verden. Netop fordi der har været mange fordele forbundet med det nationale segreringsprogram er det svært at opgive eller bare modificere det, selv om de selv samme mennesker økonomisk, kulturelt, ferie- og familiemæssigt integrerer sig i stadigt mere overnationale fællesskaber på måder der ikke kan undgå at undergrave det grundlag man tror at leve på. Det forklarer danskernes modsigelsesfulde holdning til det europæiske samarbejde; det lå bag 1997-debatten om det regionale samarbejde over grænsen mellem Sydslesvig og Sønderjylland. Vi vil have fordelene uden at erkende prisen.

Det gælder generelt for alle mennesker i de hypermoderne, post-nationale samfund ved indgangen til det 21. århundrede. En begyndelse til at afhjælpe dilemmaet er at søge nye idémæssige orienteringspunkter. Ikke i utopiske eksperimenter med at opfinde samfundet helt forfra, det har vi afprøvet med dårligt resultat i form af det 20. århundredes modernisme og totalitarisme. Heller ikke ved at vende tilbage til 1800-tallets to klasse-ideologier, liberalisme og socialisme. Næppe heller ved at genoplive konservatismen, hverken i den kristeligt-demokratiske eller den angelsaksisk-nordiske tradition, selv om det er temmelig uklart hvad den sidste tradition reelt går ud på. 1700-tallets borgerdyder og patriotisme derimod tilbyder for mig at se idealer og programmer, der ikke er blevet diskrediteret af det industrielt moderne samfunds totalitære og centralstyrede bestræbelser på at kontrollere udviklingen. Måske ligger her nogle byggesten til en menneskevenlig og menneskeværdig indretning af en verden der kan leve i nogenlunde fred med sig selv.

Da København talte tysk

Hvis en fremmed besøgte København omkring år 1800 ville vedkommende på alle måder have mødt en by som tog sig anderledes ud end nutidens. En lille, snæver, lugtende og snavset, provinsiel middelalderby, klemte inde bag voldene. En by hvor alle – i hvert fra nogle klasser – kendte hinanden og sladrede ivrigt om hinanden. Men i én bestemt henseende var byen langt fra så provinsiel, som vi siden har

valgt at huske den. København var en multinational og flersproget hovedstad i et vidtstrakt multinationalt rige. “Kron zu Dennemarck” kaldtes dette ofte med en plattysk betegnelse, mens den statsretligt korrekte titel var det oldenborgske monarki. Den danske konges undersåtter talte dansk i mange dialekter, norsk i endnu flere, færøsk og islandsk og dertil tysk, højtysk såvel som plattysk (nedertysk). Disse sprog taltes rundt omkring i riget, men pga. rigets centraliserede natur også i hovedstaden, hvor alle administrative afgørelser ned til det mindste blev truffet. Sammensætningen af befolkningen i hovedstaden afspejlede nemlig ganske godt rigets multinationale karakter, selv om tysk var overrepræsenteret i de øverste klasser. I dag huskes denne sproglige blandingskultur mest i form af Christian Wilsters 1800-tals nationalistiske parodi på 1700-tals overklassens sproglige snobberi i et digt tilegnet Ludvig Holberg, hvor denne helt anakronistisk roses for at have lagt grunden til en dansk reaktion mod alt det udenlandske snobberi. Den centrale passus hos Wilster lyder således:

“Hver Mand, som Kløgt gik i Lærdom til Bund, Latin paa Papiret kun malte, Med Fruerne Fransk, og Tydsk med sin Hund, Og Dansk med sin Tjener han talte.” (citeret efter *Dansk Digtning* III, 192)

Vi er ret godt oplyst om de sproglige forhold i hovedstaden via talrige, bevarede rejseførere på dansk og tysk. I en af de populære, Rasmus Nyerups fra år 1800 oplyses det at den rejsende har mulighed for at høre gudstjeneste på tysk i de tyske menigheder Sankt Petri, Frederiks på Christianshavn, Garnisonskirken og Kastellet. Desuden taltes tysk i den reformerte kirke, hos katolikkerne i Bredgade og hos jøderne, som dog måtte ødes i private hjem, da deres synagoge var brændt ned ved storbranden i 1795. Andre tysktalende institutioner var det tyske Kancelli (ministerium for hertugdømmerne og udenrigspolitik) og hæren, der var rent tysksproget indtil 1773, hvor den blev dobbeltsproget (i flåden taltes dansk og især norsk). På hærens to skoler, Landkadet-akademiet og Artilleriskolen undervistes fra 1773 på fransk, tysk og dansk. Skoler med undervisning på tysk var Efterslægtselskabets realskole og Døtreskolen i Klareboderne. Tyske bøger kunne købes på Børsen, i tre boghandler samt i Østergade. Tyske aviser lå fremme samme med franske og engelske i konditorierne, mens tyske bøger kunne læses i klubber eller lånes på de nye biblioteker, hvoraf flere ejedes af tyskere (Rasmus Nyerup, *Kjøbenhavns Beskrivelse*, dansk 1800, tysk 1807, refereret efter Vibeke Winge 1991, 128).

Ifølge en optælling fra 1699 bestod Københavns befolkning af 20% tysktalende, dels fra kongens “egne” hertugdømmer Slesvig og Holsten, dels indvandrere fra andre tyske stater (Olsen 1963, 106 ff.). Kongens mange tysktalende undersåtter oprettede efterhånden egne menigheder både i og uden for København. Den ældste var Sankt Petri fra midten af 1500-tallet, der overtog en eksisterende middelalderlig kirke. I begyndelsen af 1600-tallet var der behov for endnu en menighed. Den oprettedes på Christianshavn i 1640, men det varede over hundrede år før den havde sin egen kirkebygning. “Frederiks tydske Kirke”, som den kaldtes efter Frederik V, der i 1749 havde lovet menigheden en kirkebygning, blev tegnet af arkitekten Nicolai Eigtved. Han døde dog i 1754, før grundstenen blev lagt, så andre måtte fuldføre kirken. Den tyske menighed eksisterede til 1886, hvor den omdøbtes til Christianskirken for at undgå forveksling med Marmorkirken, hvis officielle navn er Frederikskirken. Flere menigheder kom til i begyndelsen af 1700-tallet, Kastellet og Garnisonskirken og de var populære, ikke blot blandt de tysktalende, men også danskere overværede gudstjenesterne. Dels havde præsterne et godt ry, og dels var det mondænt at gå sammen med overklassen. Christian V’s dronning Charlotte Amalie fik oprettet en reformert menighed med fransk og tysk kirkesprog. På Amager gik de oprindeligt hollandsktalende i løbet af 1600-tallet over til plattysk kirke- og skolesprog. Det skyldtes at pga. statens pres var skiftet fra kalvinismen til lutheranismen og derfor ikke længere kunne få nederlandske præster. Deres talesprog blev en blanding af plattysk, dansk og nederlandsk. (Winge 1991a, 92-95).

København var i ordets alleregentligske forstand et flerkulturelt og mangesproget samfund. Det hænger sammen med at byen var hovedstad i en typisk multinational fyrstestat. Denne multinationale karakter af det “danske” rige er i dag stort set glemt (eller rettere fortrængt) som resultat af den nationale

homogenisering af den lille reststat, der efter det selvforskyldte nederlag i 1864 arvede retten til at kalde sig Danmark. Derved deler Danmark skæbne med det moderne Østrig, der i dag også kun er en lille stat med en stor fortid repræsenteret i de imponerende bygninger langs Ringstrasse. Og så i de mange slaviske navne på byens indbyggere. Den tilsvarende blanding er vanskeligere at aflæse i Københavns telefonbog, idet nationaliseringen skete en del årtier tidligere, og forskellen på tyske og danske navne i forvejen er mindre. Men her kommer kirkegårdene os til hjælp, især Assistens, Sankt Petri, Garnisons og Kastel kirkegården. Her findes rigt repræsenteret den tysktalende embeds over- og middelklasse, som i flere hundrede år udgjorde op mod en fjerdedel af byens indbyggertal. Der var mange flere tyske, især blandt håndværkssvendene, men dem finder vi ikke så rigt repræsenterede på kirkegårdene, dertil havde de ikke økonomiske midler. Gravmæler var det kun mestrene, som havde.

Efter nederlagene i krigene med Sverige mellem 1645 og 1660, som førte til tabet af Skåne, Halland, Blekinge, Bohuslän, Herjedalen og Jemtland orienterede den danske stat sig mod Slesvig og Holsten, der nu i stigende grad søgtes indlemmet i rigets kerne. Det lykkedes ikke det danske monarki at tilbageerobre de skånske lande i revanchekrigene 1675-79 og 1709-20, men indirekte opfyldtes målet, forøgelse af den nu enevældige kongemagt, ved indlemmelsen af de oldenborgske dele af Slesvig i 1720. Denne ændrede geografiske orientering gik hånd i hånd med en administrativ modernisering og centralisering af riget. Centralisering var den store mode i denne periode af Europas historie, men i det danske tilfælde var det ekstra påkrævet, da hovedstaden efter afståelsen af områderne øst for Øresund lå på rigets allerøstligste rand. Kun jernhård centralisering gjorde det muligt at holde staten sammen fra denne ugunstige basis. Og så indlemmelsen af den sydlige, stort set tysktalende del af den jyske halvø. Borgerkrigen efter oprøret mod Christian II og reformationen i 1536 havde medført at et tysktalende kongehus kom til magten. Frederik I's administration flyttede under navn af tyske kancelli fra slottet Gottorp ved Slesvig til København, hvor det delte magten med det danske kancelli. Reformationen i 1536 betød en yderligere styrkelse af det tyske sprog, såvel i den højtyske som i den plattyske udgave. Martin Luther havde efter 1519 oversat Biblen til sachsisk kancellisprog, som derefter blev det toneangivende blandt de tyske dialekter under betegnelsen "højtysk". Hans teologi blev vandt hurtigt indpas blandt købmænd og håndværkere i det danske rige, og styrkedes efter at protestantismen i ortodoks luthersk udgave i 1536 blev officielt etableret som eneste religion. Biblen blev oversat til dansk, og Peter Palladius gjorde en stor indsats for at fordanske det religiøse budskab. Men den lutherske ortodoks tyske karakter lod sig lige så lidt skjule som kongehusets slesvig-holstenske, dvs. tyske karakter.

Fra gammel tid var området mellem Elben og Kongeåen organiseret i to hertugdømmer, Sønderjylland og Holsten. I 1544 var de blevet delt mellem Frederik I's sønner, hvoraf den ene . Den ene døde barnløs i 1580, og derefter bestod det af to hoveddele, den kongelige og den gottorpske. Under 1600-tallets krige mellem det svenske og det danske monarki søgte den gottorpske hertug at holde sig neutral. Det førte til et modsætningsforhold, som under krigene 1643-45 og især 1657-60 blev til en hemmelig alliance mellem Hertug Friedrich III af Gottorp og Karl X Gustav, der var gift med en gottorpsk prinsesse. Gottorpernes hensigt var at opnå selvstændighed, mens det efter 1660 blev den danske konges politik at indlemme hele Slesvig og Holsten. Det tog lang tid. Først i 1713 lykkedes det Frederik IV varigt at besætte de gottorpske dele af Slesvig. I 1720 fik han Sveriges, Frankrigs og Storbritanniens accept af indlemmelsen. Herved udstræktes kongelovens (af 1665) arvefølge til hele Slesvig, der nu administreres sammen med kongens dele af Holsten fra det Tyske Kancelli i København. Denne stat kaldtes fra 1721 "Kron zu Dennemarck". Dermed mentes ikke blot kongeriget Danmark mellem Kolding og Skagen, men alle kongens besiddelser, Norge med de norske bilande, Færøerne og Island samt Slesvig, de kongelige dele af hertugdømmet Holsten samt kolonierne Grønland, de dansk-vestindiske øer, Trankebar og Guinea. Alt i alt var denne multinationale stat en middelstor europæisk magt på niveau med Preussen, og i kraft af Norge havde den i slutningen af 1700-tallet den næststørste flåde i Europa, hvis man medregner såvel krigs- som handelsmarinen. Staten blev udfordret i 1761, da et medlem af huset Gottorp blev zar af Rusland, men faren drev over, efter at zaren blev styrtet af sin hustru

Katarina II. I 1767 vedtoges det at foretage et mageskifte med de gottorpske arvinger, så den danske konge kom i uantastet besiddelse af hele Holsten. Det trådte i kraft i 1773, og dermed var helstaten en realitet inden for rammerne af det dansk-norske dobbeltmonarki.

Hermed var de ydre rammer lagt for den store reformproces af landenes indre forhold i slutningen af 1700-tallet, reformer der i vid udtrækning blev ledet af repræsentanter for den tysksprogede, aristokratiske elite i dobbeltmonarkiet. Der taltes mange sprog i riget, men indtil nationalitetskampene i 1800-tallet var det helt store flertal af indbyggerne kongens loyale undersåtter. I 1700-tallet opfattede de fleste nationalt tilhørsforhold som det sted, hvor man kunne gøre nytte. Og det gjaldt hvad enten man var embedsmand eller håndværker. I 1806 blev hertugdømmet Holsten indlemmet i Danmark, som en følge af opløsningen af Det tysk-romerske Kejserrige. Men ved oprettelsen af Det tyske Forbund i 1815 genopstod Holsten som selvstændigt hertugdømme, og den danske konge deltog i den tyske forbundsforsamling i sin egenskab af holstensk hertug. Som straf for alliancen med Frankrig i Napoleonskrigene måtte den danske konge afgive kongeriget Norge til Sverige mod til "gengæld" at få det diminutive hertugdømme Lauenburg. Dermed var det oldenborgske monarki ikke længere et dobbeltmonarki. I stedet begyndte man at tale om *helstaten*. Denne bestod af kongeriget Danmark (Nørrejylland til Kongeåen og øerne) og hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenburg plus bilandene Island, Færøerne og Grønland, der var blevet "glemt" ved fredsforhandlingerne i Kiel. Dertil kom stadig kolonierne i Afrika og Vestindien. Så ganske vist var riget blevet meget mindre, men flerkulturelt var det stadig til ind i 1840'erne. Men nu stod de to sproggrupper i stigende grad fjendtligt over for hinanden. De tyske intellektuelle samlede sig om "deres" universitet i Kiel, mens de danske monopoliserede rigets hovedstad og dets universitet.

Den hadske nationalitetskamp er bagsiden af den guldalder, der i dag dyrkes så intensivt som budskab fra en ældre og mere ukompliceret tidsalder, hvor en aktiv elite kompenserede for ydre tab ved åndelig ekspansion. Det er rigtigt, men vi skal ikke glemme at en stor del af prisen for guldalderen åndelige gevinster var en provinsiel afskæring fra det tyske kulturområde. I første omgang mere politisk end kulturelt, men på langt sigt med de konsekvenser vi kender i dag, hvor næppe nogen indfødt københavnervil tro at byen for to hundrede år siden var flersproget, og at det ikke skyldtes en besættelse af den tyske arvefjende, men at mellem en fjerde- og en femtedel havde tysk som modersmål og dagligt omgangssprog. En af anførerne i den danske nationalitetskamp mod alt tysk var Orla Lehmann. Meget betegnende var han selv vokset op i et tysksproget, københavnsk miljø. Som vi så i det foregående afsnit indså Lehmann og hans fåtallige liberale meningsfæller hurtigt at forudsætningen for politisk succes var en national fanatisering af de store bondemasser. Det samme indså deres modpart blandt de intellektuelle i Kiel, hvorfor de liberale omkring 1842 organiserede sig til gensidig kamp som *nationalliberale*. Denne kamp fandt sted i Slesvig, ikke København, hvor den stort set klaredes ved stilfærdig udvandring eller sprogskifte. Etnisk renselse på dansk, men ikke mindre effektivt end den serbiske variant. I dag vil ingen kunne genkende den tyske forfatter af rejsebøger Karl Gottlob Küttners begejstrede skildring fra 1801 af, hvor let det var at klare sig som tysksproget i Danmark:

"På de danske øer kom jeg kun sjældent i forlegenhed med hensyn til sproget, men i København skete det slet ikke. Jeg tror at denne by er enestående på det punkt. Landet har sit eget sprog og sin egen litteratur, men alligevel forstået og taler næsten alle indbyggerne et andet lands sprog og sin egen litteratur, et land som ligger temmelig langt væk og endog er adskilt fra deres ved et hav. På få dage vænnede jeg mig i den grad til at alle forstod tysk at jeg slet ikke spurgte, når jeg ville tiltale nogen. Jeg kunne gå ind i forretninger, købe frugt på gaden, spørge den første den bedste om vej, men blev mig aldrig svar skyldig." (citeret efter oversættelsen i Winge 1991, 112).

Kort sagt, som det er med engelsk i dag. Forskellen ligger i at de mange tysktalende faktisk havde en tysk baggrund, uden af den grund at blive anklaget for manglende ret til at bo i landet. Rigtigt læst er det denne multinationale historie Københavns kirkegårde fortæller.

Hvor er det demokratiske underskud?

4. Maj 1991 kunne man i dagbladet *Information* læse en indtrængende afdækning af det snuskede politiske forløb bag beslutningen om at etablere en ny bydel på Amager i forbindelse med anlægget af en fast forbindelse over Øresund. Artiklen var skrevet af avisens daværende medarbejder Jakob Andersen i samarbejde med den stadig aktive arkitektur-medarbejder Alan de Waal. I mellemtiden er Jakob Andersen flyttet til ugebrevet *Mandag Morgen* og har i et vist omfang skiftet vurdering af det forløb hans skildrede så kritisk dengang i 1991. Ikke på grund af ændrede journalistiske krav på *Mandag Morgen*, selv om der nok skal være nogen der mener det. Og heller ikke på grund af nye oplysninger i sagen. Som han selv oplyser i kapitlet “En by bliver til” i den foreliggende bog om demokratiets vilkår, byggede 1991-artiklen på faktuelle og kontrollerede oplysninger. Det eneste han i dag fortryder er overskriften “Hvordan Ørestaden blev til”, uden dog af den grund at skyde ansvaret over på redaktionen, sådan som vi andre, læsere tilknyttede skribenter har for vane at gøre. Artiklen påviste nemlig ikke *hvordan* Ørestaden blev til – den eksisterer i dag stadigvæk kun på tegnebrættet – men hvordan *idékomplekset* Ørestad blev til i en lille embedsmandsgruppe. Ørestads-planen handlede først og fremmest om at finansiere en række store trafikinvesteringer i forbindelse med broen og tunnelen til Malmø ved at byggemodne nogle store frie arealer på det vestlige Amager. Denne plan og udgravningerne optager stadig sindene blandt de berørte beboere og vil formodentlig gøre det til langt ind i næste århundrede. Det er imidlertid ikke denne side af sagen der har fået Jakob Andersen til at reflektere over sin gamle artikel. Han bruger den som case study, der skal illustrere hans overvejelser over demokratiets vilkår i dag.

Jakob Andersen sigter imidlertid langt videre end den blotte afdækning af konkrete sager. Hans bestræbelse er intet mindre end at finde årsagen til det mange kalder demokratiets krise og dertil formulere en strategi til overvindelse af denne krise på basis af en demokratiteori. Historierne er imidlertid vigtige elementer til en rigtigere forståelse af hvad der foregår. Faktisk ændrer hans diagnose af hvad andre har kaldt “magtens lette tilstand” i det moderne samfund på afgørende vis vores forståelse af problemerne. Det er nemlig ikke så meget demokratiet der er i krise, som en bestemt, forældet måde at tale om det på. Det bliver særlig klart i debatten om demokratiet og EU, som han har et klart tænkt, afsluttende kapitel om. Med Norge som afskrækkende eksempel viser han overbevisende at Norge overhovedet ikke holder sig uden for EU, men blot overtager hele sættet af regler og direktiver uden politisk, dvs. demokratisk debat. Det er heller ikke sådan at “Norge” afstår fra at påvirke EU’s lovgivning. Det foregår bare direkte fra norske virksomheder via lobbyister i Bruxelles og fra højt placerede regeringseksponenter. Med det resultat at EU overhovedet ikke diskuteres i Norge, hvilket kan føles som en stor behagelighed. Men til ubodelig skade for det norske demokrati.

Sådan er det som bekendt ikke i Danmark, hvor vi tværtimod har indført en slags direkte demokrati for den del af udenrigs- og efterhånden også indenrigspolitikken der vedrører EU. Det er besværligt, irriterende og ofte overflødigt at stemme om Danmarks forhold til EU sådan som vi gør det med jævne mellemrum. Men hvis man med demokrati mener folkets direkte deltagelse i beslutningerne er det vanskeligt at kalde afstemningerne for mangel på demokrati. Det er der alligevel mange der gør, især dem der taber. Det sker sommetider med henvisning til en forestilling om et “folk”, hvis suveræne rettigheder trædes under fode, når det selv samme folk vælger at afgive suveræniteten til et overnationalt organiseret mellemfolkeligt samarbejde for nu at parafrasere Niels Ersbøll formulering (Ersbøll og Bostrup 1998). Men forestillingen om “folket”

stiller sig efter Jakob Andersens mening i vejen for en moderne forståelse af demokratiet. Hvis forudsætningen for at demokratiet kan fungere er at der eksisterer et “folk”, in casu det danske, er det indlysende at demokratiet ikke kan fungere på europæisk niveau. Denne indlysende og selvopfyldende klage fylder meget i den danske debat. Men gentagelse gør ikke påstanden rigtigere. Jakob Andersen klæder elegant de udbredte misforståelser af i kapitel, hvor han ikke blot gør sig lystig over Søren Krarups og Ebbe Kløvedal Reichs nostalgiske dyrkelse af “folket” – hvad der er let – men også spidder et sædvanligvis skarpere hoved som historikeren Henrik Nissen.

Metoden er at kalde den form for demokrati der blev etableret i sidste århundrede for “etnokrati”, af det græske ord for folk, *ethnos*. Overfører vi argumentet til serberne i Pale kan enhver se at kravet om etnisk renhed og absolut suverænitet for “folket” eller “nationen” er utilladeligt og forbryderisk nonsens. Men hvorfor skulle det egentlig være anderledes hos os? Her kommer Ørestaden ind igen. Det er nemt at fremstille verden som én stor korrupt sammenrotning af de magtfulde mod de magtesløse. Det har den velmenende byplanlægger Arne Gaardmand gjort i en bog om Øresundsforbindelsen, hvor han førte Jakob Andersens gamle artikel til dens logiske konklusion og “afslørede” Øresundskonsortiet i al dets korporatistiske ondskab. Problemet er blot at ingen i denne lille organisation har magt. Det har politikerne heller ikke, hverken dem i regeringen eller i kommunerne. I det moderne samfund findes der ganske enkelt ingen skumle bagmænd, der fra røgfyldte baglokaler magtfuldt trækker i trådene og får os andre, små uskyldigheder til at spjætte. Det fremgår af alle undersøgelser af magten, men forhindrer tilsyneladende ingen velmenende debattører i at gentage vrøvlet. Alene af den grund er Jakob Andersens bog yderst forfriskende.

Det er den så meget mere som han langt fra er en ukritisk beundrer af tingenes tilstand. Demokratiet har et alvorligt problem så længe så mange, der i grunden burde vide bedre, går rundt og siger at det står ringe til. Men hvad er magten så? Den findes ikke i Ørestadsselskabet. Dets magt afhænger fuldstændigt af medarbejdernes evne til at påvirke den offentlige debat de mange, mange forskellige steder denne foregår. Det har de professionaliseret sig i og har tilsyneladende også et vist held. Men som det hedder i bogen hvorfor forsøge at manipulere, hvis man har magten? Manipulation er snarere teknik til at *få* magten end anvendelse af den. Nej, i det moderne videnssamfund er der mange forskellige grupper, som opererer i mange indbyrdes adskilte offentligheder. Hver for sig har de fat i dele af magten og udøver den i dele af deres tilværelse. Men i livets andre situationer er disse tilsyneladende magthavere underkastede andres afgørelser præcist som alle andre. Dette er en del af demokratiets nye vilkår i forhold til sidste århundrede, hvor det gav bedre mening at skelne mellem “dem deroppe” og “os hernede”. Derfor foreslår Jakob Andersen at omdøbe demokrati fra folkestyre (etnokrati) til fællesstyre. Som han et enkelt sted lidt misforståeligt kalder homokrati; det ord giver nu nok lidt skæve associationer. Selve ændringen af sprog og de dermed underforståede idealforestillinger er dog en rigtig god idé.

Ud over disse vægtige afsnit er den yderst gennemarbejdede bog forsynet med en alenlang, meget pædagogisk præsentation af debatten mellem Hal Koch, der opfattede demokrati som livsform og samtale, og Alf Ross, der slet og ret definerede det som flertalstyre efter bestemte regler. Ingen af disse to positioner, der fremstilles i ægte sokratisk dialogform med forfatterens egne forbindende kommentarer og spørgsmål, lever op til nutidens udfordringer. Det gør heller ikke Henning Fonsmarks nyformuleringer af Ross’ formalistiske position og ædende onde nedgøring af Kochs velfærds-blødagtige samtale-demokrati. Alt dette er glimrende for nye læsere, ligesom et pædagogisk sæt af definitioner og forslag til en strategi for overgang til fællesstyre er det. Udmærket, velment og formodentlig glimrende til studiekredse i demokrati i fremtidens lange vintermåneder. Problemet er bare at den kølige og nøgterne analyse i de midterste kapitler forklarer, hvorfor ingen moderne mennesker sætter tiden af til studiekredse om demokratiets vilkår. Dertil har vi alt for travlt med at udøve magt og indflydelse via jobbet, deltage i påvirkningen af

samfundet gennem de mange enkeltsagsorganisationer eller bare som politiske forbrugere. Enhver bog, hvor god den end måtte være, fremtræder som et spøjst, nostalgisk medium i den moderne situation, som Jakob Andersen nøgternt og illusionsløst har analyseret. Bogen fungerer godt som en teoretisk sammenfatning af en del af *Ugebrevet Mandag Morgens* indsats. Det fremgår alene af de mange henvisninger til og sammenfatninger af bladets historier.

Men studiekredse og andre aktiviteter fra folkedemokratiets klassiske epoke svarer kun dårligt til nutidens mere individualiserede livsstil, der så klart er blevet diagnosticeret. Derimod kan vi læse bogen hver for sig, blive klogere, og holde op med at begræde demokratiets slette tilstand ud fra en forældet forestilling om folkedemokratiet, der bygger på idealer om folket fra sidste århundrede, et folk som ingen reelt længere gider være medlem af i dag. Bortset fra de få festlige lejligheder hvor vi udtaler os om det danske demokratis fortrinligheder og det manglende demokrati i Europa. Eller når vi synger efter Højskolesangbogen. Det er der nemlig stadig ganske mange, også unge, der gør. En gang imellem. Men det foregår altid med en let postmoderne fornemmelse af simulacrum og altid kombineret med en bevidsthed om at de fællessyngende i næste øjeblik er at finde i caféernes neonlys, diskotekernes dunkende rytmer eller tv-studiernes endeløse talk-shows. Magten er blevet let og det er fint. I grunden ved vi det godt, men det er vigtigt at huske på det også når vi taler principielt om demokrati. Glemmer man det kommer man uafvidende til at bidrage til en i grunden unødvendig krise for demokratiet ved at benytte forældede ordbilleder. Læs selv og bliv klogere på hvorledes et moderne, perspektivrigt, demokratisk fællesstyre reelt lever i bedste velgående til et akkompagnement af Ejvind Larsens jeremiader over folkestyrets elendige tilstand. den nødvendige (post)moderne omtolkning af demokratiet og demokratisk teori kan vi få hjælp til ved hjælp af en af de teoretikere der blev glemt i de totalitære reaktioner i kølvandet på den franske revolution, Benjamin Constant.

Benjamin Constant og det liberale demokrati

Den schweizisk-nederlandske Benjamin Constant de Rebecque Constant levede fra 1767 til 1830, altså tværs igennem den franske revolution, Napoléons diktatur, restaureringen af monarkiet og nåede akkurat at opleve revolutionen i 1830. Han var en fremtrædende deltager i begivenhederne og kommenterede dem i et omfattende forfatterskab i flere genrer. Alligevel var han indtil midten af det 20. århundrede stort set glemt og primært erindret gennem via sin langvarige affære med en af litteraturens helt store skikkelser, Germaine de Staël-Holstein (1766-1817). Men det er helt uretfærdigt. Dette århundredes erfaringer med totalitære ideologier som fascismen og kommunismen har skærpet blikket for værdien af han usentimentale og skarpsindige forsvar for et liberalt demokrati med et socialt ansigt. Opdagelsen skyldes politiske tænkere som den russisk-britiske Isaiah Berlin (1909-1997) der trak Constant og andre tilsvarende anti-totalitære tænkere frem fra glemslen i sin berømte tiltrædelsesforelæsning "Two Concepts of Liberty", Oxford i 1958 (optrykt i Berlins *Four Essays on Liberty*, 1969).

Isaiah Berlin var kosmopolit – et ord han i øvrigt afskyede – jøde, født af russisktalende forældre i Riga, men vokset op og uddannet i Storbritannien, hvor han gjorde fremragende karriere både inden for og uden for universitetsverdenen. Han blev adlet i 1957 samme år som han blev udnævnt til en fornem lærestol i filosofi i Oxford, men var beklædt også en række fremtrædende tillidshverv som direktør for Covent Garden og bestyrelsesmedlem i for National Gallery. Han talte russisk, engelsk, tysk og fransk og følte sig hjemme i hele Europa fra Ural til Atlanterhavet og forblev universalist i sit liv såvel som i forskningen, der handlede sig om så forskellige figurer som Machiavelli, Verdi, Vico, Marx, Churchill, Turgenev, Tolstoy og Joseph de Maistre. Berlin er især kendt for sit essay om de to frihedsbegreber. det positive og det negative. Positiv frihed er menneskets frihed til at sætte sig politiske mål og gennemføre dem i fællesskab.

Negativ frihed er derimod friheden fra tvang, den frihed der sætter grænser for statens magt og dermed forudsætningen for den positive frihed i det liberale samfund. En af de vigtigste tænkere Berlin rehabiliterede var napoletaneren Giambattista Vico (1668-1744) og hans skelnen mellem indre og ydre erkendelse, en anden var Benjamin Constant (1767-1830) og hans skelnen mellem negativ og positiv frihed, som Berlin overtog og videreudviklede.

Om Constant og hans forsøg på skabe en teori for demokratiet har Weekendavisens chefredaktør Peter Wivel skrevet en glimrende bog, *Tvesind*, 1996. Som Peter Wivel skriver om Constant kan "hans politiske forfatterskab ses som en livslang bestræbelse på at værne fremskridtet mod samfundets reaktionære kræfter, men også, og det er egentlig dér, hans ild brænder, mod de ekstremister, der i lighedens navn ville skabe et samfund af idéer, ikke af mennesker og tradition, og derfor så let som ingenting kunne undskylde terroren. Med Constants egne ord:

"Når filosofierne begynder at interessere sig for den sociale organisations grundlæggende spørgsmål, forarges de over onder skabt af myndighedernes overgreb og uformåen. Men da de er nybegyndere i den videnskab, tror de at en anden brug af den samme myndighed vil gøre lige så godt, som dens misbrug skabte ondt." (citeret efter Wivel 1996, 33).

Peter Wivel har i grunden valgt en mærkelig titel til sin bog, for der er intet tvesindet ved den. Hensigten at rehabilitere en af det liberale demokratis tidligste og klareste teoretikere, Benjamin Henri Constant de Rebecque, er umådeligt klar. Tvesindet i titlen hentyder derimod til den moderne tilværelses grundvilkår, modsætningen mellem drømmen om det uskyldige, rene, oprindelige og fuldkomne og virkelighedens grågrumsede kompromiser og uoverskuelighed. I politikken markeret ved forskellen mellem over for de renhjertede, idealistiske utopikere, der vil realisere det fuldkomne samfund og de realistiske pragmatikere, der forsøger at indrette samfundet på måder, som prøver at tage højde for at vi ikke alle er eksemplariske hele tiden. Det var Constant bestemt heller ikke. Det meste af sit voksne liv tilbragte han med at gå fra den ene kvinde til den næste. Ikke så snart havde han erobret en, før han optændtes af den næste, for derefter straks at vende tilbage til den tidligere, samtidig med at erobringstogtet fortsatte på nye jagtmarker. Kombineret med en fortærende spillelidenskab, der bragte ham i bundløs gæld som han lod kvinderne eller sine politiske velyndere betale, og talrige dueller, skulle man tro at vi her konfronteres med den typiske kvindebedårende dandy, som aldrig ydede dagens gerning. Men intet kan være mere forkert. For det første var der trods alt en konstans i hans forhold til intellektuelt dominerende kvinder, især Germaine de Staël med hvem han levede i et ustabil forhold fra 1794 til det endegyldige brud i 1811. Forholdet var ikke eksklusivt for nogen af partnerne, men altid intenst. For det andet nærede han en næsten lige så fortærende lidenskab for politik som for kvinder. Og ydermere gjaldt hans lidenskab for politik såvel teorien som udøvelsen af magten, om end hans praktiske politiske erfaringer primært stammede virksomheden som oppositionspolitiker i 1820'erne.

En af årsagerne til Constants succes hos så mange af tidens intelligente kvinder var den intensitet og vedholdenhed, med hvilken han belejrede dem. Men de faldt også for at han behandlede dem som ligeværdige. Denne ligeværdighed var til gengæld netop årsagen til at han tillod sig at gå fra dem igen, når forelskelsens flamme var brændt ud. Den samme intensitet omfattede han politik med. Det fremgår klart af bogen pga. Peter Wivels fremgangsmåde, hvor detaljerede skildringer af det private liv veksler med analyser af de videnskabelige og politiske værker. Begrundelsen for denne noget uortodokse fremgangsmåde findes i Constants egen teori. Med et moderne udtryk kan man sige at han gjorde det private offentligt først og fremmest gennem sine romaner og skuespil. Men samtidig analyserede han i sine teoretiske værker de følelsesmæssige drivkræfter bag de offentlige handlinger.

Hvordan det hang sammen – eller netop ikke hang sammen – for personen Benjamin Constant ved forskningen ganske meget om i dag, fordi vi er i den heldige situation at have bevaret en yderst detaljeret dagbog, som Constant førte fra 1804 til 1816. Altså en stor del af den periode, hvor han levede med Germaine de Staël ved hendes intellektuelle hof i Coppet nær Genève i Schweiz, samtidig med at han giftede sig med en tidligere elskerinde Charlotte von Hardenberg (1769-1845). De brændte begge deres omfattende brevveksling efter skilsmissen, men Constants dagbog overlevede bortset fra en enkelt side som Charlotte von Hardenberg havde destrueret. Den rummer alt hvad hjertet kan begære i form af detaljerede redegørelser for rejser, tab i hasardspil, erobringer og samvær med prostituerede. Dagbogen er næsten lige så omhyggelige som H. C. Andersens, blot er det her samlejerne der registreres med et tegnsystem og ikke mavens funktion og onanien. Men den moderne læser får meget mere end blot tilfredsstillelse af sin nyfikenhed. Ifølge Constants teoretiske værker om religion og politik udspringer menneskets erkendelse af sjælens indre, bag det private livs allerinderste grænser. Herinde skjulte sig ifølge Constant ingen oprindelig, helstøbt natur, sådan som den lidt ældre utopiske tænker Jean-Jacques Rousseau havde antaget.

Politisk såvel som erkendelsesteoretisk var Rousseau Constants permanente modstander. Hvor Rousseau efterstræbte en umulig orden og enkelhed i livet og derfor utilsigtet kom til at åbne døren til det totalitære styre i almenviljens navn, dér anerkendte Constant variation og inkonsistens som forudsætningen for alt liv. Lidt uvenligt kan det opfattes som en rationalisering af hans eget rastløse sind, men erfaringerne med det moderne liv giver ham i stadig stigende grad ret. Erkendelsesmæssigt såvel som politisk. Som Peter Wivel så rigtigt skriver, kan man se Constants politiske forfatterskab som en livslang bestræbelse på at værne fremskridtet ikke bare mod samfundets reaktionære kræfter, men også, og det var egentlig dér hans ild brændte, mod de ekstremister, der i lighedens navn ville skabe et samfund af idéer, ikke af mennesker og tradition. Og derfor landede i terror og totalitær undertrykkelse. Det er nærliggende for intellektuelle, som søger konsekvens og tankemæssig klarhed at lande i ekstreme positioner. Derfor er så mange gode viljer kommet til at forsvare styre, som de ikke selv ville bryde sig om at leve under. Det var attraktionen ved fascismen, nazismen og kommunismen. I dag efter afslutningen af 2. verdenskrig og Murens fald er alle tre ideologier diskrediterede sammen med de totalitære styre de gav anledning til. Først i den situation er det for alvor muligt at værdsætte en liberal tænker som Constant efter fortjeneste. Og en *Ehrenrettung* er på sin plads. Selv om han ikke var en fiasko i sin samtid, huskede eftertiden ham primært som en noget principløs skørtejæger, der skiftevis afviste Napoléon og skrev forfatning for ham – under de hundrede dage mellem Napoléons tilbagevenden fra Elba og nederlaget ved Waterloo i 1815. Men det ligger jo netop i selve den ufanatiske og realistiske liberaldemokratiske position at man har et standpunkt, indtil man tager et nyt. Først politiske filosoffer som Isaiah Berlin begyndte for alvor at hente Constant frem af glemslen i midten af det 20. århundrede under indtryk af nazismen og kommunismen. Hos Constant kaldes de to slags frihed henholdsvis politisk og individuel frihed. Ifølge hans opfattelse er den politiske frihed forudsætningen for den individuelle frihed, ikke dens modsætning som hos Rousseau. Dette tema udfoldede Constant mange steder, men kortest og klarest i en tale fra 1819, som Wivel har oversat og anbragt som annekst til sin fremstilling. Det giver mulighed for ved selvsyn at nyde Constants klare prosa og tankegang i en eksemplarisk fremstilling af de afgørende forskelle mellem den kollektive frihed i det athenske samfund og den individuelle frihed i den moderne, industrialiserede verden.

Dette sidste tema førtes viden af den franske politiske tænker Alexis de Tocqueville (1805-59). Tocqueville forudså at demokratiet med nødvendighed ville føre til en ophævelse af friheden for den enkelte i kraft af ønsket om lighed for alle. Den frygt delte Constant ikke. Efter hans mening skal valgene i et fungerende demokrati være åbne for at alle, også den “dumme

masse”, kan og skal forfølge sine egne egoistiske interesser. At forstå hvordan det nøjere kan lade sig gøre uden fare for styreformen er af betydning i den aktuelle udfordring til det repræsentative demokrati, der præges af gensidig foragt og mistro mellem vælgere og de valgte med holdningen for og imod EU som en af vigtigste udløsende faktorer. Modsætningen mellem aristokratisk frihed og demokratisk lighed hos Tocqueville er i vore dage blevet afløst af modstillingen af “elite” og “folk”. Men det er en falsk modstilling. I realiteten er der ligesom i Danmark i anden halvdel af 1800-tallet under kampen mellem det gamle konservative embedsmandsstyre og den nye selvbevidste gårdsmandsklasse ikke tale om kamp mellem folk og elite, men mellem en gammel, veletableret og en ny, opkommende elite. Denne nye elite kaldte så sig selv for folket, men var reelt nøjagtigt lige så elitær som den “elite” de bekæmpede i “folkets” navn. Der var tale om en monopolisering af retten til at tale på vegne af folket i kraft af en identifikation som havde ret lidt på sig, hvilket enhver kan forvisse sig om ved at studere forholdet mellem gårdmændene og de jordløse landarbejdere over hvem de havde fuld tugtelsesret til langt op i 1880’erne (jvf. min skildring i *Europas ansigter* og andre steder). I dag er det urimeligt at tale om eliten som en fast etableret og eksisterende sociologisk gruppering, idet de fleste deltager i magtudøvelse i nogle sammenhænge og således må siges at være “elite”, mens de er “folk” i andre. For at forstå denne nye situation må man kombinere indsigter fra både Constant og Tocqueville.

To unge franskmænd i USA

Om morgenen den 11. maj 1831 gik to unge franskmænd ned ad landgangsbroen fra damperen President, hjemmehørende i Providence, Rhode Island. Skibet havde netop lagt til i Cortland Street på sydspidsen af Manhattan. De to franske aristokrater, Alexis Charles Henri Clerel de Tocqueville og Gustave de Beaumont (havde krydset Atlanten på 38 dage i sejlskib fra Le Havre til Newport, Rhode Island og sejlet resten af vejen med dampskib. De var på en officiel mission for deres regering i det nyetablerede, konstitutionelle monarki i Frankrig. De var trætte. De havde været så ivrige efter at se Amerika at de næppe havde sovet efter det første glimt af Long Island og landingen i Newport 9. maj. Efter en kort tur i det nedre Manhattan gik de i seng kl. 4 om eftermiddagen og sov ifølge dagbogen stadig kl. 8 næste morgen. Men heller ikke længere. Under morgenmaden læste de i dagens *Mercantile Adviser* at deres ankomst allerede var en nyhed: “To unge embedsmænd, sendt ud efter ordre fra indenrigsministeriet, er ankommet for at undersøge de forskellige fængsler i vort land og udfærdige en rapport efter tilbagevenden til Frankrig”. Notitsen blev optrykt samme dag i *New York Evening Post*, og inden en uge i aviser hele vejen fra Boston, Massachusetts, til Annapolis i Maryland.

Fra New York rejste Tocqueville og Beaumont mod øst til Boston, så langt mod vest som Green Bay i Wisconsin ved Lake Michigan, helt mod nord til Sault St. Marie og Quebec i Canada og mod syd til New Orleans. De rejste med damper og diligence hvor det var muligt, ellers på hesteryg gennem de uvejsomme grænseegne mod nord, vest og syd, et transportmiddel hvor deres aristokratiske opdragelse på hesteryg kom de to rejsende til stor nytte! De tilbagelagde over 10.000 km, før de indskibede sig til Frankrig ni måneder senere 20. februar 1832. De rejste langt, brugte deres skarpe iagttagelsesevner og talte med hundredvis af velinformerede indbyggere, især sagførere og politikere. De studerede samvittighedsfuldt fængselsvæsenet, som de havde annonceret det i den ansøgning, der havde givet dem 18 måneders orlov – uden løn! – til at være borte fra deres stillinger i indenrigsministeriet. Men hovedformålet var at analysere anatomien i det demokratiske samfund, der var vokset frem på den anden side af Atlanten siden kolonigrundlæggelserne i begyndelsen af 1600-tallet, de fransk-indianske krige i 1700-tallet, oprøret mod England 1775-1783, forfatnings-diskussionerne på føderalt og enkeltstatsplan i 1780’erne, etableringen af Jeffersons republikanske étpartisystem, krigen mod England 1812 og de deraf følgende splittelser og endelig

den demokratiske revolution i 1828 hvor syden, vesten og arbejderne i New York allierede sig mod øststaternes selvbestaltede, agrare og handelskapitalistiske eliter, de såkaldte “nationalister”.

Og resultater kom der ud af det. Første bind af Tocquevilles analyse af “Demokratiet i Amerika” udkom allerede i 1835 samtidig med at Gustave de Beaumont udsendte romanen *Marie, ou l’esclavage aux Etats-Unis*, med den interessante undertitel *Tableau des mœurs Américaines* i to bind. Beaumont havde valgt en mere romanagtig form til sin behandling af negernes og indianernes situation, men indføjede ligesom Tocqueville noter, referencer og citater i talrige appendikser. Tocqueville tænkte på vennen Beaumonts værk, da han i forordet til sit første bind næsten opgav at behandle den demokratiske styreformers indflydelse på socialkarakteren (*Democracy* I, 19). Heldigvis tog han sig i pessimismen og udsendte sit i formen lidt mere traditionelle værk. Handlingen i *Marie* er enkel. En ung franskmand forelsker sig i en smuk ung pige i Baltimore. Den unge kvinde er af blandet blod, selv om hun ikke ser ud til det. Hendes far underretter hemmeligt franskmænd om situationen og nægter at give sin tilladelse til ægteskab, før den unge mand med egne øjne har set negernes position i USA. Sammen med pigens bror rejser han rundt i landet og bliver vidne til raceoptøjer og alle mulige former for diskrimination mod farvede. Den unge franskmand vender tilbage og fornyer sit frieri, og faderen giver sin tilladelse. De chikaneres ved brylluppet og flygter ud i vildniset for at leve et idyllisk liv i ensom tosomhed. Men pigen dør, og idyllen splintres. Franskmænd og læserne står tilbage med et nådesløst billede af raceundertrykkelse i demokratiets højborg.

Tocqueville valgte en helt anderledes, mere traditionelt videnskabelig form og skrev især om den hvide befolkning af nordeuropæisk afstamning. I de få tilfælde hvor han behandlede indianernes og negernes situation, gjorde han det ud fra en systemopretholdelsesbetragtning af typen: “Hvis negerne i Syden bliver nægtet frihed, vil de i sidste instans tage den selv; hvis de får den, vil de ikke være langsomme til at misbruge den.” Tocquevilles realistiske, aristokratiske pessimisme over for demokratiets tendenser fornægter sig ikke og er tilsyneladende i kras modstrid med vennen Beaumonts humanistiske sympati med de undertrykte. Men kun tilsyneladende.

Alexis de Tocqueville mellem frihed og lighed

Ligesom vennen Gustave de Beaumont bankede Tocquevilles hjerte for de undertrykte, men han tænkte ikke kun med hjertet. I stedet forsøgte han realistisk at undersøge, om det politiske demokrati i alle tilfælde direkte og uden omveje ville medføre frihed for alle medlemmerne af samfundet, som alle demokrater dengang som nu antager. Eller om der er systemmekanismer på spil, der fører til utilsigtede resultater. Denne realisme kan meget nemt forveksles med reaktionær afvisning af demokratiets lighedsideal eller antidemokratiet i det 20. århundredes populistiske højrebevægelser. Disse sidste er også skeptiske over for det formelle demokrati og søger autoritære eller åbenlyst diktatoriske alternativer.

Men i modsætning til 1800-tallets legitimistiske konservatisme er de nye radikale højrebevægelser ikke i tvivl om at suveræniteten ligger hos folket. De drager blot en anden politisk konsekvens end de socialistiske massebevægelser tidligere har gjort. Tocqueville derimod var af fødsel og opdragelse aristokrat og beklagede at det samfund, hvor “de bedste” automatisk styrede, var ved at forsvinde. Men i modsætning til sine reaktionære samtidige opfattede han denne forsvinden som uafvendelig og viede sin tid til at anbefale veje til bevaring af nogle af kvaliteterne eller dyderne, “les vertus”, i det gamle samfund. Især friheden. Derfor analysen af sammenhængen – som ofte viser sig at være reciprok – mellem lighed og frihed i det samfund, som havde bevæget sig længst i retning af social lighed. I dag ville Tocqueville sikkert have skrevet om den europæiske velfærdsstats vanskeligheder ved at kombinere liberalisme og velfærdsstatslig tryghed. Men nu han altså i begyndelsen af 1800-tallet og valgte yderst fremsynet USA omkring 1830 til genstand for sin

analyse. Fremgangsmåden ved analysen af demokratiets mulighed for at overleve var at undersøge skik og brug, det som på fransk kaldes “moeurs”. Med “moeurs” tænkte Tocqueville på, hvad romerne kaldte “mores”. I hans egen formulering lyder definitionen:

“Jeg bruger det ikke kun om skikke i snæver forstand, det man kunne kalde hjertets vaner, men også om de forskellige opfattelser menneskene har, om de forskellige meninger der er udbredt blandt dem, og om den helhed og idéer hvor åndens vaner dannes. Jeg forstår ved dette ord hele folkets moral og intellekt.” “(Démocratie, Oeuvres complètes vol. II, s. 207-208, min oversættelse og fremhævelser).

Det er jo et omfattende program. Det indskrænkes også straks med en bemærkning om at det ikke er hans hensigt at kortlægge de amerikanske vaner, “moeurs” (den amerikanske nationalkarakter kunne man oversætte det til) i deres helhed, men kun de dele af den, som har en positiv betydning for opretholdelsen af de demokratiske, politiske institutioner (*Democracy* I, 287). Men det er også nok. Tocqueville modstiller hjertets vaner, “les habitudes du cœur” og intellektets vaner, “les habitudes de l’esprit”. Det er ikke gængs videnskabelig jargon i dag i politologiens scientistiske tidsalder, men giver en ganske god billedlig fornemmelse af hvad det handler om. Ikke ånd over for hjerte, men den bevidste ideologi over for de førbevidste, ikke altid sprogligt formulerede, forestillinger (som forvirrende nok ofte kaldes ideologi). Mentalitet kunne man kalde dette felt med et nyere, lidt vagt modeord, der indfanger en god del af de fænomener, Tocqueville selv remser op, “folkets moralske og intellektuelle tilstand i almindelighed”, “begreber”, “meninger” og “idékomplekser”. Bedre er dog måske en sprogbrug, hvor man skelner mellem politisk kultur som samlebetegnelse for den førbevidste enighed om, hvad der er politisk relevant og de forskellige politiske traditioner, som brydes inden for den nationale ramme, der aldrig sættes spørgsmål ved. At det nogenlunde dækker, hvad Tocqueville havde i tankerne, fremgår af en anden formulering senere i kapitlet, hvor han afvejer den relative betydning af love, naturlige betingelser og sædvaner:

“Lovene bidrager mere til opretholdelsen af den demokratiske republik i De forenede Stater end de fysiske omstændigheder, og skikkene mere end lovene.” (Démocratie. Oeuvres Complètes vol. II, 240, *Democracy* I, 305).

Tocquevilles argument for at vanerne eller socialkarakteren betyder mere end love og fysiske omgivelser, er at såvel de spanske kolonister i Sydamerika som de angelsaksiske i nord lever under demokratiske samfundsforhold (*un état social démocratique*). Men kun angelsakserne havde formået at skabe levedygtige demokratiske institutioner. De spanske efterkommere i syd havde lige så gunstige geografiske betingelser som angloerne i nord, men havde alligevel ikke været i stand til at opretholde en demokratisk republik på Tocquevilles tid, en snes år efter frigørelsen fra Spanien. Mexico, som overtog USA’s forfatning, havde ikke kunnet få et demokrati til at fungere. Selve behandlingen af vanerne, “moeurs” eller mere mundret på engelsk, “habits of the heart”, er mindre tilfredsstillende i bd. I, hvor han ret kort indskrænker sig til at skrive om love, religion og tradition for selvstændige sammenslutninger i det amerikanske samfund. Heldigvis vendte Tocqueville grundigere tilbage til emnet i bd. II’s anden del, der handler om demokratiets indflydelse på amerikanernes følelser (i modsætning til deres intellekt, som analyseres i del I af bd. II). I kap. 2 hedder det om individualismen i de demokratiske lande:

“Jeg har vist, hvorledes hvert menneske i lighedens tidsalder finder sin overbevisning inde i sig selv; jeg skal nu fortsætte med at vise, hvorledes alle dets følelser vendes ind mod det selv. (...) Individualisme er en rolig og reflekteret følelse, som gør den enkelte borger tilbøjelig til at isolere

sig fra sine medmennesker og at trække sig tilbage med sin familie og sine venner, for, når han således har skabt sig sit eget lille samfund at overlade det store samfund til sig selv. (...) Det demokratiske samfund får altså ikke bare mennesket til at glemme sine forfædre og tabe sine efterkommere af sigte, det skiller det også fra dets samtidige; uafsladeligt fører det mennesket tilbage til sig selv og truer med til slut at spærre det inde i dets eget hjertes ensomhed. (...) Når borgerne er nødt til at beskæftige sig med offentlige sager, bliver de tvunget til at træde uden for deres egen interessesfære og til blandt andet at tænke på andre end kun sig selv. Fra det øjeblik, da fællessager bliver behandlet i fællesskab, opdager hver enkelt at han ikke er så uafhængig, som han troede, og han bliver klar over at han selv må hjælpe sine medmennesker, hvis han skal kunne regne med hjælp fra dem. (...) Den individualisme, som ligheden skaber, har amerikanerne bekæmpet med frihed, og de har vundet sejr.

Individualismen er en naturlig, men alvorlig samfundssygdom i demokratiets tidsalder, og de, som gav Amerika dets love, var af den opfattelse at skulle man bekæmpe den, ville det ikke være nok at give hele landet en fællesrepræsentation. (...) Amerikanernes frie institutioner og de politiske rettigheder, som de i så udstrakt grad gør brug af, minder til enhver tid og på tusind måder den enkelte borger om at han lever i et samfund. De får ham hele tiden til at indse at mennesket både har pligt til og interesse i at tjene sine medmennesker. Og da han ikke ser nogen speciel grund til at nære fjendtlige følelser over for andre, fordi han hverken er deres slave eller deres herre, er han mest tilbøjelig til at vise dem venlighed og velvilje. Man sysler først med det, som er til fælles bedste, fordi man er nødt til det, men siden gør man det af lyst. Det, som til at begynde med var egennyttig beregning, bliver selvfølgelig ting, og ved at man arbejder for sine medborgeres vel, bliver det til slut en vane og en glæde at tjene dem.” (Lighed og frihed, 85-90; Democracy II, 506-513).

Dette er de “habits of the heart”, som har gjort det muligt for amerikanerne at opretholde deres frie republik, trods mange vanskeligheder af ydre såvel som af indre, system karakter. Men der formuleres også et normativt, politisk program, forskelligt fra både liberalismens egeninteresse og konservatismens mistro til menneskenes hensigter. Hvordan skal man ellers fortolke en passus som følgende:

“Borgere, der skal til at tage del i offentlige sager, må se bort fra deres private interesser og af og til beskæftige sig med noget andet end sig selv.” (Democracy II, 510.)

Denne linje i europæisk politisk teori i den tidlige moderne tidsalder fra 1500- til slutningen af 1700-tallet (eller endnu længere) er forskningen for alvor blevet opmærksom på inden for de sidste 25 år under overskrifter som “civic humanism”, classical republicanism” eller “republican virtues”. (Østergård 1998b). I sin mest omfattende udgave antages denne “tredje hovedideologi” mellem liberalisme og konservatisme at omfatte så forskellige tænkere som Machiavelli, Montesquieu, Rousseau, Tocqueville, Marx og Durkheim. Det fælles er nok så meget en måde “at tænke på” mere end bestemte begreber. Noget kan dog defineres som fælles. De antager alle, om end i forskellig grad at samfund er villet fællesskab eller aktiv totalitet at frihed opnås gennem aktiv participation i sådanne samfund. Frihed og fællesskab er uadskillelige, og forbindelsen udtrykkes med begrebet “virtue” eller “virtú” (borgerdyd), hvormed tænkes en kombination af autonomi, solidaritet og disciplin, der bunder i en følelsesmæssig forbindelse mellem individet og den sociale helhed. Dette aktive, ansvarsfulde og følelsesmæssigt engagerede individ kaldes borger (*citizen*, *citoyen*). Dyd (*virtú*) er den karakteristiske kvalitet ved mennesket i dets egenskab af borger. Et samfund, som lever op til disse krav, kvalificerer til den gamle romerske betegnelse *res publica* eller republik, hvilket er meget mere end en negation af monarkiet. Et (borger)dydigt samfund er i

denne tanketradition et samfund, hvor indbyggerne “kommer hinanden ved” på en ordentlig måde uden formynderi og befaling men med medfølelse (passion) lidt i stil med de nye tanker fra den socialdemokratiske socialminister Karen Jespersen. Hvordan noget sådant kan etableres, har der selvfølgelig altid været vidt forskellige meninger om. Samfundsfilosofien generelt og den politiske teori specielt handler ikke om andet end måder at realisere dette “det gode samfund” på, plus til tider advarsler mod de gode viljers utilsigtede tyranni. Advarslerne kendes i dag nok bedst hos Karl Popper, Isaiah Berlin og de “postmoderne” filosoffer fra 1980’erne. Springet fra Rousseau’s “fælles vilje” til Robespierre’s diktatur og terror i denne fælles viljes navn var og er som bekendt ikke langt, hvorfor vi aldrig kan tænke for meget over de utilsigtede konsekvenser af samfundsmæssige handlinger.

Først ret sent er Alexis de Tocqueville blevet anerkendt som en tænker, der har noget vigtigt at sige om det hypermoderne samfund og ikke kun om det førmoderne amerikanske samfund (hans bog har været fast pensum i American Studies lige fra begyndelsen i 1950’erne). Hans arbejde om kontinuiteten mellem det franske samfund før og efter revolutionen i 1789, *L’Ancien Régime et la Révolution* fra 1856, har optaget mange historikere og en del revolutions-teoretikere. Men det er først med opdagelsen af det postindustrielle samfund at Tocquevilles problemstillinger for alvor er begyndt at presse sig på. Netop fordi han analyserede et førindustrielt, moderne samfund har han kunnet isolere det politiske spørgsmål om lighedens negative indflydelse på friheden, som er blevet til vor postindustrielle, velfærdsstatslige tidsalders mest centrale problem. Med næsten lammende profetisk klarhed forudsagde denne liberale aristokrat i 1840 at flertalsstaten, netop fordi den ville det gode for de fleste, ville komme til at undertrykke friheden for alle og hvordan demokratiet som samfundsform ville påvirke individernes socialkarakter. Med hans egne ord:

“Jeg ser for mig en talløs skare af mennesker, ligestillede og ensartede. De lever optaget af sig selv og deres eget, og tænker kun på at skaffe sig de små og vulgære glæder, som fylder deres sind. Hver enkelt af dem har trukket sig ud af samfundet og står som en fremmed over for alle de andres skæbner. Hans egne børn og personlige venner udgør for ham hele menneskeheden. Hans medborgere lever ved siden af ham, men han ser dem ikke, han berører dem, men mærker dem ikke. Han lever kun i og for sig selv, og hvis han endnu har sin familie, må man sige at han ikke længere har noget fædreland. Over alle disse væsener hæver sig en vældig formynder, som påtager sig alene at sørge for deres velfærd og våge over deres liv. Den har uindskrænket magt, den griber ind på alle områder, den er velordnet, forudseende og mild. Den ville have lignet forældremyndigheden, dersom dens formål havde været at gøre menneskene rede til den voksnes liv, men den søger, tværtimod at holde dem fast i barndommen for altid. (...) Jeg har altid ment at et slaveri af den type, som jeg her har beskrevet ordnet, mildt og fredeligt bedre end man skulle tro, kan forenes med nogen af frihedens ydre former, og at det ikke er umuligt at et sådant slaveri kan vokse frem i ly af folkesuveræniteten selv.” (Lighed og frihed, 1978, 156 ff.)

Den førnævnte østrigsk-britiske politiske filosof Karl Popper (1902-94) har arbejdet videre med dette “frihedens paradoks”, som han kaldte det i bogen *Enemies of the Open Society* (1945, I, 123-24 og 265-66). Man kan ikke sige at historien har givet Tocqueville (og Popper) helt uret i deres pessimistiske analyser af de talløse farer der lurar på friheden under de moderne betingelser, tværtimod. I vore dages Tocqueville renæssance er vi særlig optagede af den politisk-sociologiske analyse i bd. II af *Demokratiet i Amerika*, mens bd. I’s mere forfatningstekniske analyser snarest opfattes som forudsætning. I samtiden var det akkurat omvendt. Bind I blev rost til skyerne, skaffede sin unge forfatter to medlemskaber af fornemme akademier og solgte så godt at han kunne gennemrestaurere sit familieslot for royalty-indtægterne. Bd. II derimod vurderedes snarere som politisk filosofi end som en empirisk forudsigelse af, hvordan et europæisk demokrati ville kunne

udvikle sig. Enkelte af de samtidige anmeldere så dog godt at Tocquevilles egentlige intention var at analysere den mulige fremtid for demokratiet i Europa ved hjælp af empiriske iagttagelser fra en anden, om end beslægtet politisk kultur, den amerikanske, som han havde studeret den på sin studierejse i 1831. Nogle, især franske anmeldere, bebrejdede ham denne “sammenblanding”, mens andre, især engelske, herunder den kendte samfundstænk John Stuart Mill (1806-75), roste bind II. Tocqueville selv var langt fra upåvirket af kritikken. I et brev til Mill 18. december 1840 skrev han:

“Succesen for anden del af Demokratiet har været mindre i Frankrig end for første del. I vore dage tror jeg at publikum sjældent tager fejl; jeg arbejder derfor hårdt for at opdage hvilken fejl, sikkert en stor, jeg har begået. Det skyldes sandsynligvis det formål med hvilken bogen er skrevet; den er for abstrakt og rejser for mange spørgsmål til at tilfredsstille publikum. Da jeg kun skrev om det demokratiske samfund i De forenede Stater, blev jeg forstået direkte. Hvis jeg havde skrevet om det demokratiske samfund i Frankrig, som det eksisterer i dag, ville det igen let være blevet forstået. Ved kun at bruge idéer indvundet på grundlag af amerikansk og fransk demokrati som data, søgte jeg at skitsere de generelle træk ved demokratiske samfund, som ikke kan siges at eksistere i ren form endnu. Det er, hvad den almindelige læser overser. Kun de, som er vant til at søge efter abstrakte og spekulative sandheder, vælger at følge sådan en undersøgelse. Jeg tror at den forholdsvis ringe effekt, min bog har haft, skyldes denne grundlæggende synd i selve anlægget, snarere end den måde, jeg har behandlet det på.” (citeret efter Bradley 1945, 416-17).

I dag kan vi sagtens værdsætte disse abstrakte kvaliteter. Ikke nødvendigvis fordi vi er så meget klogere end dannede franskmænd i 1840'erne, men fordi vi har gennemlevet halvandet århundredes erfaringer med det demokratiske samfund, og især har oplevet den dynamiske amerikanske civilisation skylle ud over verden i dette århundrede. Amerikaniseringen af Europa og USA's supermagtstatus har gjort interessen for Tocquevilles fremgangsmåde til hvermandseje. Men hans observationer har også relevans for Europa. De bør dog tænkes i en mere omfattende historiefilosofisk ramme.

Historiefilosofi og politik

Lad det være sagt ligeud. Hans-Jørgen Schanz, professor i idéhistorie i Århus, tidligere kapitallogiker, nu med hang til sprogfilosofi og pragmatik har skrevet en god bog. Ikke nødvendigvis vellykket som fremstilling, men indsigtfuld, omtænksom og mange steder tankemæssigt præcis. Den har oven i købet noget at sige til uteoretiske faghistorikere, som dog nok vil blive skræmt væk af undertitlens sidestilling af historie og metafysik. Men sigtet er meget videre. Schanz fortsætter den begrænsnings- og præciseringsstrategi, som han først blev kendt på i 1973 via værket med den herostratisk berømte titel “Til rekonstruktion af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status” (som også udkom på forlaget Modtryk, der nærmest blev oprettet til formålet). Modsat hvad flertallet dengang troede, var Schanz' bog et forsøg på at redde Marx' analyse af Kapitalens bevægelsesmønstre, kaldet økonomikritikken, fra de talrige ikke- eller uvidenskabelige, historiefilosofiske konstruktioner af typen “den historisk materialisme”. Deraf betegnelsen “omfangslogik” i titlen på bogen. At mange mindre ånder – og i perioder også Schanz selv – af lutter entusiasme over det skjulte politiske program i kritikken af den politiske økonomi – lod sig rive sig med til at fremsætte urimelige (eller i hvert fald forkerte) antagelser om den konkrete virkelighed ved hjælp af Marx' forældede observationer fra midten af 1800-tallet, den såkaldte “kapitallogik”, er en anden sag, som der ikke er grund til at rippe op i længere.

Hans anliggende er en utilfredshed med den afvisning af enhver form for historiefilosofi, der dominerer vor tid. Den direkte anledning til kritikken er hans utålmodighed med videnskabsteoretiske anarkister som Richard Rorty, der konstant fremhæver historiens tilfældighed (kontingens). Ifølge Schanz er postmodernisternes letfærdige afvisning af alle store fortællinger slet og ret resultatet af dårlig tænkning. Dermed mener han ikke "svag tænkning" (*pensiero debole*), der i italiensk filosofi har været brugt som en positiv betegnelse for lidt af det samme ærinde. Efter hans mening forveksler postmodernister og andre videnskabsteoretiske relativister nemlig mening *med* historien og mening *i* historien. At vi ikke længere kan tro på én stor mening med hele det historiske forløb, "historien", er ikke det samme som at der slet ikke eksisterer mening og lovmæssige sammenhænge. Paul Feyerabend og andre videnskabsteoretiske anarkister har ikke ret i at "anything goes". Humanisters og samfundsforskeres kritikløse overtagelse af Thomas Kuhns paradigmatænkning, der var udviklet til forklaring af forandring i naturvidenskaberne, har medført en generel relativisme som slet ikke var Kuhns hensigt. Schanz' analyse af behovet for en ny, mere beskeden og bedre reflekteret historiefilosofi er et indlæg til fordel for fastholdelsen af muligheden for videnskabelig indsigt, blot man gør sig dens omfangslogiske status klart. Men der er meget mere.

Afsættet tages i en analyse af modernismens afvisning af enhver historiefilosofi. Oplysningstidens europæisk tænkerne registrerede allerede i midten og slutningen af 1700-tallet tendenser til udviklingen af det moderne samfund. I deres kritik af det religiøse verdensbillede udviklede de de sekulære forestillinger om forløb i historien, som vi i dag kalder for historiefilosofi. Denne tænkning forestilledes sig optimistisk at menneskeheden bevægede sig frem gennem stadier, der blev om ikke stadig bedre, så i hvert fald stadig mere moderne. Sådanne overvejelser over historiens retning og mening er, hvad der menes med historiefilosofi eller Historie med stort H. I takt med realiseringen af det moderne samfund blev sådanne forestillinger om en lovmæssighed i historien gradvis sat ud af kraft, tydeligst i modernismens dyrkelse af "det nye" fra midten af 1800-tallet. Dette gennembrud er meget pædagogisk dateret til året 1859 af idéhistorikeren Jacques Barzun i en bog om de tre giganter, der efter hans mening markerede modernismens gennembrud, Darwin, Marx og Wagner (1941).

Barzuns valg af den kryptiske titel 1859 markerer at disse tre giganter efter hans mening revolutionerede vore forestillinger om verden ved i det samme år at offentliggøre deres hovedværker, *Arternes Oprindelse*, *Forordet til Kritikken af den Politiske Økonomi* og *Tristan og Isolde*. I realiteten lever vi stadig inden for dette modernistiske tankeparadigme. I takt med den stigende afstand til det postmodernistiske gennembrud i 1980'erne bliver det mere og mere indlysende at denne reaktion på modernismen og moderniteten ikke så meget var en *postmodernisme*, men *hypermodernisme*. Det moderne er først ved at blive realiseret nu, hvorfor det først er nu at vi rigtigt har vi mulighed for at tage konsekvenserne af moderniteten i vores forhold til verden.

Schanz har i en tidligere bog, *Forandring og balance* fra 1990, udfoldet sin analyse af det modernes karakter. Siden hen har han skitseret en række af konsekvenserne for forskellige områder af livet i et par essaysamlinger. Alt det er der ikke grund til at gå nærmere ind på her, selv om argumentationen for behovet for en beskeden historiefilosofi følger snævert af de tidligere arbejder. Kun skal det erindres at hele hans ræsonnement om historiefilosofien følger logisk af hans kritik af oplysningsfilosoffernes afvisning af enhver form for metafysik. Det er resulteret i proklamationen om at moderniteten er blevet beboelig. Det betyder ikke (kun) at personen Schanz har fundet sig til rette med den moderne parcelhustilværelse med familie og bil (selv om det også er tilfældet). Det modernes beboelighed består efter hans mening i at vi er blevet klogere og nu begynder at erkende at sekulariseringen ikke kan forklare alt. Tværtimod at begræde dette forhold, skal vi glæde os over den selvbesindelse der ligger i at erkende begrænsningen i den moderne

afsekularisering. 1700-tallet formulerede optimistisk et projekt for det moderne, som gik ud på at beherske naturen, oprette demokratiske institutioner og indføre personlig myndighed. I begyndelsen af det tyvende århundrede blev denne umådelige optimisme afløst af en angst for følgerne af moderniteten (*fin de siècle*-stemningen). Det skyldtes at de oprindelige forventninger ikke blev indfriet, eller rettere at udbredelsen af moderne vilkår til flertallet af befolkningen ikke uden videre medførte øget livslykke for alle. Tværtimod blev store dele af det tyvende århundrede en civilisatorisk blindgyde med katastrofer som de to verdenskrige og atombomben.

Det var denne modernitetens blindgyde de to Frankfurter filosoffer Max Horkheimer og Theodor W. Adorno reagerede på med deres dybt pessimistiske hovedværk *Oplysningens dialektik*, skrevet i amerikansk eksil i Hollywood i 1944. Til listen over modernitetens ulykker føjede de den kommercielle amerikanske kulturindustri, som de forfinede tyske tænkere afskyede som pesten. Schanz diskuterer dette værk udførligt, idet han opfatter det som en pessimistisk parallel til den østrigsk-britiske tænker Karl Poppers modernitetsoptimistiske arbejder, *The Open Society and Its Enemies* fra 1945 og den samtidigt skrevne, men først senere publicerede *The Poverty of Historicism*. Den parallel er virkelig godt set, og man kan roligt sige at hans kapitel om Karl Popper og det historiske er en velkommen – om end sen – *Ehrenrettung* af Poppers forkætrede kritiske rationalisme, som studenteroprøret i 1960'erne uden megen omtanke og viden afviste som "positivisme". Adorno havde leveret ammunitionen i en antologi med titlen *Positivismusstreit* fra 1965. I dag kan vi se at den vigtigste følge af dette værk var at ødelægge faget sociologi i Vesttyskland (og Danmark) ved at uddybe den allerede eksisterende kløft mellem tysk-kontinental såkaldt "spekulativ" og angelsaksisk såkaldt "empirisk" samfundsforskning. En kløft der har gjort langt mere skade end gavn.

Barbari eller hjemløshed syntes længe at være de eneste to mulige reaktioner på det moderne. Ifølge Schanz er det dog nu muligt at undgå katastroferne ved at tænke mindre absolut. I stedet formulerer han en pragmatik, der er klar over at den ikke omfatter alt. I den bestræbelse er det vigtigt ikke at sætte alt der ligger "uden for" på dogmer eller i systemer. Hvordan det forholder sig der, skal hver enkelt eller flere i fællesskab afgøre, det må ikke blive et program for menneskeheden som sådan, som det var for oplysningstænkernes. Deres moderne projekt gik ud på at afvikle enhver form for metafysik. Men derved kom de uafvidende til at udelukke alle de store tilværelsesspørgsmål. Dem har Schanz selvfølgelig heller ikke svar på. Men han har formuleret et rum, hvor disse store problemer kan tages op og undersøges, uden at man derfor nødvendigvis kaster de værdifulde sider af sekulariseringen ud til fordel for nyreligiøs mysticisme af den ene eller anden slags, sådan som det er sket for mange forhenværende marxister. Som Schanz formulerede det i et avisinterview i 1992 bør moderniteten opfattes så rummeligt at det modsætningsforhold til religionen, der blev grundlagt i oplysningstiden, forsvinder til fordel for en

"pragmatik som ved at den ikke er alt. Det er kun den kristne tro som har muliggjort sekulariseringen, som så det sidste parhundrede år har været anti-kristen og radikal i sit modsætningsforhold til kristendommen. Så finder man ud af i dette århundrede at de videnskabelige og pragmatiske forklaringer ikke slår til at de har grænser, uden man nødvendigvis kan opstille et system hinsides dem. Religionen og sekulariseringen er to forskellige områder, der kan leve side om side ... Man kan i virkeligheden tale om to riger, der måske kan tale sammen, men som ikke behøver at gøre det. De skal bare vide at de begge er gyldige." (Information 25/4 1992, 3).

Sådan lyder det generelle argument for modernitetens beboelighed. Tankegangen får følger for historiefilosofien. På den ene side er Schanz fuldstændig på det rene med årsagerne til at en tænker som Francis Fukuyama i *The End of History* proklamerede at kommunismens sammenbrud og liberalismens sejr indebar forsvinden af enhver historiefilosofi (Fukuyama 1992). Omvendt vil han

heller ikke forsvare oplysningstænkernes stadieteorier, hverken i de gamle eller i nyere og mere tillempede udgaver. Som anført vandt han sine første akademiske sporer ved at kritisere Marx' filosofi om historien, den historiske materialisme til fordel for økonomikritikken. Som i kritikken af metafysikkritikken bliver resultatet en mindre ambitiøs mellemposition, som accepterer meninger i historien men ikke *med* historien. Det er denne historiefilosofiske mellemposition han hentyder til med betegnelsen "det historiske". Begrebet er desværre ikke særligt præcist defineret, men det er måske heller ikke muligt. Nærmest kommer vi i afslutningen af første kapitel, hvor det historiske – i modsætning til den skete historie og historiefilosofien – indkredsnes som "en erfaringsform, der på én gang er bekendt med den klassiske oplysningsfilosofiske historiefilosofis ugyldighed, men tillige afviser opfattelsen af historien som så monstrøs, så vilkårlig, så lukket, så selvstændiggjort at tanken aldrig kan få fodfæste i den." (Schanz 1996, 35-36).

I et senere kapitel om sammenhænge mellem tid og rum med overskriften temporalitet og epokalitet præsenteres oplysningstidens historiefilosofi i grove træk. Det var Voltaire som gav den filosofiske disciplin navnet "philosophie d'histoire" kort efter midten af 1700-tallet. Det er lidt paradoksalt, da Voltaire i realiteten var langt mere aktiv som historiker (og politisk teoretiker) end som historiefilosof. Med en prægnant formulering af Georg Brandes (1842-1927) hedder det: "Den umådelige reform, Voltaire foretog med hensyn til historieskrivningen, som denne havde eksisteret i de sidste 1500 år, var den at han i historiens store skuespil strøg Forsynets rolle." Voltaire opfandt betegnelsen historiefilosofi som karakteristisk af en historieskrivning, der vendte sig polemisk mod de religiøse verdenshistorier, som var gennemsyret af forsynsmetafysik. Dette program er siden ført videre i alle moderne strukturhistorier, hvad enten disse handler om politik, kultur eller sociale forhold.

Voltaire bedrev ikke historiefilosofi i en præcis forstand. Det gjorde derimod de tænkere som formulerede stadieteorier, hvori tidshistoriske epoker blev karakteriseret via stadier i udviklingen af menneskets naturbeherskelse. Ifølge den franske fysiokrat Turgot (1727-81) og den skotske moralfilosof Adam Smith (1723-90) var der fire stadier: 1) jæger- og fisker-stadiet med umiddelbar natursammenvoksethed; 2) nomade-stadiet med delvis naturbeherskelse; 3) agerbrugs-stadiet med høj grad af naturbeherskelse; og 4) det borgerlige stadium med fuld udfoldelse af civilisationen. Grundlaget for denne teori var forestillingen om at den moderne privatejendom var legitim, fordi den hvilede på beherskelse af naturen. Ejendom var altså ikke tyveri, som anarkisterne hævdede, men legitim besiddelse, fordi der var gået arbejde med naturen forud for erhvervelsen af den. Denne opfattelse af økonomiens betydning byggede på sammenligninger med forholdene i det nyligt opdagede Amerika, Nord såvel som Syd, det briten John Locke som vi tidligere så havde udtrykt med den interessante sammenkobling af tidsmæssig og rumlig periodisering: "In the beginning all the World was America" (*Second Treatise of Government* 1683, 139).

Selv om universalhistoriske teorier på materialistisk basis levede videre i form af den historiske materialisme og beslægtede konstruktioner, kan man ikke på nogen måde hævde at historiefilosofiske forestillinger har været enerådende i den moderne epoke. Tværtimod blev stadieteorierne næsten øjeblikkeligt konfronteret med en konkurrerende epokeinddeling, den senere så velkendte opdeling i antik – middelalder – nytid. Denne epokeinddeling, som altså oprindeligt var oppositionel, blev først formuleret af grundlæggeren af den klassiske arkæologi Johann Winckelmann (1717-68) og siden overtaget af tyske tænkere som Johann Georg Hamann (1730-88), Johann Gottfried Herder (1744-1803) og Wilhelm von Humboldt (1767-1835). Den umiddelbare anledning var at de mente at firestadie-teorien var for etnografisk og undervurderede det antikke Roms og Grækenlands betydning for Europas og dermed verdens udvikling. Desuden ønskede de at fremhæve den kulturelle selvforståelse og modersmålets betydning for historien på bekostning af naturbeherskelsesformen. Kort sagt kultur over økonomi. I takt med udskilningen af historien som en særlig disciplin blandt andre videnskaber blev denne tredeling helt enerådende. Det er den for så

vidt den dag i dag, i hvert fald på flertallet af de historiske institutter. Blot er en eller to uklart definerede epoker som nyeste tid (efter 1814 eller 1918) og samtidshistorien (tiden efter 1945) klistret på i den sidste ende uden at grundlaget for periodiseringen nogen sinde er blevet diskuteret. Men selvfølgelig hviler også denne periodisering på et filosofisk grundlag. Som Schanz fremhæver, var selve tilliden til at det ad tankens vej er muligt at periodisere den sekulære historie, fælles for historiefilosofferne og deres kritikere (Schanz 1996, 103).

Spændende, men også vanskeligt og næppe tænkt til ende, er forslaget om at denne enighed mellem tilhængere og modstandere af stadieteoriene skyldtes fravær af bevidsthed om tidsligheden af fænomenerne, "tidslighedsbevidsthed" som Schanz kalder det. Dette nøglebegreb reflekteres der over med udgangspunkt i Augustins tredeling i selvbiografien *Confessiones* (Bekendelser) skrevet omkring år 400. Her skelnede Augustin mellem tre slags nutid: nutid med henblik på fortiden, nutid med henblik på nutiden og nutid med henblik på fremtiden. Disse tre tider kan også kaldes erindring, betragtning og forventning. Med inddragelse af Reinhard Kosellecks centrale værk om tidsbegrebet i historien og historieforskningen, *Geschichte als Vergangene Zukunft* fra 1979, omsættes disse tre tider til størrelserne "erfaringsrum" og "forventningshorisont". Af dette udleder Koselleck og med ham Schanz at virkelig historie i sig samtidig rummer muligheden for erfaringen af den. Distinktionen mellem erfaringsrum og forventningshorisont bruger Koselleck til at afdække den historiske tidslighedsbevidsthed, som selv er et barn af historien, dvs. hverken evig, konstant eller uforanderlig. Schanz' anliggende er imidlertid ikke at løse disse centrale problemer for faghistorikerne.

For at forstå det større projekt, som analysen af historiefilosofien skriver sig ind, i er det dog nødvendigt til slut at reflektere lidt mere over forholdet mellem modernisme og modernitet. Til slut i behandlingen af forholdet mellem historie, historiefilosofi og filosofihistorie refereres den amerikanske analytiske filosof Willard Quine (f. 1908). Han hævdede i 1960'erne i tråd med forholdene i naturvidenskaberne at man kunne inddele de studerende, der søger til filosofistudiet i to grupper. Den ene består af dem, der ønsker kendskab til filosofiens historie (almendannelse kunne man også kalde det). Den anden af dem, der ønsker at lære at filosofere. Lidt ondsksfuldt kan man sige at akkurat sådan har historiske (læs personelle) tilfældigheder skabt arbejdsdelingen mellem Idéhistorisk og Filosofisk Institut på Århus Universitet. Men det er underordnet. Langt interessantere er påpegningen af at Quines skarpe skellen svarer godt til den selvforståelse af kunst og kunstværker, der blev fremherskende i den modernistiske kunst, efter modernismens gennembrud i 1800-tallet, og som næsten gælder endnu – i hvert fald på museerne for "moderne kunst". For at et kunsværk kan tælle som kunst, må det være nyt og demonstrere denne "nyhed" ved demonstrativt at vende ryggen til al tradition. Modernistisk kunst er lige så proklamatorisk historiefilosofisk fjendsk som Quines analytiske filosofi og de naturvidenskaber, som denne filosofi hentede sine metodiske forbilleder fra. Anderledes udtrykt er modernismens historiefilosofi påstanden om ingen historiefilosofi at have.

Måske er det et vidnesbyrd om at modernismens automatiske antitraditionalisme har mistet sit greb, at vi ikke længere finder sådanne påstande selvfølgelig. Det kunne skyldes at moderniteten har ændret sig og nu er ved at blive moderne dvs. samtidig med sig selv. At Schanz har ret i at moderniteten bliver kulturelt beboelig i takt med at vi erkender dens selvfølgelig. Dette synspunkt indebærer en opgivelse af modernismens afvisning af al historiefilosofi. Denne nye position proklameres med tilslutning til Karl Popper og Ludwig Wittgenstein (1889-1951) som en uhysterisk accept af tilværelsens fundamentalt kontingente karakter. Denne udogmatiske kontingenserfaring blev ikke accepteret af hverken Poppers eller Wittgensteins samtid. Den foretrak katastrofeprofetier i stil med Horkheimers og Adornos, profetier der kulminerede i tiersmondismen og Jean-Paul Sartres tidligere nævnte afvisning af hele den vestlige tradition i forordet til Frantz Fanons antikolonialistiske manifest *Fordømte her på jorden* fra 1961. I dag

falbydes der ikke længere mange teleologiske teorier i stil med dem som Karl Popper brugte så mange kræfter på at afsløre i værkerne om de totalitaristiske fjender af det åbne samfund og historicismens utilstrækkelighed og teoretiske armod. Derfor konkluderer Schanz ganske rigtigt at en indsats som Poppers virker en anelse overdrevet i dag. "Historien", eller hvad vi nu skal kalde det skete, har stort set givet ham ret og historicisterne uret. Det var hvad Francis Fukuyama med megen ret formulerede i sloganet om historiens afslutning. Hvad vi derimod ikke ved, heller ikke efter læsningen af Hans-Jørgen Schanz' fortjenstfulde bog er, hvordan en beskeden og begrænset historiefilosofisk position der anerkender det "historiske" som moderne livsvilkår i grunden ser ud. Ud over et socialdemokratisk program for en blandingsøkonomi med menneskeligt ansigt på europæisk plan. Og så selvfølgelig en fundamental følelse af at være kommet hjem.

“Jeg er dansker, altså er jeg kristen” (Erling Olsen)

Jørn Lunds svar på spørgsmålet “Hvad er folkelighed”: *“Det er et ord, jeg er meget på vagt over for, for det er et ord der så tit bliver misbrugt. Jeg har lagt mærke til at folk der bruger det meget, tit er ude på noget, undertiden på at vende ryggen til nogle andre. Det kan være hele deres samtid, de vil vende ryggen til” (Lund 1995, 23-24)*

Det lutheranske Danmark i Europa

Set i det lange historiske perspektiv er de nordiske lande ikke nær så forskellige fra de andre europæiske lande, som den nordistiske ideologi og talen om den skandinaviske model gerne ville have os til at tro. Men de er lutheranske. Næppe fra reformationen i 1536, men fra et tidspunkt i 1700-tallet, hvor de pietistiske vækkelsesbevægelser, som siden blev til de politiske, sociale og økonomiske folkelige bevægelser, slog bredt igennem. Her finder vi muligvis baggrunden for den nordiske velfærdsstat, der i mindre grad skyldes en særlig nordisk samfundsstruktur end det forhold at staterne er homogent lutheranske. Der findes lutheranere uden for Norden, mange endda, men forskellen er at i de andre lande indgår de som en religion og kirke på linje med andre i større statsdannelser – f.eks. Tyskland og USA – eller har været underlagt andre herskere – f.eks. Estland og Letland. Kun i de fem nordiske lande har lutheranismen haft religiøst monopol i moderne tid. Dette monopol er resulteret i et særpræget forhold mellem stat og kirke idet kirkerne i hele perioden fra 1500-tallet til slutningen af 1900-tallet reelt har været en del af statsapparatet, altså en statskirke selv hvor denne kirke som i Danmark har kaldt sig “folkekirke”.

Lutheranismen og den nordiske velfærdsstat

Sammenhængen mellem kirke (dvs. den institutionaliserede religion), national identitet og indretningen af velfærdsordningerne (i faglitteraturen kaldet valg af velfærdsregime) er ikke systematisk undersøgt. Men fra et mentalitetshistorisk perspektiv forekommer det plausibelt at der er en nær sammenhæng sådan som den danske politolog Tim Knudsen har foreslået det i sine værker om den danske stats særlige udvikling i forhold til de generelle europæiske statsbygningsprocesser (Knudsen 1993 og 1995). På baggrund af sine sammenlignende studier af de sociale ordninger i forskellige europæiske stater har han udvidet og nuanceret den amerikanske historiker Peter Baldwins historisk velfunderede kritik af den normale forklaring på den nordiske velfærdsstat som et socialdemokratisk projekt. Baldwin påviste i en banebrydende bog fra 1990 at den traditionelle identifikation af socialdemokrati og velfærdsstat var historisk forkert, idet de første velfærdsordninger i Europa reelt blev skabt af konservative regeringer i Tyskland, Storbritannien, Sverige og Danmark. Tim Knudsen indleder sin diskussion af Baldwin således:

“... pensionsloven af 1891 (anses) for at indvarsle den skandinaviske velfærdsstats fødsel. Det er mærkeligt at det andet land i verden, der tog idéen om en velfærdsstat op (det første var Tyskland, U.Ø.), var et lille landbrugsland med kun mindre industrier og hvis ledende politikere var forankret i landbruget. (...) Den danske reform kan være inspireret af det tyske eksempel. Men den var anderledes. Det var en universalistisk løsning i den forstand at den omfattede alle indbyggerne som borgere. Ulig det tyske system var det uden betydning om modtageren havde været aktiv på arbejdsmarkedet i en kortere eller længere periode. En af konsekvenserne af dette var at kvinder uden arbejdsmæssig baggrund kunne modtage personlige ydelser. Indtil nutiden har det været et karakteristisk træk ved de skandinaviske velfærdsstater at modtagerne var individer i modsætning til det kontinentale system, som er mere rettet mod familier. Systemet blev ikke finansieret gennem bidrag fra arbejdsgivere og ansatte, men gennem beskatning. (...) Betalingsmetoden antyder en højere grad af solidaritet i befolkningen idet skatteyderen forventes at betale skat, ikke med henblik på sin egen pensionering, men med henblik på dem der i øjeblikket er pensionister.” (Knudsen 1997, 1).

For at forklare denne universalisme, individualisme og solidaritet plus det forhold at de statslige ordninger blev administreret af de lokale sognekommuner, søger Tim Knudsen endnu længere tilbage i tiden og opdager derved en sammenhæng mellem den lutheranske statskirke og den senere universalistiske velfærdsstat. Han formulerer sin opfattelse af forholdet mellem stat, kirke og nation således:

“Det lader til at være en fornuftig antagelse at de skandinaviske staters homogenitet var en positiv forudsætning for skabelsen af den universalistiske velfærdsstat. Men Baldwin stiller ikke det næste spørgsmål, der er værd at overveje: Var de skandinaviske nationalstaters homogenitet noget der “bare skete” ved en skæbnens ironi? Eller var det i det mindste i nogen grad tilvejebragt af en ekstraordinær indsats fra stat og kirke? Sveriges eksempel illustrerer dette. Det kirkelige embedsværk kunne anvendes i arbejdet med at udvide og integrere nyligt erobrede territorier. Så tidligt som i begyndelsen af det 17. århundrede begyndte den svenske stat at uddanne lapperne, rensdyrnomader i de nordlige grænseegne. Det begyndte som del af en plan om at omvende lapperne til kristendommen og på samme tid at fastslå de verdslige svenske myndigheders krav på de nordlige territorier. Nogle af lappernes territorier blev ved en aftale i 1751 erklæret for svensk-finske, andre dansk-norske. Aftalen blev ikke truffet med lapperne, men mellem de skandinaviske stater. Dette eksempel illustrerer hvordan kirkens og statens forenede kræfter fremmer statens magt – selv i et tyndt befolket polarområdes mindre end optimale muligheder for udstrækkelsen af statslig infrastrukturel magt. Men det illustrerer det kun i nogen grad. Lapperne blev aldrig fuldstændig absorberet af svenskerne (så lidt som af nordmænd eller finner). Deres kultur lod til at være for anderledes til at det kunne lade sig gøre. For at nævne en enkelt ting: De vedblev at krydse de nye grænselinjer mellem landene.

Men Sverige har givet en anden, næsten overvældende demonstration af landets evne til at absorbere en befolkning i et erobret landområde. Sverige erobrede i 1658 det gamle danske landområde Skåne. Et nyt sprog og en ny national identitet blev lettere dannet i det erobrede område end det normalt var tilfældet med erobrede landområder. Man kan sammenligne med Wales, Skotland, Korsika, Bøhmen og mange andre erobrede områder. De blev aldrig absorberet i en forenet britisk, fransk eller anden nation og knap nok integreret af erobrerne. Et eksempel der minder om Skåne er Cornwall i Storbritannien, hvis keltiske særpræg næsten er forsvundet i dag. Blandt erobrernes initiativer var en bevidst indsats til enten at sikre sig sognepræsternes loyalitet eller til at udskifte de danske sognepræster med svenske, danske bibler, bønnebøger, salmebøger

osv. med svenske (en finansiell kraftanstrengelse på den tid). De danske bibler blev konfiskeret. Tilsvarende verdslige initiativer fulgte efter. (...)

Den samme effektivitet forbindes med den svenske annektering af de gamle norske landområder: Bohuslän, Jämtland og Herjedalen. Selve ideen med at prøve at ligestille de erobrede områder med de gamle svenske landskaber blev udtænkt af den svenske kirke, især den kongelige konfessionarius, Hagvin Spegel. Ideen opstod uden nogen udenlandske forbilleder, for der fandtes ingen. Men de svenske statsledere var mere end villige til at tro på at det svenske sprog kunne skabe en svensk identitet. Kirken viste sig at være et effektivt instrument til at komme i kontakt med lokalsamfundene og skabe etnisk, sproglig og religiøs ensartethed. Resultatet var at 99 ud af 100 svenskere i begyndelsen af det 20. århundrede havde svensk som deres første modersmål." (Knudsen 1997, 11-12).

Disse grundlæggende observationer om det nære forhold mellem kirke og stat i de nordiske lande får store følger for forklaringen af at man akkurat der har udviklet en velfærdsstat med universelle rettigheder administreret helt lokalt gennem kommunerne. Dette valg plejer man at give socialdemokratiene æren eller ansvaret for, men det er oplagt at valget af det lokale selvstyre som administratorer var truffet længe før egentlige universelle velfærdsordninger kom på tale. Skal vi helt tilbage til reformationen for at finde forklaringen på den særlige nordiske velfærdsstat, er konsekvensen at den, uanset hvad socialdemokratiske partiprogrammer og generationer af partimedlemmer selv har sagt, er resultater af sekulariseret lutheranisme snarere end af demokratiseret socialisme.

Påstanden kan sandsynliggøres ved en nærmere betragtning af Luthers og lutheranismens sociale doktrin. 1500-tallet var ganske fremmed over for den moderne skelnen mellem "kirke" og "samfund"; de var lige så lidt adskilte størrelser som "kirke" og "stat" var det. Middelalderens enhedskultur, som stadig beherskede folks opfattelse, kendte ikke til en sådan spaltning. Det var paradoksalt nok Martin Luther (1483-1547), der kom til at lægge grunden til spaltningen med sin skelnen mellem den verdslige og den åndelige øvrighed. Paradoksalt fordi han ikke selv skelnede mellem kirke og stat (Lyby 1983). I den henseende levede Luther stadig i den middelalderlige universalistisk-teokratiske tankegang, hvor der kun eksisterede ét legeme, ét *Corpus Christianum*, omfattende de vestlige, kristne lande som en enhed af sakral karakter. Dette "kristne legeme" har imidlertid både timelige og evige behov og dermed behov for to øvrigheder og to retssystemer til at repræsentere sig. Men den verdslige og den gejstlige øvrigheds opgaver er ikke uafhængige af hinanden. De må koordineres, eftersom de på hver sin måde sigter mod samme opgave, at føre de kristne gennem jordelivets farer frem mod det hinsidige (Lyby 1983, 10). *Imperium et Sacerdotium* kaldtes de to områder eller institutioner hos Augustin (354-430) i *De Civitate Dei* (skrevet mellem 413 og 427) og mange senere teoretikere. Tankegangen kulminerede i højmiddelalderen under paverne Innocens III (1161-1216) og Bonifacius VIII (1235-1303), men idealet var stadig livskraftigt på Luthers og Karl V's tid i første halvdel af 1500-tallet, selv om det var helt ude af trit med den politiske og sociale virkelighed. Trods uhørt store ressourcer led Karl V (1500-58) skibbrud i sit forsøg på at genindføre det universelle kejserdømmes overherredømme over hele det kristne Europa (Østergård 1996b og 1997b), markeret i kompromiset med de tyske fyrster om indførelse af religionsfrihed i Augsburg 1555 – religionsfrihed vel at mærke for fyrsterne til at bestemme hvilken religion deres undersåtter skulle dyrke, *cujus regio ejus religio*, som princippet formuleredes på latin. Martin Luther var særdeles aktiv i at frembringe dette nederlag, men havde i sin egen tankegang endnu ikke taget den yderste, radikale konsekvens af sit brud med katolicismen.

Luther skelnede altså mellem de to "regimenter", der skulle have hver deres felt og respekteres hver for sig (Schwarz Lausten 1987, 19). Enheden mellem dem skabtes ved at Gud stod

over dem begge. Den verdslige øvrighed skulle være kristen og styre sit verdslige område under ansvar over for Gud. I det "åndelige rige" derimod skulle man *kun* beskæftige sig med at forkynde evangeliet og ikke blande sig i landets politiske styre. Indførelsen af Luthers tankegang som en revolution fra oven i Norden indebar at Danmark-Norge og Sverige-Finland fik nyt, rent verdsligt, styren af kirke i 1530'erne. Det skete samtidig med en nyordning af staterne efter den endegyldige opløsning af Kalmarunionen i 1523, da adelen i Jylland og i Sverige havde gjort oprør mod Christian II. Den nye statslige orden betød at bisperne blev frataget den direkte politiske indflydelse, de havde sikret sig i løbet af middelalderens kirkepolitiske kampe mellem konge og kirke. Ifølge den nye lutherske lære havde den verdslige øvrighed pligt til at skabe rimelige rammer for den evangeliske kirke, men kunne ellers regere som den ville, kun forpligtet over for Gud (og adelen). Derved forblev det dog ikke, hverken i Danmark, Sverige eller de andre nordeuropæiske (tyske) stater, som indførte den luthersk-evangeliske tro. I Danmark fulgte den nye konge Christian III (1503-59) Philipp Melanchtons (1497-1560) udformning af teorien om forholdet mellem fyrste og kirke (Schwarz Lausten 1987, 125). Som kristen øvrighed havde kongen ikke alene ansvar for undersåtternes verdslige vel, men også for deres sjæles frelse. Han skulle ikke nøjes med at overlade dette til kirken, men selv sammen med denne tage del i opdragelsen af folket til sande kristne mennesker.

Baggrunden for denne arbejdsdeling var at kirkeordningen for Luther ikke havde noget formål i sig selv som for katolikkerne, hvor selv traditionen er et vidnesbyrd om Guds indsats for menneskene. Den lutherske kirke er ifølge kirkehistorikeren Leif Grane ikke guddommelig, men menneskelig. Om ordningen duer, afhænger af om den "tjener og fremmer Guds befalinger" (Grane 1998, 8). Disse principper er klart udtrykt i den danske kirkeordinans fra 1539, hvor der skelnes mellem "Vor Herre Jesu Christi Ordinans" og "Kongens Ordinans". Kristi ordinans er Guds alene, og det står ikke i kongens magt at ændre den. Den byder at "Guds Ord, både Lov og Evangelium skal prædikes rettelig, at Sakramenterne bliver rettelig uddelt, at Børnene bliver vel oplærte og at Kirketjenerne, Skolerne og de Fattige får deres Føde." Kongens ordinans derimod angår alle de forhold der må reguleres for at Kristi ordinans kan adlydes (Grane 1998, 8). Det sidste lyder af lidt, men viste sig i praksis at være overordentligt omfattende; arbejdsdelingen indebar at såvel Christian III som Gustav Vasa (1496-1560) udøvede et håndfast styre over kirken, personligt gennem stiftslensmændene og gennem bisperne. Disse sidste blev kaldt superintendenter for at understrege deres rolle som statens embedsmænd.

I senmiddelalderen og tidlig nyere tid definerede man gruppen af "fattige" meget bredere end i dag. Foruden de egentlige fattige regnede man også invaliderede, syge som ikke kunne klare sig selv, enker, forældreløse børn, gøglere, vagabonder og de ikke arbejdsdygtige med. Den laveste underklasse var således en meget sammensat gruppe. Samtidig er det værd at huske på at alle i samfundet kunne risikere at ende som fattige, hvis uheldet var ude. Og sådanne uheld kunne man ikke forsikre sig imod, lige så lidt som staten spændte sikkerhedsnet ud. Nogle fanatiske protestanter mente ligefrem at det kunne opfattes som tvivl på Guds forsyn at gribe ind med hjælp til de fattige. Gud måtte jo have haft et formål med at gøre dem fattige. Tankegangen svarer til den aktuelle debat blandt muslimske lærde om, hvorvidt det er i overensstemmelse med den rette tro at forsikre sig. Nogle muslimske teologer mener at selve det at forsikre sig er udtryk for tvivl på Gud eller i hvert fald et indgreb i forsynets råderum. Ifølge den danske islam-forsker Jakob Skovgaard-Petersen er den teori blevet fremsat at forsikringsinstitutionerne har overtaget Guds og Forsynets rolle som udligning og dermed bidraget til at "Gud mister sit tag i verden". Forsikringsbranchens hjælpevidenskaber statistik og sandsynlighedsberegning var i høj grad med til at udbrede forestillingen om den tilfældige hændelse i Europa i den tidligt moderne og den moderne periode. En tilfældighed er i denne sammenhæng en begivenhed hvis betydning ikke ligger i dens formål men i dens frekvens. Ifølge forsikringens rationalitet rammes mennesker af

blinde tilfælde, som det dog er muligt kollektivt at afbøde. I den aktuelle muslimske debat er dette blevet udtrykt af ægypteren Muhammad al-Bahi på følgende vis: "Forsikring kan ikke forhindre skæbnens spil med menneskene, men den kan afbøde nogle af de lidelser skæbnen påfører os." (Skovgaard-Petersen 1996, 76).

Den katolske kirke havde udfoldet et stort socialt hjælpearbejde, idet dens lære byggede på den forestilling at almisser gavnede giverens sjæl. Disse almisser skaffede kirken primært gennem indsamlinger foretaget af de store tiggerordener, franciskanerne, dominikanerne og andre. Kirken begrundede sit organiserede tiggeri ved at udnævne tiggermunkene til en særligt gudsvelsignet stand. Men trods kirkens store fattigforsorg var næsten alle større byer i Europa i begyndelsen af 1500-tallet nødt til at hjælpe de fattige gennem særlige foranstaltninger. I Danmark kendes sådanne "offentlige" forpligtelser fra Christian II's reformlovgivning fra 1521-22. Med disse love forsøgte han at bremse kirkens uhæmmede forøgelse af sit jordegods, især bispernes umættelige jordhunger. Endvidere indskrænkede han tiggeriet til fire tiggermunke-ordener, indførte nøjere kontrol med sognekirkernes ejendomme og indtægter og lod oprette en ny appeldomstol for gejstlige anliggender. Begreberne "trang" og "værdig/uværdig" blev lagt til grund for plejen af de fattige, ligesom han begrænsede tiggeriet. Bisperne fik indskærpet deres rent kirkelige opgaver, og kongen traf også en række beslutninger til forbedring af undervisningen. Men det er vigtigt at understrege at reformprogrammet var formuleret inden for den katolske lære. Hvad Christian II (1481-1559) oprindeligt ønskede var en reformeret, dansk, katolsk kirke, som han selv skulle have den afgørende indflydelse på i lighed med den magt kongerne i Frankrig og England havde over henholdsvis den gallikanske og den anglikanske kirke (Schwarz Lausten 1987, 12-13).

Ud over rent magtpolitiske motiver var kongen præget af den reformkatolicisme, som i disse år førtes frem af humanismen. Erasmus af Rotterdam (1469-1536), der er blevet kaldt "humanisternes konge", og hans meningsfæller tog udgangspunkt i Bibelen. Ud fra denne tekst og med hjælp fra oldkirkens teologer (kirkefædrene) formulerede de en skarp kritik af samtidens teologi, fromhedsliv, munkevæsen og hele kirkepolitik og fremhævede i stedet det enkelte menneskes moralske levned. De vendte sig med hån imod skolastikkens store tankebygninger og mente at kristendommen skulle være enkel og praktisk. Den nordeuropæiske humanisme var en religiøs-etisk vækkelse, som var kritisk over for den traditionelle katolske teologi og fromhed. Men ét var givet. Trods al kritik skulle man forblive inden for katolicismen. Romerkirken skulle renses og reformeres ved at man søgte tilbage til Bibelen. Danske humanister var Christiern Pedersen (1480-1554) og Paul Helgesen (1485-1535). Helgesens største inspirator var den svenske middelalderlige helgen Birgitta af Vadstena (1302-73); næst efter oldkirkens kirkefædre citerede han ingen så ofte som hende.

I 1528 udgav Paul Helgesen skriftet *Om kranke, arme og fattige mennesker, hvorledes de skal behandles*. Det var stilet til borgmesteren i København Niels Stemp. Helgesen gav i skriftet dels en redegørelse for Bibelens krav om at vi skal tage os af nødlidende mennesker, dels formulerede han en konkret handlingsplan for behandlingen af de socialt ringe stillede mennesker i København. Han skelnede mellem økonomisk fattige, syge og hjælpeløse, mellem offentlig og privat bistand, skrev om reglerne for administration af fattigforsorgen, betingelser der skulle stilles til klienterne og fremsatte forslag til forebyggende arbejde etc. (Schwarz Lausten 1987, 81-82). Denne sociale forståelse deltes af mange reformatoriske prædikanter, især i Malmø. I en skrivelse fra september 1536 henvendte lederne af de såkaldte "evangeliske" sig til den nye danske konge Christian III, der var kommet til magten efter en blodig borgerkrig 1534-36 – i parentes bemærket sidste gang hansestaden Lübeck forsøgte at gribe militært ind i dansk politik. Lederen af den danske reformation Hans Tausen (1494-1561) har efter alt at dømme ført pennen. Skriftet erindrede kongen om at "den almindelige reformation" ikke blev gennemført under hans fader, Frederik I, der regerede 1523-33. Forhåbningen til Christian skyldtes at han havde

gennemført reformationen i sine lande som hertug af Slesvig og Holsten. Det håbede forfatterne nu at han også ville gøre i Danmark og Norge, og de opregnede i syv punkter, hvad en sådan reformation skulle dreje sig om: Guds ord skal prædikes "rent" overalt, uden magt og tvang, den katolske jurisdiktion skal afskaffes, et universitet til videnskabelige teologiske studier skal oprettes, skolevæsenet udbygges i alle købstæder, hver kirke skal have en dygtig præst, i hvert stift skal der være en superintendent, og der skal udnævnes en oversuperintendent for hele riget; endelig skal hospitalerne bringes i god stand, og de midler der hidtil er blevet anvendt til socialt arbejde, skal fortsat bruges til dette (Schwarz Lausten 1987, 107-08).

Meget af dette blev opfyldt med recessen (forordningen) af 30. oktober 1536, der markerede indførelsen af reformationen i det danske rige. Sverige havde som tidligere anført slået sig fri af Danmark under Gustav Vasa tretten år tidligere og gennemførte reformationen mere gradvis. Blandt meget andet kom reformationen til at begrunde en ny opfattelse af omsorgen for de fattige. Den byggede på Martin Luthers retfærdiggørelseslære og kirkekritik. Luther havde som før nævnt forlangt at kirken udelukkende skulle forkynde evangeliet og opgive enhver politisk og økonomisk magt. Han tilbageviste den katolske opfattelse af troens væsen, betydningen af gode gerninger, troen på aflad, skærsild, sakramenter, munkevæsen, valfartsrejser etc. Staten skulle på den anden side indskrænke sig til politiske og sociale opgaver, beskytte kirken, men ikke blande sig i dens indre anliggender. Den måtte gerne inddrage store dele af de kirkelige besiddelser, men skulle i vidt omfang anvende disse til sociale formål. Luthers teologi skulle med tiden få dybtgående virkninger i de nordiske samfund.

Lutheransk revolution fra oven

På mange måder forberedte Luthers lære den moderne forståelse af samfundet, der på helt langt sigt resulterede i massedemokrati og velfærdsstat. Først og fremmest ved den vægt han lagde på menighedens rolle og det direkte forhold mellem det enkelte individ og Gud. Præsterne indtog ikke en privilegeret plads som en særlig, hellig stand, men var snarere tekniske eksperter i organisering af gudstjenester og kendere af de hellige tekster. Deres rolle var at være forkyndere ikke mellemmand mellem befolkningen og Gud. Det gav langt mere plads til menigheden, der blev den bærende institution i kirken. Derfra går der en direkte linje til de pietistiske vækkelsesbevægelser i slutningen af 1700-tallet og 1800-tallet. De var ofte i opposition til præst og kirken, men forblev alligevel i vid udstrækning inden for den rummeligt organiserede nationale kirke. Dette gælder især for Danmark og Norge, mens de svenske frikirker i højere grad brød med den officielle kirke. Grundlaget var imidlertid det samme, nemlig en næsten radikal-demokratisk respekt for de menige troende forsamlet i menigheden. Denne demokratiske tradition blev på længere sigt et særkende for de nordiske samfund, idet de universelle velfærdsordninger forvaltedes lokalt af sognekommunerne, der samtidig stod for opkrævningen af de skatter, der finansierede ordningerne. Det er enestående i europæisk sammenhæng. Det er således næppe hasarderet at påstå at lutherdommen via en lang række mellemregninger førte til socialt demokrati og dermed velfærdsstaten.

Man skal på den anden side passe på ikke at romantisere lutheranismen i lyset af hvad den senere førte til. Bruddet med det katolske hierarki gav i første omgang ret frit løb for fanatisme, intolerance og overtro som f. eks. hekseprocesserne, der i 1600-tallet fik et meget grummere forløb i Nordeuropa end i de mere hierarkiske katolske lande i syden (Henningesen 1980). Heksebrændingerne i Danmark-Norge kulminerede således under den fromme fanatiker Christian IV, der ellers er så populær i den danske historie-mytologi. Afvisningen af katolicismen førte samtidig til et katastrofalt fald i niveau for de højere uddannelser, idet universiteterne i København og Uppsala forvandlede til primitive præsteskoler, hvor man indoktrinerede en bogstavtro,

ortodoks lutheranisme. Man får et glimrende indtryk af mentaliteten i Skandinavien og den lutheranske fanatismes tætte forbindelse mellem statsmagt og kirke – skildringen af Sverige kunne lige så godt gælde for den militært mindre effektive danske statsmagt – i den svenske historiker Peter Englund's skildring af optakten til slaget ved Poltava i Ukraine 27. juni 1709:

“I den svenske armé herskede en meget streng kirketugt, med nøje fastsatte andagter hver morgen og aften samt gudstjeneste hver søn- og helligdag. Disse arrangementer var af stor betydning og blev kun indstillet i rene nødstilfælde, hvis overhovedet da. Trods den ekstreme kulde denne barske vinter, fuld af forfrosne lemmer og stivfrosne lig, havde man dagligt holdt andagt under åben himmel. Kongen Karl XII, deltog denne søndag i Livgardens gudstjeneste. Den 37-årige bataljonspræst Andreas Westerman udlagde teksten. (...)

Westerman og hans kolleger var et vigtigt tandhjul i den karolinske armés maskineri. De trøstede de hærgede og de døende. De holdt streng opsyn med krigernes livsførelse og stod for varetagelsen af alle de religiøse ceremonier. Disse mennesker kan først rigtigt forstås når man indser at de alle var troende, at religionen var en ufravigelig del af deres verdensbillede; ateisme var på denne tid praktisk talt en umulighed. Man kunne ikke forestille sig en verden uden en Gud. Verden var mørk og kold, og mennesket var lille og nøgent, udleveret til den guddommelige almagt gennem sin egen utilstrækkelighed. Religionen var et meget vigtigt middel til påvirkning og kontrol af folket, uanset om de var bønder eller soldater. I arméen forsøgte man at øge soldaternes villighed til at kæmpe og dæmpe deres angst ved at indpode dem forskellige religiøse tankemønstre, hvoraf en del var rent fatalistiske. Et eksempel: Når man stormede et batteri med fjendtligt artilleri, var det altid en blodig og dyr affære, på grund af pjecernes ret høje ildhastighed. Her formanede man soldaterne til ikke at gøre forsøg på at undgå den fjendtlige ild ved at søge dækning. I stedet skulle de gå lige på med løftet hoved med tanke på at “Ingen kugle rammer mennesker uden Guds vilje, hvad enten man går ret op og ned eller ludende”. Efter slaget skulle officererne på foranledning af de døde minde om at intet skete uden Guds vilje. Feltpræster som Westerman spillede en vigtig rolle i disciplineringen af krigsmændene og i opbyggelsen af deres vilje til at kæmpe. De var åndens og kødets politi.

Kirketugten, blandt andet i form af denne årle gudstjeneste, var et led i opretholdelsen af disciplinen. Soldaterne bad til den højeste om at Han ville lære dem at være kongen lydige og at “flittig udrette hvad der end af mig gennem mine officerer udi deres navn befalet vorder”. Kirkens tjenere havde også en rolle at spille under kamp. De fulgte som regel med ud på slagmarken for at opmuntre og våge over deres flok. Der var mange eksempler på præster som var faldet i slag, for eksempel når de forsøgte at få vigende soldater til at vende tilbage til ildlinjen. Arméens hårde kirketugt bliver endnu mere forståelig hvis vi indser at alle disse mennesker var fast overbevist om at Gud havde stor indflydelse på krigslykken. I et reglement for infanteriet hed det sig kort og godt at “såsom al velsignelse kommer fra den allerhøjeste Gud, så bør Hans store og hellige navn troligt dyrkes”. (...)

Således blev de svenske soldater forsynet med en kristelig rustning som ikke bare skulle få dem til at kæmpe mere villigt og med større fortrøstning, men også gøre dem til hårde soldater. Den lutheranske ortodoksi, der havde lagt sin gammeltestamentelige spændetrøje over Sverige, frembragte tanker og idéer som man ikke tøvede med at banke ind i soldaterne. Straf og hævn var stærke ledemotiver i forkyndelsen, og over de knælende bataljoner smældede budskabet om at al skånsomhed ganske afgjort skulle skyes hvis Guds ord påbød gengældelse. Mændene i arméen forledtes til at brænde og dræbe i den allerhøjestes navn. Israelitternes groteske blodbad i det Gamle Testamente blev brugt som undskyldning for ens egne hærgninger. At tesen om Guds støtte til svenskerne byggede på et simpelt cirkelbevis, var både dens største styrke og svaghed. Beviset var overbevisende i al dets enkelhed. At man havde Gud på sin side, blev bevist ved at man

sejrede på slagmarken, noget man antog var uladsiggørligt uden dennes bifald. Spørgsmålet var bare hvad der ville ske hvis man en skønne dag tabte et stort slag. Så ville det hele true med at falde sammen: man ville finde sig bidt i bagdelen af ens egen propaganda. Gud ville åbenlyst demonstrere at han havde ladet sit mandat overgå til fjenden, en forfærdelig tanke.” (Englund 1988, 15-18).

Det var nøjagtigt hvad der skete for svenskerne på denne lummervarme sommerdag mellem ukrainske kornmarker sådan som det tidligere var sket for de danske lutheranere konfronteret med professionelle tyske og svenske hære. Men dette nederlag i det fjerne Poltava fik om muligt endnu større betydning for østersøverdenen. Med grundlæggelsen af Sankt Petersburg og Ruslands sejr over Sverige i den Store Nordiske Krig blev russisk og nordisk historie flettet ind i hinanden på en ny og afgørende måde, et mønster der som vi så det i kapitlet om Østersøen, muligvis blev brudt med kommunismens fald og opløsningen af Sovjetunionen i 1991.

Martin Luthers lære

Reformationen var ikke blot et resultat af en intern tankeudvikling, men også et svar på den afvisning, som Luther havde mødt hos Romerkirkens ledelse, og den opbakning han fik fra borgerskabet i de større byer og fra nogle af fyrsterne i de europæiske territorialstater. December 1520 modtog Luther en pavelig bulle med trussel om bandlysning. Han brændte den offentligt og blev derfor kort efter lyst i band som kætter. Det betød at de verdslige myndigheder var forpligtede til at pågribe og henrette ham. Gennem dygtigt diplomatisk arbejde lykkedes det imidlertid hans beskytter kurfyrst Friedrich af Sachsen (1463-1525) med tilnavnet der Weise at skaffe Luther tilladelse til at fremlægge sin sag mundtligt for kejser Karl V og Rigsdagen i det Hellige Romerske Rige. Det skete i Worms april 1521, men resultatet blev at kejseren fulgte pavens vilje. Luther var nu endegyldigt kætter og fredløs, uddrevet af kirken og af samfundet. Ingen måtte huse eller bespise ham. Han skulle udleveres til myndighederne, og hans bøger skulle brændes. Han undgik dog denne kranke skæbne ved at kurfyrstens soldater i al hemmelighed bragte ham i skjul på slottet Wartburg. Et års tid senere vendte han roligt tilbage til Wittenberg, hvor han boede uantastet til sin død i 1546, ivrigt optaget af sit embede som professor i teologi og sit stadigt voksende forfatterskab.

Fattigdom var for Luther ikke i sig selv noget prisværdigt i Guds øjne, ligesom rigdom heller ikke var det. Ifølge Luther ser Gud på hjerte og sindelag. Gods og penge skal bruges i tjenesten for næsten, familien og fællesskabet. Luther vidste godt at gods og rigdom kan være nødvendige i samfundet, men det er hjertets fortrolighed med Gud, der er det egentlige. Der kan være fromme såvel som hedenske fattige, ligesom der findes såvel vantro som troende hedninge. Men han afviste at det skulle være særligt fortjenstfuldt i Guds øjne at give afkald på ejendom og penge. Det var tværtimod meningen at mennesker skal arbejde på jorden; visheden om tilgivelsen skulle netop gøre mennesket beredt til at kaste sig uhæmmet ud i jordelivets krav, herunder pligten at hjælpe nødstedte. Almissetanken spillede altså fortsat en rolle, men begrundelsen for den blev anderledes. Det kunne her være interessant at sammenligne med calvinismens lære om det samme, den lære som Max Weber (1864-1920) har analyseret så indtrængende i værket *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd* fra 1905, men det vil desværre føre for vidt.

Det kan derimod være af interesse lidt nøjere at betragte det forsorgssystem, der kom ud af reformationen. Især den danske historiker Troels Dahlerups forskning har vist at den katolske middelalders institutioner fortsatte meget længere end tidligere antaget, således at der stadig blev taget hånd om de upriviligerede (Dahlerup 1983 og mange andre arbejder). I byerne vel at mærke. Hverken det katolske system eller det nye lutheranske nåede ret langt uden for byernes mure og

omfattede således kun en minimal procentdel af befolkningen. Men da jeg her primært er interesseret i oprindelsen til principperne, er det alligevel relevant med en lidt nærmere analyse af organiseringen af fattighjælpen. Efter tysk mønster skulle i hvert stift oprettes en særlig fond for fattige, den såkaldte "fattigkiste". Såvel disse fonde som hospitalerne skulle drives af lægfolk, men det var biskopperne (superintendenterne) som havde tilsynspligt. Disse skulle ligeledes gennem præsterne sørge for at befolkningen understøttede det sociale arbejde. Denne side af forsorgen beskæftigede Peder Palladius (1503-60), biskop over det vigtige Sjællands stift sig meget med i sine folkelige skrifter og visitatsforedrag. Han beskrev med mange levende detaljer de forskellige grupper af nødlidende og opfordrede sognebørnene til at give almisser som deres kristenpligt. Han understregede dog også straffemotivet; hjælper man ikke, straffes man af Gud. "Det offentlige" vedkendte sig altså stadig et ansvar for de fattige i samfundet. Men det er berettiget at spørge om almuen forstod dette nye og mere subtile teologiske budskab. Følte bondeklassen at det var nødvendigt at give, når den direkte teologiske begrundelse i form af salighed til gengæld for almisser faldt bort? Det kan man betvivle, og det bekræftes af den vægt Palladius lagde på straf og løn. I øvrigt røbede han selv at der var store vanskeligheder. Ansvarsfølelsen var blevet ringere og der var mere nød end i den katolske tid – hvilket i Danmark dog også hang sammen med borgerkrigen der var gået forud for Christian III's tronbestigelse (Schwarz Lausten 1987, 192).

De nordiske fyrster var levende optaget af Luthers nye lære. Den danske Christian III var det allerede i sin tid som hertug af Slesvig og Holsten i 1520'erne, mens Gustav Vasa forberedte en tilsvarende reformation i Sverige. Der var mange forskellige motiver for fyrsterne til at gennemføre reformationen. Nordisk historieforskning har traditionelt valgt at understrege kongernes materielle interesser i kirkens gods og magt. Den var selvfølgelig vigtig, men det er faktisk ikke umuligt at de også troede på det teologiske indhold. Det er således temmelig tydeligt at den Christian II, der har fået så ilde et eftermæle i Sverige med tilnavnet "Tyran", var overbevist troende og brugte megen tid på de teologiske disputer. Han havde udsendinge på Rigsdagen i Worms i 1521, var stærkt påvirket af humanisten Erasmus, men besluttede sig i 1524 for Luther, selv om det politisk set næsten var selvmord. Efter at være blevet drevet i eksil af et jysk adelsoprør i 1523 var Christian II helt afhængig af kejser Karl V, hvis søster Elizabeth han var gift med. Han kunne kun gøre sig håb om at genvinde tronen med Habsburgernes støtte, og de gik endda så vidt at fjerne hans børn for at give dem en katolsk opdragelse. Alligevel var det først i 1530 at han afsvor lutherdommen og skiftede tilbage til katolicismen. Hvilket så til gengæld bragte ham i modsætningsforhold til byernes protestantiske borgerskab (Schwarz Lausten 1995).

Universelle love administreret af kommuner

Det er derfor urimelig materialisme, som siger mere om 1800- og 1900-tallets historikere end om 1500-tallet, at fraskrive religiøs overbevisning betydning for de politiske handlinger. På samme måde indgik den lutherske lære og de evangeliske prædikanters formuleringer i grundlaget for den nye stat. Ganske vist blev resultatet i første omgang en drastisk forringelse af forholdene for alle trængende. Men det skyldtes ikke så meget det teologiske program som resultatet af magtkampen mellem konge og højadel. Især i Danmark sejrede højadelens begær efter kirkens gods med det resultat at det meste blev delt ud. I Sverige var resultatet sammenligneligt, men adelen stod svagere end i Danmark. I selve Sverige i hvert fald, til gengæld var adelens position overordentlig stærk i det baltiske og nordtyske imperium, som landet erobrede i 1500- og 1600-tallet. I Danmark derimod, kan man for perioden mellem 1560 og 1660 til tider tale om en uformel adelsrepublik lidt i stil med det polske valgkongedømme, hvorfor perioden i historieforskningen normalt går under betegnelsen "adelsvælden" (således J. A. Fridericia (1849-1912) i det klassiske værk "Adelsvældens sidste dage, 1648-60". Ligesom i Polen var resultatet meget tæt ved at blive

opløsning af staten efter nederlaget til det mere centralt styrede Sverige i 1658. Det blev dog undgået i sidste øjeblik, da datidens stormagt, Nederlandene, i 1659-60 interвенerede til fordel for Danmark og mod Sverige. Redningen efter nederlaget førte til gengæld til etablering af det mest enevældige styre i Europa i Danmark i 1660. Et styre som efter en langvarig intern udvikling gennemførte en art revolution fra oven i form af det store reformkompleks i 1780'erne, der lagde grunden til en selvejende bondekasse og dermed på lidt længere sigt demokratiet. Gårdmændenes gradvise magtovertagelse i slutningen af 1800-tallet førte dog i første omgang til en uddybning af klasseforskellene, der toppede i 1880'erne. På intet tidspunkt i Danmarks historie var forskellen på gårdejere og jordløse landarbejdere større end i 1880'erne midt under kampen for demokratiet. Men gårdmændene endte med at etablere et folkeligt demokrati, som industri- og landarbejderklassen siden kunne benytte sig af til at skabe det 20. århundredes sociale demokrati.

Der var også andre forudsætninger for det politiske og sociale demokrati, men de er ligeledes religiøse. Vigtige var især de tidligere nævnte religiøse (pietistiske) vækkelser i 1700-tallet, som på mange måder markerede kristendommens indtrængen i de brede klasser. De blev gradvis til forskellige politiske bevægelser i løbet af 1800-tallet (Wåhlin 1987). Fælles er at begge typer af bevægelser hentede deres sprog og begreber fra en bibellæsning, som gik tilbage til Martin Luthers, Hans Tausens og Peder Palladius' pædagogiske oversættelser af den udviklede reformatoriske troslære til enkle, rimede sætninger. Dette er den store historiske kontinuitet, som den nordiske velfærdsstat skal forstås i. Socialdemokratiet er vigtigt, men mere som en lokal fortsættelse af 1700- og 1800-tallets evangelisk-pietistiske bevægelser end som oversættere af en international socialisme.

Resultatet er at flertallet af de nordiske lande i dag er lutheranske monarkier. Selv om to af staterne formelt set er republikker, markerer de alle deres kristent-monarkiske oprindelse ved at føre kors i forskellige farver i deres flag. Landenes perifere position i Europa gjorde det muligt at realisere socialt demokratiske potentialer, som mindre heldige små nationer som tjekkerne har haft sværere ved at få lov til. Men det skyldes i væsentlig mindre grad egne "nordiske" fortjenester, end befolkningerne tror. Først og fremmest er årsagen til den relative velstand i store dele af 1900-tallet at de nordiske stater lå det rigtige sted i verden såvel i forhold til udenrigspolitikken som i forhold til international økonomi og kommunikation. Landene var på hver sin forskellige måde nyttige som råstofleverandører til centrene og har desuden kunnet profitere af et gunstigt forhold mellem lave transportpriser og høje forarbejdningspriser i verdensøkonomien. Det var dette konjunkturbestemte held, der gjorde velfærdsstaterne i dette århundrede mulige trods vanskelige klimatiske betingelser. Om disse systemer vil kunne overleve de aktuelle, radikale ændringer i verdensøkonomien, er til gengæld mindre sikkert, når man betænker i hvilken grad de er resultater af en bestemt international konjunktur, økonomisk, teknologisk og politisk. Og skrider det materielle grundlag for velfærdsstaterne, forsvinder sandsynligvis også grundlaget for de tilsyneladende så rodfæstede nationale og religiøst-kirkelige identiteter.

Folkekirken og Europa

Protestantisme er ikke bare protestantisme, men flere forskellige kirker. Det fremgår indirekte klart af en klassiker som Max Weber, *Protestantismens etik og kapitalismens ånd* fra 1905. Her analyseres på forbilledlig vis sammenhængen mellem kapitalisme og protestantisme. Webers tese har været umådeligt forskningsfrugtbar og har i flere omgange været udgangspunkt for empirisk udforskning på måder som det vil føre alt for vidt at redegøre for her (se Kitch 1967 og mængder af anden litteratur om dette klassiske problem). Det er imidlertid vigtigt at gøre sig klart at den protestantisme som Weber undersøgte, var calvinismen. Derfor måtte han bruge så meget tid på at analysere den komplekse sammenhæng mellem prædestinationslæren og den aktive, kalkulerende

og fremadrettede handelskapitalisme. Resultaterne minder overraskende meget om de tilsvarende problemer for den moderne islam, der som tidligere anført i disse år er begyndt at diskutere forsikringstanken og forsynet på samme måde som man tidligere gjorde det i Europa (Skovgaard Petersen 1996). Webers ræsonnementer virker derimod overraskende for en dansk eller nordisk læser, indtil det går op for ham eller hende at vi er lutheranere og derfor tænker helt anderledes end calvinister og andre protestanter. En forskel der springer allermest i øjnene når man sammenligner med USA, hvor calvinismen har sat rammerne for hele den politiske og økonomiske kultur, selv når den bæres af mennesker af andre religioner – katolicismen er blevet den største enkelte kirkeretning i dette århundrede (Niebuhr 1929).

Der er endda en helt særlig sammenhæng mellem lutheranisme og danskhed. Den nyvalgte biskop i Roskilde, Jan Lindhardt, har i et foredrag beskrevet det således at danskerne ikke behøver at gå i kirke, fordi de går i deres danskhed til daglig. Dette tilsyneladende paradoksale udsagn om en befolkning der ofte opfattes som den mest sekulariserede i verden, anslår et tema, som vi gradvis er blevet mere opmærksomme på i de senere år i takt med integrationen i Europa og det deraf følgende sammenstød med andre måder at indrette forholdet mellem stat og kirke på. Folkekirken kan bedst beskrives som “velorganiseret anarki”, sådan som kirkehistorikeren og højskolemanden Hal Koch (1904-63), der var en stor tilhænger af denne ordning, engang gjorde det (Lindhardt 1968). Reelt er folkekirken selvfølgelig en statskirke, hvis forhold blot aldrig er blevet forfatningsmæssigt reguleret, selv om det var forudset i 1849-grundloven. Det vage og uafklarede forhold mellem stat og kirke begynder nu at give problemer, især i forholdet mellem de “rigtige” danskere og de mange nye af andre religioner, især islam der nu er blevet den næststørste religion i Danmark. Ligeledes gør manglen på afklaring det reelt umuligt for folkekirken at indgå i mere forpligtende økumenisk samarbejde, senest manifesteret i problemet med Porvoo-erklæringen om forholdet mellem de evangeliske kirker og den anglikanske kirke. Indadtil medfører den manglende forfatning også at kirken ikke kan udtale sig om noget som helst som institution. Selv en så stor kender og tilhænger af det lutherske kirkesyn som kirkehistorikeren Leif Grane endte for nylig et foredrag om emnet med følgende formulering:

“Bortset fra alle nuancer kan man vel sige at lutherdommens afvisning af en guddommelig kirkeordning gør dens kirkesyn langt mindre forståeligt for udenforstående end de kirker, der har en anderledes evne til at forene den ydre ordning med fordring på at den synlige kirke kan tale på Guds vegne også uden for den gudstjenestelige sammenhæng. Med den gudstjenestelige sammenhæng mener jeg ikke bare gudstjenesten, men også alle situationer hvori just det der bærer gudstjenesten – og intet andet – er i forgrunden. Det, synes man, er sært og lidet markant. “Det er noget lidt”, som en journalist sagde til mig for nylig. Han ville have klare ord om vigtige etiske spørgsmål, så folk vidste hvad de havde at rette sig efter.” (Grane 1998, 10).

Alt dette er i sidste ende et resultat af den lutheranske lære om det direkte forhold mellem Gud og det enkelte individ. Præsterne er ikke privilegerede mellemmand mellem Gud og mennesker, hvilket medfører at menigheder og sogn har fået en særlig rolle i statsadministrationen i de fem nordiske lande, hvor den luthersk-evangeliske kirke af de tidligere beskrevne historiske årsager som det eneste sted i verden har (haft) monopol. Tilsyneladende lever danskerne fortrinligt med hele denne mudrede situation, mens den i Sverige har ført til et formelt brud mellem stat og kirke, så man kan nå frem til en situation der for længst er indført i andre civiliserede europæiske lande. Det er der åbenbart ikke behov for i Danmark, hvilket kunne tyde på at Jan Lindhardt har ret i sin fremstilling. Samtidig har vi så muligvis en del af forklaringen på danskernes specielt tøvende forhold til det europæiske samarbejde, som de mindre stater i Europa ellers er så begejstrede for. Modstand mod EU's overnationale bestræbelser findes ellers primært i store lande, eller rettere i

lande der tror at de endnu er store. Flertallet af små lande ser det europæiske samarbejde som en mulighed for via overstatslig regulering at vinde indflydelse i det anarkistiske mellemnationale system vi plejer at kalder international politik. Den særlige danske, religiøst begrundede nationalisme blev først formuleret og systematiseret af præsten, digteren, historikeren og højskolemanden N. F. S. Grundtvig (1783-1872).

Grundtvig og folkekirken

Grundtvigs religiøse og politiske tanker slog an i store dele af den danske befolkning i en tid præget af borgerkrig i Slesvig og efterfølgende vellykket national integration af den lille nationalstat der blev tilovers efter de selvpåførte katastrofer. Principielt kan man godt forestille sig at en person i et andet land kunne have udviklet et tilsvarende tankesystem som (dele af) Grundtvigs forestillingsverden. Men det er svært at se, hvor det ellers ville have kunnet slå an i store masser af befolkningen i et helt land. Derfor må man sige at Grundtvig både var resultat af og stærkt medvirkende årsag til den særlige agrarkapitalistiske udvikling i Danmark og siden industrialiseringen, hvor et folk af bønder og landarbejdere blev til industribejdere (i 1950'erne og 60'erne), siden til velfungerende postindustrielle symbolanalytikere. Grundtvig fralagde sig selv det direkte ansvar, selv om man nok ikke skal lade sig narre af hans tilsyneladende verdensfjernhed til at tro at han ikke vidste, hvad han gjorde, når han udtalte sig. Hans poesi vidner i den grad om en sikker fornemmelse for hvad livet handler om at han må have vidst hvad han gjorde. Men han lod andre om at føre sine idéer ud i livet, sådan som vi især kender det fra hele højskoleområdet. Forsamlingsfolkene kom af sig selv til Grundtvig. Ingen af parterne "indfangede" hinanden. Kun hos denne bevægelse "nedefra" fandt Grundtvig et optimistisk, selvansvarligt religiøst syn, der svarede til hans eget. Til gengæld stillede han ingen religiøse krav til det folkelige arbejde heller ikke efter 1845/51, hvor han via sin anden hustru Marie Toft (født Carlsen, 1813-54) blev draget mere direkte ind i det. Som den fremtrædende teolog K. E. Løgstrup (1905-81) har udtrykt det:

"I forrige århundrede, da kirken endnu indtog en plads og var en magt i samfundets politiske opbygning, skelnede Grundtvig mellem kirke og skole. Omsat i vort tungemål skelnede han mellem kirke og kultur. Det betød ikke at han var af den opfattelse at vor tilværelse går for sig i områder, der er skilte fra hinanden med lyd- og lystætte vægge. Han vidste udmærket godt at kirke og kultur havde med hinanden at gøre, og at de kunne være forbundsfæller. Man behøver også bare at tænke på, hvad der i århundredernes løb er tilskudt den danske folkekirke af arkitektur, musik og digtning. Med sin skelnen ville Grundtvig tage afstand fra at kirke og kultur befandt sig i et formål-middel forhold til hinanden. Kirken havde at afstå fra at gøre kulturen til middel for sin forkyndelse; dens opgave var ikke at kirkeliggøre kultursjælen. Heller ikke skulle kulturen reducere kirken til et middel for sine formål. Kirken skulle ikke løbe statens ærinde. Kort sagt, en forudsætning for at kirke og kultur kunne være forbundsfæller var at de hver for sig afstod fra at reducere den anden til redskab for sig. Forskellen mellem at være forbundsfæller og at være redskab kan overføres til forholdet mellem politik og kultur. I politiseringen reduceres kulturen til et redskab for politikken. Som formålet med alt bliver politikken total (og totalitær) og kulturlivet bliver politikens lakaj. Kulturen fratages den selvstændighed, der er en betingelse for at den kan være politikens forbundsfælle." (Løgstrup 1982, 159-60).

"Grundtvigianismen" blev hverken et system eller et parti i hans egen levetid, kun en inspiration. Først efter 1870 blev "Grundtvig taget til fange af grundtvigianerne", som Anders Pontoppidan Thyssen har skildret det (Thyssen 1958). Først fungerede Grundtvigs tanker i en jævnbyrdig alliance med bondebevægelsen fra 1850'erne, men denne alliance førte pga. den skærpede politiske konfrontation mellem højre og venstre efter 1870 til at grundtvigianismen blev en klasseideologi for gårdejerne. Som en fane over en politisk bevægelse blev den båret af politikere som Sofus Høgsbro (1822-1902). Sådan opfattedes det i hvert fald i samtiden og den umiddelbare eftertid. Denne udvikling førte til at

grundtvigianismen blev til en institution, der levede på fortiden. Det har især været karakteristisk for den kirkelige grundtvigianisme, mens højskolerne, pga. den bredere sociale rekruttering og tilgang fra byerne, har været i stand til at ændre sig mere i takt med det øvrige samfund – så meget at de grundtvigske højskoler i de senere år (forgæves) har søgt at slå bremserne i over for tendensen til at gøre højskolerne faglige eller underholdende og i stedet besinde sig på deres “grundtvigske arv”. De retninger, der med højest stemme har påberåbt sig Grundtvig som Åge Møllers (1885-1978) reaktionære grundtvigrenæssance i 1930’erne og tidehvervsbevægelsen efter 2. verdenskrig, har ikke meget med Grundtvig at gøre, men så meget desto mere med snæversynet nationalisme i let forklædning. Grundtvigianismens sociale funktion blev hovedsagelig en klasseideologi for gårdmændene. Men det spændende er at den samtidig var mere, at Grundtvigs tankeverden rakte ud over den snævre, funktionelle ideologi for gårdmandsklassen. Og det er dette “mere”, som det især er vigtigt at få identificeret, når man vil diskutere de særlige træk ved den danske politiske kultur. Mellem 1825 og 1830 begyndte den religiøse bonderejsning, de såkaldte gudelige vækkelser at få støtte blandt teologer. Ikke blot opstod der inden for den lutheranske statskirke en gejstlig ny-ortodoksi, en teologisk reaktion, der kendes inden for de fleste europæiske kirkesamfund i tiden efter 1815, men Grundtvig udviklede en særlig “kirkelig anskuelse” efter at han var blevet omvendt fra romantik og borgerlig rationalisme til en gammeldags bibeltro kristendom og luthersk bekendelsestroskab. For så vidt lå han på linje med tidens ny-ortodokse teologer. Men for Grundtvig omfattede verden ikke kun “det ene fornødne” i kristelig forstand, men hele menneskelivet, især set gennem historien og digtningen. Dog funderede han sig ikke på Bibelens ufejlbarlighed, men fandt i stedet et utvetydigt grundlag for troen i kirkens sakramenter og i de til dåb og nadver knyttede trosbekendelser, først og fremmest den apostolske trosbekendelse, der ikke blot var betingelsen for dåb i den danske kirke, men i så at sige alle kirkesamfund.

Denne kirkelige anskuelse førte Grundtvig videre i en egentlig kirkepolitik. Denne gik ud på at staten (efter Grundloven i 1849, folket) skulle opretholde statskirken som slet og ret et statsligt apparat. Med hans egne ord, en “borgerlig indretning” til fremme af almen religiøsitet og moral. I denne “kirke” skulle de sandt troende leve som kultmenighed, samlet om sakramentet. Det forudsatte at menighederne – og endda de enkelte individer via sognebåndsløsning til andre præster – frit skulle kunne vælge deres præst, mens præsten omvendt kun skulle være bundet af sin egen “bedste samvittighed” og overbevisning om Bibelens indhold og Kristus’ indstiftelse i dåb og nadver. Dette ret fundamentalistiske, men alligevel åbne syn på religion og kirke blev kombineret med en opfattelse af den ikke-religiøse (profane) side af tilværelsen som værdifuld i sig selv og ikke kun som forberedelse til troen og “forløsningen”. Grundtvig fik efterhånden sans for hele menneskelivet som Guds skaberværk – et “guddommeligt eksperiment” som han kaldte det – med en selvstændig værdi, også hvor det ikke var kristent. Ja, en almen menneskelig udvikling var en forudsætning for det kristelige. Det udtryktes med de berømte ord “menneske først, og kristen så”. Den menneskelige side af tilværelsen skulle bl.a. højskolen tage sig af, samtidig med at den trænede bønderne – og det ville først og fremmest sige gårdmændene – til at deltage i den politiske styring af samfundets anliggender. Denne træning skulle gøre det muligt for dem at hævde sig over for godsejere, præster og akademikere. Først og fremmest skulle højskolen dog være et frit forum til diskussion af alle fælles almenmenneskelige spørgsmål, på tværs af klasser og uddannelse. Højskolen skulle netop ikke være en fagskole, men en skole for voksne, der kunne blive en “skole for (menneske)livet” i allervideste forstand.

Dette kirkepolitiske program sejrede. I 1855 blev sognebåndet løst, så folk frit kunne slutte sig til den præst de foretrak. 1867 indførtes valgmenighedsloven; den gav sognebåndsløse mulighed for – inden for folkekirken – at slutte sig sammen, bygge egen kirke og vælge egen præst, bare de selv betalte, hvad det kostede. 1857 ophævedes pligten til at lade børn døbe. 1903 etableredes menighedsrådene, hvis magtbeføjelser siden støt er blevet udvidet, især i 1922, hvor de fik medindflydelse på bispevalget. Resultatet af denne lovgivning og praksis, hvorefter der f.eks. er frihed ved valg af ritualer, er blevet den meget uformelle institution, “folke”kirken uden adskillelse mellem stat og kirke og

uklare kompetencefordelinger mellem præster, menigheder, menighedsråd, biskopper og kirkeminister; uklarheder som stadig giver anledning til fortolkningsstridigheder. En kirke som aldrig har fået sin egen forfatning eller grundlov, trods mange forsøg på at realisere løfteparagraffen i Grundloven (Lindhardt 1968). Men folkekirken opstod ikke med ét slag. Den skarpsindige kirkehistoriker P. G. Lindhardt har karakteriseret kirkens udvikling som “statskirkedømmets tilbagevenden i demokratisk form, idet den kirkelige administration, herunder alle udnævnelser, lå fast i kirkens hånd” (Lindhardt 1959, 77). Det har siden ændret sig, og i dag er der enighed om at folkekirken er en selvgroet organisation og fundamentalt præget af grundtvigianismen, selv om der er mange forskellige teologiske retninger inden for dens rummelige rammer. Ved således at blive lagt til grund for organiseringen af det religiøse og store dele af det øvrige politiske, kulturelle og økonomiske liv skabte grundtvigianismen et kulturelt hegemoni. Sejren medførte at den sejrede sig ihjel som en fasttømret ideologi og efterhånden opløste sig i stridende retninger (Thyssen 1958 og 1991). Det er imidlertid underordnet i denne sammenhæng, hvor jeg følger etableringen af det kulturelle hegemoni med Grundtvig som en art “organisk intellektuel” og hegemoniets “nedsynkning” til en mentalitet, der er blevet fælles på tværs af klasser, erhverv, region, alder og køn.

Grundtvigianisme, Indre Mission og klasserne

Den kirkelige retning, som knyttede sig til Grundtvig, var præget af optimisme med hensyn til menneskets egne muligheder. Den stillede krav om økonomisk og kulturel frihed, først gennem bred folkelig uddannelse siden gennem overtagelse af den økonomiske og politiske magt. Derfor har der været tradition for at fortolke grundtvigianismen som den eneste funktionelle ideologi for gårdmandsklassen. Traditionen går tilbage til den kommunistiske forfatter Hans Kirk (1898-1962). I en række indflydelsesrige artikler og romaner, først og fremmest *Fiskerne* fra 1928, stillede han den lyse og optimistiske, grundtvigianske “fattigmandsreligion” op over for den mørke og tunge “småårsmandsreligion” i Indre Mission der blev oprettet i 1853 og fra 1861 blev ledet af præsten Vilhelm Beck (1829-1901). I en programmatisk artikel i det lille venstreradikale tidsskrift *Clarté* fra 1926 formulerede Kirk sin materialistiske hypotese således:

“På den gode jord er befolkningen hovedsagelig grundtvigiansk, mens den få kilometer borte er overvejende missionsk. Man kan i virkeligheden sige at vi har to religioner, som hver har sin naturlige jordbund, bogstaveligt talt. Den ene dyrker guden for vækst og frodighed, den anden Kristus, forfængelighedens og underkastelsens symbol.” (Kirk 1926, 22).

Fra den modsatte ende af det politiske spektrum tolkede digteren Kaj Munk (1898-1944) modstillingen i de samme sociologiske kategorier i sit skuespil *Ordet* fra 1926. Videnskabeligt spidsformuleredes tesen i det førnævnte indflydelsesrige værk af kirkehistorikeren P. G. Lindhardt, *Vækkelse og kirkelige retninger* (først udkommet som en serie artikler 1948-49, senere i flere omgange i bogform, her citeret efter 1959-udgaven). I kapitlet “Grundtvigianismen bliver til” formulerer Lindhardt sin opfattelse således:

“De dogmatiske formuleringer dækker to helt forskellige menneskesyn, to modsatte anskuelser af livets mål og mening. Det lyse syn, i pagt med troen på livets harmoni og stadige væxt, vil lettest slå rod i en samfundsklasse som lever i daglig kontakt med den groende natur og har opnået en sådan social og økonomisk balance at man begynder at kunne se længere end blot til dagen og vejen; det syn vil man snarest finde hos mennesker af en vis sjælelig harmoni og med erfaring om at det også gror op fra pengekestens bund. Grundtvigianerne var ved at få sans for perspektiver, både i bredden og længden; de andre kunde kun opfatte det i dybden, d.v.s. – pietistisk forstået – ud fra “det ene fornødne”, og at det “fornødne” just kunde være at blive “et sandt menneske” faldt ikke inden for deres synsvinkel. Det mørke syn hører hjemme i lag som er nødt til at “være tro over lidet” fordi de intet ejer, men må leve fra hånden i munden; og det svarer også til temperamentet der – måske just bestemt af det sociale plan – ikke formår at fatte tilværelsen i harmonisk enhed, men kun i brud og konflikt. Teologisk kan modsætningen udtrykkes

– som den også idelig blev – i debatten om gudsbilledet i mennesket, om dets totale eller kun delvise fordærvelse.” (Lindhardt 1959, 73-74).

Lindhardt konkluderer sin sociologiske analyse af de to religioners klassemæssige basis:

“Debatten om de problemer vi har nævnt, viser klart forskellen på et mere og et mindre udviklet stade, og dertil svarer i det store og hele – naturligvis ikke med matematisk præcision – det skel der ved århundredets midte inden for “almuen” skilte gårdmandsklassen fra husmænd, daglejere, tjenestefolk, håndværkere eller fiskere. Derfor fik de grundtvigske præster mest tilslutning og blev bedst forstået af gårdmændene; dermed begyndte der at tegne sig konturer af et grundtvigsk kirkeligt-folkeligt parti; de andre – som var skilt fra de grundtvigske ved sociale eller psykologiske grænser – blev ensomme; de hjemfaldt til sekterne eller blev reddet for kirken gennem Indre Mission.” (Lindhardt 1959, 74).

Denne konsekvente og tilsyneladende overbevisende forklaring har provokeret en mængde konkret detailforskning. Først i 1960'erne en stor undersøgelse af vækkelserne i første halvdel af 1800-tallet under ledelse af kirkehistorikeren Anders Pontoppidan Thyssen, siden en række arbejder under ledelse af min ven og kollega Vagn Wåhlin (1987). Det samstemmende resultat er at den direkte klasseforklaring er en god idé, men forkert. Valgmenighederne domineredes ikke talmæssigt af gårdmænd, det fremgår af de bevarede medlemslister. Det generelle mønster er at hele sogne blev enten grundtvigske eller indremissionske – eller ingenting; det sidste var immervæk tilfældet for halvdelen af alle landets sogne ved det første menighedsrådsvalg i 1909. Hvad der skete i det enkelt sogn, synes at afhænge af hvad sognets elite valgte. Dette falsificerer ikke helt og holdent klasseforklaringen, men nuancerer den derhen at det nok er muligt at påvise en sammenhæng mellem klasseinteresse og selvstændig kirkeaktivitet. Men det er ikke muligt at forbinde klassen med ét bestemt teologisk program. Funktionelt set var såvel grundtvigianisme som Indre Mission redskaber for gårdmandsklassens frigørelse fra den gamle og den nye overklasses ideologisk-kulturelle formynderi – et redskab der samtidig blev brugt til undertrykkelse af de andre agrare klasser, husmænd og jordløse landarbejdere, sådan som historikeren Thorkild Kjærgaard har understreget i flere arbejder (1985 og 1991). Med disse nuanceringer holder tesen om gårdmændenes og de kirkelige vækkelsers betydning for den politiske og mentalitetsmæssige særudvikling i Danmark.

Folkekirken og Europa – fri os fra mere “folkelighed”

Hele dette kompleks af kirke, stat, bønder, Grundtvig, Luther og nationalisme har givet Danmark en særlig identitet i forhold til det øvrige kristne Europa. Resultatet er en særlig uformel og tyggegummiagtig “danskhed” som Hans Hauge polemisk har spiddet i bogen *Den danske kirke nationalt betragtet* fra 1998. Det er ikke mit anliggende at følge denne kritik op, selv om det føles fristende midt i endnu en afstemning om Danmarks forhold til det reelt eksisterende Europa, EU. Derimod er det på sin plads kort at fremhæve dette kompleks som baggrund for den særlige dyrkelse af “folket” og “folkeligheden” i dansk politisk kultur. En “folkelighed” der blev yderligere fremmet af rollen som ansvarsfri småstat mellem 1864 og 1991. Rollens som bedrevidende småstat er en rolle danskerne har øvet sig i at spille til perfektion. Den må ikke forveksles med den aktuelle aktivistiske multilateralisme (Heurlin 1997), men heller ikke med den svenske neutralistiske aktivisme under den Kolde Krig. Denne sidste byggede nemlig ikke en position som småstat, men en mellemstor stat, der både økonomisk og militært kunne gøre en forskel. Som sprogforskeren Jørn Lund svarer på spørgsmålet om, hvad der efter hans mening ligger i begrebet “folkelighed”:

“Det er et ord, jeg er meget på vagt over for, for det er et ord der så tit bliver misbrugt. Jeg har lagt mærke til at folk der bruger det meget, tit er ude på noget, undertiden på at vende ryggen til nogle andre. Det kan være hele deres samtid, de vil vende ryggen til: Det folkelige fællesskab er væk, kan man høre. Og man kan høre lange foredrag, der har som pointe at for 100 år siden, da vi havde gymnastikforeninger og folkehøjskoler, som havde en større betydning, end de har i dag, da havde vi et folkeligt fællesskab, men det har vi ikke mere, og hvad skal vi så gøre? Man bruger begrebet offensivt mod nutiden og mod de samværsformer og de forestillinger, man har i dette usle århundrede. I den slags sammenhænge går man tit ud fra en romantiserende forestilling om, hvordan tilværelsen var tidligere.” (Lund 1995, 23-24).

Spørgsmålet er nu om det ikke er på tide for danskerne at besinde sig på den europæiske side af deres (vores) identitet, ligesom det er det for svenskerne. Det bliver under alle omstændigheder nødvendigt med nogle institutionelle ændringer af folkekirken som konsekvens af den indvandring der har fundet sted i de sidste tredive år. Tilbuddet til muslimer og andre ikke officielt anerkendte kirkesamfund om at de kan blive begravet på en “rigtig” kirkegård og få registreret deres fødsler, ægteskaber og dødsfald hos kordegnene i denne kirkelige statsinstitution holder ikke meget længere. De nye danskere er kommet for at blive, men selv om assimilationen skulle lykkes, bliver det nødvendigt at ændre på både monopol-religionen og det homogene folkelighedsbegreb der er blevet indarbejdet i den danske identitet. Begge er legitime resultater af en historie som man naturligvis skal stå ved som dansker. Men at vedgå arv og gæld er ikke det samme som stædig holden fast ved en kultur der udsprang af en blodig borgerkrig i midten af sidste århundrede og nødvendigheden af at ligge lavt mens stærkere naboer udfoldede deres stormagtsaggressivitet. Det gik dem ilde, især tyskerne. Det har de lært af og sammen med franskmænd og andre naboer gennemført en omhyggelig og dybtgående “Bewältigung der Vergangenheit” i takt med uddybningen af det europæiske samarbejde. Ingen ved om det går godt i fremtiden, men de er nået overraskende vidt. Danmark har ikke gennemført nogen “Bewältigung der Vergangenheit”, men spørgsmålet er om vi ikke skulle. Omverdenen presser os på ingen måde til at gøre det. Tværtimod har vi normalt næsten alt for god en presse i udlandet og har derfor haft let spil, når vi anbefaler serbere og andre chauvinistiske nationalister at se den reelle situation i øjnene og affinde sig med det land der er blevet tilbage efter deres egne katastrofale aggressioner. Men måske skulle vi overveje at afprøve medicinen på os selv netop nu, hvor Europa uanset af mange danske er ved at blive mere mangefacetteret og rigt på kulturelle forskelle end nogen sinde siden den etniske og kulturelle nationalisme blussede op i begyndelsen af 1800-tallet.

Europa er nemlig ikke længere blot kristent, blot imperialistisk, blot moderne. Tværtimod er alle disse mere eller mindre europæiske opfindelser sammen med nationalstatsprincippet gået i drift og breder sig ud over hele jorden, samtidig med at Europa bliver mere etnisk og kulturelt mangfoldigt end det har været siden religionskrigene i 1500- og 1600-tallet. Det er et resultat af den modernitet vi selv har opfundet, og som vi ikke vil give afkald på at nyde frugterne af. Den modernitet der er resultatet af religionskrige, borgerkrige, tekniske, politiske og sociale revolutioner, forgæves enhedsbestræbelser og civilisatoriske og humane fremskridt. Kort sagt det Europa som mange danske, også – ja måske især – intellektuelle står tøvende over for, fordi det er større og mere mangfoldigt end den ensartethed vi har vænnet os til at opfatte som forudsætning for demokratiet.

“Og hvad skal der nu blive af os uden barbarer?
Disse mennesker var dog en slags løsning.”
(Konstantin Kavafis (1863-1933), *Medens vi
ventede på barbarerne*)

Europas fem “kirker” – islam i Europa

Ankara – Tuzla – Sarajevo

Ind på faxen tikkede i oktober 1994 en indbydelse fra bystyret i Ankara til at tale ved en kongres om Bosnien-Hercegovina. Alle mulige prominente personers navne fra Umberto Eco, Susan Sontag og Bernard-Henri Levy til næsten hele den tyrkiske topledelse figurerede på talerlisten. Og så altså mit. Nu ved man jo godt at der sjældent er overensstemmelse mellem de første navne på et program og slutresultatet. Men det betyder ikke nødvendigvis at det bliver dårligere. Tværtimod. Så jeg slog altså til og faxede et manuskript med mine tanker om sammenhængen mellem arven fra det multinationale og tolerante Osmanniske Imperium og et multikulturelt og multireligiøst Bosnien. Og hørte intet. Måske var tankerne for upopulære for det nyvalgte bystyre fra det muslimske, nu forbudte Velfærdsparti Refa. På den anden side afholdt de kongressen i samarbejde med regeringen i Bosnien og bystyret i Sarajevo. Og den officielle bosniske politik var at kæmpe for den flerkulturelle, tolerante tradition. Men så ringede en mand kort før aftenen og meddelte at der lå en flybillet til Ankara og ventede på mig.

Og velorganiseret var konferencen. I Ankara lufthavn blev jeg og et par andre deltagere modtaget af venlige unge mennesker i muslimsk fundamentalist-dress, tørklæder for kvinderne og jakkesæt uden slips, men den hvide skjorte knappet helt op i halsen for mændene. I rasende hast blev vi kørt ind til byen. Chaufføren skulle som alle andre i byen demonstrere sine evner ved i et væk at skifte kørebane, smutte over for rødt, skyde genvej venstre rundt i rundkørslerne og køre frem og blokere for den tværgående trafik. Den sekssporede Atatürk-boulevard er stadig hovedpulsåre i den langstrakte by. Sidst jeg var der i midten af 80'erne var der rigeligt plads til den beskedne trafik i en stilfærdig regeringsby med et par millioner indbyggere. I mellemtiden er indbyggerantallet eksploderet til 4-5 millioner, hvoraf halvdelen bor i uregulerede slumbyer, de såkaldte gecekondu på bjergsiderne omkring det gamle centrum, Ulus. Det er i vid udstrækning indbyggerne i disse slumkvarterer der i protest stemmer på det islamiske parti. Når alle disse mennesker skal rundt i byen – og det skal de tilsyneladende alle sammen hele tiden – foregår det kun i bil, bortset fra de fattige, som kører i stinkende og overfyldte busser. Da byen ligger på den anatolske højslette med lave bjerge rundt om, danner bilosen normalt en tæt kuppel over byen hvor forureningen river i lungerne. Det føles næsten som en befrielse at komme inden døre, hvor alle mændene og mange af kvinderne pulser løs på cigaretterne. Alligevel siger erfarne Ankara-farere at det er blevet meget bedre i de senere år, efter at man er gået over til at fyre med naturgas i stedet for kulovne.

Som solidaritetshandling over for det trængte Sarajevo virkede konferencen næppe. Ingen reagerede på den pragmatiske Tuzla-borgmester Selim Beslagics appel om investeringer, så

myndighederne kunne komme i gang med at lægge et grundlag for en økonomisk overlevelsedygtig bosnisk stat. De har fabrikkerne og arbejdskraften, men mangler stadig råvarer og afsætningsmuligheder. Økonomisk aktivitet er det eneste alternativ til i al fremtid at leve af nødhjælp, sagde den joviale reformkommunist, som til den muslimske lejlighed havde udbygget sit sprog med indledende *salam aleikum* 'er – "ære være Gud" – og enkelte *insh-Allah* 'er – "om Gud vil". Jeg snakkede en del med ham under middagen bagefter, hvor der udelukkende blev serveret cola som drikkevarer. Hotellets minibarer var af samme grund omhyggeligt aflåste under hele konferencen. Vi skulle ikke udfordre Allahs alkoholforbud for muslimske penge. Alligevel havde vi det morsomt, selv om det var ganske tydeligt at Beslagic er vokset som medlem af den kommunistiske nomenklatura i Jugoslavien og var mere vant til en diæt af svinekød og slivovic end det denne troende ikke-alkoholiske conference bød på.

Tuzla er i dag den eneste by i Bosnien der styres af et flertal af ikke-nationalistiske partier. I Tuzla levede serbere, kroater, muslimer og jøder sammen under hele borgerkrigen uden større problemer. Borgmesteren Selim Beslagic er formand for Unionen af Bosniske Socialdemokrater og leder den multietniske valgalliance Fælleslisten, den eneste organiserede opposition til den nuværende bosniske regerings nationalistiske politik. Beslagic er blevet belønnet med Sean McBride-prisen for sin indsats for at bevare et multikulturelt Bosnien og har været indstillet til Nobels fredspris. Tuzla var i flere år hjemsted for det største danske troppekontingent i eks-Jugoslavien, og det var uden for Tuzla at danske kampvogne i 1994 blev angrebet af bosnisk-serbiske tropper og så effektivt forsvarede sig i den største træfning danske soldater har været involveret i siden 1864 målt i antallet af faldne – på den serbiske side! vel at mærke.

Borgmester Selim Beslagic fra Tuzla var velanbragt i en session med repræsentanter for såkaldte "kriseramte storbyer" som Sarajevo, Los Angeles og Belfast. Et interessant selskab for L.A.-repræsentanten, som imidlertid klarede sig fint ved at berette om sin bys "crisis management" over for stridende etniske grupper. Konferencen fandt sted under indtryk af de store optøjer efter frifindelsen i 1992 af fire hvide betjente for at have tævet en sorte trafikant Rodney King sønder og sammen året før. Denne dom udløste de største plyndringer siden ghettoopstandene i midten af 1960'erne; denne gang gik det imidlertid værst ud over koreanske småhandlende i de sorte kvarterer. Den sympatiske hvide politiker fortalte levende om såvel årsager til konflikterne som de forskellige bestræbelser på at håndtere dem uden at det kom til borgerkrig. Også Belfasts unionistiske viceborgmester var et interessant møde. Som praktiserende børnelæge var han kommet ind i politik via sine bestræbelser på at få katolikker og protestanter til at forstå hinanden bedre ved at fremdrage glemte eller fortrængte sider af den fælles historie for protestanter og katolikker. En af de historier han forærede mig var fortællingen om de nordirere af skotsk afstamning, der udvandrede til Nordamerika. Typer som Daniel Boone og Davy Crockett var så voldelige at indianerne frygtede dem langt mere end andre indianere. Efter hans mening er der mange flere etniske grupper end de to officielt anerkendte i Nordirland, og han har trods sin egen protestantiske baggrund skrevet en glimrende bog om Ulsters irske karakter.

Møderne foregik i en kæmpemæssig sal i det hypermoderne conferencecenter under den nybyggede Kocatepe-moské i hjertet af Ankara. Den er anlagt for få år siden for saudi-arabiske penge, og driften finansieres efter let moderniseret islamisk skik af et parkeringsanlæg i kælderens og et forretningscenter under moskéen, som ellers fremstår som en betonkopi af de klassiske forbilleder i Istanbul. Konferencensalen var fyldt med moderne AV-udstyr, og alt blev simultantolket til engelsk, tyrkisk og bosnisk – det sprog vi indtil for få år siden kendte under betegnelsen serbokroatisk, men som nu officielt er tre helt forskellige nationale sprog, serbisk, kroatisk og bosnisk. Fundamentalisternes eneste knæfald for den sekulariserede tyrkiske virkelighed var en ung kvindelig tekniker i stramme jeans og uden tørklæde, som kom ind, da der var problemer med lydanlægget. Ellers var alle de deltagende kvinder trods deres

universitetsbaggrund iført tørklæder og store dækkende kjortler. Kun i panelerne kunne man møde repræsentanter for den europæiserede, ikke-muslimske middelklasse, mænd som kvinder. Men publikum klappede kun efter de muslimske brandtaler og beskrivelser af serbiske grusomheder, ikke efter vi udenlandske deltageres mere nuancerede redegørelser. Om bosnerne virkelig blev hjulpet af sådanne solidaritetsmanifestationer, er uvist. Men de fandt sig i dem – og gør det vel stadig, da den muslimske verden er det eneste sted, hvor de fandt uforbeholden støtte under krigen. Ganske vist mest i form af ord. Risikoen ved denne forståelige holdning er at det får det muslimske parti til endegyldigt at opgive den forestilling om multikulturelt samliv og religiøs og politisk tolerance som bosnerne kæmpede for i fire lange, forfærdelige år i Sarajevo, Mostar og Tuzla.

Den multikulturelle arv

Den bedste del af arven efter det anationale og overnationale Osmanniske Rige kunne indtil for nylig studeres i det civiliserede samliv mellem serbere, kroater og muslimer i Bosnien. Derfor er ødelæggelsen af det multikulturelle Sarajevo ikke blot en lokal tragedie, men en europæisk. Myrderierne i den etniske nationalitets navn indebar en forkastelse af den kosmopolitiske og transnationale side af den europæiske og tyrkiske kultur og en tilbagevenden til de mest barbariske sider af nationalismen (der ganske vist også er en europæisk opfindelse). Ligesom Jerusalem er mere end jødernes hellige by, er (eller rettere var) Sarajevo mere end Bosniens hovedstad. Dens eksistens demonstrerede at muslimer, serbere, kroater, jøder og tyrkere kunne leve sammen i fred og fordragelighed. Det var netop derfor serbiske tribalister som Radovan Karadzic ønskede at ødelægge den. I hjertet af Sarajevo lå indtil 1992 et stort bibliotek, som tragisk nok blev skudt i brand af serberne under belejringen med den bevidste hensigt at udslette kilderne med vidnesbyrd om fem hundrede års tyrkisk-osmannisk tilstedeværelse. Rundt om dette bibliotek lå inden for en radius af få hundrede meter Gazi Husrev-Beg-moskéen, der blev bygget i 1530 og var den første moske i verden til at installere elektrisk lys, en ortodoks kirke og en synagoge side om side. Muslimerne var i flertal i alle seks kvarterer i byen, men var samtidig næst efter Beograd den by i Jugoslavien, der rummede flest serbere. Avisen *Oslobodjenje* var ledet af en serber og sat med såvel latinske som kyrilliske bogstaver. Denne avis holdt den multikulturelle fane højt under hele konflikten, men er nu under fuld kontrol af den muslimsk-dominerede regering under 'Alija 'Ali Izetbegovic (f. 1925).

Sarajevo var længe før den habsburgske hær rykkede ind i Bosnien-Hercegovina i 1878 symbol på det tolerante samliv mellem forskellige sprog og religioner, som er den anden – og nu stort set forsvundne – side af Balkantraditionen. Før 1991 var Sarajevo således centrum for anti-atomkraftbevægelsen i Jugoslavien. I 1492 fandt 14.000 sefardiske jøder tilflugt der; da borgerkrigen brød ud, var man ved at gøre klar til fejringen af 500-året for deres ankomst. I dag er næsten alle disse jugoslaviske jøder udvandret til Israel. Ødelæggelsen af Sarajevos forfinede, urbane civilisation er en symbolsk nødvendighed for den primitive, atavistiske nationalisme, der triumferer i Serbien og Kroatien. For hvis muslimer, kroater og serbere kunne leve sammen i fred der, hvorfor så ikke andre steder? Det forsætlige drabsforsøg på Sarajevo var et anslag på hele den europæiske tradition for national og religiøs tolerance. Den franske filosof Bernard-Henri Lévy formulerede det 1993 i et interview til *Information* således:

“Sarajevo var selve kosmopolitismen. En sejr over nationalfølelse og nationalisme gennem de fem århundreder, hvor forskellige nationaliteter levede i denne by i god samhørighed.”

Og fortsatte med at anklage resten af Europa for netop derfor at acceptere udslettelsen af den bosniske stat med disse manende ord:

“Man ønskede Bosniens ophævelse. I de vestlige kancelliers tankeløshed er Bosnien blevet betragtet som en kilde til permanent urolighed og kaos, og når alt kommer til alt har de vestlige lande været enige i at man burde gøre en ende på Bosnien, måske ikke med Milosevics metoder, men alligevel (...). I den serbo-kroatiske krig handlede konflikten om to slags nationalisme, der gik mod hinanden. En stærk og triumferende nationalisme over for en svagere og besejret nationalisme. (...) I det bosniske tilfælde handler det om helt andre ting. Over for de to nationalismer – den serbiske og den kroatiske – står den bosniske nation, en nation som ikke er nationalistisk. Hele denne nations struktur er et dementi af at der skulle eksistere en bestemt bosnisk nationalisme. Denne verdensregion vedkommer os alle, fordi den trækker skellene mellem nationalisme – der for mig er den store fare i dagens Europa – og den kosmopolitiske ånd, der er nødvendig for fremskridt.” (Lévy 1993, 1 og 5).

Det er afgørende for den europæiske identitet at bevare denne islamiske komponent som led i sin identitet. Det er altid forskellene der har fået Europa til at blomstre. Det gjaldt for territorialstaterne mod imperierne i nyere tid, det gjaldt for nationalstaterne (fædrelandene) og det gælder for religionerne – undtagen lige i religionskrigenes frygtelige århundrede fra midten af 1500-tallet til midten af 1600-tallet.

Islam i den europæiske civilisation

Den arabiske filosof der hyppigst blev nævnt i det middelalderlige Europa, var Ibn Rushd (1126-1198) fra Cordova, der i kristne kilder kaldes Averroës. Han må betragtes som en af alle tiders største kendere af Aristoteles om hvem han sagde: “Aristoteles’ lære er den højeste sandhed, eftersom hans ånd var menneskehedens højdepunkt. Derfor siges det også med rette at han skabtes og skænkedes os af Guds forsyn for at vi kan få at vide alt det, som overhovedet kan vides.” I det latinske Europa omtaltes han af denne grund slet og ret som “Kommentatoren” (til Aristoteles). Denne muslimske lærde havde naturligvis det samme problem som alle sine kristne samtidige, hvordan forsone filosofiens uafhængige lærdomme med Guds åbenbaringer, hvad enten disse var overleveret i *‘Quran* eller i det *Gamle og Nye Testamente*. Ibn Rushds pragmatiske udgangspunkt var at formulere sætningen, “med fornuften slutter jeg nødvendigvis at intellektet er et og det samme. Men i troen holder jeg fast ved den modsatte anskuelse.” (citeret efter Pedersen 1963, 522). Det er undertiden blevet opfattet som et dobbeltspil, dvs. at noget kan være sandt i filosofien samtidig med at det er falsk ifølge troen, eller omvendt. Det er imidlertid ikke givet at han selv har set en modsigelse i de to udsagn, så lidt som hans samtidige kristne og jødiske kolleger gjorde det. Som anført i begyndelsen af bogen betød tro noget helt andet i middelalderen end efter det rationelle 18. århundrede. Ibn Rushd eller Averroës’ naturvidenskabelige resultater var særligt store inden for astronomien. Det hang ifølge videnskabshistorikeren Olaf Pedersen sammen med at den arabiske kultur først havde udfoldet sig i Mesopotamien der havde næsten fire tusinde års ubrudt tradition for at beskæftige sig med astrologi og til brug for disse forudsigelser at foretage omhyggelige astronomiske observationer. Af betydning var også arabernes sejlads over det Indiske Ocean, der stillede større krav til navigationskunsten end kystsejladser på Middelhavet havde stillet til oldtidens astronomer. Dertil kom den religiøse dimension, idet muslimerne, hvor de end befandt sig, havde pligt til at forsøge at bestemme den nøjagtige retning til Mekka for at kunne indtage den rette bedestilling. Islams karakter af at være en historisk religion dateret fra et bestemt tidspunkt gjorde også kalendervæsenet til en vigtig sag, akkurat som det var tilfældet med kristendommen (Pedersen 1963, 522).

Det mest karakteristiske træk ved arabisk astronomi var de mange observatorier, hvoraf enkelte stadig er bevarede i dag som i Bokhara og Samarkand i det nuværende Usbekistan. De første blev indrettede i Damaskus og Bagdad. Europa fik sit første astronomiske observatorium med Giralda-tårnet i Sevilla omkring 1195, mens fyrst Ulugh Beg, en sønnesøn af Timu Lenk (den halte), byggede sit endnu eksisterende observationstårn i Samarkand i 1420. Til brug i observatorierne udvikledes en mængde nye instrumenter, delvis efter græske forbilleder. Mest populært var astrolabiet, et lille håndinstrument til måling af solens og stjernernes højde, bestemmelse af klokkeslæt og meget mere. Instrumenterne blev gradvis større og større hvilket resulterede i stadig nøjagtigere målinger. Det smukkeste resultat af disse bestræbelser var Ulugh Begs store Stjerner katalog fra 1437 der var nøjagtigere end Hipprachos' og Ptolemaios' kataloger idet det angav positionerne i både grader og minutter. Araberne havde også hurtigt tilegnet sig den græske matematik. Euklids *Elementer* blev oversat til arabisk af Thabit Ibn Qurra fra Harran (826-901), ligesom han også producerede en ny oversættelse af *Almagest*. Allerede i Bagdad-kalifatets epoke var araberne blevet bekendt med den indiske matematik, der i modsætning til den græske var orienteret mod tal og havde algebraen som fundament i stedet for geometrien. Selve betegnelsen "algebra" stammer fra denne indisk-arabiske fase i matematikken, ligesom arabertallene går tilbage til indiske talsymboler. Nullet er således indført fra Indien. Den bedste fremstilling af det indiske positionssystem blev givet af den persiske videnskabsmand Al Biruni (973-1048), som virkede i Indien og Afghanistan. Alt dette er baggrunden for at araberne foretrak at løse matematiske opgaver ved hjælp af beregninger i stedet for ved geometrisk konstruktion (Pedersen 1963, 524-25).

Den mest vidtspændende tænker inden for islam var Ibn Sina (980-1037) fra Bokhara, der i Europa kendes som Avicenna. I den europæiske middelalder var han først og fremmest kendt som den ledende autoritet indenfor medicinen, og latinske oversættelser af hans lærebøger blev udgivet i oplag på oplag endnu efter opfindelsen af bogtrykket. Men han var samtidig en betydelig filosof, der tænkte Aristoteles og Platon sammen til et komplet filosofisk system med logik, naturfilosofi, metafysik og etik. Alle disse fænomeners eksistens hvilede i sidste instans på Gud for Avicenna. I modsætning til disse muslimske forfattere hævdede jødiske filosoffer, hvoraf Moses ben Maimon eller Maimonides (1135-1204) fra Cordova var den berømteste, Guds enhed og suverænitæt. Hvor Avicenna havde underkastet Gud under nødvendigheden, hævdede de jødiske tænkere lige som siden de kristne, Guds absolutte frihed; samtidig fastholdt de den afgørende forskel mellem skaber og det skabte. For Europa er det vigtigste at disse muslimske og jødiske tænkere bevarede og videreudviklede den græske videnskab således at der var noget at overtage og bearbejde i 1200-tallet, da den vestlige kristne civilisation var klar til en selvstændig indsats. Men det er vigtigt at erindre at en meget væsentlig del af denne indsats foregik i Spanien, først og fremmest kalifatet i Cordova, og i perioder i det sydlige Italien, først og fremmest Sicilien. Det betyder at det er lidt kunstigt at holde denne historie uden fra den europæiske civilisation, eftersom den foregik på europæisk jord og blev udført af mennesker vi i dag ville kalde europæere, hvis de levede imellem os. Bruddet blev iscenesat af bigotte og snæversynede magtpolitikere som monarkerne Isabella og Fernando af henholdsvis Castilia og Aragon, der efter 1492 fordrev eller tvangsomvendte alle muslimer og jøder fra den iberiske halvø. Men i dag har det moderne Spanien fået tilstrækkelig selvtilid til atter at erindre denne vigtige arv (Erslev Andersen 1997). Vi behøver ikke længere reagere som Dante Alighieri (1265-1321) der forviste de ganske få muslimer og jøder han nævnte til permanent fortabelse og lidelser i helvede i sit storværk *Divina Commedia*.

Dantes "politisk korrekte" vesterlandske kristendom afspejles i hans placering af Muhammed og dennes svigersøn Ali (stamfaderen til shiismen) i Inferno. Dantes *Guddommelige Komædie* adskiller sig fra sine mange kristne forløbere i den kristne eskatologiske tradition ved sin altomfattende, stringente, kontrollerede og gennemstrukturerede kompleksitet. Ifølge Jesper Hedes

omhyggelige undersøgelse nævnes der i alt fem muslimer i *Den Guddommelige Komedie* (Hede 1994, 1-2). Tre af dem befinder sig i helvedets forgård *Limbo* (canto 4, *Inferno*). Denne relativt begunstige gruppe omfattede de to førnævnte filosoffen Ibn Rushd (Averroës), filosoffen og fysikeren Ibn Sina (Avicenna). Dertil kom den i Vesten respekterede modstander Salad ad-Din (Saladin). Som sultan af Ægypten og siden hen af Syrien havde Saladin (1138-93) erobret næsten hele Palæstina, herunder Jerusalem, tilbage fra de kristne korsfarere og holdt det tredje korstog ledet af de tre kristne fyrster kejser Friedrich Barbarossa og kongerne Richard I Lionheart og Philippe II Auguste i skak. I parentes kan det nævnes at Saladin var kurder af oprindelse; hans familie havde tjent sig op til deres fremtrædende position i de arabiske stater i kraft af deres evner som soldater og hærførere.

Ud over disse tre muslimer som altså respekteres i et vist omfang af den kristne forfatter (han placerede adskillige paver i væsentligt mere ydmygende positioner) nævnes kun yderligere to muslimer, de to religionsstiftere Muhammed (ca. 570-632) og Ali (600-661). De er placeret i niende del af ottende kreds blandt andre skismatikere, altså ophavsmænd til splittelser inden for troen. Avicenna derimod nævnes sammen med de græske læger Hippokrates fra Kos (ca. 460-377 fvt.) og Galenos (ca. 130-200 evt.) der helt op til 1500-tallet betragtedes som de ledende medicinske autoriteter i Europa. For Avicennas og Averroës' vedkommende er der dog kun tale om en moderat anerkendelse af deres indsats inden for filosofien og lægekunsten. Saladin derimod behandles med meget mere respekt. Det hænger sammen med det billede af den ægyptiske sultan der var blevet skabt i tiden efter det tredje korstog i sidste del af 1100-tallet og som havde overlevet i ridderromanerne, hvor Saladin berømmes for sit ridderlige mod, sin tolerance og sin retfærdighed. Desuden gør Dante meget ud af en legende om at Saladin skulle have overvejet at konvertere til kristendommen men opgav det pga. forkerte oplysninger fra den kristne gejstlighed. En sådan opposition mod gejstligheden og paven gjorde ham sympatisk i Dantes øjne, og det er ifølge Hede årsagen til at Saladin behandles så udførligt i Komedien. For ellers var Dantes holdning til islam helt ortodoks og fordomsfuld idet han opfattede islam som en fejlagtig afledning fra kristendommen – men altså dog en afledning (Hede 1994, 4). Muhammed får dog den fulde nedgøring:

“... sønderskåret fra hagen til endetarmen. Hans indvolde hænger ned mellem benene, og hans hjerte, lever milt og lunger kan ses sammen med den sæk der omdanner det man æder til lort. Han fortæller Dante og Vergil (I. 30-33) at den person som går grædende rundt foran ham er Ali hvis ansigt er sønderskåret fra hagen til pandehåret. Ordvalget i forbindelse med Muhammeds straf er bevidst vulgært, men det vulgære er ikke det signifikante, selv om hele episoden repræsenterer et af værkets højdepunkter hvad angår realistisk beskrivelse af brutalitet. Hvis man mener at islam i middelalderen blev betragtet som kristendommens, måske verdens, fjende kan Muhammeds straf synes om ikke mindre vulgær så mindre ubarmhjertig i forhold til den generelle overbevisning. Men det er ikke tilfældet. Det er ikke muligt at se en formildende omstændighed i hans straf og som følge deraf argumenter for et særegent kendskab til islamisk kultur fra Dantes side.” (Hede 1994, 6).

Denne beskrivelse vidner imidlertid ifølge Jesper Hede ikke om nogen større interesse for islam. Hvis Dante havde betragtet islam som kristendommens værste fjende, skulle man forvente at finde Muhammed placeret et andet sted i *Inferno* sammen med skismatikere inden for den kristne kirke som Nestor (ca. 381-451), der var ophavsmænd til den nestorianske kristendom, der bredte sig mod øst helt til det vestligste Kina, hvor vestlige opdagelsesrejsende fandt dem i det 19. århundrede. Nestors kætteri bestod først og fremmest i at han tillagde Kristus to naturer, en menneskelig og en guddommelig, og endvidere argumenterede imod at betragte Jomfru Maria som Guds moder da hun

kun havde født et menneske og ikke en Gud. Med andre ord en af de mange dualistiske fortolkninger af kristendommen, som både den katolske og den ortodokse kirke har brugt så mange kræfter på at bekæmpe fra de første århundreder i Nærorienten til bogomilerne i Bosnien og katharerne i Sydfrankrig i højmiddelalderen. Islam var for den europæiske højmiddelalder et stereotypet fjendebillede, akkurat som det er ved at være tilfældet igen i dag efter at islam er rykket tættere på Europa end det nogen sinde har været siden osmannerne blev drevet tilbage fra Wien i 1683.

Kristendom, jødedom og islam

Normalt forestiller vi os at kristendommen og Europa er identiske størrelser. Det blev som anført i kapitlet om Tyrkiet eksplicit understreget af et antal ledere af kristeligt demokratiske partier i 1997, da de brugte den kristne karakter af Europa som argument for at afvise Tyrkiets ansøgning om medlemskab af EU. Identifikationen af Europa med kristendom er imidlertid yderst lemfældig for ikke at sige forkert, selv hvis man opfatter "kristendom" helt bredt som en kulturel mentalitet. Den moderne, sekulære forestilling om Europa opstod i anden halvdel af 1400-tallet som en afværgereaktion mod den osmanniske ekspansion, især efter erobringen af Konstantinopel i 1453. Pave Pius II tog initiativ til denne humanistiske nyformulering da han lancerede det kristne "Europa" som slagord i kampen med osmannerne. I middelalderen var der en delvis identitet mellem Europa og "kristenheden", men kun delvis. For der var hele tiden et andet kristent Europa, nemlig det østromerske (eller det byzantinske, det slaviske, det russiske) med et problematisk forhold til den universelle katolske kirke og dens partner, kejseren over det Hellige Romerske Rige. Derudover må vi ikke glemme at der stadig efter islams opståen eksisterede mange, især monofysitiske (men ikke kun) kristne i Mellemøsten, så alene af den grund er det fejlagtigt at identificere Europa med kristendommen. Monofysitter er kristne, som ikke anerkender Guds dobbelte karakter som Gud og menneske; heri ligner de jøder og muslimer; monofysitter er kopterne (i Ægypten og Etiopien) og nestorianere (fra Antiochia i Syrien til Kina). Samtidig er det vigtigt at erindre at den middelalderlige forestilling om kristenheden ikke var så geografisk konkret som senere tiders europæere har antaget. Ganske vist kan man af og til finde kristenheden eller Europa anført på middelalderlige kort som et af de tre kontinenter man kendte til før Columbus. Men grundlæggende var kristenheden en åndelig størrelse der ikke var bundet af bestemte geografiske grænser.

Kristendommen har heller aldrig været nogen monolit. Kirkehistorikeren Leif Grane opregner fem typer af kristne kirker i Europa (Grane 1998, 7). Det er et resultat af at reformationen langtfra var et entydigt fænomen, selv om vi som danske er bedst bekendte med den i dens wittenbergske form, der i de nordiske lande blev indført ved revolution fra oven. Jean Calvin (1509-64) formulerede imidlertid ret hurtigt en konkurrerende udgave af protestantismen, den calvinske eller reformerte lære, der hurtigt afløste lutherdommen i Frankrig og Nederlandene, trængte ind i det vestlige Tyskland, sejrede i Skotland og opnåede indflydelse i England, selv om hovedformen her forblev den anglikanske i en højkirkelig og flere lavkirkelige udgaver. Dertil kom en stærk calvinistisk indflydelse i Preussen som resultat af indvandringen af franske huguenotter foruden i Transsylvanien i det nuværende Rumænien (Pettegree a.o. 1994). Resultatet var fem kirketyper i stedet for de to man havde kendt i middelalderen. De kristne europæere er i dag organiseret i den latinske pavekirke, den græsk-ortodokse kirke, de reformerte og de lutheranske kirker, hvortil kommer den anglikanske som en særlig hybridform. Hertil kommer at i hvert fald den franske katolske kirke længe var organisatorisk selvstændig under navnet den gallikanske kirke. Det er imidlertid langtfra alt.

Skal man forstå Europa mere værdineutralt som en civilisation eller kulturkreds, må det fremhæves at der historisk har eksisteret mindst fem konstituerende religioner eller "kirker" i et

komplikeret samspil. Kirke og religion er ikke det samme. Kirken er den institutionaliserede religion, ikke blot bygningerne – selv om de er med – men hele organisationen med præster, menigheder, apparatur og liturgi. Ordet kirke er snævert bundet til kristendommen, men vi har brug for et begreb der dækker samme fænomen i andre religioner som islam og jødedommen. Religion og teologi går primært på indholdet af troen, dogmerne, mens organisationen er noget andet, på samme tid mere og mindre. Kirkeorganisationen opstod i de første år efter at den jødiske profet Jesus var blevet henrettet af den romerske besættelsesmagt omkring år 33 efter den kristne tidsregning, som han selv blev ophav til. Mange jøder og efterhånden også ikke-jøder sluttede sig til kredsen af hans tilhængere, der troede at han var genopstået efter døden. Så mange og så velorganiserede blev de at omgivelserne begyndte at betragte dem som et folk for sig. “Folket” kaldtes “kirken” efter det græske ord *kyriakón*, der er afledt af *kyrios*, herre. Den lære kirken fortalte videre, kaldtes *kristendommen* efter den titel tilhængerne gav Jesus efter hans død, *Kristus*, der betyder konge, på hebraisk Messias (Balling 1986, 8). Betegnelsen kirke er altså snævert bundet til kristendommen. Men vi har brug for en værdineutral betegnelse for alle de organiserede religioner, så hvorfor ikke bruge det kristne udtryk og blot sætte det i anførselstegn.

Forstået på denne værdineutrale måde kan man faktisk tale om fem “kirker” i Europa: den katolske, den ortodokse, den eller de protestantiske (der igen spillede tilbage og ændrede den katolske kirke gennem modreformationen). Men hertil må tilføjes jødedommen og, som vi så dramatisk har lært i 90’erne, islam. Det sidste er kontroversielt, men islam har historisk ydet et sådant bidrag at den som religion og “kirke” må regnes med til de konstituerende elementer i europæisk civilisation. Historisk i Spanien, på Balkan og på Sicilien; men også filosofisk og idehistorisk (Thomas Aquinas 1225-74) etc. Islam havde også betydning for renæssancen og fik igen stor betydning efter Napoléons erobring af Ægypten i 1798. Desuden må man ikke glemme islams betydning som samlende fjendebillede for alle kristne, fra korstogene, over den osmanniske ekspansion til i dag (Huntingtons “Clash of Civilizations”). Alt afhængigt af hvor stor man opfatter forskellene mellem de protestantiske kirker kan man udvide antallet af konstituerende “kirker” til syv eller flere. Men for min pointe her er det nok at operere med fem. Så slipper man også for at diskutere om de mange mere eller mindre protestantiske sekter fra pinsemissionen til Jehovas vidner og mormonerne er særlige kirker eller hvad.

Jeg har ikke behandlet jødedommen i denne bog. Det er en alvorlig mangel som må rettes ved given lejlighed. Men tanken om at anskue jødedommen på linje med de europæiske “kirker” – “kirker” i anførselstegn fordi hverken jødedommen eller islam anerkender betegnelsen – er når den én gang er formuleret, så simpel og indlysende at den forklarer meget af såvel Europas som jødedommens historie. Perspektivet ligger snublende nær i litteraturen selv om jeg ikke har set det formuleret eksplicit nogen steder. Analysen deles selvfølgelig ikke af de mange jøder der deltager i nationsbygningsprojektet i Israel eller lever i ikke-europæiske kulturer som USA. Men som historisk analyse er det næsten selvindlysende at jødedommen må betragtes som en konstituerende del af den europæiske civilisation. Jøderne var indenfor samtidig med at de var tilstrækkeligt uden for til at kunne repræsentere en “andethed” der regelmæssigt er blevet forfulgt og udryddet. Men som der alligevel var så meget brug i forskellige funktioner at jøderne altid kom igen. Deres rolle som pengeudlånere trængte sig på, men var ikke den eneste. Jøderne var uomgængelige for såvel den dogmatiske bogstavtro kristendom som islam. Begge religioners hellige bøger forbød nemlig meget tydeligt enhver form for renter som “åger”, samtidig med at det stod klart for enhver at økonomiske systemer baseret på kapital ikke kunne fungere uden renter. Løsningen blev at låne til og af hinanden. Det var nemlig ikke forbudt at låne ud eller betale renter til vantro.

Således kunne alle være glade, mens jøderne opererede i en niche, der ganske vist til tider nedkaldte befolkningens eller kongernes vrede over dem, som dengang da jøderne blev udvist

fra England i 1200-tallet. Men så fandt de husly andre steder. Først den moderne nationalstat nedkaldte den totale fysiske tilintetgørelse over denne gruppe, der ellers havde levet, om ikke udmærket, så dog levet i den europæiske kulturkreds og ud over vitale funktioner som bankvirksomhed tilført den enorme videnskabelige og kunstneriske tilskud. Omfanget af dette "tilskud" bliver først helt klart når man f.eks. står ved hovedindgangen til Wiens universitet og læser række efter række af navne på intellektuelle som blev fordrevet til USA (enkelte via Tyrkiet, hvor de arbejdede på universitetet i Istanbul) eller udryddet. Denne kolossale åreladning forklarer meget af energien i USA i dette århundrede fra atombomben over den modernistiske kunst til filmindustrien i Hollywood.

Det samme vil vi snart begynde at opdage er tilfældet for islams vedkommende. Ud over den enorme historiske rolle som islam har spillet i Spanien, og som man i de allersidste år er begyndt at tage op (Erslev Andersen 1997), i Syditalien og på Balkan, opstår i disse år en helt ny, moderne "sekulariseret" islam i Frankrig, i Storbritannien og i Tyskland. Vi hører ikke meget til den, for med det nuværende diskussionsklima i islam kan det være livsfarligt at lægge navn til moderne teologiske dogmer. Men hovedårsagen til den manglende information er uvidenhed og fordomme i den europæiske offentlighed. Islam sættes oftest lig med fundamentalisme, hvorved man for det første overser hvor mange kristne fundamentalister der er, og for det andet ignorerer de spændende diskussioner inden for islam (Tibi 1995 og 1996). Sådanne debatter føres ikke meget i Danmark, fordi landet er så lille og menighederne så små at de er nødt til at importere imamer fra muslimske kernelande, herunder Saudi-Arabien. Det medfører at det er den mest reaktionære form for rettroenhed der indpodes i koranskolerne. Desuden får disse imamer ikke lov til blive i landet særligt længe, hvorfor de forhindres i al slå rod og moderniseres eller vesterniseres i større grad. Heldigvis sker det andre steder, især i Frankrig og Storbritannien (se Kepel 1991). For slet ikke at tale om de "rigtige" islamiske lande. Som den førnævnte danske islam-forsker Jakob Skovgaard-Petersen skriver i anledning af den islamiske debat om forsikringen:

"... al-Bahis (en ægyptisk teolog) ærinde er ikke at diskutere forsynets rolle i dag. Det han forsøger er at omtolke religionens bud, så den maner til en aktiv og rationel økonomisk adfærd. Det er et forsøg der synes at bekræfte religionssociologen Peter Bergers tese om at med tiden er alle religioner kommet til at ligne protestantismen mere og mere (Berger 1979). Det Berger mener er at samfund der opbygger moderne institutioner og lægger stadig større vægt på borgernes uafhængighed og valgmuligheder vil udvikle en ny teologi – med vægten lagt på individets ansvar, valg og rationalitet – som passer godt til samfundets nye grundværdier. Da nu protestantismen var den første religionsform der blev udviklet i takt med moderniseringen af Nordeuropa vil mange ændringer i andre religioner tage sig ud som en tilnærmelse til de protestantiske idealer.

Bergers tese passer godt med resultaterne af denne bogs undersøgelser af islamiske lærdes attituder til forsikring. For ét er de skiftende synspunkter de lærde formulerer. Et andet er de skiftende grundværdier de har formuleret deres synspunkter ud fra. Når et stort antal islamiske lærde i dag sætter islam lig med social og økonomisk retfærdighed, bliver det deres forståelse af økonomi og samfund, vi skal undersøge. Men samtidig med at islamiske lærde har diskuteret forsikringsvæsnets plads i det islamiske samfund, har det samme samfund gennemgået en gennemgribende modernisering, der på en række områder har været influeret af den vestlige modernisering, selv om der har været andre aktører og mønstre i udviklingen. Eftersom forsikring har været en af mange faktorer i den vestlige modernisering – men en ganske væsentlig faktor – er forsikringstænkningen på en række områder kommet ind ad bagdøren i Ægypten og andre islamiske samfund, uden at de lærde har gjort sig det klart. De umærkelige ændringer i opfattelsen af ansvar og risiko kan tjene til eksempel. (...) Det var en sådan umærkelig ændring i grundlæggende livsopfattelser, den franske historiker Lucien Febvre refererede til da han i

forbindelse med menneskets behov for sikkerhed og tryghed til forskellige tider skrev om forsikringens rolle: “Men hvis forsikringsagentens besøg hos en potentiel klient i 1955 ikke længere rummer det mindste der kan involvere denne klients religiøse følelser – f.eks. den tro han måtte have bevaret på Forsynet – så er det ene og alene et resultat af en gradvis, om end i sidste ende afgørende, udvikling af menneskenes fælles følelser. For at “forsikringsvæsnet” kunne give menneskene en tryghed af en art, der gennem hele deres liv væbner dem imod alle slags ulykker, har det været en forudsætning at der skete en svækkelse af de følelser, der i tidligere tider tildelte det Guddommelige den styrende rolle i individernes skæbne (Febr. 1962, 853):” (Skovgaard-Petersen 1996, 78-81).

I det næste århundrede vil det blive umuligt at overse islams rolle i Europa såvel som uden for. Det bliver imidlertid ikke som opretholdere af politisk korrekt forskelsbehandling i et såkaldt multikulturelt samfund, men som et godt integreret tilskud til den europæiske civilisation. Hvis de får lov.

“Medens vi ventede på barbarerne”

– Hvad venter vi på forsamlede på torvet?
På at barbarerne skal nå hertil idag.
– Hvorfor råder en sådan uvidenhed i Senatet?
Hvorfor sidder Senatorerne uden at give love?
Fordi barbarerne vil nå hertil idag.
Hvilke love skal Senatorerne længere lave?
Når barbarerne kommer, vil de give love.
Hvorfor er vores kejser stået så tidligt op,
og sidder dér ved byens største port
på tronen, i galla – bærende sin krone?
Fordi barbarerne vil nå hertil idag,
og kejseren venter på at tage imod
deres høvding. Han er faktisk rede til
at give ham et dokument. På det
har han skrevet mange titler og navne til ham.
Hvorfor er vores to konsuler og pretorerne gået ud
idag med deres røde broderede togaer på?
Hvorfor bærer de armbånd med så mange amethyst
og ringe med strålende, funklende smaragder?
Hvorfor skulle de idag ta’ kostbare stave med,
prægtigt graverede, indlagt med sølv og guld?
Fordi barbarerne vil nå hertil idag
og den slags ting gør indtryk på barbarerne.
Hvorfor er de ærværdige retorer ikke kommet
for at holde deres taler – sige det de plejer.
Fordi barbarerne vil nå hertil idag
og retorik og folketaler keder dem.
Hvorfor skulle lige med ét denne uro begynde
og forvirring (hvor ansigterne er blevet alvorlige!)?
Hvorfor tømmes gader og pladser i en hast
og alle går hjem til sig selv meget tankefulde?

*Fordi natten er faldet på, og barbarerne ikke kommet
og nogle er nået hertil fra grænselandet
og har sagt, at barbarer findes ikke mer'
Og hvad skal der nu blive af os uden barbarer?
Disse mennesker var dog en slags løsning.*

[af Konstantin Kaváfis, oversat af Bjarne Schartau, citeret efter Bærentzen, Nørgaard og Smith 1980, 5-6].

Således har den græske digter Konstantin Kaváfis fortolket situationen for det moderne europæiske menneske, udspændt mellem antikke historiske erfaringer og aktuelle udfordringer. Konstantin Kaváfis (1863-1933) er en god repræsentant for den græske middelhavscivilisation, idet han levede i Alexandria det meste af sit liv og skrev på folkesproget *demotiki*. Hans succes medvirkede til at legitimere dette sprog som medium for højkultur i Grækenland. Samtidig symboliserer han den fælles europæiske kultur og sprogblending, idet han var en stor beundrer af engelsk og fransk litteratur og talte engelsk med det resultat at han hele livet talte græsk med engelsk accent, også efter at have forladt Alexandria. Såvel Kaváfis' liv som hans digt illustrerer denne bogs temaer, hvorfor jeg har ladet ham få det sidste ord.

Litteratur

- Abau-El-Haj, Rifat 'Ali (1991), *Formation of the Modern State. The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, State University of New York Press 1991
- Acton, Edward (1986), *Russia*, London: Longman 1986
- Adamsen, Christian (1993), "Vikingerne i øst", N. Lund (red.), *Norden og Europa i vikingetid og tidlig middelalder*, Kbh.: Museum Tusculanum 1993, 115-130
- Ahmad, Feroz (1993), *The Making of Modern Turkey*, London: Routledge 1993
- Albrechtsen, Esben (1997), *Fællesskabet bliver til 1380-1536*, Danmark-Norge 1380-1814 vol. I, Oslo: Universitetsforlaget 1997
- Amalrik, Andrej (1970a), *Vil Sovjetunionen eksistere indtil 1984?*, Kbh.: Spektrum 1970
- Amalrik, Andrej (1970b), *Ufrivillig rejse til Sibirien*, Kbh.: Gyldendal 1970
- Andersen, Jakob (1998), *Fra folkestyre til fællesstyre – strategi for en demokratisk magtovertagelse*, Kbh.: Gyldendal 1998
- Andersen, Lars Erslev (1997), "Den andalusiske arv", *Sfinx* 1997:1, 18-24
- Andersen, Lars Erslev(red.) (1998), *EU og Middelhavet*, Odense Universitetsforlag 1998
- Andersen, Heine og Kaspersen, Lars Bo (eds.) (1996), *Klassisk og moderne samfundsteori*, Kbh.: Hans Reitzels Forlag 1996 (svensk 1998, engelsk 1999)
- Anderson, Benedict (1983), *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso 1991
- Anderson, Perry (1974), *Lineages of the Absolutist State*, London: NLB Books 1974
- Anderson, Perry (1994), "Remarks on the Modern Region Phenomenon in Europe", *Den Jyske Historiker* 68, 1994, 32-36
- Andric, Ivo (1942), *Forvist til Bosnien (Travnicka hronicka)*, Kbh.: Borgen 1979 (oversat af Gunnar Nissen)
- Andric, Ivo (1944), *Broen over Drina (Na Drini cuprija)*, Kbh.: Grafisk Forlag 1961 (oversat af Toni Liversage)
- Apter, David (1965), *The Politics of Modernization*, New York 1965
- Arbman, Holger (1955), *Svear i Österviking*, Stck. 1955
- Arendt, Hannah (1951) *The Origins of Totalitarianism* I-III, New York: Harcourt, Brace & Co 1958 (dansk *Det totalitære samfundssystems oprindelse*. I *Antisemitismen* 1971, II *Imperialismen* 1972, III *Det totalitære herredømme* 1979, forlaget Notabene)
- Arendt, Hannah (1963), *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, New York: Viking Press 1963
- Arne, T. (1914), *La Suède et l'Orient*, Uppsala 1914
- Ascherson, Neal (1995), *Black Sea*, London: Jonathan Cape 1995
- Atatürk, Mustafa Kemal (1927), *A Speech Delivered by Ghazi Mustafa Kemal*, Leipzig: Koehler Verlag 1929
- Balazs, Etienne (1952), *Chinese Civilization and Bureaucracy*, New Haven: Yale University Press 1964
- Baldwin, Peter (1990), *The Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875-1975*, Cambridge University Press 1990
- Balic, Smail (1992), *Das unbekannte Bosnien. Europas Brücke zur islamischen Welt*, Köln: Böhlau Verlag 1992
- Balling, Jacob (1986), *Kristendommen*, Kbh.: Politikens Forlag 1986

- Banac, Ivo (1984), *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics* (Ithaca: Cornell University Press 2. ed. 1992
- Baran, Paul A. (1957), *The Political Economy of Growth*, New York: Monthly Review Press 1957
- Baron, Hans (1957), *The Crisis of the Early Italian Renaissance*, 2 ed. Princeton University Press 1966
- Bartholdy, Nils G., Tamla, Toomas, Hørby, Kaj, Riis, Thomas (1993), *1219. Dannebrog ja Eestimaa*, Roskilde Muuseumi kirjastus 1993
- Barzun, Jacques (1941), *Darwin, Marx, Wagner*, New York 1941
- Baudrillard, Jean (1986), *Amérique*, Paris: Grasset 1986 (dansk Akademisk Forlag 1987)
- Bauman, Zygmunt (1989), *Modernity and the Holocaust*, Cambridge: Polity Press 1991
- Beaumont, Gustave de (1835), *Marie, ou l'esclavage aux Etats-Unis*, Paris 1835
- Beck, Ulrich (1986), *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1986
- Beck, Ulrich (1997), *Was ist Globalisierung?*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1997
- Béhar, Pierre (1991), *L'Autriche-Hongrie, Idée d'avenir*, Éditions Desjonquères, Paris 1991, (dansk Østrig-Ungarn, Kbh.: Forum 1992)
- Béhar, Pierre (1992), *Une géopolitique pour l'Europe. Vers une nouvelle Eurasie?*, Paris: Éditions Desjonquères 1992
- Bell, Daniel (1973), *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*, New York: Basic Books 1973
- Bell, Daniel (1976), *The Cultural Contradictions of Capitalism*, New York: Basic Books 1976
- Bell, Daniel (1980), *The Winding Passage. Essays and Sociological Journeys 1960-1980*, New York: Basic Books 1980
- Bell, John D. (1977), *Peasants in Power: Alexandur Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899-1923*, Princeton University Press 1977
- Bellah, Robert a.o. (1985), *Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life*, Berkeley: University of California Press 1985
- Berger, Peter (1967), *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*, New York: Doubleday 1969
- Bendix, Reinhard (1956), *Work and Authority in Industry. Ideologies of Management in the Course of Industrialization*, London: Wiley & Sons 1956
- Bendix, Reinhard (1960), *Max Weber. An Intellectual Portrait*, Berkeley: University of California Press 1977
- Bendix, Reinhard (1964), *Nation-Building and Citizenship. Studies of Our Changing Social Order*, New York: Wiley 1964
- Bendix, Reinhard (1966), "Tradition and Modernity Reconsidered", *Comparative Studies in Society and History* IX, 1966, 292-346
- Bendix, Reinhard (1978), *Kings or People. Power and the Mandate to Rule*, Berkeley: University of California Press 1978
- Bendix, R. et. al. (eds.) (1968), *State and Society. A Reader in Comparative Political Sociology*, Boston: Little Brown 1968
- Bentley, Jerry (1993), *Old World Encounters. Cross Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times*, Oxford University Press 1993
- Bérenger, Jean (1990), *A History of the Habsburg Empire 1273-1918 I-II*, London: Longman 1994 og 1997
- Berger, Peter (1979), *The Heretical Imperative*, New York: Doubleday 1979
- Berggren, Brit (1992), "Det baltiske og det atlantiske Norden", Hastrup (red.), *Den nordiske verden* 2, 1992, 11-18

- Berlin, Isaiah (1982), *Against the Current. Essays in the History of Ideas*, Harmondsworth: Penguin Books 1982
- Berlin, Isaiah (1969), *Four Essays of Liberty*, London: Oxford University Press 1969
- Berman, Marshall (1982), *All That is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*, New York: Simon and Schuster 1982
- Bjøl, Erling (1969), *General de Gaulle – manden og epoken*, Kbh.: Berlingske Forlag 1969
- Bjørn, Claus (1998), *1848. Borgerkrig og revolution*, Kbh.: Gyldendal 1998
- Blok, Anton (1969a), "Variations in Patronage", *Sociologische Gids* 16 1969, 365-78
- Blok, Anton (1969b), "Peasants, Patrons and Brokers in Western Sicily", *Anthropological Quarterly* 42:2 1969, 155-170
- Bodin, Per-Arne (1988), *Världen som ikon*, Skellefteå 1988
- Bodin, Per-Arne (1993), *Ryssland och Europa. En kulturhistorisk studie*, Stckh.: Natur och Kultur 1993
- Boer, Pim den, Bugge, Peter and Wæver, Ole (1991), *The History of the Idea of Europe*, Milton Keynes: Open University 1991
- Bohman, Lennart (1958), "Hansevälden ur nordisk synsvinkel", *Gotländskt Arkiv* 1958, 39-52
- Bohr, Niels (1950), "Åbent brev til De Forenede Nationer", *Niels Bohr. Naturbeskrivelse og menneskelig erkendelse. Udvalgte artikler og foredrag fra årene 1827-1962*, udg. af J. Kalckar og E. Rüdinger, Kbh.: Rhodos 1985, 231-46
- Boissevain, Jeremy (1966), "Patronage in Sicily", *Man* I, 1966, 8-33
- Boissevain, Jeremy (1974), *Friends of Friends*, Oxford University Press 1974
- Boissevain, Jeremy (1976), "Uniformity and Diversity in the Mediterranean: An Essay in Interpretation", i J. C. Peristiany (ed.) (1976), *Kinship and Modernization*, Rome 1976, 1-11
- Boissevain, Jeremy (1979), "Towards a Social Anthropology of the Mediterranean", *Current Anthropology*, 20:1 1979, 81-93
- Boissevain, Jeremy and Blok (1974), *Two Essays on Mediterranean Societies*, Amsterdam 1974
- Boll-Johansen, H. og Harbsmeier, M. (1988) (red.), *Europas Opdagelse. Historien om en idé*, Kbh.: Chr. Ejlers' Forlag 1988
- Bossi, Umberto (1992), *Vento del Nord. La mia lega. La mia vita*, Milano: Sperling e Kupfer Editori 1992
- Bourdieu, Pierre (1963), "The Sense of Honour", *Algeria 1960*, Cambridge University Press 1979
- Bradley, Phillips (1945), Appendix II, *A Historical Essay til Democracy in America* by Alexis de Tocqueville II, New York 1954, 389-487
- Braude, B. and Lewis, B. (1982) (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire* vol. I-II, New York 1982
- Braudel, Fernand (1949), *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Époque de Philippe II*, vol. I-II, Armand Collin 1966 (eng. London: William Collins 1973)
- Braudel, Fernand (1984), *Civilization and Capitalism 15-18 Century* vol. III, *The Perspective of the World*, London: Fontana Press 1984
- Braudel, F., Duby, G. m.fl. (1985), *La Méditerranée, l'espace et l'histoire*, Paris: Flammarion 1985 (svensk Gidlunds 1990)
- Bremmer, Ian and Taras, Ray (eds.) (1993), *Nations and Politics in the Soviet Successor States*, Cambridge University Press 1993
- Brisbane, M.A. (1992) (ed.), *The Archaeology of Novgorod, Russia. Recent Results from the Town and its Hinterland*, Lincoln 1992
- Broszat, Martin (1969), *Der Staat Hitlers*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag 1969
- Broszat, Martin, u.a. (Hrsg.), *Bayern in der NS-Zeit I-VI*, München: Oldenbourg Verlag 1977-83

- Browning, Christopher R. (1992), *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution*
- Brubaker, Rogers (1992), *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Cambridge Mass.: Harvard University Press 1992
- Brubaker, Rogers (1996), *Nationalism Reframed. Nation and the National Question in the New Europe*, Cambridge University Press 1996
- Brugmans, Henri (1970), *L'idée européenne 1920-1970*, Bruges: De Tempel 1970
- Bruun, Daniel (1915), *Plevna-Schipka*, Kbh.: Gyldendal 1915
- Bullock, John and Morris, Harvey (1992), *No Friends But the Mountains*, Harmondsworth: Penguin Books 1992
- Bullock, Alan (1991), *Hitler and Stalin. Parallel Lives*, London: Fontana Press 1993
- Burcharth, Martin (1993), *Mafiaen. Økonomisk kriminalitet over grænser*, Kbh.: Børsens Forlag 1992
- Burcharth, Martin (1995), *Berlusconi. TV-kongen der ville frelse Italien*, Kbh.: Munksgaard Rosinante 1995
- Burckardt, Jacob (1860), *Die Kultur der Renaissance – Ein Versuch*, Stuttgart: Kröner Verlag 1966 (dansk *Renaissancens Kultur i Italien*, Kbh. 1903 med forord af J.A. Fridericia, optryk Århus: Kimære 1987)
- Burke, Peter (1989), "History as Social Memory", Th. Butler (ed.), *Memory, History, Culture and the Mind*, London 1989, 97-113
- Bærentzen, Lars, Iatrides, John O., Smith, Ole (eds.) (1987), *Studies in the History of the Greek Civil War 1945-1949*, Kbh.: Museum Tusculanum Press 1987
- Bærentzen, Lars, Børgaard, Lars, Smith, Ole (1980), *Mens vi venter. Studier i det moderne Grækenlands historie*, Kbh.: Museum Tusculanums Forlag 1980
- Bøgh, Anders (1997), "On the Causes of the Kalmar Union", D. Kattinger, D. Putensen, H. Wernicke (Hrsg.), *"Huru thet war talet j kalmarn". Union und Zusammenarbeit in der Nordischen Geschichte*, Gerifswalder Historische Studien, Hamburg: Verlag Dr. Kovac 1997 (dansk version som arbejdspapir nr. 5, Historisk Institut, 1998)
- Cannadine, David (1990), *The Decline and Fall of the British Aristocracy*, New Haven: Yale University Press 1990
- Carlsen, J., Schanz, H.-J., Schmidt, L.-H., Thomsen, J. (1984), *Karl Marx og den moderne verden*, Kbh.: Gyldendal 1984
- Carr, Raymond (1980), *Modern Spain 1887-1980*, Oxford University Press 1980
- Carr, Raymond and Fusi, J. P. (1979), *Spain: Dictatorship to Democracy*, London 1979
- Carrère d'Encausse, Hélène (1978), *Decline of an Empire. The Soviet Socialist Republics in Revolt*, New York: Newsweek Books 1979 (fransk *L'Émpire éclaté*)
- Carrère d'Encausse, Hélène (1990), *La gloire des nations ou la fin de l'Empire soviétique*, Paris: Fayard 1990 (dansk oversættelse *De sovjetiske minoriteter*, Kbh.: Forum 1991)
- Carrère d'Encausse, Hélène (1996), *Nicholas II*, Paris: Fayard 1996
- Carter, F.W. (1972), *Dubrovnik (Ragusa). A Classic City-State*, London: Seminar Press 1972
- Cameron, Euan (1991), *The European Commission*, Oxford University Press 1991
- Chabod, Federico (1958), *L'idea di Europa*, Bari: Laterza 1958
- Chiti, Vannino, Leonard, Robert, Bin, Alberto (1996), *Mediterraneo. L'Europa alla riscoperta del suo cuore meridionale*, Firenze: Valecchi Editore 1996
- Choisi, Jeanette (1993), *Wurzeln und Strukturen des Zypernkonfliktes 1878 bis 1990*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 1993
- Christensen, Jens (1996), "Porter og Danmark. Et paradigmeskift i økonomisk teori og politik", *Den Jyske Historiker* 73, 1996, 74-100

- Christensen, Stephen T. (1988), "Europa som slagord", Boll-Johansen og Harbsmeier 1988, 61-81
- Christensen, Stephen T. (1990), "The Heathen Order of Battle", i samme (ed.), *Violence and the Absolutist State*, Kbh.: Akademisk Forlag 1990, 75-138
- Christensen, Stephen T. (1996), "Osmannerstatens ekspansion og forfald 1281-1700", *Arven fra Osmannerriget – Balkan og Tyrkiet i går og i dag*, *Den Jyske Historiker* 74 1996, 25-40
- Christensen, Svend Aage, Pape, Carsten, Poulsen-Hansen, Lars og Rosenfeldt, Niels Erik (1992), *Imperiets sammenbrud 1882-1992. Ruslands historie I-IV*, Kbh.: Politikens Forlag 2. udg. 1992
- Christensen, Svend Aage og Rasmussen, Knud (1982), *Rusland til 1689*, Politikens Ruslandshistorie I, Kbh.: Politikens Forlag 1982
- Christensen, Svend Aage og Gottlieb, Henning (1993) (red.), *Danmark og Rusland i 500 år*, Kbh.: Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg 1993
- Christiansen, Eric (1980), *The Northern Crusades. The Baltic and the Catholic Frontier 1100-1525*, Harmondsworth: Penguin Books 1997
- Christiansen, Palle Ove og Østergård, Uffe (1993), "Folket, landet og nationen", U. Østergård (ed.), *Dansk identitet?*, Århus Universitetsforlag 1993, 13-56
- Christie, Niels (1952), *Fangevogtere i konsentrasjonslejre*, 2. opl. Oslo: Universitetsforlaget 1972
- Christoffersen, Poul Skytte (1992), *Traktaten om Den Europæiske Union. Baggrund – Forhandling – Resultat*, Kbh.: Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1992
- Clausen, Søren (1990), "Kina's gåde. Den industrielle konflikt der ikke fandt sted", *Omverden* 1990:3, 3-7
- Clemmesen, Michael H. (1995), "Denmark in the Shadow of German Military Might", Rystad, Böhme, Carlgren II, 1995, 139-176
- Clogg, Richard (ed.) (1973), *The Struggle for Greek Independence*, London 1973
- Clogg, Richard (1992), *A Concise History of Greece*, Cambridge University Press 1992
- Conolly, William E. (1993), *The Terms of Political Discourse*, Oxford: Blackwell 1993
- Conrad, Flemming (1991), "Konkurrencen 1818 om en nationalsang", Ole Feldbæk (red.), *Dansk identitetshistorie II*, Kbh.: C. A. Reitzels Forlag 1991, 150-252
- Crampton, Richard J. (1983), *Bulgaria 1878-1918. A History*, New York: Columbia University Press 1983
- Crampton, Richard J. (1987), *A Short History of Modern Bulgaria*, Cambridge University Press 1987
- Crèvecoeur, Michel-Guillaume Jean de (1782), *Letters from an American Farmer* (skrevet under pseudonymet Hector St. John, fransk udgave 1783), New York: Penguin Books 1981
- Croce, Benedetto (1915), "Histoire et chronique", *Théorie et histoire de l'historiographie*, 2. udg. Genève: Librairie Droz 1968, 13-22
- Dahl, Hans Fredrik (1991-92), *Vidkun Quisling I-II*, Oslo: Aschehoug 1991 og 1992
- Dahl, Hans Fredrik (1997), "Det totalitære fenomen: Marxisme, fascismen og den 2. verdenskrig", *Jubilæumskonference om Marxisme, Historien og de intellektuelle* november RUC 1997
- Dahlerup, Troels (1983), "Den danske reformation i dens samfundsmæssige sammenhæng", *Acta Jutlandica* LXII:3, 1987, 65-79
- Dahlquist, Mats (1995), "Det civila samhället i samhällsteori och samhällsdebatt", Lars Trägårdh (red.), *Civilt samhälle kontra offentlig sektor*, Stckh.: SNS förlag 1995, 153-230
- Dakin, Douglas (1973), *The Greek Struggle for Independence, 1821-1833*, London: Batsford 1973
- Danforth, Loring M. (1995), *The Macedonian Conflict. Ethnic Nationalism in a Transnational World*, Princeton University Press 1995
- Damsholt, Tine (1998), "Den rigtige fædrelandskærlighed", *Information* 6. april 1998, 8

- David, Elisabeth (1958), *Middelhavsmad*, Kbh.: Hans Reitzels Forlag 1984 (*A Book of Mediterranean Food*, 1958)
- Davies, Norman (1981), *God's Playground. A History of Poland I-II*, Oxford: Clarendon Press 1981
- Davies, Norman (1984), *Heart of Europe. A Short History of Poland*, Oxford University Press 1984
- Davies, Norman (1996), *Europe. A History*, Oxford University Press 1996
- Davis, J. (1977), *People of the Mediterranean. An Essay in Comparative Social Anthropology*, London: Routledge and Kegan Paul 1977
- della Porta, Donatella (1992), *Lo scambio occulto. Casi di corruzione politica in Italia*, Bologna: Il Mulino 1992
- della Porta, Donatella e Vannucci, Alberto (1994), *Corruzione politica e amministrazione pubblica: Ricorse, meccanismi e attori*, Bologna: Il Mulino 1994
- della Porta, Donatella (1995), "Political Parties and Corruption: Reflections on the Italian Case", *Modern Italy* I:1, 1995, 97-114
- della Porta, Donatella e Mény, Yves (eds.), *Corruzione e democrazia. Sette paesi a confronto*, Napoli: Liguori Editore 1995 (eng. London: Pinter 1995)
- Denitch, Bogdan (1994), *Ethnic Nationalism. The Tragic Death of Yugoslavia*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1994
- Dinesen, Wilhelm (1880), "Dalila", *Fra vest til øst*, Kbh.: Rosenkilde og Bagger 1989
- Djermanovic, Rajco (1964), *Jugoslavien*, Kbh.: Det danske Forlag 1965 (engelsk *Failure of a Democracy: The Lesson of Yugoslavia*, 1964)
- Dollinger, Philippe (1964), *Die Hanse*, Stuttgart: Alfred Kröner Verlag 1965
- Donia, Robert J. and Fine, V.A. (1994), *Bosnia and Hercegovina. A Tradition Betrayed*, London: Hurst & Co. 1994
- Dybdahl, Vagn (1957) (red.), *Hansestæderne og Norden*, Universitetsforlaget i Århus 1972 (reprint)
- Djermanovic, Rajco (1964), *Failure of a Democracy: The Lesson of Yugoslavia*, New York 1964
- Duroselle, Jean-Baptiste (1990), *Europa. Fra fortid i splittelse til fremtid i fællesskab*, Kbh.: Det ny Lademann 1990
- Dutschke, Rudi (1975), *Forsøg på at stille Lenin på benene. Om den halvassistentiske og vesteuropæiske vej til socialismen*, Lenin, Lukács og Tredje Internationale, Århus: Modtryk 1975
- Ehnmark, Anders (1980), *Paladset*, Kbh. 1980
- Ehnmark, Anders (1986), *Maktens hemmeligheder. Machiavelli*, Stckh.: Norstedts 1986
- Ehnmark, Anders (1990), *Slottet. En essä om Alexis de Tocqueville*, Stckh.: Norstedts 1990
- Eley, Geoff and Suny, Ronald Grigor (1996) (eds.), *Becoming National. A Reader*, Oxford University Press 1996
- Elster, Jon (1971), *Nytt perspektiv på økonomisk historie. Problemer og metoder i en samfunnsvitenskap*, Oslo: Pax forlag 1971
- Elster, Jon (1979), *Forklaring og dialektikk*, Oslo: Pax forlag 1979
- Elvin, Mark (1973), *The Pattern of the Chinese Past*, Stanford University Press 1973
- Engholm, Bjørn (1991), "Im Norden des neuen Europas: Eine neue Hanse?", *Nordeuropa-Forum* nr. 4/1991, 9-12
- Englund, Peter (1988), *Poltava. Berättelsen om en armés undergang*, Stockh.: Atlantis 1988 (dansk Kbh: Lindhardt og Ringhof 1989)
- Englund, Peter (1993), *Ofredsår. Om den svenske stormaktstiden och en man i dess mitt*, Stck.: Atlantis 1993
- Engman, Max (1983), *Sankt Petersburg och Finland. Migration och Influens 1703-1917*, Helsingfors 1983

- Engman, Max (1991), "Historikerna och nationalstaten", *Historien og historikerne i Norden efter 1965*, Studier i historisk metode 21, Århus Universitetsforlag 1991
- Engman, Max (1995), *Petersburgska vägar*, Helsingfors: Schildts 1995
- Enzensberger, Hans Magnus (1998), "El manifesto hoy" *El Pais* 20/2 1998 (*Jyllands-Posten* maj 1998)
- Erikson, Erik H. (1945), "Childhood and Tradition in Two American Indian Tribes", *Psychoanalytical Study of the Child* 1, New York 1945
- Erikson, Erik H. (1950), *Childhood and Society*, New York 1963
- Ersbøll, Niels og Bostrup, Jens (1998), *Danmark og EU i Europa. En kritisk dialog om velfærd, demokrati og ansvar*, Kbh.: Gyldendal 1998
- Esping-Andersen, Gösta (1985), *Politics against Market. The Social Democratic Road to Power*, Princeton University Press 1985
- Esping-Andersen, Gösta (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton University Press 1990
- Evans, Peter, Rueschemeyer, Dietrich and Theda Skocpol (eds.) (1985), *Bringing the State Back In*, Cambridge University Press 1985
- Fabritius, Knud (1906), *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige. Studier over nationalitetsskiftet i de skaanske Landskaber i de nærmeste Slægtled efter Brømsebro- og Roskildefredene* I-II, Kbh.: Gyldendal 1906, III: Kbh.: Rosenkilde og Bagger 1952, IV: Lund: Gleerups 1958; reprint Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie 1972
- Fabritius, Knud (1937), *Sønderjyllands Historie IV. Tidsrummet 1805-1864*, Kbh.: C.A. Reitzel n.d. (1937)
- Fallmerayer, Jakob Philipp (1830-36), *Geschichte der Halbinsel Morea im Mittelalter* I-II, München, 1830-36 Nachdruck 1966
- Fallmerayer, Jakob Philipp (1835), *Ueber die Entstehung der Neugriechen*, München 1835
- Faubion, James D. (1994), *Modern Greek Lessons. A Primer in Historical Constructivism*, Princeton University Press, 1994
- Fava, Claudio (1991), *La mafia comanda a Catania 1960/1991*, Bari: Laterza 1991
- Febvre, Lucien (1942), *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century. The Religion of Rabelais*, Harvard University Press 1982 (fransk Paris: Albin Michel 1942)
- Febvre, Lucien (1962), "Pour l'histoire d'un sentiment: le besoin de sécurité", in *Pour une histoire à part entière*, Paris 1962
- Feldbæk, Ole (1991a), "Fædreland og indfødsret. 1700-tallets danske identitet", O. Feldbæk (red.), *Dansk identitetshistorie* I, Kbh.: C.A. Reitzels Forlag 1991, 111-229
- Feldbæk, Ole (1991b), "Skole og identitet 1789-1848", O. Feldbæk (red.), *Dansk identitetshistorie* II, Kbh.: C.A. Reitzels Folag 1991, 253-323
- Fentras, James and Wickham, Chris (1988), *Social Memory*, Oxford: Blackwell 1988
- Ferguson, Adam (1767), *An Essay on the History of Civil Society*, Cambridge University Press 1995
- Ferry, Luc (1994), *Den ny økologiske orden*, Kbh.: Munksgaard/Rosinante 1994
- Filippovskij, German J. (1997), "Historical and Cultural Preconditions of Church-State Relationship in Early Russia" ms. for *Kirke, nation og civilt samfund i Rusland og Østeuropa*, CEEK maj 1997 (forthcoming)
- Fine, J.V.A. (1983), *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor: University of Michigan Press 1983
- Fine, J.V.A. (1983), *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor: University of Michigan Press 1983

- Fink, Zera S. (1945), *The Classical Republicans, an Essay in the Recovery of a Pattern of Thought in Seventeenth-Century England*, Evanston 1945
- Flandrin, J.-L. (1983), *Le cuisinier français*, Paris 1983
- Fledelius, Karsten (1993), "Fra rigsdeling og forsøg på samling til middelhavsimperiets sammenbrud", O. S. Due og J. Isager (red.), *Imperium Romanum I*, Århus: Orbis Terrarum 1993, 233-262
- Frandsen, Steen Bo (1993), "Jylland og Danmark – kolonisering, opdagelse eller ligeberettiget sameksistens?", Østergård, U. (ed.), *Dansk identitet?*, Århus Universitetsforlag 1993, 103-29
- Frandsen, Steen Bo (1994), "Regionen i historien", *Den Jyske Historiker* 68, 1994, 7-31
- Frandsen, Steen Bo (1996), *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i danmarkshistorien 1814-64*, Århus Universitetsforlag 1996
- Friedland, Klaus (1991), *Die Hanse*, Stuttgart: Kohlhammer 1991
- Fukuyama, Francis (1989), "The End of History?", *The National Interest* 16, 1989, 3-18
- Fukuyama, Francis (1992), *The End of History and the Last Man*, Harmondsworth: Penguin Books 1992
- Fukuyama, Francis (1995), *Trust. The Social Virtues and the Creations of Prosperity*, London: Hamish Hamilton 1995
- Fure, Odd-Bjørn (1997), *Kampen mot glemselen*, Oslo: Universitetsforlaget 1997
- Furet, François (1982), "Le système conceptuel de la démocratie en Amérique", *L'Atelier de l'historien*, Paris 1982, 217-54
- Furet, François (1995), *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Paris: Robert Laffont/ Calmann-Lévy 1995
- Gannholm, Tore (1994), *Gotland. Östersjöns pärla – centrum för handel och kultur i Östersjöområdet under 2000 år*, Gotland 1994
- Geijer, Erik Gustaf (1816), "Den skandinaviska halfön", *Iduna* 1816
- Gellner, Ernst (1969), *Saints of the Atlas*, London 1969
- Gellner, Ernest (1981), *Muslim Society*, Cambridge University Press 1981
- Gellner, Ernest (1983), *Nations and Nationalism*, Oxford: Basil Blackwell 1983
- Gellner, E. and Waterbury, J. (eds.) (1977), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, London: Duckworth 1977
- Gerner, Kristian (1989), *Svårt att vara ryss. På väg mot postsovetismen. Sex essäer om ryska identitetsproblem*, Bokförlaget Signum, Lund 1989
- Gerner, Kristian (1997), *Centraleuropas historia*, Stckh.: Natur och Kultur 1997
- Gerner, K., Hedlund, S., Sundström, N. (1996), *Hjärnridån. Det europeiska projektet och det gåtfulla Rysland*, Stckh.: Fischer & Co. 1996
- Gerschenkron, Alexander (1962), *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge Mass. 1962
- Gerstenberger, Heide (1973), "Zur Theorie der historischen Konstitution des bürgerlichen Staates", *Probleme des Klassenkampfes* 8/9, 1973, 207-26
- Gibbon, Edward (1776-88), *History of the Decline and Fall of the Roman Empire I-VI*, ed. by David Womersley, Harmondsworth: Penguin Books 1994
- Giddens, Anthony (1984), "Nation-States and Violence", *Conflict and Consensus, Festschrift to Lewis Coser*, New York 1984, 161-74
- Giddens, Anthony (1985), *The Nation-State and Violence*, Cambridge: Polity Press 1985
- Giddens, Anthony (1990), *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press 1990, (dansk *Modernitetens konsekvenser*, Kbh.: Hans Reitzels Forlag 1994)
- Gillis, John (1994), *Commemorations. The Politics of National Identity*, Princeton University Press 1994

- Gillmore, David (1980), *The People of the Plain. Class and Community in Lower Andalusia*, New York 1980
- Glassberg, David (1996), "Public Memory and the Study of Memory", *The Public Historian* 18:2, 1996, 7-23
- Glenny, Misha (1992), *The Fall of Yugoslavia*, Harmondsworth: Penguin Books 1992
- Goldhagen, Daniel J. (1996), *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, New York: Random House 1996
- Gollwitzer, Heinz (1951), "Zur Wortgeschichte und Sinndeutung von 'Europa'", *Saeculum* 2, 161-71, 1951
- Gollwitzer, Heinz (1964), *Europabild und Europagedanke*, München 1964
- Gradel, Ittai (1998), "Den byzantinske forvirring", *Sfinx* 1998:1, 29-34
- Grane, Leif (1998), "Det lutherske kirkesyn og dets kritikere", *Nyhedsbrev fra Center for Europæisk Kirkeret og Kirkekundskab* 4, 7-11 1998
- Graus, Frantisek (1980), *Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter*, Nationes 3, Sigmaringen 1980
- Graziano, L. (1973), "Patron-Client Relationships in Southern Italy", *European Journal of Political Research* 1 1973, 3-34
- Greenfeld, Liah (1992), *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Cambridge Mass.: Harvard University Press 1992
- Gregersen, H.V. (1981), *Slesvig og Holsten før 1830*, Kbh.: Politikens Forlag 1981
- Gress, David (1998), *From PLATO to NATO. The Idea of the West and Its Opponents*, New York: The Free Press 1998
- Groth, Andrzej (1994) (red.), *Zwei hanseatische Städte – Bremen und Danzig im Laufe der Jahrhunderte*, Gdansk: Wydawnictwo Marpress 1994
- Groueff, Stephane (1987), *Crown of Thorns. The Reign of King Boris of Bulgaria 1918-1943*, New York: Madison Books 1987
- Grumstrup, Villiam (1979), *Grækenland uden søjler. Det politiske Grækenland og grækerne*, Kbh.: Gyldendal 1979
- Gustafsson, Harald (1997), *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*, Lund: Studentlitteratur 1997
- Güvenç, Bozkurt (1996), *Türk Kimliği Kültür Tarihinin kaynaklari*, Istanbul: Remzi Kitabevi 1996
- Haas, Ernst B. (1958), *The Uniting of Europe. Political, Social, and Economic Forces 1950-1957*, Stanford University Press 1958
- Hagtvet, Bernt (1989) (red.), *Politikk mellom økonomi og kultur. Internasjonale streifyls over Stein Rokkans politiske sosiologi*, Oslo: Universitetsforlaget 1989
- Halbwachs, Maurice (1950), *The Collective Memory*, New York: Harer and Row 1980
- Halbwachs, Maurice (1992), *On Collective Memory*, ed. by Lewis A. Coser, The University of Chicago Press 1992
- Hallager, Erik (red.), *Hvad Middelhavet gemmer*, Århus: Tidsskriftet Sfinx 1997
- Hall, John A. (1985), *Powers & Liberties. The Causes and Consequences of the Rise of the West*, Penguin Books 1985
- Hall, John A. (1986) (ed.), *States in History*, Oxford: Blackwell 1986
- Hammersheib, Erling (1982), *Ibn Khaldûn, arabisk historieskriver og statsmand 1337-1406*, Kbh.: Museum Tusculanum 1982
- Hannestad, Lise (1979), *Mad og drikke i det antikke Rom*, Århus: Orbis Terrarum 1979
- Hansen, Birthe (1995), "Dansk Baltikumpolitik 1989-1995", *Dansk Udenrigspolitisk Årbog* 1995, 35-66
- Hansen, Anders Høg (1998), "En by – mange historier", *Information* 18. maj, 8

- Hansen, Hans Schultz (1997a), "Schleswigsche Identität in den 1840er Jahren – ein historisches Begriff wird aktuell", *Grenzfriedenshefte* 1997:4, 239-58
- Hansen, Hans Schultz (1997b), "Den slesvig-holstenske patriotiske Forening 1845-1850", *Sønderjyske Årbøger* 1997, 127-158
- Harder, Thomas (1995), *Om folkelighed. Interview*, Kbh.: Gyldendal 1995
- Harder, Thomas (1997), *Italien. Fra Mazzini til Bossi*, Kbh.: Samleren 1997
- Hauge, Hans (1998), *Den danske kirke nationalt betragtet*, Kbh.: Anis 1998
- Hay, Denis (1968), *Europe. The Emergence of an Idea*, Edinburgh University Press 1968
- Hede, Jesper (1994), *Dante og Islam*, *Rids* nr. 131, Kbh.: Romansk Institut K.U. 1994
- Hedeager, Lotte (1993), "Krigerøkonomi og handelsøkonomi i vikingetiden", *Lund* 1993, 44-68
- Hedegaard, Lars (1997), "Øresundsforbindelsen i perspektiv – regioner og stat" og "Modspil til det indre marked. Regional udvikling og regionalpolitik i Europa", *Temaer til tiden* 1, Kbh.: Gyldendal, 1997, 6-85
- Hedegaard, Lars and Lindström, Bjarne (1998), *The NEBI Yearbook*. North European and Baltic Sea Integration, Berlin: Springer 1998
- Heine, Thomas (1998), "Stilfærdigt svensk Amsterdam-ja" *Jyllands-Posten* 1/5 1998, 6
- Helk, Vello (1993), *Estlands historie*, Odense Universitetsforlag 1993
- Henningsen, Lars N. og Hansen, Hans Schultz (1997), "Sønderjylland og "Slesvig" – i anledning af Region Sønderjylland/Slesvig", *Sønderjyske Årbøger* 1997, 5-26
- Hettne, Björn (1990), *Development Theory and the Three Worlds*, London: Longman 1990
- Hettne, Björn (1994), *Den europeiske paradoxen*. Om integration och desintegration i Europa, Stockh.: Nerenius & Santerius 1994
- Hettne, Björn, Sörlin, Sverker og Østergård, Uffe (1998), *Den globala nationalismen*, Stckh.: SNS förlag (in press)
- Heurlin, Bertel (1996), *Verden år 2000. Teorier og tendenser i international politik*, Kbh.: Gyldendal 1996
- Heurlin, Bertel (1997), "Dansk forsvarspolitik. En ny verden – en ny forsvarspolitik", *Fokus* 1997:5
- Hitchins, Keith (1994), *Rumania 1866-1947*, Oxford: Clarendon Press 1994
- Hobsbawm, E. J. (1962), *The Age of Revolution 1789-1848*, London: Weidenfeld and Nicolson 1962
- Hobsbawm, E. J. (1975), *The Age of Capital 1848-1875*, London: Weidenfeld and Nicolson 1975
- Hobsbawm, E. and Ranger, T. (1983) (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press 1983
- Hobsbawm, E. J. (1987), *The Age of Empire 1875-1914*, London: Weidenfeld and Nicolson 1987
- Hobsbawm, E. J. (1990), *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge University Press 1990
- Hobsbawm, E. J. (1994), *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991*, London: Michael Joseph 1994
- Hofstadter, Richard (1948), *The American Political Tradition*, New York: Vintage Books 1975
- Hofstadter, Richard (1972), *The Idea of a Party System*. The Rise of Legitimate Opposition in the United States, 1780-1840, Berkeley: The University of California Press 1972
- Hodges, Richard (1982), *Dark Age Economics. The Origins of Towns and Trade AD 600-1000*, London: Duckworth 2. ed. 1989
- Holm, Ulla (red.) (1995), *Middelhavet – et sikkerhedsproblem*, Kbh.: Europabevægelsen i Danmark 1995
- Homans, George C. (1941), *English Villagers of the 13th Century*, New York 1960
- Homans, George C. (1950), *The Human Group*, New York 1950 (dansk *Menneskegruppen*, Kbh.: Paludans Forlag 1966)

- Horkheimer, Max og Adorno, Th. (1944), *Oplysningens dialektik*, Kbh.: Gyldendal 1972 (tysk udg. Amsterdam 1947)
- Howard, Michael (1981), *The Lessons of History*, Oxford University Press 1991
- Huang, Ray (1988), *China. A Macrohistory*, New York: M.E. Sharpe 1997
- Hughes, Robert (1980), *The Shock of the New. Art and the Century of Change*, London: BBC 1980 (*Det chokerende nye*, Kbh.: Samlerens Forlag 1981)
- Huntington, Samuel (1993), "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs* 72:3, 22-49, 1993
- Huntington, Samuel (1996), *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Simon & Schuster 1996
- Hutton, Patrick (1993), *History as an Art of Memory*, Hanover: University of Vermont Press 1993
- Hylland Eriksen, Thomas (1992), *Us and Them in Modern Societies. Ethnicity and Nationalism in Trinidad, Mauritius and Beyond*, Oslo: Scandinavian University Press 1992
- Ibn Khaldun (1379), *The Muqaddimah* (Indledning til historien) transl. by Franz Rosenthal I-III, London: Routledge and Kegan Paul 1958, på dansk oversat i uddrag af E. Hammershaib 1982
- Ignatieff, Michael (1994), *Blood and Belonging*, London: Vintage 1994
- Inalcik, Halil (1973), *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*, London: Phoenix 1994
- Iversen, Peter Kr. (1954-55), "Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog i uddrag ved P. Kr. Iversen", *Sønderjyske Årbøger* 1954-55 og "Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog 1831-36", Aabenraa: Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland 1988
- Irving, David (1977), *Hitler's War*, London 1977
- Irving, David (1996), *Goebbels. Mastermind of the Third Reich*, London 1996
- Islamiglu, Huri and Keyder, Caglar (1977), "Agenda for Ottoman History", *Review* I:1 1977, 31-55
- Iversen, Lise (1957), *Kjetterkirken i Bosnia*, Kbh.: Gads Forlag 1957
- Izetbegovic, 'Alija 'Ali (1994), *Islam Between East and West*, Ankara: Ankara Municipality 1994
- Jacobsen, Per (1989), *Serbisk litteraturhistorie*, Kbh. Universitet: Slavisk Institut 1989
- Jelavich, Barbara (1983), *History of the Balkans I-II*, Cambridge University Press 1983
- Jensen, B.E. m.fl. (1996) (red.), *Erindringens og glemslens politik*, Kbh.: Roskilde Universitetsforlag 1996
- Jensen, B.E. m.fl. (1997), *Danmarkshistorier – en erindringspolitisk slagmark I-II*, Kbh.: Roskilde Universitetsforlag 1997
- Jensen, Erik Vagn (1977), *Ukendte naboer – sovjetrepublikkerne Estland/Letland/Litauen*, Kbh.: Gyldendal 1977
- Jensen, Frede P. (1976), "Den danske "indkredsning" af Vasa-tidens Sverige", *Historisk Tidsskrift* 76, 1976, 1-23
- Jensen, Frede P. (1993), "Frederik II og truslen fra de katolske magter 1571-88", *Historisk Tidsskrift* 93:2, 1993, 233-78
- Jerichow, A. and J. Bæk Simonsen (eds.), *Islam in a Changing World*, Richmond: Curzon 1997
- Joenniemi, Pertti (1997) (ed.), *Neo-Nationalism or Regionality. The Restructuring of Political Space Around the Baltic Rim*, Stck.: NordREFO 1997:5
- Jones, E.L. (1981), *The European Miracle. Environments, economies and geopolitics in the history of Europe and Asia*, Cambridge University Press 1981
- Judt, Tony (1992), "The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe", *Daedalus* 121:4, 1992, 83-118
- Judt, Tony (1996), *A Grand Illusion? An Essay on Europe*, Harmondsworth: Penguin Books 1996
- Kaplan, Robert D. (1993), *Balkan Ghosts. A Journey Through History*, London: Macmillan 1993
- Kappeler, Andreas (1990), *Russland als Vielvölkerreich*, München: Verlag C.H. Beck 2. udg. 1993
- Karlsson, Ingmar (1996), *Europa och folken. En europæisk nation eller nationernes Europa?* Stckh. 1996 (dansk *Europa og folkene*, Kbh.: Fremad 1997)

- Kaul, Flemming (1981), *Gundestrukturen*, Kbh.: Nationalmuseet 1981
- Kavafis, Konstantin, "Medens vi ventede på barbarerne", oversat af Bjarne Schartau i Bærentzen, Nørgaard og Smith 1980, 5-6
- Kazan, Izil (1996), "Tyrkiet mod det 21. århundrede – Tyrkiets nationale diskurser: osmannisme, islamisme, tyrkisme og kemalisme", *Arven fra Osmannerriget – Balkan og Tyrkiet i går og i dag*, *Den Jyske Historiker* 74 1996, 79-98
- Kazancigil, Ali and Özbudun, Ergun (eds.) (1981), *Atatürk. Founder of a Modern State*, London: Hurst 1981
- Kearney, Hugh (1989), *The British Isles. A History of Four Nations*, Cambridge University Press 1989
- Kehr, Eckert (1930), *Schlachtflottenbau und Parteipolitik, 1894-1901*, Berlin 1930 (optryk Vaduz 1966)
- Kehr, Eckart (1965), *Der Primat der Innenpolitik*, Hrsg. von H.-U. Wehler, Berlin 1965
- Keller, Werner (1966), *Spredt blandt folkeslagene I-III*, Kbh.: Fremad 1968
- Kennan, George F. (1993), "The Balkan Crisis: 1913 and 1993", *The New York Review of Books* July 15, 1993, 3-8
- Kepel, Gilles (1991), *Les banlieues de l'Islam. Naissance d'une religion en France*, Paris: Seuil 1991
- Kepel, Gilles (1994), *A L'ouest d'Allah*, Paris: Seuil 1994
- Kershaw, Ian (1985), *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation*, London: Edward Arnold 1993
- Keyder, Caglar (1979), "The Political Economy of Turkish Democracy", *New Left Review* 115, 1979, 3-44.
- Keyder, Caglar (1983), "Small Peasant Ownership in Turkey", *Review* VII:1, 1983, 53-107
- Kieniewicz, Stefan (1968) (ed.), *History of Poland*, Warszawa: PWN Publishers 1968
- Kierkegaard, Søren (1845), "In Vino Veritas". *En Erindring efterfortalt af William Afham*, *Værker i Udvalg I* ved F.J. Billeskov Jansen, Kbh.: Gyldendal 1950, 205-59 (= *Samlede Værker* 2. udg. VI, 21-97
- Kirby, David (1990), *Northern Europe in the Early Modern Period. The Baltic World 1492-1772*, London: Longman 1990
- Kirby, David (1994), *The Baltic World. Europe's Northern Periphery in an Age of Change 1772-1992*, London: Longman 1994
- Kirk, Hans (1926), "Religion og Hartkorn", *Clarté I*, optrykt i *Det borgerlige frisinds endeligt*, Kbh. 1969, 21-23
- Kirk, Hans (1928), *Fiskerne*, Kbh: Gyldendal 1969
- Kitch, M. J. (1967), *Capitalism and the Reformation*, London: Longman 1967
- Kitsikis, Dimitri (1985), *L'Empire ottoman*, Paris: P.U.F. 1985
- Kivikari, Urpo (1996), *The Legacy of the Hansa*, Helsinki: Otava 1996
- Kjærgaard, Thorkild (1985), "The Farmer Interpretation of Danish History", *Scandinavian Journal of History* 10, 1985, 97-118
- Kjærgaard, Thorkild (1991), *Den danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*, Kbh.: Gyldendal
- Klinge, Matti (1983), *Runebergs två fosterland*, Borgå 1983
- Klinge, Matti (1991), *Let Us be Finns*, Helsinki: Otava Publ. 1991
- Klinge, Matti (1993), *The Finnish Tradition*, Helsinki: Otava Publ. 1993
- Klinge, Matti (1994), *The Baltic World*, Helsinki: Otava 1994
- Knudsen, Anne (1986), "Korsikansk vendetta – blodhævn som samfundsorden", *Sfinx* 1986:4, 135-41

- Knudsen, Anne (1988), "Indre farvande: Middelhavet", Boll-Johansen og Harbsmeier 1988, 113-139
- Knudsen, Anne (1989), *En ø i historien. Korsika. Historisk antropologi 1730-1914*, Kbh.: Basilisk 1989
- Knudsen, Tim (1993), *Den danske stat i Europa*, Kbh.: Jurist- og Økonomforlaget 1993
- Knudsen, Tim (1995), *Dansk statsbygning*, Kbh.: Jurist- og Økonomforlaget 1995
- Knudsen, Tim (1997), "Tilblivelsen af den universalistiske velfærdsstat" (MS); baggrundspapir til konferencen Den nordiske, universalistiske velfærdsstat og dens baggrund, Bjerremark jan. 1997
- Kósa, Lázlo (1994) (Hrsg.), *Die Ungarn. Ihre Geschichte und Kultur*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994
- Kommisrud, Arne (1989), "Den 'seine Rokkan'", Hagtvat 1989, 219-41
- Kommisrud, Arne, (1995) *Stat, Nasjon, Imperium. Habsburgmonarkiet, Tsar-Russland og Sovjetunionen. Et historisk-sosiologisk perspektiv*, Oslo: Spartacus Forlag 1995
- Koops, Wilhelm (1993), *Südtondern in der Zeit der Weimarer Republik (1918-1933). Ein Landkreis zwischen Obrigkeitsstaat und Diktatur, Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins* Bd. 101, 1993
- Korsgaard, Ove (1997), *Kampen om Lyset*, Kbh.: Gyldendal 1997
- Koselleck, Reinhardt (1979), *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt: Suhrkamp 1979 (*Futures Past. On the Semantic of Historical Time*, Cambridge Mass. 1985)
- Koestler, Arthur (1940), *Mørke midt på dagen*, Kbh.: Branner og Korch 194, genoptryk Fremad 1988
- Krugman, Paul (1994), *Peddling Prosperity*, Stanford University Press 1994
- Krugman, Paul (1996), *Pop Internationalism*, Stanford University Press 1996
- Krugman, Paul (1996a), "Stable prices and fast growth: just say no", *The Economist* 31/8 1996, 17-20
- Krzyzanowski, K. *Gdansk. From the Hanseatic League to Solidarity*, Warszawa n.d.
- Küng, Andreas (1971), *Estland – en studie i imperialism*, Stck.: Aldus 1971
- Küng, Andreas (1989), *Estland vaknar*, Stck.: Sellin & Blomquist 1989
- La España Árabe. Legado de un paraíso*, Madrid: Editorial Casariego 1990
- Lambert, Andrew (1994), "'Port of a Long Line of Circumvallation to Confine the Future Expansion of Russia', Great Britain and the Baltic, 1809-1890," Rystad, Böhme, Carlgren I, 1994, 297-334
- Lapidus, Ira M. (1988), *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press 1988
- Lázár, István (1997), *Transylvania. A Short History*, Budapest: Corvina 1997
- Lazarsfeld, Paul F., Marie Jahoda, Hans Zeisel (1933), *Die Arbeitslosen von Marienthal*, 2. udg. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1975
- Laursen, Johnny (1996), "Indenrigspolitikens fortsættelse med andre midler? Samspeilet mellem indenrigspolitik og udenrigsøkonomi i nyere dansk historie", *Den Jyske Historiker* 73, 1996, 55-73
- Le livre noir du communisme* Paris 1997
- Lerner, Daniel (1958), *The Passing of Traditional Society*, New York 1958
- Lévy, Bernard-Henri (1993), "Europa dør i Sarajevo", interview ved Merete Lauridsen, *Information* 14/8 1993
- Lewis, Bernard (1963), *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, University of Oklahoma Press 1963
- Lewis, B. and Schnapper, D. (1994) (eds.), *Muslims in Europe*, London: Pinter Publ. 1994
- Lieven, D.C.B. (1989), *Russia's Rulers under the Old Regime*, New Haven: Yale University Press 1989
- Lieven, Dominic (1992), *The Aristocracy in Europe 1815-1914*, London: Macmillan 1992

- Lieven, Dominic (1994), *States and Elites in 19th century Russia*, Örebro: De svenska historiedagarna, oktober 1994 (MS)
- Lieven, Dominic (1995), "The Russian Empire and the Soviet Union as Imperial Polities", *Journal of Contemporary History* 1995
- Lind, John (1989), *Mellem "venska" og "vinska". Finsk fra almuesprog til statsbærende kultursprog*, Finsk afdeling Kbh. Universitet 1989
- Lind, John og Jarl Gallén (1991), *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida Östgräns II*, Skrifter utgivna av Svenska Litteratur Sällskapet i Finland nr. 427:2, Helsingfors 1991
- Lindenfeld, Frank (ed.) (1968), *Reader in Political Sociology*, New York: Funk & Wagnalls 1968
- Lindhardt, P. G. (1959), *Vækkelse og kirkelige retninger*, Århus: Aros 3 udg. 1978
- Lindhardt, P. G. (1968), "Fra statskirke til folkekirke", i Rald m.fl. *Den danske folkekirke*, Kbh.: Hans Reitzel 1968, 42-53
- Lindström, Ulf (1985), *Fascism in Scandinavia 1920-1940*, Stockholm: Almquist & Wicksell 1985
- Linton, Michael (1974), *Kalmarunionen*, Kbh.: Gyldendal 1974
- Linton, Michael (1997), *Margareta. Nordens drottning 1375-1412*, Stckh.: Atlantis 1997
- Linz, Juan J. (1964), "An Authoritarian Regime. The Case of Spain", Allard and Littunen (eds.), *Cleavages, Ideologies and Party Systems*, Helsinki 1964, 291-341
- Linz, Juan J. (1979), "Europe's Southern Frontier: Evolving Trends toward What?" *Daedalus* 1979, 175-209
- Linz, Juan J. and de Miguel, Amado (1966), "Within-Nation Differences and Comparisons: The Eight Spains", i R. L. Merrit and S. Rokkan (eds.): *Comparing Nations*, New Haven: Yale University Press 1966, 267-320
- Liversage, Toni (1972), "Jugoslavisk litteratur", H. Hertel og T. Liversage (red.), *Moderne slavisk litteratur*, Kbh.: Chr. Ejlers' forlag 1972, 285-325,
- Locke, John (1683), *Two Treatises of Government*, ed. by Mark Goldie, London: Everyman 1993
- Lowenthal, David (1997), "History and Memory", *The Public Historian* 19:2, 1997, 31-39
- Lund, Erik, Pihl, Mogens, Sløk, Johannes (1962), *De europæiske idéers historie*, Kbh.: Gyldendal 1962
- Lund, Joachim (1995), "Lebensraum og kollaboration 1941-43", *Den Jyske Historiker* 71, 1995, 19-40
- Lund, Jørn (1995), "Sproget er et fælles vilkår, som man ikke kan sætte sig ud over", Thomas Harder, *Om folkelighed*, Kbh.: Gyldendal 1995, 23-32
- Lund, Niels (1993) (red.), *Norden og Europa i vikingetid og tidlig middelalder*, Kbh.: Museum Tusculanum 1993
- Lyby, Thorkild C. (1983), "Luthers syn på forholdet mellem kristendom og samfund", *Acta Jutlandica* LXII:3, 1983, 9-46
- Løgstrup, K. E. (1982), *System og Symbol*, Århus: Aros 1982
- Lönnroth, Erik (1934), *Sverige och Kalmarunionen 1397-1457*, Göteborg: University Press 1934
- Lönnroth, Erik (1977), *Scandinavians. Selected Historical Essays*, Göteborg 1977
- Macartney, C.A. (1962), *Hungary. A Short History*, Edinburgh University Press 1962
- Macartney, C.A. (1969), *The Habsburg Empire, 1790-1918*, London: Weidenfeld and Nicolson 1969
- Macfie, A.L. (1994), *Atatürk*, London: Longman 1994
- Mackenzie, W.J.M. (1967), *Politics and Social Science*, Harmondsworth: Penguin Books 1967
- Magnusson, Märta-Lisa, Clemmesen, M.H. og Faurby, Ib (1994), *Tatarstan, Basjkortostan, Udmurtien – en landebeskrivelse*, Kbh.: SNU 1994
- Magris, Claudio (1986), *Donau. En følsom rejse fra den store flods kilder til Sortehavet*, Kbh.: Samleren 1989

- Mahan, A.T. (1890), *The Influence of Sea Power Upon History 1660-1783*, New York: Dover Publ. 1987
- Malcolm, Noel (1994), *Bosnia. A Short History*, London: Macmillan 1994
- Malcolm, Noel (1998), *Kosovo. A Short History*, London: Macmillan 1998
- Malinowski, Bronislaw (1922), *Argonauts of the Western Pacific*, London 1922
- Mannheim, Karl (1927), "Das Konservative Denken"; *Archiv fur Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, vol. 57, 20: 4, 1927
- Manniche, J., Torntoft, P., Østergård, U. (1978), *Historieopfattelse og samfundsudvikling*, Kbh.: Danmarks Radio 1978
- Mansel, Philip, (1995), *Constantinople. City of the World's Desire 1453-1924*, Harmondsworth: Penguin Books 1997
- Marshall, T.H. (1950), *Citizenship and Social Class and Other Essays*, Cambridge University Press 1950
- Martinussen, John (1987), *Politik og udvikling i den 3. verden. En introduktion til økonomisk og politisk udviklingsteori*, Kbh.: Mellemlfolkeligt Samvirke 1987
- Marx, Karl (1867), *Das Kapital* I-III, Berlin: Dietz Verlag 1970
- Marx, Karl og Engels, Friedrich (1848), "Det kommunistiske Manifest", K. Marx og F. Engels, *Udvalgte Skrifter* I-II (MEUS), Kbh.: Tidens Forlag 1952
- Marx, Karl og Engels, Friedrich (1850-80), *Verdensmarkedet. Avisartikler, breve m.v.*, udg. af Morten Thing og Kjeld Schmidt, vol. I-II, Århus: Modtryk 1977, vol. III Kbh.: Tiderne Skifter 1988
- McCarthy, Justin (1995), *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, London: The Darwin Press, 1995
- McGuire, Brian (ed.) (1996), *The Birth of Europe. Denmark and Europe in the Middle Ages*, Kbh.: C. A. Reitzel 1996
- McNeill, William H. (1963), *The Rise of the West. A History of the Human Community*, The University of Chicago Press 1963
- McNeill, William H. (1976), *Europe's Steppe Frontier. 1500-1800*, The University of Chicago Press 1976
- McNeill, William H. (1978), *The Metamorphosis of Greece since World War II*, Chicago University Press 1978
- McNeill, William H. (1982), *The Pursuit of Power. Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000*, The University of Chicago Press 1982
- Merton, Robert K. (1949), *Theory and Social Structure*, London 1949
- Mill, John Stuart (1861), *Considerations on Representative Government*, London 1861
- Milward, Alan (1992), *The European Rescue of the Nation State*, London: Routledge 1992
- Mogensen, Carsten (1981), *Dansk i Hagekorsets skygge*, Flensborg: Dansk Studiesamling 1981
- Monnet, Jean (1976), *Mémoires*, Paris: Fayard 1976 (dansk *Mit liv*, Kbh.: Forum 1987)
- Moore, Barrington (1966), *The Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of Modern World* Boston: Beacon Press 1966
- Mouritzen, Hans (1997), "Denmark in the Post-Cold War Era: The Salient Action Spheres", *Danish Foreign Policy Yearbook* 1997, 33-51
- Mouzelis, Nicos (1978a), "The Greek Elections and the Rise of Pasok", *New Left Review* 108, 1978, 59-76
- Mouzelis, Nicos (1978b), "Class and Clientelistic Politics, Greece", *The Sociological Review* 26 1978, 471-97
- Mouzelis, Nicos (1978c), *Modern Greece. Facets of Underdevelopment*, London: Macmillan 1978

- Mouzelis, Nicos (1980), "Capitalism and the Development of the Greek State", R. Scase (ed.), *The State in Western Europe*, London 1980, 241-73
- Møller, Erik (1958), *Helstatens Fald I-II*, Gad, Kbh. 1958, reprint 1973
- Mørch, Henning, "Jugoslaviskhed", *Hinsides Habsburg, Den Jyske Historiker* 57, 1991, 90-111
- Mørch, Søren, Necef, M. m.fl. (1992), *Tyrkiet mellem Europa og Mellemøsten*, Herning: Systime 1992
- Mylius, Marianne Vollerup de m.fl. (1982), *Alt roligt i Schipka-passet. Einar de Mylius og Bulgariens befrielse 1878*, Kbh.: Det Kgl Bibliotek 1982
- Naisbitt, John (1995), *Global Paradox*, New York: Avon Books 1995
- Nestors krønike. Beretningen om de Svundne År (1113), oversat og kommenteret af G. O. Svane, Århus: Wormianum 1983
- Necef, Mehmet Ümet (1994), *Jeg vil ikke være en simpel fremmedarbejder som min far*, Odense Universitetsforlag 1994
- Neumann, Iver B. and Wæver, Ole (1996) (eds.), *The Future of International Relations*, London: Routledge 1996
- Niebuhr, H. Richard (1929), *The Social Sources of Denominationalism*, Cleveland: Meridian Books 1957
- Nisbet, Robert (1980), *History of the Idea of Progress*, New York: Basic Books 1980
- Nora, Pierre (1984), "Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux, i P. Nora (ed.), *Les lieux de mémoire. La République*, Paris: Gallimard 1984, xv-xlii
- Nora, Pierre (1984-92) (ed.), *Les lieux de mémoire. I. La République, II. La nation, III. Les Frances*, Paris: Gallimard 1984-92
- Nordberg, Michael (1984), *Den dynamiske middelalder*, Kbh.: Per Kofoed 1987
- Nordberg, Michael (1988), *Profetens folk. Stat, samhälle och kultur i Islam under tusen år*, Stckh.: Tiden 1988
- Nordberg, Michael (1993), "Renässansmänniskan". *1400-talets Italien – myter och verklighet*, Stckh.: Tidens Förlag 1993 (dansk 1996)
- Notaker, Henry (1982), *Cæsars barnebarn. Politisk liv i Frankrike, Italia og Spania*, Oslo: Aschehoug 1982
- Nørretranders, Bjarne (1959), *Ivan den Skrækkelige. Brevveksling med Kurbskij 1564-1579*, Kbh. 1959
- Nørretranders, Bjarne (1964), *The Shaping of Czardom under Ivan Groznyj*, Kbh. 1964
- Oakley, Stewart P. (1994), "Trade, Peace and the Balance of Power. Britain and the Baltic, 1603-1802", Rystad, Böhme, Carlgren I, 1994, 221-57
- Obolensky, Dimitri (1971), *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, New York: St. Vladimir's Seminary Press 1982 reprint
- Obolensky, Dimitri (1994), *Byzantium and the Slavs*, New York: St. Vladimir's Seminary Press 1994
- Okey, Robin (1982), *Eastern Europe 1740-1980. Feudalism to Communism*, London: Hutchinson 1982
- Olesen, Jens E. (1994), "Erik af Pommern og Kalmarunionen. Regeringssystemets udformning 1389-1439), P. Ingesman og J. V. Jensen (red.), *Danmark i senmiddelalderen*, Aarhus Universitetsforlag 1994, 143-65
- Olesen, T. B., Sørensen, N. A., Østergård, U. (1986), *Fascismen i Italien*, Århus Universitetsforlag 1986
- Olsen, Gunnar (1963), *Den unge enevælde 1660-1721*, Kbh.: Politikens Danmarkshistorie 8, 1963
- Oredsson, Sverker (1992), *Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget. Historieskrivning och kult*, Lund University Press 1992

- Paasivirta, Juhani (1981), *Finland and Europe. The Period of Autonomy 1808-1914*, London: Hurst 1981
- Paasivirta, Juhani (1988), *Finland and Europe. The Early Years of Independence 1917-1939*, Helsinki: SHS 1988
- Palmer, Alan (1992), *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*, London: John Murray 1992
- Palmer, R. R. (1959), *The Age of the Democratic Revolution I-II*, Princeton University Press 1959 and 1964
- Parker, Geoffrey (1976), "If the Armada had landed", *History* 61, 1976 (optrykt i G. Parker, *Spain and the Netherlands 1559-1659*, London 1979)
- Parker, Geoffrey (1988), *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, Cambridge University Press 1988
- Parsons, Talcott (1937), *The Structure of Social Action: A Study in Social Theory with Special reference to a Group of Recent European Writers*, New York: The Free Press 1937
- Parsons, Talcott (1951), *The Social System*, Glencoe Ill.: The Free Press 1951
- Pedersen, Olaf (1962), *Middelalderens verdensbillede. Astronomi og kultur i middelalderen*, Kbh.: Munksgaards Forlag 1962
- Pedersen, Olaf (1963), "Middelalderens tænkning og videnskab", *Vor Kulturarv II*, Kbh.: Forlaget for faglitteratur 1963, 501-66
- Pedersen, Olaf (1979), *Studium Generale. De tidligste europæiske universiteter*, Kbh.: Gyldendal 1979
- Pelt, Mogens (1995), "Perikles og Hitler", *Sfinx* 18:4, 1995, 152-57
- Pelt, Mogens (1996), "De osmanniske grækere 1830-1823", *Arven fra Osmannerriget – Balkan og Tyrkiet i går og i dag*, *Den Jyske Historiker* 74, 1996, 63-72
- Pentzopoulos, D. (1962), *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, Paris: Mouton 1962
- Peristianyi, J.G. (1966), *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, London 1966
- Perry, Duncan M. (1993), *Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria, 1870-1895*, North Carolina: Duke University Press, 1993
- Petrovich, Michael Boro (1976), *A History of Modern Serbia, 1804-1918 I-II*, New York: Harcourt, Brace, Jovanovich 1976
- Pettegree, A., Duke, A., Lewis, G. (1994) (eds.), *Calvinism in Europe 1540-1620*, Cambridge University Press 1996
- Pierret, Georges (1997), *Régions d'Europe. La face cachée de l'Union. Une aventure vécue*, Rennes: Éditions Apogée 1997
- Pierson, George Wilson (1938), *Tocqueville and Beaumont in America*, New York 1938.
- Pirjevic, Jozef (1993), *Il Giorno di San Vito. Jugoslavia 1918-1992. Storia di un tragedia*, Torino: Nuova Eri 1993
- Pipes, Richard (1974), *Russia under the Old Regime*, Harmondsworth: Penguin Books 1990
- Pipes, Richard (1992 and 1994), *Pocket Europe*, London: The Economist 1992 and 1994
- Pipes, Richard (1995), *Three "Whys" of the Russian Revolution*, New York: Vintage Books 1995
- Pirson, Mark (ed.) (1994), *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, Cambridge Mass.: Harvard University Press 1994
- Pitt-Rivers, Julian (1954), *The People of the Sierra*, University of Chicago Press 1961
- Pocock, J. G. A. (1971), *Politics, Language and Time. Essays on Political Thought*, London: Methuen 1971
- Pocock, J. G. A. (1972), "Virtue and Commerce in the Eighteenth Century", *Journal of Interdisciplinary History* III, 1972, 119-134

- Pocock, J. G. A. (1975), *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton University Press 1975
- Pocock, J. G. A. (1981), "The Machiavellian Moment revisited", *Journal of Modern History* 53, 1981
- Poggi, Gianfranco (1978), *The Development of the Modern State. A Sociological Introduction*, Stanford University Press 1978
- Pomian, Krzysztof (1990), *L'Europe et ses nations*, Paris: Le Débat Gallimard 1990
- Pomian, Krzysztof (1992), "L'Europe et ses frontières", *Le Débat* 68, 1992, 28-47
- Popinski, Roman (1991), "Die neue Hanse und Osteuropa: Auf der Suche nach der neuen Ordnung", *Nordeuropa-Forum* nr. 4/1991, 19-22
- Popper, Karl (1945), *The Open Society and Its Enemies I-II*, London: Routledge and Kegan Paul 1945
- Popper, Karl (1957), *Poverty of Historicism*, London: Routledge and Kegan Paul 1957
- Porter, Michael E. (1991), *The Competitive Advantage of Nations*, London: Macmillan 1991
- Poulsen-Hansen, Lars (1994), *Centralasien. Kasakhstan, Kyrgysstan, Tadsjikistan, Turkmenistan, Usbekistan – en landebeskrivelse*, Kbh.: SNU 1994
- Prunk, Janko (1996), *A Brief History of Slovenia*, Ljubljana: Založba Grad 1996
- Radcliffe-Brown, Alfred, (1922), *The Andamans*, London 1922
- Rahbek Schmidt, Knud (1964), *Soziale Terminologie in russischen Texten des frühen Mittelalters*, Kbh.: Munksgaard 1964
- Rahbek Schmidt, Knud (1970), "The Varangian Problem. A brief history of the controversy", K. Hannestad e.a. (eds.), *Varangian Problems, Scando Slavia Supplementum I*, Kbh.: Munksgaard 1970, 7-20
- Rasmussen, Erik (1968), *Komparativ Politik I-II*, Kbh.: Gyldendal 1968
- Rasmussen, Knud (1973), *Die livländische Krise 1554-1561*, Kbh.: Universitetsforlaget 1973
- Rasmussen, Knud (1977), "Forskningsoversigt: Velikij Novgorod i moderne sovjetisk historiografi", *Svantevit. Dansk Tidsskrift for Slavistik* II:2, 1977
- Raudonikas, W.J. (1930), *Die Normannen der Wikingerzeit und das Ladogabebiet*, Stck. 1930
- Ravn, Peter (1993), *Polen – en landebeskrivelse*, Kbh.: SNU 1993, 2. ed. 1995
- Ravn, Peter (1996), *Bristede illusioner. Nationale og regionale konflikter i det nye Østeuropa*, Kbh.: Gyldendal 1996
- Reeves, Richard (1982), *American Journey, Travelling with Tocqueville in Search of Democracy in America*, New York 1982
- Reich, Robert (1991), *The Work of Nations*, New York: Vintage 1991
- Rian, Øystein (1997), *Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648, Danmark-Norge 1380-1814* vol. II, Oslo: Universitetsforlaget 1997
- Riha, Thomas (ed.), *Readings in Russian Civilization I-III*, University of Chicago Press 1964
- Riis, Carsten (1994), "Religion og historie på Balkan", *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 24, 1994, 39-61
- Riis, Carsten (1996), "Balkans muslimer og de osmanniske efterfølgerstater", *Arven fra Osmannerriget – Balkan og Tyrkiet i går og i dag, Den Jyske Historiker* 74 1996, 108-120
- Riis, Carsten (1998), *Den osmanniske arv. Religion, politik og historie i Bulgarien og på Balkan*, religionsvidenskabeligt Institut, Århus Univetsitet (MS), 1998
- Roesdahl, Else (1987), *The Vikings*, Harmondsworth: Penguin Press 1991 (*Dansk Vikingernes verden*, Kbh.: Gyldendal 1987)
- Roesdahl, Else (1994), "Vikingerne i dansk kultur", *Fortid og Nutid* 1994:2, 158-172
- Roberts, Michael, *Gustavus Adolphus. A History of Sweden I-II*, Cambridge University Press 1953-58

- Roberts, Michael (1968), *Sweden as a Great Power 1611-1697*, London: Edward Arnold 1968
- Roberts, Michael (1968), *The Early Vasas. A History of Sweden 1523-1611*, Cambridge University Press 1968
- Roberts, Michael (1973), *Gustavus Adolphus and the Rise of Sweden*, London: Longman 1992
- Roberts, Michael (1979), *The Swedish Imperial Experience 1560-1718*, Cambridge University Press 1979
- Roberts, Michael (1986), *The Age of Liberty. Sweden 1719-1772*, Cambridge University Press 1986
- Rokkan, Stein (1970) (ed.), *Citizens, Elections, Parties. Approaches to the Comparative Study of the Process of Development*, Oslo: Universitetsforlaget 1970
- Rokkan, Stein (1975), "Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe." in Tilly 1975
- Rokkan, Stein (1980), "Territories, Centres and Peripheries: Toward a Geoethnic–Goeconomic-Geopolitical Model of Differentiation within Western Europe", J. Gottman (ed.), *Centre and Periphery. Spatial Variations in Politics*, London: Sage 1980
- Rokkan, Stein (1987), *Stat, nasjon, klasse. Essays i politisk sosiologi*, red. Bernt Hagtvet Oslo: Universitetsforlaget 1987
- Romano, Ruggiero (1996), *Europa e altre saggi di storia*, Roma: Donzelli editore 1996
- Rostow, Walt W. (1959), *Den økonomiske udviklings faser. Et ikke-kommunistisk manifesto*, Kbh.: Munksgaard 1963
- Rousseau, J.-J. (1762), *Du contra social*, Genève 1762 (dansk overs.)
- Runciman, Steven (1968), *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge University Press 1968
- Rystad, Göran, Böhme, K.-R., Carlgren, W. (1994) (eds.), *In Quest of Trade and Security. The Baltic in Power Politics I: 1500-1890*, Lund University Press 1994
- Rystad, Göran, Böhme, K.-R., Carlgren, W. (1995) (eds.), *In Quest of Trade and Security. The Baltic in Power Politics II: 1890-1990*, Lund University Press 1995
- Saccà, Antonion (1995), *Storia della sociologia*, Roma: Newton Compton editore 1995
- Samardjitch, Radovan (1994), *Mehmed Sokolovitch. Le destin d'un grand vizir*, Lausanne: Éditions l'Age de l'Homme 1994
- Sartre, Jean-Paul (1961), "Forord" til Franz Fanon, *Fordømte her på jorden* Kbh.: Rhodos 1966
- Sapelli, Giulio (1994), *Cleptocrazi. Il 'meccanismo unico' della corruzione tra economia e politica*, Milano: Feltrinelli 1994
- Saussures, Fernand de (1916), *Cours de linguistique générale*, 1916
- Sawyer, Peter H. (1982), *Kings and Vikings. Scandinavians and Europe A.D. 700-1100*, London: Methuen 1982
- Schanz, Hans-Jørgen (1973), *Til rekonstruktion af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status*, Århus: Modtryk 1973
- Schanz, Hans-Jørgen (1996), *Det historiske. Refleksioner over historie og metafysik*, Århus: Modtryk 1996
- Schevill, Ferdinand (1933), *History of the Balkan Peninsula*, New York 1991 (reprint)
- Schlögel, Karl (1988), *Jenseits des Grossen Oktober. Das Laboratorium der Moderne, Petersburg 1909-21*, Berlin: Siedler Verlag 1988
- Schmidt, Alexander (1992), *Geschichte des Baltikums*, München: Piper Verlag 1992
- Schmidt, Erik Ib (1993), *Fra psykopatklubben. Erindringer og optegnelser*, Kbh.: Gyldendal 1993
- Schmidt, S.W., Scott, J.C., Landé, C., Gausti, L. (eds.) (1977), *Friends, Followers and Factions. A Reader in Political Clientelism*, Berkeley: California University Press 1977

- Schmidt-Phiseldeck, C.F. von (1820), *Europa und America oder die künftigen Verhältnisse der civilisirten Welt*, Kbh.: 1820 (engelsk *Europe and America*. Kbh.: Joseph Owen 1820, genoptryk med efterskrift af Th. Kjærgaard Kbh.: Rhodos 1976)
- Schneider, Jane (1971), "On Vigilance and Virgins: Honor, Shame, and Access to Ressources in Mediterranean Societies", *Ethnology* X:1, 1971
- Schroeder, Paul (1994), *The Transformation of European Politics 1763-1848*, Oxford: The Clarendon Press 1994
- Schulze, Hagen (1994), *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*, München: C.H. Beck 1994, Serie Europa Bauen (red. von Jacques le Goff)
- Schwarz Lausten, Martin (1987), *Reformationen i Danmark*, Kbh.: Akademisk Forlag 1987
- Schwarz Lausten, Martin (1995), *Christian II mellem paven og Luther. Tro og politik omkring 'den røde konge' i eksilet og fangenskabet (1523-1559)*, Kbh.: Akademisk Forlag 1995
- Schäfer, Dietrich (1903), *Die deutsche Hanse*, Bielefeld und Leipzig: Velhagen & Klasing 1903
- Seindal, René (1995), *Mafia. Penge & politik på Sicilien 1950-1994*, Kbh.: Museum Tusculanum 1995
- Seton-Watson, Hugh (1967), *The Russian Empire 1801-1917*, Oxford: Clarendon Press 1967
- Seton-Watson, R.W. (1917), *The Rise of Nationality in the Balkans*, London: Constable 1917
- Seufert, Günter (1997), *Café Istanbul. Alltag, Religion und Politik in der moderne Türkei*, München: Beck Verlag 1997
- Shaw, Stanford J. (1971), "Das Osmanische Reich und die moderne Türkei", i *Der Islam* II (Hrsg. G.E. von Grunebaum), Frankfurt: Fischer Verlag 1971, 11-159
- Shaw, Stanford J. (1976), *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. I. Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808*, Cambridge University Press 1976
- Shaw, Stanford J. (1993), *Turkey & the Holocaust. Turkey's Role in Rescuing Turkish and European Jewry from Nazi Persecution, 1933-1945*, New York University Press 1993
- Shaw, Stanford J. and Shaw, Ezel Kural (1977), *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II, 1808-1975*, Cambridge University Press 1977
- Sidenius, Niels Christian (1997), "Korporatisme i vor tid?", *Politica* 29:4, 1997, 397-411
- Siedler, Wolf Jobst (1996), *Der Verlust des alten Europa*, Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt 1996
- Silvermann, Sydel F. (1965), "Patronage and Community Nation Relationships in Central Italy", *Ethnology* 4, 1965, 172-89
- Silvermann, Sydel F. (1975), *Three Bells of Civilization. The Life of an Italian Town (Montecastello del Vitro)*, New York: The Academic Press 1975
- Skansjö, Sten (1997), "*Skånes historie*", Lund: Historisk Media 1997
- Skocpol, Theda (1979), *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China*, Cambridge University Press 1979
- Skovgaard-Petersen, Jakob (1996), *Religion og risiko. Muslimske lærdes debat om forsikring og forsyn*, Rungsted: Forsikringshøjskolens Forlag 1996
- Skyum-Nielsen, Niels (1981), "Estonia under Danish Rule", N. Skyum-Nielsen and N. Lund (eds.), *Danish Medieval History. New Currents*, Kbh.: Museum Tusculanum Press 1981, 112-135
- Slavensky, Kurt, Budtz, Lasse, Siesby, Erik og Petersen, Gert (1997), *Kurdernes situation i Europa og Mellemøsten*, Kbh.: Gyldendal 1997
- Slezkine, Yuri (1994), "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism", *Slavic Review* 53:2, 1994, 414-52; reprint in G. Eley and R.G. Suny (eds.), *Becoming National*, Oxford University Press 1996, 203-38
- Sløk, Johannes (1994), *Europas sjæl*, Århus: Centrum 1994
- Smith, Graham (ed.) (1996), *The Baltic States*, London: Macmillan 1996
- Smolarek, Przemyslaw (1974), *Exhibition "History of Polish Shipping"*, Gdansk 1974

Smolarek, Przemyslaw (1992), *Centralne Muzeum Morskie*, Gdansk 1992

Sombart, Werner (1906), *Why is there no Socialism in the United States?* (tysk 1906), New York 1976

Sotirious, Dido (1962), *Farewell Anatolia*, Athen: Kedros 1991

Spengler, Oswald (1918-22), *Untergang des Abendlandes*, I-II Berlin 1918 og 1922 (dansk Kbn.: Gads forlag 1962)

Spruyt, Hendrik (1994), *The Sovereign State and Its Competitors*, Princeton University Press 1994

Spruyt, Hendrik (1994), "Institutional Selection in International Relations: State Anarchy as Order", *International Organisation* 48, 1994, 527-58

Stalsberg, Anne (1982), "Scandinavian Relations with Northwestern Russia during the Viking Age: The Archaeological Evidence", *Journal of Baltic Studies* XIII: 3, 1982, 267-295

Stender-Petersen, Adolf (1934), *Die Varägersage als Queller der altrussischen Chronik*, Leipzig 1934

Stender-Petersen, Adolf (1953), *Varangica*, Århus 1953

Stender-Petersen, Adolf (1954), "Die Vier Etappen der russisch-varägischen Beziehungen", *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas* 2, 1954

Stenius, Henrik (1987), *Frivilligt, Jämlikt, Samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram til 1900-talets början med speciell hänsyn til massorganisationsprincipens genombrott*, Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet nr. 545, Helsingfors 1987

Stoianovich, Traian (1967), *A Study in Balkan Civilization*, New York: Knopf 1967

Stolleis, Michael (1987) (Hg.), *Staatsdenker im 17. und 18. Jahrhundert*. Reichspublizistik, Politik, Naturrecht, Frankfurt am Main: Metzner 1987

Stråth, Bo (1992), *Folkhemmet mot Europa*, Stck.: Tidens Förlag 1992

Sugar, Peter F. (1977), *Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354-1804*, University of Washington Press 1977

Summer, B.H. (1964), "Russia and Europe", *Oxford Slavonic Papers* II, 1951, 1-16, reprint in Thomas Riha II, 1964, 471-82

Sørensen, Søren (1973), *De russisk-nordiske forhold i vikingetiden*, Kbh.: Gyldendal 1973

Sørensen, Søren (1987), *Nordens historie. En folkebog*, Kbh.: Nordisk Råd og C.A. Reitzels Forlag 1987

Sørensen, Søren (1990), *Vinterkrigen i Finland 1939-40*, Kbh.: C.A. Reitzel 1990

Sørensen, Søren (1992), *Øerne i Østersøen – før og nu*, Visby: Gotlands Fornsal 1992

Sørensen, Øystein and Bo Stråth (1997) (eds.), *The Cultural Construction of Norden*, Oslo: Scandinavian University Press 1997

Sörlin, Sverker (1988), *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*, Stck.: Carlsson Bokförlag 1988

The Other Balkan War: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry, 2. ed. with a new Introduction and Reflections on the Present Conflict by George F. Kennan, Brookings Institution 1993

Therborn, Göran (1978), *What Does The Ruling Class Do When It Rules? State Apparatuses and State Power under Feudalism, Capitalism and Socialism*, London: New Left Books 1978

Thomsen, Vilhelm (1882), "Det russiske Riges Grundlæggelse ved Nordboerne", *Samlede Afhandlinger* I, Kbh.: Gyldendal 1919, 231-444

Thucydides, *History of the Peloponnesian War*, transl. by Rex Warner, Harmondsworth: Penguin Books 1954

Thurrow, Lester (1992), *Head to Head*, Cambridge Mass.: MIT Press 1992

Thurrow, Lester (1994), *The Future of Capitalism*, Cambridge Mass.: MIT Press 1994

Thyssen Pontoppidan, Anders (1958), *Den nygrundtvigske bevægelse med særligt henblik på den Borupske kreds 1870-87*, Kbh.: Gads Forlag

- Thyssen Pontoppidan, Anders (red.) (1960 ff.), *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. Århundrede I-VII*, Kbh.: Gads Forlag 1960 ff.
- Thyssen Pontoppidan, Anders (1991), *Grundtvig og den grundtvigske arv. Udvalgte afhandlinger*, Kbh.: Anis 1991
- Tibi, Bassam (1995), *Der religiöse Fundamentalismus*, Mannheim: B.I.-Taschenbuchverlag 1995
- Tibi, Bassam (1996), *Im Schatten Allahs. Der Islam und die Menschenrechte*, München: Piper verlag 1996
- Tibi, Bassam (1998), *Aufbruch am Bosphorus. Die Türkei zwischen Europa und dem Islamismus*, München: Diana Verlag 1998
- Tillion, Germaine (1966), *Le harem et les cousins*, Paris 1966
- Tilly, Charles (1975) (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton University Press 1975
- Tilly, Charles (1984), *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, London: Sage 1984
- Tilly, Charles (1990), *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, Oxford: Blackwell 1990
- Tjaden, Anja (1994), "The Dutch in the Baltic, 1544-1721", Rystad, Böhme, Carlgren I, 1994, 61-136
- Tocqueville, Alexis de (1835 og 1840), *Democracy in America*, New York: Doubleday 1969
- Tocqueville, Alexis de (1835-40), *Lighed og frihed, Uddrag fra Demokratiet i Amerika* ved Poul A. Jørgensen, Forlaget i Haarby 1978
- Tocqueville, Alexis de (1856), *The Old Regime and the French Revolution*, New York: Doubleday 1955
- Tomazevich, Jozo (1955), *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford University Press 1955
- Tortzen, Christian (1961), *Gotland 1361*, Kbh.: Gyldendal 1961
- Treadgold, Warren (1997), *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press 1997
- Truman, David (1951), *The Governmental Process*, New York 1951
- Ulmen, G.L. (1978), *The Science of Society. Toward an Understanding of the Life and Work of Karl August Wittfogel*, The Hague: Mouton Publishers 1978
- Unwin, Peter (1996), *Baltic Approaches*, Norwich: Michael Russell 1996
- Vanuzzi, Alberto (1995), "Politica e padrini. Mafia e corruzione politica in Italia", della Porta e Meny 1995, 67-85
- Venturi, Franco (1952), *Roots of Revolution. A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia*, New York: Grosset and Dunlop 1960 (italiensk *Il Populismo Russo*, Torino: Einaudi 1952)
- Vernadsky, G. (1956), "The Origin of the Name Rus", *Südost-Forschungen* XV 1956
- Vernadsky, G. (1959), *The Origins of Russia*, Oxford University Press 1959
- Viroli, Maurizio (1995), *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*, Oxford: Clarendon Press 1995
- Visvizi-Dantas, D. (1964), "The Idea of Nation in Relation to the Establishment of the Modern Greek State", Th. Schieder (Hrsg.) (1964), *Staatsgründungen und Nationalitätsprinzip*, München 1964, 113-30
- Volkan, Vamik D. and Itzkowitz, Norman (1994), *Turks & Greeks. Neighbours in Conflict*, London: The Eothen Press, 1994
- Volkov, Solomon (1995), *St. Petersburg. A Cultural History*, New York: Simon & Schuster 1995
- Wallerstein, Immanuel (1974), *The Modern World-System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York Academic Press 1974

- Wallerstein, Immanuel (1980), *The Modern World-System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750*, New York: Academic Press 1980
- Wallerstein, Immanuel (1989), *The Modern World-System III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy. 1730-1840s*, New York: Academic Press 1989
- Wallerstein, Immanuel (1995), *After Liberalism*, New York: The New Press 1995
- Wammen, Hans (1988), "Casino 1848", *Historisk Tidsskrift* 88, 1988, 253-81
- Watt, W. Montgomery (1972), *The Influence of Islam on Medieval Europe*, Edinburgh: The University Press 1972
- Weber, Max (1905), *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*, Kbh.: Fremad 1972 (tysk i *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* XX og XXI 1905)
- Weber, Max (1919), *Geistige Arbeit als Beruf*. Vier Vorträge vor dem Freistudentischen Bund, 1919 ("Wissenschaft als Beruf" er foredrag nr. 1, "Politik als Beruf" nr. 2). Begge optrykt i Johannes Winckelmann (Hrsg.), *Max Weber, Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik*, Stuttgart: Alfred Kröner Verlag 1968
- Weber, Max (1920), *Die protestantische Ethik I-II*, hrsg. v. J. Winckelmann, München: Siebenstern Taschenbuch Verlag 1969
- Weber, Max (1922), *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1922
- Weber, Max (1948), *Essays in Sociology* ed. by H. H. Gerth and C. Wright Mills, London 1948
- Webster, D. E. (1939), *The Turkey of Atatürk*, London 1939
- Wehler, H.-U. (1971) Hrsg. *Deutsche Historiker I*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1971
- Weibull, Martin (1906), "Geografisk öfversikt af det svenska väldet under senare hälften af 1600-talet", E. Hildebrand (utg.), *Sveriges historia intill tjugonde seklet*, Stck. 1906, 370-84
- Weingrod, Alex (1968), "Patrons, Patronage, and Political Parties", *Comparative Studies in Society and History* 10 1968, 377-400
- Werfel, Franz (1933), *De 40 dage på Musa Dagh*, Kbh.: Jespersen & Pio 1963
- Wickham, Chris (1994), *Land and Power. Studies in Italian and European Social History, 400-1200*, British School at Rome, London: Duckworth 1994
- Winge, Vibeke (1991a), "Dansk og tysk i 1700-tallet", Ole Feldbæk (red.), *Dansk identitetshistorie I*, Kbh.: C. A. Reitzel 1991, 89-110
- Winge, Vibeke (1991b), "Dansk og tysk 1790-1848", i Ole Feldbæk (red.), *Dansk identitetshistorie II*, Kbh.: C. A. Reitzel 1991
- Wivel, Peter (1996), *Tvesind. En bog om Benjamin Constant*, Kbh.: Gyldendal 1996
- Wittfogel, Karl August (1957), *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*, New Haven: Yale University Press 1981
- Wolf, Eric R. (1966), "Kinship, Friendship and Patron-Client Relations in Complex Societies", Wolf, E. (ed.), *Social Anthropology in Complex Societies*, London 1966, 1-22
- Wolff, Larry (1994), *The Invention of Eastern Europe*, Stanford University Press 1994
- Wæver, Ole (1997), "The Baltic Sea: A Region after Post-Modernity?", P. Joenniemi (ed.), *Neo-Nationalism or Regionality. The Restructuring of Political Space Around the Baltic Rim*, Stck.:NordREFO 1997:5, 293-342
- Waage, Peter Normann (1990), *Russland er et annet sted. En kulturhistorisk bruksanvisning*, Oslo: Aventura Forlag 1990
- Wählin, Vagn (1987), "Popular Revivalism in Denmark", *Scandinavian Journal of History* 12, 1987, 363-87
- Young-Bruehl, Elisabeth (1982), *Hannah Arendt. For Love of the World*, New Haven: Yale University Press 1982
- Zingerle, Arnold (1981), *Max Webers historische Soziologie*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1981

- Öhberg, Marlene (1995), *The Åland Islands. Demilitarized Region*, Mariehamn: Ålands fredsförening 1995
- Öhrman, Roger (1994), *Vägen till Gotlands Historia*, Visby: Gotlands Fornsal 1994
- Østergård, Uffe (1984), "Bønder og danskere", *Den Jyske Historiker* 29-30, 1984
- Østergård, Uffe (1985), "Fra det moderne til det postmoderne samfund?", *Politica* 17:3, 1985, 330-58
- Østergård, Uffe (1991a), "Denationalizing National History – The Comparative Study of Nation-States", *Culture & History* 9-10, 1991
- Østergård, Uffe (1991b), *Akropolis Persepolis tur/retur*, Aarhus Universitetsforlag 1991
- Østergård, Uffe (1992), *Europas ansigter*, Kbh.: Munksgaard/ Rosinante 1992
- Østergård, Uffe (1993), "Brudlinjer på Balkan. Arven fra Habsburgerne og Osmanerne", *Internasjonal Politikk* 51:4, 1993, 435-58
- Østergård, Uffe (1994a), "The European Character of the Ottoman Empire", Lars Erslev Andersen (ed.), *Middle East Studies in Denmark*, Odense University Press 1994, 87-108
- Østergård, Uffe (1994b), "Regionale, nationale und übernationale Identitäten in den Ostseeländern", T. El-Gebali-Rüter (Hrsg.), *Lebendige Textilkultur in den Ostseeländern*, Schneider Verlag 1994, 10-20
- Østergård, Uffe (1994c), "North Sea Countries: A Global Perspective", *North Sea Commission 3rd General Assembly* 14 April 1994, Viborg
- Østergård, Uffe (1995a), "Norden, det tyske och det moderna", Anders Björnsson och Peter Luthersson (red.), *Vändpunkter. Europa och dess omvärld efter 1989*, Stck.: Svenska Dagbladet, 1995, 179-210
- Østergård, Uffe (1995b), "Der Aufbau einer färöischen Identität", C.Dipper u. Hiestand, Rudolf (Hrsg.), *Siedler-Identität. Neun Fallstudien von der Antike bis zur Gegenwart*, Frankfurt a.M.: Peter Lang 1995, 113-140
- Østergård, Uffe (1995c), "The Return of Empires?", B. Hansen (ed.), *European Security 2000*, Copenhagen Political Studies Press 1995, 135-171
- Østergård, Uffe (1996a), "Det Osmanniske Imperium mellem Europa og Mellemøsten", *Arven fra Osmannerriget – Balkan og Tyrkiet i går og i dag*, *Den Jyske Historiker* 74, 1996, 9-24
- Østergård, Uffe (1996b), "The Meaning of Europe", McGuire 1996, 301-344
- Østergård, Uffe (1996c), *Rossiia i Europa* (MS) Jaroslavl Summer School: Istoriya, 1996
- Østergård, Uffe (1996d), "Middelhavet og Europa", *Udenrigs* 1996:4, 53-60
- Østergård, Uffe (1996e), "Peasants and Danes", G. Eley and R. G. Suny (eds.), *Becoming National*, Oxford University Press 1996, 179-202
- Østergård, Uffe (1997a), "Hvad nu hvis ... Kontrafaktiske hypoteser i historie og historieforskning", *Kritik* 129, 1997, 1-17
- Østergård, Uffe (1997b), "The Failure of Universal Empire in Europe", S. Tønneson, J. Koponen, N. Steensgaard and T. Svensson (eds.), *Between National Histories and Global History*, Historiallinen Arkisto 110:4, Helsinki 1997, 93-114
- Østergård, Uffe (1997c), "Nationale Identitäten. Ursprünge und Entwicklungen. Deutschland, der Norden, Skandinavien" og "Die Geburt der modernen Nationalstaaten in Nordeuropa", B. Henningsen, J. Klein, H. Müssener und S. Söderlind (Hrsg.), *Wahlverwandschaft. Skandinavien und Deutschland 1800 bis 1914*, Deutsches Historisches Museum Berlin 1997, 29-38 og 161-63
- Østergård, Uffe (1997d), "The Geopolitics of Nordic Identity – From Composite States to Nation States", Ø. Sørensen and Bo Stråth (eds.), *The Cultural Construction of Norden*, Oslo: Scandinavian University Press 1997, 25-71

- Østergård, Uffe (1997e), "Nation-States and Empires in the Current Process of European Change, Ola Tunander, Baev, P. Einagel, V. (eds.) (1997), *Geopolitics in Post-Wall Europe. Security, Territory and Identity*, London: Sage 1997, 94-119
- Østergård, Uffe (1998a), "Danish National Identity and European Integration", H. Branner and M. Kelstrup (eds.), *Denmark's Policy Towards Europe after 1945*, forthcoming
- Østergård, Uffe (1998b), "Konservatisme, borgerdyder og patriotisme", S. Gunbak og M. Jalving (red.), *Konservatismens veje og vildveje*, Kbh.: Gunbak & Co. 1998, 101-26
- Østergård, Uffe (1998c), "Historisk sociologi som modernitetens historieskrivning", *Den Jyske Historiker* 80, 1998, 32-73
- Østerud, Øyvind (1978), *Utviklingsteori og historisk endring*, Oslo: Norsk Gyldendal 1978
- Østerud, Øyvind (1987), *Det moderne statssystem og andre politisk-historiske studier*, Oslo: Norsk Gyldendal 1987
- Østerud, Øyvind (1994), *Hva er nasjonalisme?*, Oslo: Universitetsforlaget 1994
- Özdemir, Cem (1997), *Ich bin ein Inländer. Ein anatolischer Schwabe im Bundestag*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag 1997

Aachen 37
 Abell Kjeld 233
 Abkhazien 224
 Adolph Gustav II 253
 Adorno Theodor W. 71,85,330,336
 Adrianopel 155
 Afghanistan 378
 Afrika 304
 Alan de Waal 306
 Albanien 140,145,164,168,170,172,182,183,224
 Albrecht af Mecklenburg 243
 Albrechtsen Kjeld 100
 Alessandro VI pave160
 Alexander I zar af Rusland 124
 Alexander II zar af Rusland 114,115,166
 Alexander III zar af Rusland121
 Alexander konge af Jugoslavien 90
 Alexander von Battenberg konge af Bulgarien 182
 Alexandria 173,223,226,389
 Alexandru Cuza konge af Rumænien 166
 Algeriet 66,172,187,188,190,223,227
 Ali 379,380,381
 Alighieri Dante 59,379,380,381
 Alleanza Nazionale 212
 Altona 294
 Al Biruni 378
 Amager 306
 Amalrik Andrej 262
 American Studies 324
 Amerika 21,322,317,333
 Amikabir 171
 Amsterdam 13,92,240
 Amsterdam-traktaten 12,27,98,105
 Amt Schönheit der Arbeit 87
 Anatolien 140,147,151,155,163,169,176,179,180,226
 Andalusien 186
 Andersen H.C. 314
 Andersen Jacob 13,306,307,308,309,310
 Anderson John 93
 Andreotti Giulio 209,216
 Andric Ivo 148,153,163,165
 Andropov Juri 115
 Ankara 11,55,69,171,179,370,373
 Anthiochia 382
 Apulien 206,207
 Arabisk-muslimske civilisation 29
 Aragon 276,379
 Ardennerne 101

Arendt Hannah 70,71
Aristoteles 376,378
Arkhangelsk 253,265
Armenien 127,155
Artelleriskolen 300
Asien 17,45,112,151
Assistens 301
Assyrien 44
Astrakhan 151
Atatürk Mustafa Kemal 143,169,170,171,173
Atatürk-boulevard 371
Athen 28,40,107,173,178
Atlanten 317
Atlanterhavet 311
Atlanterhavskysten 258
Atlanterhavsøerne 292
Atlantiske Ocean 213
Augsburg (1555) 342
Auguste Philippe II 380
Augustin 334,342
Auschwitz 86
Australien 181
Averroës 376,377,380
Avicenna 378,379,380
Azerbadjan 127,155
Bagdad-kalifatet 378
Bahi Muhammad 344
Balazs Etienne 45
Baldwin Peter 338,339
Balkan 42,61,134,144,146,149,151,155,158,165,167,172,176,184,384,386
Balkanbjergene 167,182
Balkankrig 183
Balkanlandene 228,164
Balkantraditionen 375
Balling Jacob 34,37
Baltikum 231,233,236,250
Baltimore 318
Bandung 103
Barbarossa Friedrich I 221,379
Barcelona 186,224,241
Barcelona-dokumentet 187,228
Barcelonakonferencen 185,186
Barzun Jacques 329
Batory Stefan 238
Bauhaus-miljøet 87
Bauman Zygmunt 77
Bayern 118
Beaumont Gustave 316,317,318,319

Beck Vilhelm 364
Beirut 173
Belarus 102
Belfast 372
Belgien 50,109,228
Bender Johan 43
Beograd 90,103,104,156,157,374
Bergen 241
Berger Peter 386,387
Berlin 59,74,78,124,287,311,312
Berlin Isaiah 311,315,324
Berlinkongressen 167
Berlinmuren 234
Berlusconi Silvio 219
Beslagic Selim 371,372
Bessarabien 167
Best Werner 73
Bibelen 39,302,345,346,362
Birgitta af Vadstena 346
Birka 261
Bismarck 122,167,183,284
Blair Tony 98
Blekinge 274,277,302
Bliktrommen 272
Blok 190
Bodin Arne 129,130
Boemi Salvatore 209
Bohr Niels 65,102
Bohuslen 253,275,277,302,340
Boissevain Jeremy 190,191
Bokhara 377
Bolin Sture 261
Bologna 204
Bomarsund 266,267
Boone Daniel 373
Bordeaux 94
Bornholm 251
Bosnien 14,20,75,76,85,150,157,161,165,167,168,174,179,182,285,296,298,370,372,374,381
Bosnien-Hercegovina 166,167,169,370
Bosporus 47,184,265
Bossi Umberto 213,219,220,221,222,223
Botniske Bugt 254
Bov 282,288,295
Brandenburger Tor 90
Brandes Georg 332
Brasilien 232
Braudel Fernand 200,225
Bredebro 294

Bredgade 300
Bremerhaven 268
Bresjnev Leonid 104,116,125,130
Bretagne 42
Britannien 35
Browning Christopher R. 74
Brügge 240,241
Bruun Daniel 145
Bruxelles 13,27,98,140,186,236,307
Buddha 56
Bulgarien 42,80,99,140,145,150,160,166,167,172,179,181,182
Bullock Alan 81
Burchardt Martin 202,203,205,208,210
Burckardt Jacob 32,33
Burke Peter 23
Bursa 180
Byzans 37,43,46,47,149,226,179,264
Bælterne 267
Bøhmen 42,64,157,276,340
Børsen 300
Cacciari Massimo 222
Cairo 223
Calabria 202,205
Calvin Jean 383
Camorra 202
Canada 181,317
Casillo Pasquale 206
Casino 287
Casino-mødet 288
Castilia 379
Catalunya 224
Catania 204
Centralasien 112,147
Centraleuropa 99,100,102,146,157,161,204,290
Centralkomiteén 183
Chiesa Mario 214
Chirac 213
Choisi Jeanette 173
Christensen Stephen 152
Christian II 245,343,344,354
Christian III 343,344,346,353
Christian IV 254,348
Christian VIII 287
Christiansen Sabine 88
Christianshavn 300
Christianskirken 301
Christie Niels 75
Churchill Winston 94,101,102

Clarté 364
 Clausen Søren 54
 Clinton Bill 85,89
 Columbus 56,382
 Constant Benjamin 310,311,312,313,314,315,316
 Coppola Francis Ford 202
 Cordova 376,378,379
 Cornwall 340
 Corpus Christianum 342
 Corsica 195,196,340
 Cosa Nostra 202,209
 Covent Garden 311
 Craxi Bettino 222
 Croce Benedetto14
 Crockett 373
 Cuxhaven 268
 Cypren 28,99,100,108,133,138,172,224,226
 Cyrenaica 189
 Cæsar 41
 D'Amelio Rocco Antonio 206,207
 d'Éncausse Héléne Carrère 121
 Dachau 87
 Dagö 252
 Dahl Hans Fredrik 68,69,83
 Dahlerup Drude 100
 Dahlerup Troels 352
 Dalarne 249
 Dalmatien 165
 Damaskus 377
 Damsholt Tine 290,297
 Danilo 167
 Danmark
 12,26,64,69,73,82,98,102,106,129,134,173,206,211,214,215,228,230,235,243,248,250,264,273,278
 ,280,282,287,292,295,297,300,303,307,316,330,338,354,357,367
 Danmark-Norge 246,254,343
 Dannebro 235
 Dannevirke 289
 Danske Krone 248
 Danzig 245,269,271,272,273,
 Dardaneller-Strædet 227,265
 Darwin 329
 David Elisabeth 229
 De Forenede Nationer 27,47
 De Gasperi 222
 della Porta Donatella 214,216,217
 Delors Jacques 40,95
 Delouche Frederic 41
 de Gaulle 94,102

de Staël-Holstein Germaine 311,313,314
Diepgen Eberhard 91
Dinesen Wilhelm 145
Disraeli Benjamin 122,144
Dominium Maris Baltici 248
Donau 35,167
Dorpat 250,251
Dostojevskij Fjodor 129
Drina 164
Dubois Pierre 60
Dubrovnik 165,225
Dumaen 125
Duroselle Jean Baptiste 41
Døtreskolen 300
Eco Umberto 370
Economist the 141
Edinburgh 92
Edinburgh-mødet 11
EF Europæiske Fællesskab 27,41,92,95,100,135,136,140,178
EF-domstolen 11
Efesos 43
Efterslægtens Realskole 300
Eichmann Adolf 71
Eigtved Nicolai 301
Eisenmann Peter 90
Ejderen 289,290
Elben 303
Elizabeth af England 50
Engelbrektsson Engelbrekt 247
Engelske Kanal 261
Engholm Bjørn 239,240,242
England 50,122,248,276,317,345,383,385
Englund Peter 253,349
Engman Max 249
Erasmus af Rotterdam 345,354
Erbakan Necmettin 172
Erik af Pommeren 242,243,246,247,248,249
Ersbøll Niels 27,307
Espersen Ole 135
Estland 16,99,100,106,108,126,188,231,235,238,250,256,273,275,337
Estrup J.B.S. 122
EU13,26,27,40,92,95,100,127,133,139,141,187,202,208,224229,268,274,278,286,307,316,359,367,382
Eugen af Savoyen 158
Euklid 378
Eurasiske kontinent 17
Euratom 11
Euro-mediterranean Partnership Initiative 187

Europa-flaget 41
 Europa-Parlamentet 138,139
 Europa 17,21,26,38,45,47,49,54,62,64,78,80,84,92,100,106,108,110,112,120,127,145,151,155,163,168,184,186,202,207,209,229,244,250,252,255,264,268,271,275,280,286,291,295,302,310,326,333,338,342,344,355,359,367,369,375,380,388
 Europæiske civilisation 28
 Europæiske Investeringsbank 139
 EØS-medlemsskab 13
 Fabricius Knud 276,283
 Falcone Giovanni 210
 Falköping 243
 Fallmerayer Jacob Philipp 177
 Fallmerayer-syndromet 177
 Fanon Frantz 336
 Farrakhan Louis 89
 Faubion James D. 181
 Febvre Lucien 33,387
 Feldbæk Ole 291,292
 Ferdinand kejser af Østrig 157
 Ferdinando konge af Spanien 186,379
 Feudalismen 31,37
 Feyerabend Paul 328
 Filip II konge af Spanien 50
Financial Times 218
 Finmarken 258
 Finske Bugt 238,266,252
 Firenze 59,131,159,216,218
 Flandern 49
 Flandrin J.L. 229
 Foggia 206
 Folkekirken 357
 Folkenes Forbund 27,94,102
 Folkunger 243
 Fonsmark Henning 309
 Forbundsrepublikken 284
 Forenede Nationer 102
 Franco Francisco 185
 Frankerrige 38,39
 Frankfurt 289
 Frankrig 50,53,62,73,80,94,102,104,109,113,119,156,165,175,177,186,188,213,226,228,248,265,303,317,326,345,383,386
 Fredericia 59
 Frederik I 302,303,346
 Frederik II 251
 Frederik III 254
 Frederik V 301
 Frederik VII 287,288
 Frederiks Tydske Kirke 301

Frederikskirken 301
Freed James Ingo 86,87
Fridericia J.A. 355
Friedrich hertug af Sachsen 351
Friedrich I Barbarossa kejser
Friedrich III hertug af Gottorp 303
Fukuyama Francis 331,336
Fure Odd-Bjørn 70
FYROM 134
Fyrst Vladimir af Kiev 130,263
Færøerne 24,268,303,304
Gaardmand Arne 308
Galenos 380
Gallien 41
Gallipoli 169
Gallipoli-halvøen 149
Gamle Testamente 350
Gammeleuropæiske kristendom 34,38
Garnisons Kirkegården 301
Garnisonskirken 300,301
Gazi Husrev-Beg-moskéen 374
Gdansk 239,269,270,272,273
Geijer Erik Gustav 242,246
Gellner Ernest 189
Georgien 112,127,224
Gerschenkron Alexander 51
Gerz Jochen 90
Gestapo 78
Gibbons Edward 47
Gibraltar 226
Gillis John 24,25
Giralda-tårnet 377
Glenny Misha 150
Goebbels Joseph 68
Goldhagen Daniel 76
Goldhagen Richard J. 73
Gorbatjov Mikhail 104,111,112,115,125,129
Gore Al 85
Götaland 254
Gotland 239,241,245,246,247,251,260,276,277
Gottorp 302,303
Graecia Magna 43
Granada 186
Grane Leif 343,358,383
Grass Günther 272
Gregor af Tours 31
Gregor den Store 30
Greifswald 265

Grousset René 145
Grundloven 363
Grundtvig 359,360,361,362,364,367
Grundtvigianismen 361,365
Grunewald 268
Grækenland 28,40,102,107,133,139,145,150,152,166,170,172,177,178,180,184,188,199,202,224,228,333,389
Grønland 268,303,304
Gud 343,344,347,348,349,350,352,358,381,382
Guinea 303
Guissano Alberto 221
Guldalderen 186
Guldberg Ove Høegh 291,293
Gundestrupkarret 42
Gustafsson Harald 275
Gustav II Adolph 51
Habsburgerne 50,53,273
Habsburgske Rige 50
Habyarimana 76
Haderslev 284
Hagia Sofia 130,158
Halbwachs Maurice 22
Halikarnassos 43
Halland 253,274,277,302
Hallstatt-perioden 41
Hamann Johann Georg 333
Hamburg 74,240,241,278,289,294
Han-dynastiet 48
Hansen Hans Schulz 294
Hansen Martin A. 67
Hanstholm 241
Haparanda 255
Harald 280
Harald Hårderåde 264
Hauge Hans 367
Hedager Lotte 260,261
Hede Jesper 379,380,381
Hedeby 261
Heine Thomas 12
Hejredalen 275,277,302,340
Helgesen Paul 346
Helgoland 268
Hellas 29,177
Hellige Land 62
Hellige Romerske Rige 49,352,382
Helsingborg 246
Helsingfors 266,278
Helsingør 246

Hercegovina 156,166,179
Herder Gottfried Johann 333
Hettne Bjørne18
Hinterpommeren 253
Hippodrom 287
Hippokrates 380
Hitler 50,63,73,78,79,80,81,273
Hodges Richard 31
Holberg Ludvig 299
Hollywood 386
Holmgård 256
Holocaust 73,89,90
Holsten 249,276,295,
Holsten 283,284,287,292,300,303,346,353
Honecker Erik 69
Hongkong 48
Hongwu 55
Horkheimer Max 71,330,336
Huizinga Johan 32
Humboldt Wilhelm 333
Humboldt-universitetet 91
Huntington Samuel P. 19,20,22,29,62,107,130,384
Hussein Saddam 52
Hvide Bjerg 276
Hvide-Rusland 102,111,127,272
Hvidehavet 258,268
Hypermodernisme 329
Hækkerup Hans 15
Høgsbros Sofus 361
Høje Port 160,161
Højmiddelalderen 59,95,239,256,342,381
Højskolesangbogen 310
Iberiske Halvø 186,248
Ibn Fadlan 262
Ibn Khaldûn 225
Ibn Qurra Thabit 378
Ibn Rushd 376,377,379
Ibn Rustah 262
Ibn Sina 378,379
Icevit Bülent 173
Illyriske Rige 165
Ilmen-søen 256
IMRO 183
Indfødsretten 292
Indien 44,103,378
Indiske Ocean 55,377
Indonesien 103
Indre Mission 364,366

Inferno 379
Information 306
Ingermanland 252,275
Innocens III pave 342
Inönü Ismet 143
International Domstol i Haag 133
International Herald Tribune 211
Irving David 68
Isabella af Spanien 186,379
Islam 381,384
Island 293,303
Israel 39,153,375,385
Istanbul 148,149,157,160,161,164,175,178,223,226,373,385
Italien 32,80,83,105,147,169,186,189,202,204,208,211,213,215,218,222,226,379
Italienske renæssance 33
Itzkowitz Norman 181
Ivan III 258
Ivan IV (Groznyj den Skrækkelige) 131,238
Izmir 169,223
Jagellonica Katarina 238
Jalta 101,102
Jämtland 340
Japan 101,102,124
Jaroslavl 129,131,264
Jefferson 317
Jelling 280
Jensen Erik Vagn 232
Jensen Uffe Ellemann 134
Jerntæppe 231,241
Jerusalem 62,374
Jespersen Karen 324
Jesus 383,384
Johan III af Sverige og Polen 238
Jorga Nicole 148
Jospin Lionel 213
Jugoslavien 14,20,107,145,150,172,178,223,284,287,290,296,372,374,375
Juncker Claude 98
Jylland 275,290
Jyllandsposten 9, 12
Jyske Historiker 9
Kalabrien 209
Kalmar 243,244,247
Kalmarbrevet 244
Kalmarunionen 242,243,245,246,343
Kamchatka 55
Kampanien 209
Kancelli 300
Kansas 206

Karadzic Radovan 374
Kardis 253
Karelen 279
Karl den Store 39,40,50,141
Karl Gustaf X 254
Karl V kejser 352,354
Karl X Gustav af Sverige 303
Karl XII af Sverige 349
Karlovci Sremski 161
Kasakhstan 180
Kaspiske Hav 260
Kastel Kirkegården 301
Kastellet 300,301
Kastrup 270
Katarina II af Rusland 117,119,303
Kattegat 253
Kaupang 261
Kaváfis Konstantin 389
Kazán 119,251
Kazán-khanatet 128
Kellers Werner 153
Kemal Koc 141
Kennedy John F. 104
Khabarovsk 129
Khanen 250
Khrusjtjov Nikita 104
Kiel 240,242,268,284,286,289,304,305
Kielerkanalen 267,268
Kierkegård Søren 22,23
Kiev 130,256,262
Kina 20,44,45,48,49,233,381,382
King Rodney 372
Kinkel Klaus 88
Kirk Hans 364
Kirov Sergej 263
Kjærgaard Thorkild 366
Kjærsgaard Pia 101
Klareboderne 300
Klientelisme 191
Klinge Matti 249
Knudsen Anne 192,197
Knudsen Tim 338,339
Kocatepe-moské 373
Koch Hal 309,357
Koestler Arthur 71,72
Kohl Helmut 88,90,141
Kolde Krig 15,19, 20,58,66,104,105,214,231,232,235,236,237,367
Kolding 303

Kollektiv erindring 22
Kommissionen EU 99,135,140
Kongens Ordinans 343
Kongeåen 303,304
Konrad György 91
Konstantin den Store 36
Konstantiniyya 149
Konstantinopel 43,60,62,130,148,152,156,166,167,175,176,180,226,264,382
Konya 149
Koops Wilhelm 82
Korea 20,104
Koselleck Reinhard 334
Kosovo 161,286,288
Kosovo Polje 150,286
Kostroma 129
Krag Jens Otto 92
Kraina 290
Kraków 270,273
Krarup Ole 101
Krarup Søren 308
Kreta 164,166,176,182
Krim 43,101,250
Krimkrigen 114,167,265,266,268
Kristus 364,381
Kroatien 64,140,157,165,288,290,375
Krogen 246
Kron zu Dennemarck 249,299,303
Kronstadt 266,267,269
Kuhn Thomas 328
Kul-og Stålunionen 11
Kurbiskij Andrej Mikhajlovitj 131
Kurdistan 157
Kurland 261
Küttner Karl Gottlob 305
Kuwait 52
Kyrgystan 127
København 178,223,236,242,247,252,271,274,278,286,289,294,299,305,346,348
La Cour Poul 67
La Piovra 211
La Têne-perioden 41,42
Landkadet-akademiet 300
Larsen Ejvind 310
Latinskolen 293
Lauenburg 304
Lega Lombarda 220,221
Lega Nord 219,221,223
Lehmann Orla 287,288,305
Lenin Vladimir Iljits 265

Leningrad 262,262,265
Lenk Timu 155,377
Leopold I kejser af Østrig 161
Lepanto 175
Letland 99,126,127,232,241,250,261,273,337
Lévy Bernard-Henri 370,375
Libanon 188,190,223
Libyen 190,223
Liebeskind Daniel 91
Lieven Dominique 115
Liguria 217
Lilleasien 36,43,149,151,224,
Lindberg Charles 95
Lindhardt Jan 357,359
Lindhardt P.G. 363,365
Lindquist Hermann 26
Litauen 99,102,114,126,127,232,237,245,272,273,274
Livland 245,250,251,252,256,275
Locke John 333
Lombardiet 63,204
London 93,168,229,241
Lönnroth Erik 244,245
Los Angeles 372
Lov om Indfødsret 291
Lübeck 240,241,346
Lund Erik 28
Lund Jørn 367
Lund Søren 337
Lunds Universitet 274
Luther Martin 302,341,342,343,347,351,352,353,354,355,367
Luxemborg-mødet 108,139
Luxembourg 98,133
Luxembourg-vedtagelsen 100
Løgstrup K.E. 360
Maas 42
Maastricht 92
Maastricht traktaten 11,12,26,27,95
Madrid 202
Magellan 56
Maghreb-landene 187,190
Magris Claudio 60,147
Mahon 226
Maimonides 378
Main-Neckar 42
Makedonien 134,140,154,168,170,182
Mälaren 254,266
Malling Ove 292,293,294
Malmø 306,346

Malta 28,191,224,226
Mandag Morgen 306,310
Mantova 61
Manzikert 179
Margrethe 242,243,245,246,247,248
Maria Jomfru 381
Mariahamn 267
Marmorkirken 301
Marokko 187,188,190,228
Maroni Roberto 219,220
Marseille 224
Martens Wilfried 141
Marx Karl 327,329,332
Mathathir Mohamed 46
Maxim Grækeren 131
Mecklenburg 249
Mehmet II 156
Mekka 377
Melanchton Philipp 343
Melchior Arne 85,89
Mellemøsten 134,144,176,181,186,382
Memel 273
Mers el Kebir 227
Mesopotamien 44,147,377
Messias 384
Messina 92,105
Mexico 321
Middelalderen 32,341
Middelhavet 34,35,43,144,165,175,179,186,188,192,200,202,225,229,231,377
Middelhavskristendommen 37
Middelhavskøkkenet 200
Middelhavsprogrammet MEDA 139
Milano 203,204,212,213,218,220,221,222,241
Milet 28,43
Mill John Stuart 326
Milosevic Slobodan 90,150,375
Milward Alan 97
Ming-dynastiet 55
Ministerrådet EU 135
Minorca 226
mir 125
moeurs 320
Moldavien 112,127
Molotov-Ribbentropp-pagten 112
Monastir 171
Monnet Jean 67,93,94
Montenegro 166,167,168
Moses ben Maimon 378

Moskva by og fyrstedømme 79,111,114,120,128,129,131,151,210,250,256,258,262,264
Mostar 374
Mouzelis Nicos 179
Muhammed 379,380,381
Munch Peter 14
Munk Kaj 364
Murens fald 315
Mussolini 80,81,171,216
Mustafa Kemal se Atatürk
Mæhren 64,276
Møller Åge 361
Nafta 228
Nagorno Karabhak 155
Napoléon 50,165,265,315,384
Napoléonskrigene 47,304,311
Napoletano Giorgio 220
Napoli 202,208,2176,224
Narva 252,253,258,279
Nasjonal Samling 83
Nasser 104
National Gallery 311
NATO 135,140,174
Nazi-Tyskland 112,124
ndrangheta 202,205
Nederlandene 50,210,228,254,255,256,269,355,383
Nehru 104
Nenni Pietro 222
Nestor 130,381
Neva 259
New Orleans 317
New York 90,318,319
New York Evening Post 317
Nice 210
Niebøll 82
Nielsen Holger K. 101
Niklotider 243
Nikolaj I zar af Rusland 125
Nikolaj II zar af Rusland 114,121, 210
Nikopolis 150,180
Nissen Henrik 308
Njegos 167
Nora Pierre 22,24
Nordafrika 43,151,157,187,198
Nordamerika 102,200,373
Nordberg Mikael 30,32
Norden 232,236,238,240,245,247,249,254,255,260,262,264,270,275,278,337,342
Nordeuropa 140,199,200,201,229,244,248,249,254,255,264,348,387
Nordirland 373

Nordiska Museet 248
 Norditalien 30,190,204,207,213,221,223
 Nordslesvig 82
 Nordsøen 213,241,261,268,280
 Norge 13,68,83,243,246,248,258,265,292,303,307,347,348
 Norrland 249
 Novgorod 119,128,241,250,256,257,258,263
 Novi Sad 161
 Nyerup Rasmus 300
 Nyeuropæiske kristendom 34
 Nyrup Poul 99
 Nære Østen 229
 Nærorienten 153,172,381
 Nørrejylland 288
 Nørretrander Bjarne 131,238
 Obrenovic Milos 166
 Odessa 174,176
 Olav den Hellige 264
 Oldenborgske Monarki 282,248
 Oldkristelig kristendom 36,38
 Oliva 253
 Olsen Erik Bruun 233
 Omsk 129
 Ordensstaten 250,251
 Orienten 151,177
 Ortodokst-russiske kirke 29
 Ösel-Wieck 250,251
 Oslobodjenje 374
 Osman 149
 Osmanniske Rige 47,50,53,111,117,140,142,144,147,151,159,160,165,175,177,227,265,370,
 Oxford 311
 Pale 90,308
 Palermo 209,210,216,224
 Palladius Peder 302,353,355
 Palæstina 157,176,226,227,379
 Palæstinenesiske Selvstyre 187
 Papandréou Andreas 107,202
 Paris 98,124,241,287
 Pasha Enver 171
 Patrasbugten 175
 Paulskirche 289
 Pax Ottomanica 151
 Pax Romana 151
 Pedersen Christiern 346
 Pedersen Olaf 377
 Peipus-søen 252
 Peloponnes 176
 Pelt Mogens 178

Perestrojka 116
Peristiany J.G. 188,190
Persien 44,147
Pétain 94
Peter den Store 258,259
Peterhof 256
Petersen Jacob Skovgaard 344
Petersen Niels Helveg 15,99
Petrovic Karadjordje 166
Petrograd 265
Piazzale Loreto 171
Piccolomini Aeneas Sylvius 61
Piemonte 221
Pietro Antonio Di 213
Pihl Mogens 28
Pius II pave 61,382
Platon 378
Plevna-passet 145
Plovdiv 160,167,182
Po-sletten 204
Polarcirklen 265
Polen-Litauen 131,237,238,250,251
Polen14,49,53,63,73,99,100,102,110,112,114,119,188,232,235,237,245,249,252,264,269,270,272,279,355
Polisario 228
Politbureauet 115
Poltava 246,255,349,351
Pommern 243,249,261
Pontoppidan Anders Thyssen 361,366
Pontos 224
Popinski Roman 240
Popper Karl 71,325,330,335,336
Portugal 107,140,152,186,189,190,199
Porvoo-erklæringen 358
Postmodernisme 329
Poulsen Bjørn 67
Poznan 271
Preussen 59,71,113,123,154,247,248,251,264,267,271,273,284,296,303,383
Prodi Romano 220,222
Provence 229
Provinces Illyriennes 165
Pskov 256
Puglia 205,208
Pujol Jordi 185,186,223
Pusjkin Alexander 259
Québec 317
Quine Willard 335
Quisling Vidkun 68,83

Rabelais François 33
 Radikale Venstre 14
 Rasmussen Knud 238,257
 Refa 370
 Reich Ebbe Kløvedal 308
 Rendsborg 283,287
 Renæssancen 30,32,33
 Reval 236, 251,252,256,266,267,269 (se også Tallinn)
 Rhinen 35,37,241
 Ribe 261
 Richard I Lionheart af England 379
 Richelieu kardinal 51
 Riga 236,250,251,255,256
 Riga 271,311
 Rigsdagen i Worms 354
 Rigsfællesskabet 280
 Riina Totó 209
 Ringstrasse i Wien 301
 Rivers Julian Pitt 188
 Riviera 210
 Rohes Ludwig Mies 86
 Rom 30,35,37,40,60,92,98,151,156,206,210,212,221,236,287,333
 Rom-traktat 11,26,105
 Rom-unionen 84
 Romanov-dynastiet 117,121,122
 Romerkirken 346,351
 Romerriget 43,45,47
 Romerske Imperium 46
 Roosevelt Franklin Delano 95,101,102
 Rorty Richard 328
 Rosh Lea 90
 Roskilde 357
 Ross Alf 309
 Rousseau Jean-Jacques 314,315,223,324
 Rügen 251,261,265
 Rumelien 140,151, 167,182
 Rumænien 42,99,145,167,172,183,383
 Rus 262,263
 Rusland
 43,53,107,111,116,118,123,160,165,166,168,175,210,231,235,247,248,249,255,260,262,267,279,2
 91,303,351
 Rusland det hellige 130
 Russiske føderation (RSFER)113,125,127
 Russiske Rige 50
 Rwanda 75,76
 Rzespospolita Polska 120
 Røde Hær 101,272
 Sacra Corona Unita 205

Sakarya 169
Saladin 379,380
Saloniki 164,171,223
Salter Arthur 93,94
Salvadori Bruno 221
Samaniderige 260
Samarkand 260,377
San Stefano-traktaten 166,168
Sandjak Novi Pazar 167,168
Sankt Petersburg 114,234,255,258,259,262,265,266,278,279,351(se også Leningrad og Petrograd)
Sankt Petri kirke 300,301
Santer Jacques 97
Sapelli giulio 216
Sarajevo 90,158,167,370,371,372,374,375
Sartre Jean-Paul 66,72,336
Savonarola 131
Scarpinato Roberto 209
Schanz Hans-Jørgen 327,328,330,331,334,335,336
Schengen 92
Schlesien 271
Schleswig 295
Schleswig-Holstein 81,82,239,242,272
Scholarios Georg 159
Schönbrunn 165
Schumann Robert 92
Schweitzer Albert 71
Schweiz 97,314
Sciascia Leonardo 211,216
Scottish Office 276
Sean McBride-prisen 372
Seindal René 205
Seinen 37
Selim I 157
Senatet 388
Senmiddelalderen 239,256
Serbien 140,145,150,156,116,164,166,167,168,290,375
Serra Richard 90
Sevilla 377
Sèvres-traktaten 169
Shaw Kural Ezel 154
Shaw Stanford 154
Shipka-passet 145
Sicilien 191,204,208,226,384
Sigismund kejser 237,238
Simonis Heide 242
Sinkiang 180
Sivas 169
Sjivkov Todor 183

Sjælland 275,353
Skagen 303
Skandinavien 118,249,258,260,261,262,278,348
Skansjö Sten 274,275, 278
Skanør 241,247
Skotland 122,248,269,271,340
Skovgaard-Petersen Jacob 386
Skåne 241,251,253,254,274,275,276,277,278,302
Skånemarkedet 247
Slesvig 249,276,277,282,283,284,285,287,292,296,298,300,303,346,353, 359
Slesvig-Holsten 290
Slovakiet 64,99
Slovenien 42,99,100,383
Sløk Johannes 28,29,34
Smith Adam 333
Smolensk 131
Smyrna 169,175
Sobieski Jan 158
Sofia 167,182
Sokolovic Mehmed Pasha 160,164
Solana Javier 185,186
Solheim Erik 13
Solsortesletten 156,286
Sommer Theo 141
Song-dynasti 54
Sontag Susan 370
Sortehavet 224,227,231,238,254,265,268
Sortehavskysten 175
Sotirious Dido 143
Sovjet 104
Sovjetrepublikker 127
Sovjetunionen 14,15,20,58,71,78,102,103,111,112,115,124,127,227,234,260,273,351
Spanien 53,107,152,160,175,185,186,188,190,199,202,228,321,379,384,386
Spansk Sahara 228
Spanske Arvefølgekrig 226
Sparta 28,178
Spegel Havin 341
Sri Lanka 56
SSW 284
Stalin 63,81,101,102,111,116,124,131,262
Stamboliiski Alexandür 183
Stambolov Stefan 183
Staraja Ladoga 261,264
Stemp Niels 346
Stillehavet 268
Stockholm 223,236,242,248,255,271
Stockholmske Blodbad 245
Stolpe Manfred 88

Storbritannien
 50,92,95,97,98,99,102,106,113,114,118,122,123,144,165,166,174,175,177,178,226,265,303,311,338,340,386,
 Storbulgarien 166
 Store Nordiske Krig 259,351
 Storebælt 266,280
 Storhedshistorie 26
 Stortinget 13
 Stralsund 249,265
 Struensee 291,293
 Suezkanalen 226,227
 Suhm Peter Frederik 293,294
 Sukarno 104
 Suleiman 157,162
 Sultan Bajazet 155
 Sultan Mehmed 159
 Sumatra 56
 Sveaborg 266,267
 Svenska Dagbladet 12
 Sverige
 12,25,53,64,69,84,88,97,106,113,114,210,215,228,232,238,241,244,246,251,258,262,267,269,274,302,304,338,343,347,350,353,358
 Sverige-Finland 237,249,343
 Sveriges Riksdag 12
 Svjataja Rus (se også det hellige Rus) 130,131,262
 Sydamerika 321
 Syden 318
 Sydeuropa 187,191,199,201
 Sydfrankrig 157,381
 Syditalien 43,190,202,204,205,207,216,226,228,386
 Sydslesvig 82,290,296,298
 Sydtønder 82
 Sydøsteuropa 161,166
 Syrien 157,188,223,226,379,382
 Szczecin 270
 Søndergård Peter 205
 Sønderjylland 276,284,285,290,294,296,298,303
 Sørlin Sverker 18
 Tadjikistan 101,127
 Taiwan 48
 Tallinn 236,239,251,252,255,256,266
 Taormina 205
 Tasjkent 260
 Tatarstan 113, 126
 Tausen Hans 346,355
 Tenavarinayanar 56
 Thailand 232
 The Mall 85

Thessalien 166
 Thessaloníki 164,223
 Thrakien 168,180
 Thy 241
 Tibet 48
 Tilly Charles 49
 Tito 89,103,170
 Tjekkiet 99,100,108
 Tjekkske Republik 99,187
 Tjekkoslovakiet 108
 Tjernenko Konstantin 115
 Tjetjenien 112,113,126
 Tocqueville Alexis de 315,316,317,318,319,320,321,323,324,325,327
 Toft Marie 360
 Toldunionen 139
 Tolstoj Lev 129
 Topkapi 159
 Tornedal 249
 Toscana 204,229
 Toulon 226
 Trankebar 303
 Transsylvanien 383
 Trapezunt 43
 Travnik 153,163
 Trediveårskrigen 47,50,253
 Trieste 225
 Tsushima 269
 Tudjman Franjo 85,89
 Tunis 187,190
 Turgot 333
 Türkiye 141
 Turkmenistan 101,127,180
 Tuzla 371,372,374
 Tyrkiet 28,99,100,107,133,150,152,169,170,172,179,180,183,184,190,199,227,228,382,385
 Tyrkisk-muslimske civilisation 29
 Tyske Forbund 289
 Tyske Forbund 304
 Tyske Kancelli 303
 Tyske Odensstat 250
 Tyske orden 251,253
 Tyskland
 14,20,69,71,73,77,79,83,93,98,100,104,110,118,141,156,168,178,210,215,235,252,264,265,267,269,271,273,284,290,296,337,338,383,386
 Tønder 82
 Udenrigsministeriet 229
 Ukraine 102,111,127,159,254,255,271,272,349
 Ulugh Beg 377,378
 Ulus 371

Ungarn 63,64,99,100,110,156,157,161,162,167,188
Unionsbrevet 244,247
Uppsala 348
Ural 311
Uralbjergene 112
Urban II 185
USA 15,17,65,73,95,102,103,113,125,128,174,181,227,318,319,321,327,337,385,386
USSR 65,112
Uzbekistan 101,127,180,377
Valakiet 161
Valdemar II 256
Valdemar IV Atterdag 242,243,249,253
Valdemar Sejr 236,253
Värmland 249
Varne 175
Vasa Gustav 237,246,249,344,347,353
Vasakongerne 245
Vasco da Gama 55
Velfærdsparti 370
Veneto 221,223
Venezia 175,204,222
Venstre 93
Vento del Nord 222
Venturi Franco 130
Versailles-traktaten 94
Vestanantolien 142,149,175
Vesten 22,36,39,237,270,379
Vesterhav 213,280
Vesteuropa 102,114,118,146,156,235,261,286
Vestindien 304
Vestjylland 280
Vestlige Hav 231
Vestslesvigske Tidende 294
Vestthrakien 184
Vesttyskland 101,330
Vetje 257
Viborg Amt 280
Vichy 94
Vico Giambattista 312
Vikingetiden 239
Vilnius 273
Vilniustraktaten 251
Vinterkrigen 231
Visby 239,240,241,246,271
Vladivostok 129
Vlore 175
Volga 251,264
Volkan Vamik 181

Volkhov-floden 256,258
Voltaire 332,333
Vorpommern 253,265,275
Wagner 329
Wales 122,340
Walesa Lech 272,273
Warszawa 270,273
Warszawa-pagt 111
Wartburg 352
Washington 85,90,94
Waterbury John 189
Weber Max 352,356,357
Weekendavisen 9,312
Weinmuller Gesine 91
Weizsäcker Richard von 88
Westerman 349,350
Westerplatte 272
Westfalen 47,51,58
Westminister 276
Wickham Chris 31
Wieck 252
Wien 148,156,157,158,168,385
Wiesel Elie 85
Wilster Christian 299
Winckelmann Johann 333
Wisconsin 317
Wittenberg 352
Wittgenstein Ludwig 335,336
Wivel Peter 312,313,314,315
Wroclaw 273
Wulff Jens 294
Wählin Vagn 366
Xinkiang 48
Yangtsekiang 57
Yew Lee Kuan 46
Ystad 255
Yung-lo 55
Zamorani Alberto 213
Zanzibar 55,268
Zeit die 41
Zheng He 55,56
Zubaida Sami 229
Ægypten 43,44,103,157,226,228,379,382,384,387
Ægærhavet 173,174,184,223,227
Ægæiske Hav 153
Ætiopien 382
Økonomiske og Monetære Union ØMU 13,204,215,
Ørestaden 306,307

Ørestadsselskabet 308
Øresund 241,266,278,302,306,
Øresundsbro 274,274,308
Øresundskonsortiet 308
Øresundsområdet 246,278
Øresundstolden 246,253,266
Østberlin 124
Østblokken 234
Østergade 300
Østerled 262,263
Østersø-region 235,239,241,246,251,268,269,274,279
Østersøen 15,188,230,231,233,235,237,238,239,241,248,250,254,256,260,264,268,273,278,351
Østersøhistorie 268,264
Østersøkultur 260
Østeuropa 15,42,87,99,100,102,104,108,133,188,205,210,237,241,250,261,264
Østfronten 231
Østjylland 254
Østnorge 254
Østpreussen 245,250
Østrig 41,73,118,119,161,165,167,247,301
Østrig-Ungarn 64,80,108,111,164,167,168,169
Østromerske Rige 37,46,151
Østrumelien 167,182
Østslavonien 161,290
Østtyskland 101
Østverden 235
Åbo 249
Ålandsøerne 266,267,268
Århus 327
Århus Universitet 335